

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

UITGEGEVEN MET DE STEUN
VAN HET MINISTERIE
VAN NATIONALE OPVOEDING
EN NEDERLANDSE CULTUUR

XXXI 1977

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, onder het voorzitterschap van Prof. Dr. J. F. J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de jaarlijkse *Handelingen* gepubliceerd worden.

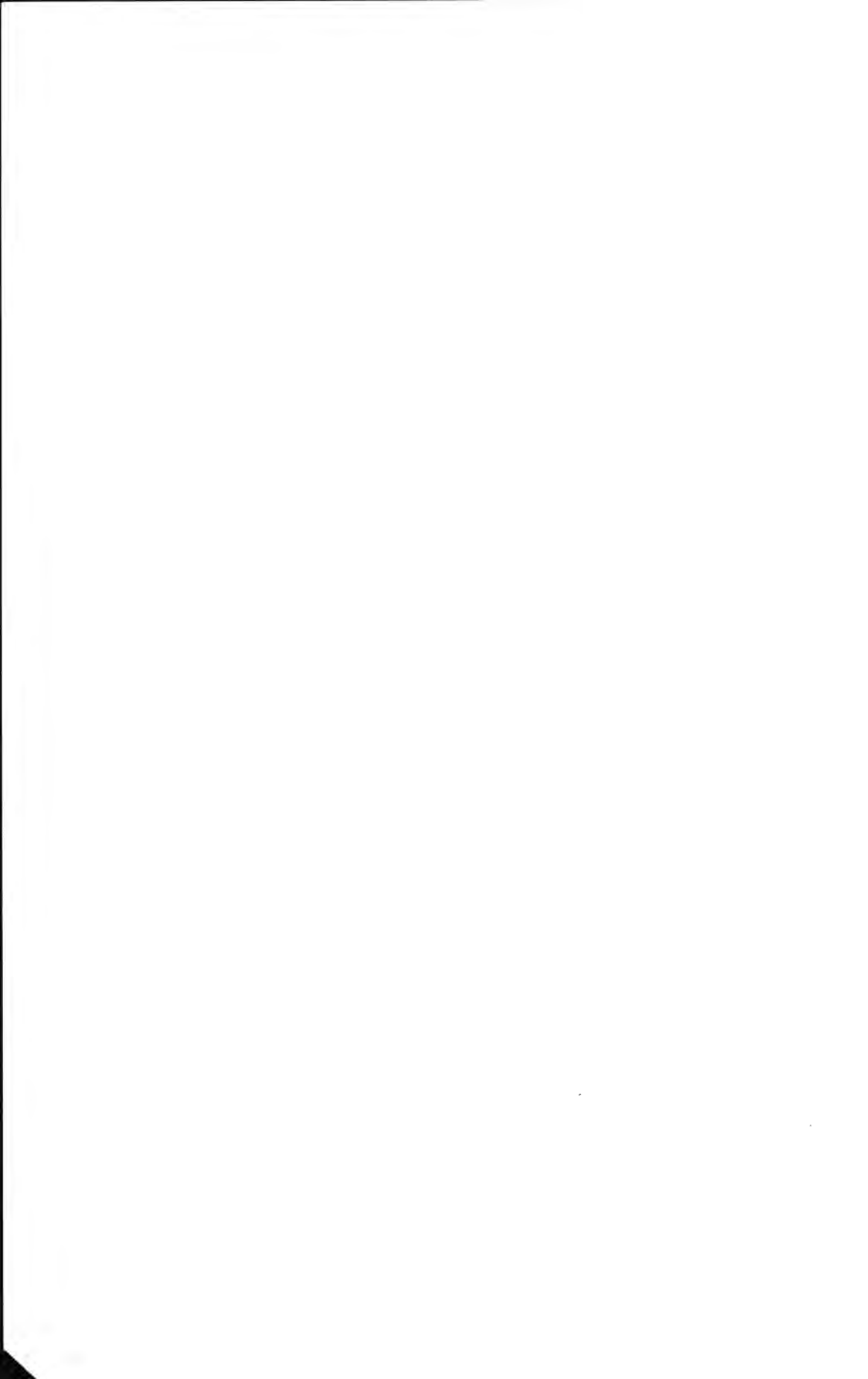
De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren en de voetnoten doorlopend te nummeren. De kosten die kunnen voortvloeien uit extra-correcties op de proeven vallen ten laste van de auteurs. Alleen de medewerkers zijn verantwoordelijk voor hun bijdrage.

Beheer en redactie: Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.

Zijn nog te verkrijgen: *Handelingen* III, XVIII, XIX, XXI-XXII, XXV, XXVIII, XXIX, XXXI tegen de prijs van 450 fr. per bundel. Zich wenden tot het Beheer. Bedrag te storten op postrekening: 000-0405177-08 van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde, 1080 Brussel.

INHOUD

	Blz.
1. Het Opus in Vlaanderen. Van taalkritiek tot taalcreatie, door Lic. HUGO BOUSSET	5
2. Aktuele muziek als sociaal model, door Prof. Dr. J. L. BROECKX	19
3. Bedenkingen omtrent <i>Teksten zomaar</i> van S. Beckett en <i>Dat wil zeggen</i> van Mark Insingel, door Lic. MARTINE DE CLERCQ	37
4. Strukturele analyse van Catullus' Carmen 76, door Lic. FR. DECREUS	51
5. Het „realisme" in de Roman van Heinric en Margriete van Limborch, door Dr. J. D. JANSSENS	107
6. Zuidnederlandse deelname in de Zweedse Oost-Indische Compagnie 1731-1786, door Dr. C. KONINCKX	121
7. Lezenderwijs, door Prof. Dr. R. LIEVENS	137
8. De Annotationes super Virgilio Codicem (Brussel, K.B., hs. 15.585) van Georgius Haleinus. Themata en datering, door Dr. CONSTANT MATHEEUSSEN	153
9. Aspecten van de antieke en vroegchristelijke levensbeschouwing in de carmina latina epigraphica, door Lic. DOROTHY PIKHAUS	177
10. Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm, door PH. VAN DE NIEUWEGIESEN	197
11. Een Vlaamse bewerking van het <i>Tractatus de Regimine Principum</i> van Egidius Romanus, door Dr. DIRK VAN DEN AUWEELE	243
12. Dialectlexicologie	259
I Bedenkingen bij dialectlexicologie, door Prof. Dr. R. WILLEMYNS	259
II Problematiek en methode bij het samenstellen van een modern Vlaams dialectwoordenboek, door Lic. MAGDA DEVOS	268
III Gebruiksmogelijkheden van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten, door Lic. HUGO RYCKEBOER	286
13. Werkzaamheden	305
14. Ledenlijst 1977	311

Het Opus in Vlaanderen. Van taalkritiek tot taalcreatie

door

HUGO BOUSSET

In een interview, afgenomen door Fernand Auwera (*De Nieuwe* 620), stelt Adriaan Venema vast : „In Vlaanderen blijft men verder zoeken naar nieuwe wegen, terwijl in Nederland nu duidelijk de spuitjesliteratuur aan bod is. Het is een echte terreur aan het worden, zelfs Mulisch doet eraan mee. Ik begrijp het niet. Misschien is het een reactie op de informatiestroom, op de drukte die sinds 66 in Nederland heerst. Men is overvoerd met informatie, men werd gedwongen zich bij een aantal dingen betrokken te voelen, en dus is er een mentaliteit gegroeid van : maar dan tenminste in de literatuur geen sores meer. Het is een escape.” Het is inderdaad zo dat na het maatschappijkritische engagement – dat in Vlaanderen nooit vaste voet kreeg, tenzij in het oeuvre van Koeck, Boon, Ruyslinck en Raes – Nederland zich gaat verkneukelen in huis-en-tuin schriftuur, in fugatieve geschriften, in nieuwe romantiek. Wat ons hier meer moet interesseren is de merkwaardige come-back van het taalexperiment, het werken aan een opus, in de Zuidnederlandse letteren. Het tijdschrift „Komma” legde de grondslagen van dit nieuwe type schriftuur, dat een muzikale ontwikkeling wil zijn van vooropgestelde thema’s. Hier klinkt duidelijk Paul van Ostajens bepaling door van „poésie pure” als „de thematische ontwikkeling van een vooropgestelde zin” of nog „een in het metafysische geankerd spel met woorden”. Deze abstraheeringstendens van wat je „puur proza” zou kunnen noemen, loopt parallel met de abstraktie en non-figuratie in de plastische kunsten, maar vertoont nog meer raakpunten met de autonome, pure en abstracte muziek van b.v. Stockhausen, en voorbij Stockhausen : Webern en Henze. Als een satellietje draait het autonome kunstwerk in zijn zelfverheerlijkende zinvolheid en eigengereide vormscheppende kracht rondom de chaotische aarde, die als zin- en vormeloos wordt ervaren. Literatuur is in die zin een alternatief-op-papier voor de wereld waarin we gedoemd zijn te leven. Deze Gilliamse oefentochten in het luchtledige, het beschrijven van arabesken in de ruimte, het vluchten in de eigen wetmatigheid van de fuga, dit alles roept de metafysische wereld van de muziek op,

gedicht als een steen, maar plots een andere wereld illuminerend in een lichtflits.

Een (vertaald) citaat uit het verhaal *Ophelia* van Hermann Broch (*Barbara und andere Novellen*) typeert uitstekend wat de opus-schrijver met de taal wil bereiken: „Als iemand uit zijn innerlijk een melodie heeft ontwikkeld, dan gaat die een eigen leven leiden. Nu zijn er melodieën die om een contrathema vragen, om daarmee te zamen een sonate te vormen, maar er zijn ook individualisten die, onbuigzaam en hard, geen door de mensen gewrochte verbinding en vermenging aangaan en uitsluitend in de vorm van een fuga kunnen worden gedwongen en bedwongen. Alles wat er dan op volgt, volgt onvermijdelijk en onomstotelijk. Er groeit muziek uit een grondthema als uit een voorgekweekte kiem, groeit in haar eigen ingeboren, rechtlijnige logica en het kan niets anders zijn dan mooi en goed, mits er maar niemand de melodie komt verstoren.” Het proza van de opus-schrijver wordt gekenmerkt door een zeldzaam samenhangende concentratie en een rechtlijnig muzikale structuur. Hierbij worden de schaarse, naakte woorden thematisch herhaald in een bezwerende eentonigheid. Zo wordt de versleten taalcode doorbroken, zo worden de vaak misbruikte woorden aan zichzelf teruggeschonken. Dan openen ze zich als oesters en tonen hun glanzende parel. Muziek is voor deze auteurs meer dan vorm of stijl. Het is terzelfdertijd ook de inhoud van hun werk. Inhoud en vorm zijn bij hen één: hun boeken gaan niet *over* muziek, ze *zijn* muziek. Die taalmuziek – je moet naar een opus kunnen luisteren – is schoonheid. En schoonheid is een zinvol alternatief voor de onmenselijke chaos waarin de wereld zich beweegt. Tegenover de cultus van de doe-maatschappij, het zich verliezen in talloze futiliteiten, het zich laten ringeloren door de opdringerige kanalen van consumptie en produktie, creëren deze auteurs keihard en rechtlijnig een geheel autonome taalwereld.

Met welke woorden echter moet de kunstenaar die schoonheid scheppen, nu ook de taal door de maatschappij is besmet? Hoe de taal ontsmetten, uitpuren? Dagelijks worden we namelijk bestormd met „taal”: reclame, politieke slogans, folders, krant, t.v., radio... Er is een ontheiliging van de taal aan de gang zonder einde. Wat betekent een woord als „liefde” nog, nu het dagelijks in onbenullige schlagers wordt misbruikt? Wat is „vrede”, wat „dood”, nu de massamedia die woorden om de haverklap geweld aandoen? En uiteindelijk, wat betekent het woordje „ik” nog in de mond van een gealiëneerd produkt van onze massacultuur? Over die aliënatie schreef Lucien Goldmann in *Pour une sociologie du roman* (1964) zeer boeiende dingen. Hij beschrijft er de „homo

economicus", die gebukt gaat onder wat hij – in navolging van Marx – noemt: „Le fétichisme de la marchandise”. Alles in onze tijd draagt het kenmerk van de „reïficatie”, het tot ding worden van alle waarden, het louter kwantitatief meten van de mens volgens plat-commerciële maatstaven. Op geen enkel niveau bestaat er in de kapitalistische westerse maatschappij een bewuste regeling – volgens een of andere morele of kwalitatieve norm – van produktie en consumptie. In die context ontstaat een problematisch personage, een anti-held, waarvan Michel Zérafra in *Roman et Société* (1971) zegt: „Les héros principaux sont victimes d'un écartèlement entre idéal et réalité.” Zérafra citeert ook Lukàcs, die terecht opmerkt dat de moderne romanheld weliswaar koppig een weg inslaat, maar dat de reis reeds afgelopen is, vooraleer de reis werd begonnen... De strijd van de „held”, die geen held meer is, komt over als hopeloos. De onwrikbare maatschappelijke „orde” houdt eenieder in haar greep. Zolang een „held” de strijd aanbindt met maatschappelijke modellen, is er sprake van romaneske structuren. De relatie boek-maatschappij blijft dan zeer sterk. Lucien Goldmann wijst er echter op dat de hedendaagse economische mens zo'n onbenullig radertje is geworden in dit immense commerciële rad-der-fortuin, dat het enige wat de kunstenaar nog kan doen is: de bestaande realiteit compleet destructuren en een nieuwe „realiteit” structureren. Die verplettering van de moderne mens schrijft Goldmann toe aan de evolutie van het liberale kapitalisme naar het eigenlijke imperialistische kapitalisme, met bijbehorende monopolievorming, trusts, multinationals enz. De economie duwt alle andere maatschappelijke sectoren in de vergeetheok en drijft louter en alleen op het principe van winst en meerwaarde. Iedere moraal, esthetiek, alle geloof, elke waardenschaal is hier afwezig.

Hoe bouw je dus aan een alternatief-op-papier, aan een anti-wereld, aan een zingevend en vormscheppend satellietje, als het materiaal daartoe, de taal, zelf vermaatschappelijkt is? In zijn boek *Le plaisir du texte* (1973) schrijft Roland Barthes daarover: „Pour échapper à l'aliénation de la société présente, il n'y a plus que ce moyen: *la fuite en avant*: tout langage ancien est immédiatement compromis, et tout langage devient ancien dès qu'il est répété.” In feite is de taal van de school, de publiciteit, de sport, het lied, de informatie ... een taal van herhaling, van stereotypes. Het taalspel, het ludisch-creatieve is verloren gegaan. We zijn overvoerd met taal. Niet alleen de strijd van de „held” tegen de maatschappij is een onmogelijkheid geworden, ook het creatief optreden met de versleten maatschappelijke taalcode is ten dode

opgeschreven. Getuige de vaak talentloze pogingen om in onze tijd de „roman” als vorm te doen herleven, zoals retro- en neobewegingen dat voorschrijven. Taal moet opnieuw uitgepuurd, gezuiverd worden, en aan zichzelf teruggeschonken. De diepestructuur van de taal, waarin de semantische waarde schuilt, moet in ere hersteld. Taal is vormgeving, zinzoeking. Tegen de chaos van de hedendaagse maatschappij in, moet de schrijver een anti-chaos, een „opus” scheppen uit het niets. Tot het „opus” behoren de Komma-mensen als Paul de Wispelaere, René Gysen en Willy Roggeman, maar ook Ivo Michiels, Sybren Polet en jongeren als Mark Insingel, Daniël Robberechts, Jacques Hamelink en Claude van de Berge. Op Hamelink en Polet na, allemaal Vlamingen. Het ervaren van kunst als het scheppen met taal van een nieuwe werkelijkheid tegen de bestaande werkelijkheid, vindt al veel vroeger geestelijke bronnen.

In zijn essay *Ander proza* (Raster 2/77) onderzoekt Sybren Polet de evolutielijn van het „kontraproza”. Als adagium van het totaalproza, dat in kontramine leeft met de traditionele, burgerlijke roman, citeert Polet J. H. Herder, die in 1876 schrijft: „Keine Gattung der Poesie ist von weiterem Umfange, als der Roman; unter allen ist er auch der verschiedensten Bearbeitung fähig; denn er enthält oder kann enthalten nicht etwa nur Geschichte und Geographie, Philosophie und die Theorie fast aller Künste, sondern auch die Poesie aller Gattungen und Arten – in Prose. Was irgend den menschlichen Verstand und das Herz interessiert, Leidenschaft und Charakter, Gestalt und Gegend, Kunst und Weisheit, was möglich und denkbar ist, ja das Unmögliche selbst kann und darf in einem Roman gebracht werden, sobald es unsern Verstand oder Herz interessiert. Die grözesten Disparaten lässt diese Dichtungsart zu: denn sie ist Poesie in Prose.” Polet voegt daar nog enige uitspraken aan toe van Schlegel en Novalis, van de romantische poëtica dus, hierbij opmerkend dat de literaire theorie blijkbaar vooroploopt. Schlegel stelt: „Die innerste Form des Romans ist Mathematik, Rhetorik, Musik. Das Potenzieren, Progressive, Irrationale”. Literatuur als absoluutheid en als utopie vinden we ook bij Novalis: „Alle Figuren etc sollen Wort oder Sprachfiguren werden – so wie die Figurenworde – die innern Bilder etc... (...) Das wird die goldne Zeit seyn, wenn alle Worte – Figurenworde – Mythen – und alle Figuren – Sprachfiguren – Hieroglyphen seyn werden – wenn man Figuren sprechen und schreiben – und Worte vollkommen plastisiren, und Musiciren lernt.” In haar boek *Sèmiotikè. Recherches pour une sémanalyse* (1969) gaat Julia Kristeva tot in de Griekse oudheid terug om carnavalesk,

ambivalent, polyfonisch proza te ontdekken. Hierbij inspireert ze zich duidelijk op Mikhaïl Bakhtine en diens werken over Dostoevski (1963) en Rabelais (1965). Het totaalproza noemt ze „la ménippée”, waarbij ze verwijst naar een Grieks filosoof van de derde eeuw voor Christus. Later gebruikten de Romeinen de term om satires mee aan te duiden. Kristeva wijst erop dat de Menipeïsche literatuur een voortdurende onderstroom blijft, tot op onze dagen. Hierbij citeert ze Joyce, Kafka en Bataille. Ze noemt dit soort schriftuur „ce genre carnavalesque ; souple et variable comme Protée, capable de pénétrer les autres genres”. We zitten dicht in de buurt van Polet en Herder, als we Kristeva’s bepaling van de Menipeïsche schriftuur lezen : „Genre englobant, la ménippée se construit comme un pavage de citations. Elle comprend tous les genres : nouvelles, lettres, discours, mélanges de vers et de prose dont la signification structurale est de dénoter les distances de l’écrivain à l’égard de son texte et des textes. Le pluristylisme et la pluritonalité de la ménippée, le statut dialogique du mot ménippéen expliquent l’impossibilité qu’ont eue le classicisme et toute société autoritaire de s’exprimer dans un roman qui hérite de la ménippée.” Dit soort proza is altijd marginaal geweest en bovendien sterk hinderend voor de politieke en sociale conventies en voor de gevestigde orde. Het totaalproza bevrijdt de taal van zijn historische dwang en brengt de inventie, de verbeelding, de intuïtie door de kracht van het hernieuwde woord opnieuw aan het bewind. – „La ménippée oriente le langage libéré vers un universalisme philosophique”. Hier valt de mens niet meer met zichzelf en de omgevende wereld samen, maar stelt hij, als een echte homo viator, steeds alles in vraag.

De notie van Kristeva en Polet over „totaalproza”, „onzuiver proza”, „menipeïsch proza”, „polyfonisch proza” vindt in onze letteren treffende toepassingen in *Aankomen in Avignon* (1970) en *Praag schrijven* (1975) van Daniël Robberechts en verder in *De reis naar Kithira* (1976) van Andreas Burnier en *De geboorte van een geest* (1974) van Sybren Polet. Voor Robberechts was Avignon de grote baarmoeder, het „mystiek kasteel der ziel” dat moet veroverd worden. Zijn Praag-project wordt echter doorkruist door de Praagse lente en krijgt zo als thema het spanningsveld tussen taalexperiment en engagement. Kithira is voor Burnier het symbool van de pre-Helleense, feministische wereld; het is de plaats waar een vrouwelijke, Minoïsche cultuur bestond en Aphrodite werd geboren. In het Lokien-opus van Polet krijgt Lokiens ontwakend historisch bewustzijn – hij moet de feestelijkheden rond

het 700-jarig bestaan van Amsterdam voorbereiden – gestalte in het „psychoon” Kilo.

Uiteraard betekenen de Franse prosateurs die tot de „nouveau roman” behoren, ook een belangrijke stapsteen naar het „opus”. In een bijdrage *Nouveau roman et réalité* (*Revue de l'Institut de Sociologie*, 1963/2) nemen Nathalie Sarraute en Alain Robbe-Grillet een standpunt in. Robbe-Grillet gaat dieper in op het verschil tussen de burgerlijke roman en zijn eigen schriftuur: „Le monde des objets balzaciens c'est celui de la bourgeoisie triomphante, monde rassurant où les choses étaient avant tout la propriété de l'homme. Tandis que ces objets qu'on rencontre dans nos romans, ils ont toujours l'air de n'appartenir à personne et même d'être là pour rien. (...) Nous vivons dans un monde qu'on peut appeler un monde d'objets, mais d'objets étrangers, un monde qui a cessé d'être constamment notre propre image. Il y a cent ans régnait ce mythe d'un accord heureux entre le monde et l'homme : les choses n'étaient que nous-mêmes encore une fois, nous étions la clef de l'univers, nous étions sa justification, nous étions sa signification suprême.” De kunstenaar moet nu volkomen creatief optreden, een wereld scheppen uit het niets: „plus rien n'existe avant l'œuvre, qui n'est justement la recherche de quelque chose qui avant elle n'existe pas”. Nathalie Sarraute sluit daarbij aan: „Et cette recherche tend à dévoiler, à faire exister une réalité inconnue.” Een nieuwe realiteit creëren, betekent: werken met een nieuwe, onbesmette, zuivere taal.

Ook Paul Valéry stelde in zijn *L'Idée fixe* over de taalcreatie vast: „C'est l'Ignorance Créatrice. C'est la Création par le Vide.” Niet toevallig begint Willy Roggemans *Made of words* (1972) met dit citaat. Dezelfde Willy Roggeman bepaalde in zijn *Homoïostase* (1971) de kunst als „het bevechten van de nihilistische drek van het bestaan in een moment van vormtranscendentie.” Hier staat hij heel dicht bij Michel Zérafra, die in *Roman et société* Nietzsche citeert: „L'art représente la dernière métaphysique possible au sien du nihilisme européen.” Erg typerend zijn ook de citaten van Paul de Wispelaere in *Paul-tegenpaul* (1970). Uit Kafka's *Tagebücher* kiest hij: „Alles, was sich nicht auf Literatur bezieht, hasse ich.” Van Flaubert uit diens *Correspondance* vermeldt hij: „Le seul moyen de n'être pas malheureux c'est de s'enfermer dans l'art et de compter pour rien sur le reste. Je suis un homme-plume...” Hierbij kunnen we dan weer Roland Barthes vermelden, die in *Le plaisir du texte* de schrijver als volgt bepaalt: „Est dit écrivain, non pas celui qui exprime sa pensée, sa passion

ou son imagination par des phrases, mais *celui que pense par des phrases* : un *Pense-Phrase*".

Jean Ricardou wijdde in zijn boek *Pour une théorie du nouveau roman* (1971) een speciaal hoofdstuk aan „Valéry contre le roman”. Nooit heeft Valéry een boek willen beginnen met een zin als „La marquise sortit a cinq heures”. Een boek dat met dergelijke zin begint, zal te realistisch en terzelfdertijd niet realistisch genoeg zijn. Te realistisch : de burgerlijke wereld wordt in de roman weerspiegeld ; de wereld wordt dus ervaren als zinvol genoeg om te echoën in een helder opgezet, met de rede geconcipeerd werk. Niet realistisch genoeg : de benadering van de mens blijft aan de oppervlakte, wordt nooit verdiept tot de archetypische onderlagen van de mens, het onderbewuste, de intuïtie. Ook tegen de oppervlakkige stemmings- en beschrijvingskunst zet hij zich af : „L'unité, l'unité, tout est là. L'ensemble, voilà ce qui manque à tous ceux d'aujourd'hui, aux grands comme aux petits. Mille beaux endroits, pas une œuvre”. Niet de dingen zijn belangrijk in een roman, maar de relaties tussen de dingen, *niet de mimesis, maar de creatio* : „Je voyais ou voulais voir les figures de relations entre les choses, et non les choses”. Valéry droomt van een boek als zuiver taalgebeuren, als lineaire constructie, als oefentocht in het luchtledige : „J'ai songé à un roman qui irait délibérément 'contre la vérité' – au sens des romanciers. Mais fait de personnages et de situations construits”.

Het scheppen van een opus is het in een baan om de chaotische aarde gooien van een eigengereid, zinvol en gestructureerd satellietje. Alles is absurd behalve de taalwereld die ik vorm geef. Kunst is in die zin een anti-gebaar tegen de wereld, de weerbarstige stof, de kleffe klei. Het artistieke moment is het keiharde planten van de speer van het woord in de vormeloze materie. Hier is duidelijk de invloed van Benn merkbaar. Door muzikale structuren en bevrijdende taallitanieën reveleren de schrijvers van een opus aan de lezer een nieuwe zinvolheid, die zij in de verloederde zintuiglijke werkelijkheid niet meer kunnen aantreffen. Zij creëren eilandjes van schoonheid in een lelijk gemaakte wereld, zo geven belangloos genot in een tijd waarin alles becijferd wordt, zij scheppen met taal in een eeuw van taalzwendel. Over de muzikalisering van het proza, zegt Claude van de Berge : „In de muziek heeft het kosmische een uitdrukking gevonden die ontstijgt aan het niveau van begrensd en logisch denken, en is het geluid uitgegroeid tot een buitenaardse boodschap, een innerlijke stem, tot oneindigheid.” (*Dietsche Warande en Belfort*, 121/8). Langs de abstracte, metafysische muziek van tijdeloze componisten om

(Josquin des Prés, Bach, Webern, Henze: *Being beautiful/Whispers from heavenly death*, maar ook Slavische en oosterse religieuze muziek) bereikt de mens zeldzame momenten van innerlijke illuminatie, helderheid op de eindeloze, kosmische weg naar zichzelf. Houdt Maurice Gilliams het bij de sonate en Willy Roggeman bij jazz-structuren, dan is het oeuvre van Claude van de Belge veeleer te vergelijken met een fuga, inderdaad een vlucht naar voren. Alles wat uit het grondthema groeit, groeit onvermijdelijk en onomstootbaar. De fuga ontwikkelt een eigen, rechtlijnige logica, waarvan niet wordt afgeweken. Het thema wordt ingezet door een bepaalde stem, die door andere stemmen wordt geïmiteerd volgens vastgestelde principes. Naar het oeuvre van Claude van de Berge moet je luisteren, innerlijk proevend of luidop resonerend in de trillende stilte van de avond. Roland Barthes heeft het in zijn boek *Le degré zéro de l'écriture* (1953) over het zoeken naar „un non-style, ou d'un style oral, d'un degré zéro ou d'un degré parlé de l'écriture”. De hedendaagse authentieke schrijvers schrijven zich van de maatschappij weg naar een nulpunt toe, een punt waar een nieuwe ruimte kan ontstaan om opnieuw te denken-intaal. Ik moge eraan herinneren dat de zerogroep van Fontana Ivo Michiels sterk heeft beïnvloed en dat diens *Exit* (1971) reeds op een bevrijdend o-punt eindigde. Het ontsnappen aan de administratieve, bureaucratische geschreven code kan gebeuren door de taal te muzikaliseren, ze als een a-modale, „blanke” schriftuur te beluisteren te geven aan de naar bevrijding en schoonheid snakende, gealiënerde mens. Niet toevallig zijn recente boeken van Ivo Michiels (*Samuel o Samuel*, 1973) en van Mark Insingel (*Wanneer een dame een heer de hand drukt*, 1975) hoofdzakelijk hoorspelen. De geschreven taal lijkt wel zo gecompromitteerd dat de literatuur wel eens van boekvorm naar audio-visuele vorm zou kunnen evolueren... De taal wordt door muzikalisering of poëtisering uitgepuurd en aan zijn diepe betekenislaag teruggeschonken, de versleten romancode is opgeruimd. De vertelling-als-fictie wordt verlaten: de schrijver is een demiurg geworden, d.i. een kunstenaar, een bewerker, een veroorzaker, een schepper. Ik moge hier even verwijzen naar Plato's *Timaeus*, waar een Demiurg of goddelijke vakman wordt ten tonele gevoerd, die het zichtbare heeft geschapen, de blik echter steeds gericht op het eeuwige model, de Ideeën; zijn opzet stuit echter op de weerstand van het ordeloze en toevallige in de materie: het stoffelijke kan nooit absoluut worden. Terloops kan hier ook het laatste werk van Jacques Hamelink, *Een reis door het Demiurgenvrijk* (1976) vermeld worden.

Wat onderscheidt bovengenoemde auteurs van hun tijdgenoten? Dat ze met de *taal* bezig zijn, en niet in de eerste plaats met zichzelf of de maatschappij. Hoewel ze m.i. in de limiet meer met zichzelf bezig zijn dan de therapeutische schrijvers en meer met de maatschappij dan de geëngageerden. Zij doen in de eerste plaats aan taalkritiek. De fascistoïde trekjes van onze taalcode worden ontmaskerd, geparodieerd en belachelijk gemaakt. Hol geworden woorden worden in een nieuw verband geplaatst en kwantitatief geconcentreerd tot een litanie, die uiteindelijk bevrijdend doorbroken wordt. Zij stellen het zich tot doel de zin van de taal opnieuw te ontdekken. Speciaal op het oeuvre van Ivo Michiels – de stamvader – wil ik hier nog nader ingaan. Zijn boek *Samuel, o Samuel* (1973) is een boek tussen het derde (*Exit*, 1971) en het vierde deel (*Dixi(t)*, nog te verschijnen) van zijn alfa-cyclus. *Samuel, o Samuel* is inderdaad een SOS tegen het taalmisbruik, speciaal in het jargon van de politiek, de economie, de reclame, de media. Ivo Michiels stelt het probleem van de communicatiestoornissen voorop, die in de limiet de wereldvrede zouden kunnen bedreigen, aanleiding zijn tot een derde, fascistische golf... Hierbij knipoogt hij duidelijk naar Samuel Beckett, in wiens toneeloeuvre ook de moeilijke communicatie tussen mensen duidelijk gesteld wordt. Uit het voorafgaande blijkt al dat voor Ivo Michiels taalkritiek maatschappijkritiek bij uitstek is, dat het probleem schrijven of schieten dus een vals dilemma inhoudt. Volgens hem kan alleen diepgaand ingegrepen worden op het fascistoïde maatschappijbeeld door de taalstructuren, en daardoor ook de denkstructuren van de mensen te veranderen. Dat heeft hij zich tot taak gesteld. Het herbronnen en het ontsmetten van de taal, het bevechten van het naast-elkaar-praten, het praten-in-clichés, het praten-om-niets-te-zeggen.

Inzonder de *slogan*, het sloganmatige taalgebruik, wordt grondig ontleed en ontmaskerd. Over het Hitler-fenomeen werd een bibliotheek volgeschreven, terwijl ook enige films op de opkomst van het nazisme inspeelden. Hitler was in de eerste plaats iemand die met slogans als inauthentisch taalgebruik hele massa's kon opzweepen. Olivier Reboul zegt in zijn boek *Le slogan* het volgende: „Le vrai danger du slogan est son autodissimulation, le fait qu'il pense pour nous, en quelque sorte dans notre dos. S'en délivrer n'est pas le réfuter, encore moins l'ignorer, mais prendre conscience de sa réalité”. In een recensie over dit boek besluit L. vander Kerken zeer gevat: „Nadenken over de slogans, maar nooit denken in slogans, want dat is een pure contradictie”. De slogan dreigt

ons leven te gaan beheersen, langs reclame, massamedia en „officiële communiqués” om.

Dietrich Bonhoeffer drukt het in zijn *Verzet en overgave* als volgt uit: „De nukkigheid van de domme mens mag ons niet doen geloven dat hij zelfstandig is. Als je met hem praat, merk je direct dat je niet te doen hebt met hem zelf, maar met leuzen en slogans die macht over hem hebben. Hij leeft in een ban en is verblind, aangetast in zijn wezen en misbruikt. Zo wordt de domme een willoos instrument in staat tot alle kwaad en hij is niet in staat dit kwaad te onderkennen. Hier ligt het gevaar voor een duivels misbruik”.

Angstvallig schrijven de taalkritische auteurs tegen de nieuwe Hitlers, die verscholen in hun holen wachten om nieuwe webben te weven.

Er gaat volgens Ivo Michiels geen onrust uit van *wat* je zegt, wel van *hoe* je het zegt. Die kritische houding kan leiden tot een creatieve houding, het opnieuw zinvol kunnen spreken. Het wachten is nu op *Dixi(t)*. In zekere zin bezweert Ivo Michiels zijn oorlogstrauma (hij was brancardier aan het oostfront) door het te abstraheren tot het absolute nulpunt. Het leegschrijven van de met holle waarden opgevulde taalcode is echter niet het einddoel van zijn schrijversroeping: de volmaakte abstrakte dialoog is volgens hem even gevaarlijk als het naast elkaar praten met uitgeholde slogans. Nadat zijn werk pyramidevormig is ontwikkeld tot het opunt door de ludische afbraak van versleten taalvelden (15 in *Exit* – de vijftiende letter van het alfabet is de ‘o’!), verwachten we nu dat zijn operaal oeuvre opnieuw zal openbreken: na de afbraak de opbouw, na de taalkritiek, de taalcreativiteit. De rituele ritmes – als weerspiegeling van de dwangmatigheid van de maatschappij – zullen dan openbarsten tot bevrijdende taalmuziek.

Dat wonder is al geschied in het oeuvre van Jacques Hamelink en Claude van de Berge. In *Bulkboek 37* zet Hamelink zich af tegen het engagement in enge zin: „De creatieve impuls heeft niks te maken met die van de wereldverbeteraars. Ik geloof geen pest van wat die kerels beweren, bijvoorbeeld dat het maatschappelijk bewustzijn het bewustzijn zou bepalen. Weg met de determinismen! (...) Mijn engagement geldt mijzelf, mijn mogelijkheden. Hoe kan ik nou met iets anders geëngageerd zijn? (...) Pas als je werkelijk met jezelf geëngageerd bent, heb je een enigszins zinnige basis om aan het engagement met iets anders te gaan denken. Hoe kun je in een ander geloven zonder dat je in jezelf gelooft?” Hamelinks werk heeft dan ook met de huidige trends in Noord-

Nederland geen uitstaans : „Niks sappigs, niks geen realisme, helemaal geen psychologie of een allerwalgelijkst verdraaide, enzovoorts. Ook het jeugdsentiment en de neoromantiek-zacht-als-zij en vooral het engagement ontbreken helemaal.” Wat wil hij dan wel met de taal doen? Hamelink zegt daarover : „Deze planeet sterft op een dag af, dat staat vast, de fout in de machine is dat het eeuwige eraan ontbreekt. Er is geen werkelijke zin. En daarom moeten we aan de dingen een zin geven, er een draai aan geven, zodat ze zinvol lijken. En die zin is misschien niks anders dan de droom van het eeuwige, het konstante.” Ook Claude van de Berge zet zich in *De Vlaamse Gids* (60/2) af tegen de trends van zijn tijd : „Het heeft geen enkele zin in de literatuur een strijd te blijven voeren met de afstompende audio-visuele massamedia, en te trachten deze in wreedheid, en sensatie te overtreffen. Kranten en televisie kunnen heel goed deze taak van ons overnemen. Ze kunnen ook voor gemakkelikheden zorgen. Ik geloof niet dat het de taak van een schrijver is onderhoudende verhalen te bedenken, en aan de sensatiezucht, dus aan de innerlijke armoede van een massapubliek tegemoet te komen.” Zowel Hamelink als Van de Berge willen een taal creëren om het onzegbare uit te drukken. Deze laatste zegt over zijn boek *Het gelaat* (1970) : „Het is een eindeloos eentonige opsomming van ik-zinnen. Alle zinnen zijn zeer strak, kaal en koud. Dit alles wat bedoeld als een slijpen, als een zuiveren, een poging een nieuwe, onbezoedelde taal te spreken, het ontdoen van het geslotene in woorden, het vanzelfsprekende van woorden, het diafaan maken van de taal, zodat er licht kon gaan stralen in het woord zelf.”

In een essay *De literatuur van het bovenbewustzijn* (*Dietsche Warande & Belfort*, 121/8) bepaalt Van de Berge de bestemming van de huidige literatuur : „Er is behoefte aan innerlijkheid, droom, geestelijke ruimte om te zijn, en vooral dit verlangt een literaire uitdrukking te krijgen”. Hij legt er de nadruk op dat dergelijk werk niet langer „roman” kan genoemd worden : „Misschien zal een roman niet langer een roman genoemd worden, zal het literaire werk zich van de begrensde, actuele wereld verwijderen, en zal de roman nog nauwelijks de vorm hebben van een roman, want het proza dat de verbrokkeling van de werkelijkheid en de desacralisering van waarden en kunst kan overwinnen, zal een droom moeten uitdrukken”. Schrijven wordt dan „een transpersoonlijk denken”, waarin de mens zichzelf ontmoet. De taal zal op haar beurt moeten „op zoek gaan naar de muziek, naar de golfslag, de zuiverheid van stilte en geluid”. Want zonder schoonheid, geen bevrijding.

Het „opus” moet dan beantwoorden aan de droom van het oneindige, die de mens in leven houdt. Literatuur is „innerlijke illuminatie”.

De sleutel tot een vruchtbare lectuur van het opus, ligt in de volgende passage uit Van de Berges boek *Ergens zijn* (1977) : „Ik luisterde naar een cantate, en begreep de woorden niet die gezongen werden, en trachtte ze niet te begrijpen, en geloofde dat je woorden slechts hoefde te horen en ze niet altijd hoefde te begrijpen, en geloofde ook dat je woorden misschien pas in jezelf voelde als je ophield ze te begrijpen.” Een opus genieten, is dus : intuïtief luisteren, je laten meesleuren door een stroom van schoonheid, nadenken over jezelf, je bestemming. Zoals uit het citaat duidelijk blijkt, ligt hier de betekenis in de betekenaar zelf. De vorm is de inhoud van het boek. Die uiterste abstrahering tot wat je „puur proza” kan noemen, roept beelden op uit de abstracte schilderkunst : Munch en Mondriaan (naar wie Van de Berge verwijst), maar ook van de hedendaagse Vlaamse „geometrische abstracten” die de opus-schrijvers sterk hebben beïnvloed : Gilbert Decocq, Dan van Severen, Marc Verstockt en Guy Vandenbrande. Schilders die aansluiten bij de oerbronnen van de Vlaamse mystiek en die een woordvoerder vonden bij Jaak Fontier.

In een wereld van chaotische overconsumptie en -productie, van lawaai en vulgariteit, van competitie en stress, van materialisme en platvloersheid, van massificatie en robotisering, zal het uitpuren van een nieuwe zin vaak oosters aandoen, contemplatief en innerlijk. De korte vorm van het prozagedicht, het „petit poème en prose”, wordt gekozen door Jacques Hamelink in *Afdalingen in de ingewanden* (1974) en *Een reis door het Demiurgenrijk* (1976), Michel Dhondt in zijn briefromans *Sindbad de zeerover* (1973), *De brieven van de troubadour* (1975) en *De vruchten van het veld* (1977) en Jaak Fontier in *Zen, maan en sterren* (1975) en *In de zon van zen* (1977). Tot besluit een passage (met name nr. 4) uit *Zen, maan en sterren*, een reeks uitgezuiverde, taal-creatieve meditatie, een oosters brevier voor de westerling :

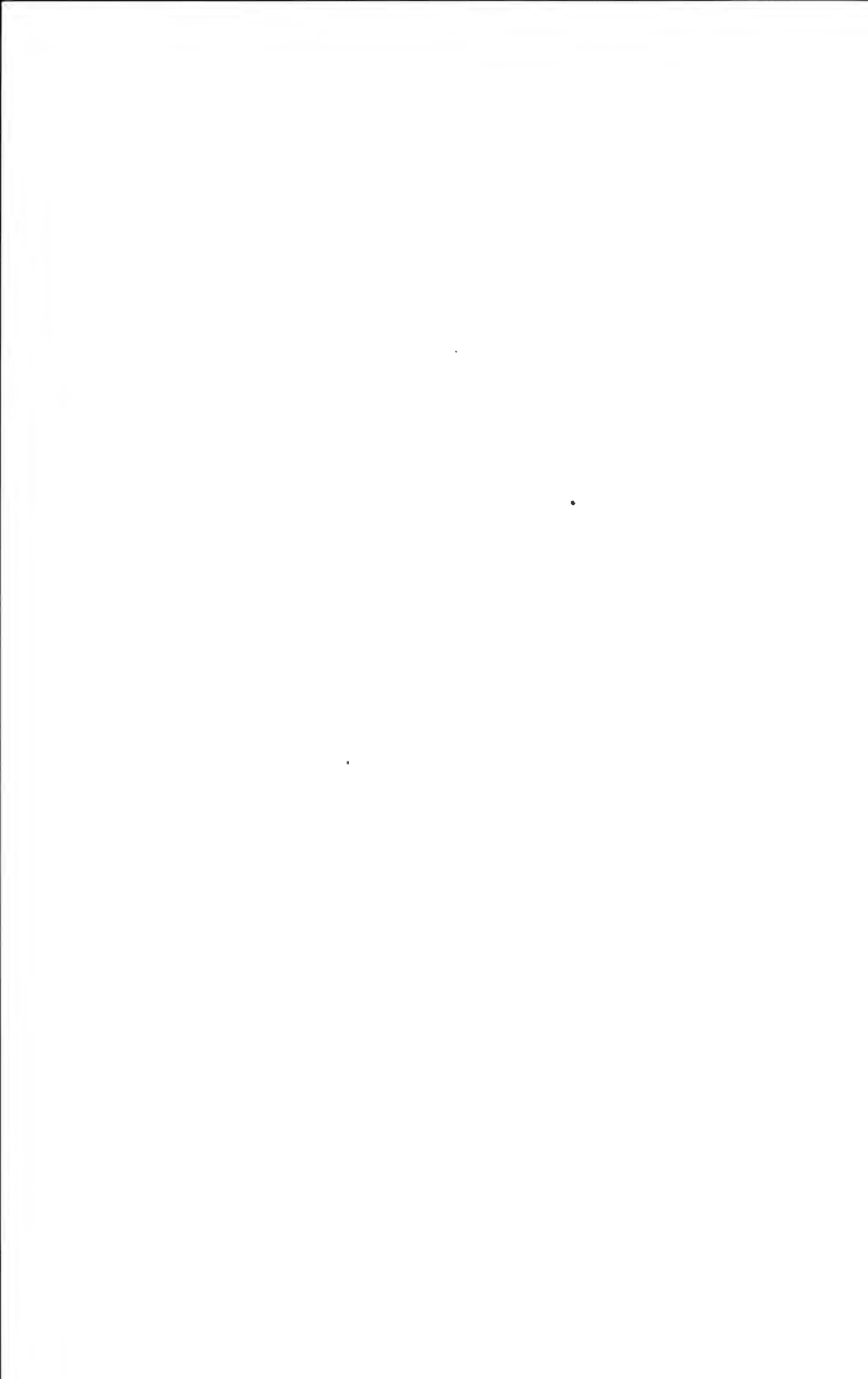
4

Een wit vierkant op wit.

Vol-ledig

Dat is een vierkant vol wit tegen een vlak dat even een ander wit is. Adem van wit in ruimte van wit. Zuivere long in zuivere lucht. Vlak op vlak en vorm in vorm en evenwicht in evenwicht. Volheid in leegte. Vol-ledig geledigde volheid.

Ik vind het een heerlijke en onloochenbare trend dat het „opus” zich – vooral in Vlaanderen – opnieuw doorzet. In het opus *schrijft* de schrijver, d.w.z. dat hij ordenend en scheppend optreedt in en door de taal. De lezer van zijn kant *leest*, d.w.z. dat hij mede creatief bezig is en het taalkunstwerk in zijn innerlijkheid waar maakt. De schrijvers aan een opus zijn het die de literatuurgeschiedenis van onze tijd schrijven. De nu zoveel geruchtmakende neo- en retro-bewegingen zullen zich m.i. moeten tevreden stellen met een voetnoot.

Aktuele muziek als sociaal model

door

J. L. BROECKX

1. Bij de opening van het Festival van Salzburg, 1972, sprak de befaamde toneelschrijver Ionesco over „een uitdaging aan de universele angst”.

Datzelfde kan men zeggen over het aktuele muzikleven in zijn geheel.

Temidden van de demografische explosie, het sociaal protest, de pollutie en de agressie, vluchten wij in de muziek. We worden gewekt en we gaan slapen met muziek. Velen eten en werken met muziek. Gaan we naar zee of naar de bergen, dan dragen we muziek in een transistortoestel met ons mee. Klinieken en kinderkribben, ateliers en kantoren, auto's en gevangenispen zijn met muziekspuwende apparaten uitgerust. Dat alles wijst op vrees voor stilte en op het verloren gaan van zinvolle relaties van de mens met zijn medemens en met zichzelf. Als de dialoog en de monoloog onmogelijk zijn geworden, vullen wij de stilte op met een ononderbroken toevoer van geluidsfiguren die schijnbeelden zijn van een gesprek.

Nu kan men zich afvragen of de aktuele muziek ook een antwoord biedt op de universele angst, en zo ja wélk antwoord: een veroordeling of een verlossing? Kan de muziek van vandaag ertoe bijdragen om onze relaties tot onszelf en tot elkander oprechter, intenser en harmonischer te maken, of is onze muziek slechts een machteloze kreet, een symptoom van onze situatie zonder meer?

Die vraag wil ik hier behandelen.

Nu kan men aktuele zowel als historische muziek op twee fundamenteel verschillende wijzen benaderen: als een artistiek verschijnsel en als een sociaal verschijnsel. In het eerste geval vraagt men zich af welke technische en esthetische doeleinden componist en uitvoerder zich hebben gesteld en op welke wijze die in hun werk werden benaderd of bereikt. Bvb.: welke muzikale redenering en welke buitenmuzikale gevoelens liggen ten grondslag aan een sonate van Mozart, een symfonie van Beethoven, een ballet van Stravinsky of een opera van Nono? Welke techniek domineert in elk werk, welke gehoorsindrukken brengt het teweeg, welke gedachtengang wordt er in ontwikkeld en welke gevoelsprocessen worden er door gesimuleerd en geaktiveerd?

Als men het echter heeft over de muziek als sociaal verschijnsel, dan stelt men zich geheel andere vragen, nl. : uit welke maatschappelijke structuren en situaties zijn gregoriaanse gezangen, chansons van Janequin, de Brandenburgse Concerten van Bach en de Telemusik van Stockhausen voortgekomen ; van welke houdingen tegenover het materiële en geestelijke kader van een periode, een etnische groep of een maatschappelijke groep zijn dergelijke werken de weerspiegeling ; en tenslotte : in hoever kunnen bepaalde muzikale strekkingen en produkten bijdragen tot maatschappelijke bewegingen en veranderingen ?

Dergelijke benadering van de muziek is zeer jong. Ze behoort tot een tak van de musicologie die nog nauwelijks tot ontwikkeling is gekomen, nl. de muzieksociologie. En ondanks ernstige studies van Silbermann en Adorno, van Belvianes en Blaukopf, en recent ook van Supićić, aarzel ik toch sterk om te beweren dat men hier met een echte, wetenschappelijke discipline te doen heeft. Afgezien van louter beschrijvende feitenanalyses, die geen antwoord geven op de vragen die wij ons daarnet gesteld hebben, worden de meeste theoretische werken gekenmerkt door hypothesen en extrapolaties die onvoldoende geverifieerd zijn en die bovendien het stempel dragen van de sociale filosofieën waartoe de onderscheidene auteurs behoren.

Daarom doet u goed, elke uiteenzetting over de muziek als sociaal verschijnsel te nemen voor wat ze is, nl. : een persoonlijke visie van de auteur op mogelijkheden van het muzikleven, die door andere visies moet gerelativeerd worden en die door de verdere ontwikkeling van het muzikleven dient geverifieerd of gefalsifieerd te worden. Dit geldt óók en vooral voor de uiteenzetting waar u op dit ogenblik naar luistert.

En nu ik toch bezig ben een deugd te beoefenen die door Nietzsche zozeer wordt aangeprezen, nl. : u tegen mijzelf te waar-
schuwen, wil ik daar nog iets aan toevoegen.

Wanneer men het heeft over de betekenis van bepaalde muziek als symptoom van sociale situaties of als model van sociale gedragingen of bestrevingen dan heeft dat niets te maken met de artistieke waarde van die muziek.

Als ik zou beweren dat de muziek van Bach een symptoom is van een reaktionaire sociale houding, en dat de muziek van Philippe de Vitry uit de 14de eeuw een model is van de sociaal progressieve strekkingen uit die tijd, dan mag u, als u zelf progressief is (of meent dat te willen zijn) daaruit niet afleiden dat de artistieke waarde van de muziek van Bach *daarom* gering en deze van de Vitry *daarom* aanzienlijk is.

Het is een erg moeilijke vraag, waarop de artistieke waarde van muziek dan wél berust. Persoonlijk geloof ik dat ze bepaald wordt door de intensiteit waarmee muziek de wereld van het geluid exploreert en de wereld van de menselijke gevoelens tot uitdrukking brengt. En dat heeft niét te maken met de kwestie of die muziek een sterk of een zwak symptoom is van maatschappelijke toestanden, noch met de kwestie of sociale aspiraties van reaktionaire of van progressieve aard er wel of niet door gediend worden.

Om helemaal volledig te zijn, moet ik er aan toevoegen dat sommigen die zich sociaal progressief noemen, beweren dat het onderscheid dat ik zoëven gemaakt heb, tussen artistieke waarde en sociale gerichtheid van de muziek, op zichzelf de uitdrukking is van een reaktionaire geest. In hoever u met die bewering rekening moet houden, moet u zelf uitmaken.

2. Een eerste, dominerende eigenschap van de aktuele muziek (en een eigenschap die voor de meeste luisteraars het meest opvallend is) bestaat uit haar *informatieve complexiteit*.

Dat is een samengestelde term, ontleend aan de informatietheorie. Met 'informatief' wordt bedoeld, dat alles wat meegedeeld wordt alles wat men in de muziek te horen krijgt, volstrekt *nieuw* is. Deze eis van de volstreekte nieuwheid heeft twee aspecten. Aan de ene kant, wil men in een aktuele muziekkuitvoering afzien van alle soorten geluidsfiguren die in vroegere muziek (en ook in andere muziekkuitvoeringen van vandaag) ooit zijn voorgekomen. Traditionele verworvenheden worden volstrekt afgewezen niet enkel wat de soorten geluidsfiguren, maar ook wat de structuurbeginselen betreft. Aan de andere kant betekent het 'informatieve' van de aktuele muziek dat ook *in eenzelfde muziekkuitvoering* geen herhalingen van dezelfde geluidsfiguren mogen voorkomen. Dat is op zichzelf reeds een zeer 'nieuw' standpunt, omdat in het verleden van onze europese muziek, de herhaling steeds een belangrijk element van de muzikale vormgeving is geweest, waardoor men eenheid en samenhang wilde bereiken.

Met 'complexiteit' wordt bedoeld, dat de informatie een hoge mate van 'dichtheid' zou bezitten. Onder informatiedichtheid verstaat men de mate van onverwachtheid, van onwaarschijnlijkheid van hetgeen meegedeeld wordt. Als u vanavond over de radio hoort dat Arabieren en Israëliërs het nog steeds niet eens zijn, is dat wel nieuws, maar u zult er niet van opkijken. Als u echter hoort dat president Carter communist geworden is, dan is dat nieuws met hoge dichtheid, met grote complexiteit, m.a.w. informatie die al uw verwachtingen tegenspreekt.

Toegepast op de aktuele muziek, betekent de term 'informatieve complexiteit' dan ook, dat deze muziek dingen te horen geeft die niet enkel nieuw zijn, maar die bovendien hoogst ongewoon, onverwacht en onwaarschijnlijk zijn.

Nu is het natuurlijk zó, dat tot zekere hoogte, alle muziek uit alle tijdvakken een bepaalde mate van informatieve complexiteit heeft gehad. Geen enkele muziek berust uitsluitend op geluidsfiguren en structuurbeginselen van het verleden en geen enkel componist heeft uitsluitend dingen gecomponeerd die volledig aan alle verwachtingen van de luisteraars voldeden. Mocht dat zo geweest zijn, dan was er geen evolutie gebeurd en dan zouden onze voorouders zich bij muziekkuitvoeringen stierlijk verveeld hebben.

Maar het onderscheid tussen de informatieve complexiteit van historische en deze van aktuele muziek is drievoudig: Vooreerst, vanzelfsprekend, is er de omstandigheid dat de evolutie in de tijd aanzienlijk versneld is. Dat is een banale opmerking, maar ze is nu eenmaal waar. In de jongste 25 jaar heeft onze muziek méér veranderingen doorlopen dan in de daaraan voorafgaande anderhalve eeuw.

Belangrijker nog, is het feit dat in het verleden van onze kultuur, elke vernieuwing van de muzikale stijl steeds het karakter had, ofwel van een amplificering van reeds bestaande eigenschappen (bv. de amplificering van de polyfonie, van de 9de tot de 15de eeuw) ofwel van een integratie (d.w.z. : een inschakeling van het nieuwe in het oude, van het onbekende in het bekende, van het onwaarschijnlijke in het waarschijnlijke). Dat was bv. het geval in de Renaissance, toen het nieuwe, klassieke toonstelsel ingeschakeld werd in de bestaande kontrapuntische traditie. In de aktuele muziek, daartegen, wordt gestreefd naar een desintegrerende vernieuwing, d.w.z. : vernieuwing op een bepaald plan (bv. de atonaliteit) oefent een sneeuwbal-effekt uit op andere plans (brengt ook de vernietiging mee van de bestaande normen van harmonie, polyfonie en vormgeving).

En het derde, waarschijnlijk belangrijkste kenmerk van de informatieve complexiteit van de aktuele muziek berust hierop, dat ze niet gericht is op het voortbrengen van een nieuwe soort van homogene vorm, maar dat ze georiënteerd is naar de voortbrengst van heterogene processen.

Waar men er vroeger op uit was om van een muziekstuk een werk te maken met innerlijke eenheid, een 'opus perfectum' zoals Kurt von Fischer het noemt)¹, daar streeft men nu naar de grootst

1. „Das Neue in der europäischen Kunstmusik als soziokulturelles Problem“, in: *International Review of the aesthetics and sociology of music*, Zagreb 1971, Jaargang 2 nr. 2 pp. 153 e.v.

mogelijke innerlijke verscheidenheid. Waar men vroeger in eenzelfde muziekstuk herhalingen en varianten van dezelfde muzikale figuren aanbracht om de samenhang te waarborgen, daar wil men vandaag voortdurend andere figuren laten horen om de diversiteit zo groot mogelijk te maken. Het ideaal van het homogene, dat zo typisch is geweest voor de esthetiek van onze klassieke cultuur wordt vervangen door het ideaal van het heterogene.

Deze ontwikkeling van de muziek naar *snelle, volstreekte* en *diversifiërende* nieuwheid heeft zich in de jongste halve eeuw in opeenvolgende golven voorgedaan, waarbij elke golf gevolgd werd door pogingen om de snelheid van de evolutie te remmen, de vernieuwingen te integreren in de traditie en de verscheidenheid te overkoepelen door elementen van eenheid.

De eerste golf van vernieuwing vond plaats tussen 1905 en 1915, door de invoering door Schönberg van de *atonaliteit*, d.i. de vernietiging van het vijf eeuwen oude klassieke toonsysteem.

Daarop volgde, eveneens onder impuls van Schönberg, tussen 1920 en 1930, een poging tot organisatie van de atonaliteit en tot verbinding van het nieuwe systeem met traditionele, contrapuntische compositiebeginselen. Dat noemt men de *dodekafonie*.

Tussen 1935 en 1950 vond de tweede golf van vernieuwing plaats, met de invoering van de *serialiteit*, door Webern.

Dat is in twee opzichten een uitermate belangwekkende strekking.

Vooreerst omdat de eeuwenoude primauteit van de toonhoogte als exclusief ordeningsbeginsel van de muziek, plaats maakt voor evenwaardigheid van alle eigenschappen van het geluid. In het serialisme kunnen melodieën niet enkel opgebouwd worden door gradaties van toonhoogten, maar ook door gradaties van luidheden en timbres.

Een gevolg daarvan is, dat niet enkel klanken maar ook klank-agglomeraten, clusters en ruisen voor de syntagmatische ordening van de muziek in aanmerking komen. Daardoor – en in verbinding met de inmiddels ontwikkelde techniek van de elektro-akoestische geluidsgeneratie – wordt het zintuiglijk aspect van de muziek zo ingrijpend veranderd, dat vele luisteraars geen melodieën meer herkennen – precies zoals vele liefhebbers van poëzie in de verbosonie geen verbale structuren meer herkennen, en vele liefhebbers van traditionele schilderkunst in de abstracte kunst geen plastische figuren meer herkennen.

In een verdere faze van zijn ontwikkeling heeft het serialisme aanleiding gegeven tot een tweede belangwekkende eigenschap: het opbouwen van composities, niet meer vanuit van te voren

bepaalde geluidseenheden maar vanuit abstracte verhoudingen, vanuit rationale schema's, waarin dan de meest uiteenlopende akoestische variabelen kunnen ingevoerd worden. Daardoor verkrijgt het serialisme een geformaliseerd karakter van dezelfde aard als rekenkundige formules.

Deze tweede vernieuwingsgolf bevatte zijn eigen traditionaliserings-tendenz, doordat op de reeksen compositiemethoden worden toegepast die tot de barok en zelfs tot de Late Middeleeuwen teruggaan: imitaties en canon, spiegelingen en omkeringen, zoals men ze in Bach's „Kunst der Fuge" of in de motetten van de oude Nederlandse contrapuntisten aantreft.

De derde vernieuwingsgolf, kenmerkend voor de zestiger jaren, is die van de *aleatoriek*, mede gegrondvest door de Amerikaan John Cage.

Aleatoriek is een verzamelnaam voor verscheidene compositie-technieken die met elkaar gemeen hebben, dat ze ruimte verlenen aan beslissingsmechanismen vanwege de uitvoerder, het publiek of een onpersoonlijke factor, bij de klinkende verwezenlijking van muziek.

Maar ook daartegen is, in het begin van de zeventiger jaren, reactie gekomen, onder de vorm van de *citaatmuziek*, waar beroep wordt gedaan op stijlcitaten en letterlijke citaten van muziek uit het verleden, om aan de actuele muziek weer een traditionele klank en een overzichtelijke samenstelling te geven – precies zoals het hyperrealisme in de schilderkunst beroep doet op de bekende werkelijkheid om de plastische compositie weer binnen het bereik van de onbevangen kijker te brengen.

Nu rijst de vraag, op welke wijze deze verschijnselen te interpreteren vallen, als symptoom en model van sociale situaties en bestrevingen. Hier verlaten we dan ook het plan van de feiten en begeven we ons in het duistere woud van de theorieën en de hypothesen.

Laat mij u eerst vertellen wat de geijkte interpretaties zijn.

Daar is vooreerst de opvatting van de kultuursocioloog Th. Adorno, voor wie de evolutie van de nieuwe en de nieuwste muziek een symptoom is van de innerlijke desintegratie van de laatburgerlijke kultuur. De burgerij die eenmaal de progressieve kracht van onze maatschappij was, en die onze kultuur bevrijd heeft uit het politiek absolutisme en de economische stagnatie van het Ancien Régime, is op haar beurt verworden tot een heersersgroep en tot een materialistische klasse die te gronde gaat aan de chaos van het economische liberalisme. Onder haar invloed verworden alle kultuurgoederen tot handelswaar, terwijl terwille van de toename

van de produktie kunstmatige behoeften worden gecreëerd, die o.a. op muzikaal gebied aanleiding geven tot buitenissige produkten. Wij beleven het einde van de burgerlijke kultuur die aan winstbejag, egoïsme, genotzucht en smaakverwarring ten gronde gaat.

Een verwante opvatting, maar die in een belangrijk opzicht van Adorno verschilt, is deze die door de Italiaanse componist Nono aan zijn collega Mauricio Kagel wordt toegeschreven. Kagel ziet in de aktuele muziek een instrument van de sociale revolutie, die enkel door de kultuur kan uitgevorhten worden, omdat de arbeidersklasse in het heersende systeem geïntegreerd is. Volgens Kagel is de aktuele muziek, als vooruitstrevend technisch produkt, in staat om de innerlijke tegenstrijdigheden van het kapitalisme aan te tonen en te exploiteren. Het breken met de traditionele muzikale taal betekent voor Kagel, „se placer en situation révolutionnaire”².

U ziet het, Adorno en Kagel zijn het er over eens, dat de aktuele muziek het gevolg is van het sociaalekonomische systeem waarin wij leven. Ze verschillen echter onderling van mening doordat de aktuele muziek voor Adorno niets anders is dan een *symptoom* van de chaotische toestand waarin onze maatschappij zich bevindt, terwijl ze voor Kagel bovendien een wapen is waardoor de mens tot revolutionair bewustzijn kan worden gebracht. Dat is heel het verschil tussen de kultuurpessimist en de kultuuroptimist.

Laat ons het eerst eens hebben over de opvatting van Kagel (en mét hem van heel wat intellektuelen en kunstenaars die het monopolie van het progressieve voor zich opeisen).

Geheel afgezien van de vraag of men voor- of tegenstander is van een sociale revolutie, meen ik dat er twee belangrijke argumenten aan te voeren zijn, tegen de overtuiging dat de aktuele muziek op een of andere wijze tot het uitbreken van zo'n revolutie zou kunnen bijdragen.

Het eerste argument is van empirische aard: nooit en nergens ter wereld kan men een voorbeeld vinden van welke muziek ook, die tot het uitbreken van revoluties geleid heeft. Hoogstens kan vastgesteld worden, dat revoluties soms aanleiding geven tot of vergezeld gaan van gezongen muziek waarvan de literaire teksten in verband staan met de ideologie van de revolutionairen: de geuzenliederen uit de 16de eeuw, de revolutiehymnen van Grétry en Gossec of de strijdliederen van de arbeidersbeweging in de 19de eeuw.

Muziek heeft dan ook in het verleden slechts een dienende en geen causale rol vervuld in de revolutionaire bewustwording, en

2. *Musique en jeu*, nr. 3, pp. 102-103.

zelfs die rol heeft ze slechts kunnen vervullen krachtens de literaire teksten waarvan gebruik werd gemaakt.

Nu weet ik wel dat het verleden niet steeds een maatstaf is voor de toekomst en dat wat zich gisteren niet heeft voorgedaan daarom vandaag of morgen niet uitgesloten is. Maar de waarschijnlijkheid in empirische zin lijkt toch wel zeer gering.

Bovendien is er een tweede, fundamenteel argument tegen de prognose van Kagel en zijn medestanders aan te voeren. Als het waar is dat sociale aspiraties geboren en geactiveerd worden doordat uitdrukking wordt gegeven aan een noodtoestand in een taal die voor grote aantallen mensen een felle overtuigingskracht heeft, dan is de aktuele muziek daarvoor allerminst geëigend. Vooreerst is ze, door haar gebrekkige verspreiding, afgesloten van het contact met grote aantallen mensen. Vervolgens is ze door haar informatieve complexiteit net het tegendeel van een taal met felle overtuigingskracht. En tenslotte kan men betwijfelen of ze inderdaad uitdrukking geeft aan een noodtoestand.

En daarmee zijn we beland bij een veel verder reikende kritiek op het geheel van de heersende sociokulturele interpretaties van de aktuele muziek.

Ik geloof namelijk, dat het al te simplistisch is, om elke golf van snelle en volsterkte vernieuwing, met afwijzing van de traditie, zomaar te interpreteren als uiting van een sociaal progressief bewustzijn of als symptoom van verval van ons sociaaleconomisch stelsel. En ik geloof dat het al te simplistisch is, om de pogingen tot consolidatie van de vernieuwingen en tot inschakeling ervan in de traditie, als reaktionaire tegenbewegingen te beschouwen.

Ik vraag mij vergeefs af welk verband er kan bestaan tussen de atonaliteit, de seriële structuur en aleatorische muziek aan de ene kant, en een sociaaleconomisch verval of een revolutionair bewustzijn aan de andere kant.

Dat de atonaliteit, de seriële structuur en de aleatoriek muzikale symptomen zouden zijn van een sociaaleconomisch verval, kan alleen maar opkomen in het hoofd van lieden die – bewust of onbewust – de overtuiging hebben dat deze muzikale eigenschappen op esthetisch gebied eveneens verschijnselen van verval uitmaken.

Ik zie echter geen enkele reden om er die overtuiging op na te houden. Ik geloof eerder dat de atonaliteit een poging is geweest tot organisatie van een nieuw en ongedwonger melodisch vokabularium ; dat de seriële structuur een poging is tot organisatie van een nieuwe en striktere muzikale syntaxis en dat de aleatoriek een poging is tot organisatie van een nieuwe en polyvalentere muzikale gedragswijze.

En als men de zaken nu eens op die manier wil benaderen, dan kan men zich afvragen of de evolutie van de muziek in de 20e eeuw, beschouwd als sociaal model, niet een geheel andere betekenis heeft dan doorgaans wordt voorgesteld.

Kan de atonaliteit, als nieuwe melodische woordenschat, niet geïnterpreteerd worden als een muzikale tegenhanger van een direkter, spontaner en ongedwongener taalgebruik, zoals dat ook in de literatuur en in onze maatschappelijke omgang terug te vinden is? Wie het taalgebruik in de omgangsvormen gedurende de jongste halve eeuw in hun ontwikkeling nagaat, valt het immers op, dat wij afgezien hebben van heel wat indirecte wendingen, geijkte formules en voorgeschreven stijlfiguren. Die toenemende direktheid in de menselijke betrekkingen d.m.v. de taal vindt men op alle niveaus terug, van de ambtelijke taal tot de krantenartikels en van officiële audiënties tot het dagelijks gesprek. Zo heeft men ook in de atonale melodie afgezien van geijkte cadenzen, van indirecte benadering van de slotnoot via de leidtoon of de dominant, en van voorgeschreven stijlfiguren zoals de voorbereide dissonant en de zorgvuldig herstelde alteratie.

Deze losmaking van taal, gebaar en houding uit traditionele formules heeft goede en slechte gevolgen gehad: vervlakking en verzakelijking aan de ene kant, toenemende vrijmoedigheid en waarachtigheid aan de andere kant; precies zoals de atonaliteit op melodisch gebied tot dorre naast zeer sensitieve muzikale expressie heeft geleid.

Vanuit een dergelijk gezichtspunt ben ik geneigd de seriële structuur in de muziek te interpreteren als model van een nieuwe wijze van redeneren, niet meer op het toevallige en inductieve, maar veel meer op het gerationaliseerde en deductieve gericht, zoals steeds meer gebeurt in talloze vakgebieden en wat typisch is voor een sterk getechniseerde cultuur als de onze. De seriële structuur lijkt mij dan ook het muzikale ekwivalent van de syntaxis van een technisch taalgebruik, d.w.z.: de uitdrukking van het feit dat ook de musicus zich begint te gedragen als techniek in een maatschappij die van de techniek alle heil verwacht.

En tenslotte ben ik geneigd de aleatoriek te beschouwen als een muzikaal model van een nieuwe wijze van beslissen, die wij ook aantreffen in de manier waarop ons dagelijks leven is gericht, waar het aantal geldige alternatieven sterk toegenomen is, of het nu gaat om de keuze uit 5 vervoermiddelen en 20 wegen om eenzelfde plaats te bereiken, over 50 soorten zeep of 100 soorten sigaretten om dezelfde behoeften te voldoen, of over 1000 mogelijkheden om de vrije tijd te doden en 10.000 om de zin van ons leven te vergeten.

De discrepantie tussen het enorme aantal evenwaardige wegen en middelen en de vaagheid en onbelangrijkheid van onze doeleinden lijkt mij even kenmerkend voor ons dagelijks bestaan als voor de aleatorische procédés van de aktuele muziek.

Als ik mij niet te onduidelijk heb uitgedrukt zal het u opgevallen zijn dat ik de eigenschappen van de aktuele muziek, beschouwd als sociaal model, niet interpreteer in verband met de grote vraagstukken van de sociaaleconomische en de politieke structuren, maar wél in verband met de kleine, bescheiden gewoonten en gedragingen van elke dag.

Tegenover de opvattingen van de gevestigde kultuursociologen en van sommige komponisten, als zou de aktuele muziek symptoom en model zijn van de laatburgerlijke kultuur, van de kapitalistische ekonomie of van een sociaalrevolutionaire ideologie, stel ik de hypothese dat de aktuele muziek de uitdrukking vormt van veel bescheidener maar veel intiemer aspecten van ons leven: taalgebruik en omgangsvormen, technische denkwijzen en beslissingsmechanismen uit het dagelijks verkeer.

Ik ben mij terdege bewust dat mijn opvattingen niet beter te verifiëren vallen dan deze van de illustere mannen over wie ik het daarstraks heb gehad. Ik kan alleen maar pleiten voor het plausibele van mijn hypothese, beoordeeld vanuit psychologische overwegingen. Het komt mij nl. voor dat musici slechts zelden geïnteresseerd zijn in, of geïnformeerd worden over sociale theorieën en politieke filosofieën. Zowel hun bewuste als hun onbewuste gevoelens en bestrevingen worden veel meer beheerst en gevormd door de dagelijkse omgang met hun medemensen en door de talloze alternatieven van het praktische leven. Daarom lijkt het mij redelijk, om voor hun muzikale expressie geen modellen te zoeken in de superstructuur van zulke theorieën, maar in de infrastructuur van hun medemenselijke betrekkingen.

3. Nadat we het vrij uitvoerig hebben behandeld over de algemeenste kenmerken van de aktuele muziek, wil ik deze uiteenzetting voortzetten met een enigszins gedetailleerder onderzoek van twee eigenschappen die zeer zeker tot de belangrijkste formele kenmerken van de aktuele muziek behoren, en die wel eens als elkanders tegengestelden worden beschouwd: de seriële structuur en de aleatoriek.

De seriële structuur is waarschijnlijk de belangrijkste vernieuwing van onze muziek tussen de beide wereldoorlogen. En ook daarna (en in zekere zin tot vandaag toe) beheerst ze een deel van de progressieve muziek.

Zonder de beginselen en de regels ervan in bijzonderheden uiteen te zetten, meen ik dat een algemene karakterisering van de seriële muziek op het volgende neerkomt :

De kompositie wordt gegrondvest op een of enkele muzikale grondideeën, die in voortdurende varianten het gehele werk beheersen. Deze muzikale grondideeën worden gevormd door de ordening van de sonore eenheden in welbepaalde reeksen, terwijl de varianten t.a.v. de grondidee en t.a.v. elkander in welbepaalde verhoudingen van grootte of van richting staan.

Aanvankelijk bestonden de muzikale grondideeën uitsluitend uit ordeningen van opeenvolgende toonhoogten : de seriële structuur is in haar oorsprong een melodische structuur. Maar vrij spoedig werd het reeksenbeginsel ook toegepast op gelijktijdige toonhoogten en daarna zelfs op de andere parameters van het geluid : duur, luidheid en timbre. Zo ontstonden composities waarvan de grondideeën niet enkel van melodische aard zijn, maar bovendien van harmonische, ritmische, dynamische en koloristische aard. Op die wijze werden alle aspecten van de muziek : haar intonatie, haar samenklanken, haar bewegingsverloop, haar energie en haar stoffelijke kwaliteiten, tot konstituerende figuren gemaakt. Bovendien vormen alle varianten van de grondidee logische stappen in een wel omschreven redenering, doordat ze berusten op een aaneenschakeling van afgeleide figuren die onderling samenhangende reeksen van bewerkingen uitmaken, bv. : geleidelijk grotere of kleinere intervallen, grotere of kleinere notenwaarden, geleidelijk toenemend aantal luidere of zachtere, scherpere of doffere geluiden.

Uit deze karakterisering blijkt dat de seriële structuur een poging is om de muziek in al haar onderdelen aan dezelfde kerngedachten te binden, ze volstrekt te determineren en haar gehele verloop te doordringen met eenzelfde soort van verstandelijke operaties. Het is dan ook een sterk intellektualistische, geplande en homogene strekking. In dat opzicht is de seriële muziek de tegenpool van de latere aleatoriek, die men terecht beschouwt als een reactie tegen de striktheid en de rationaliteit van de reeksenmuziek.

Het ligt dan ook voor de hand dat kultuurfilosofen geneigd zijn, de seriële muziek te interpreteren als een symptoom van de toenemende rationalisering van onze technische wereld en bovendien als een weerspiegeling van het dirigisme, eigen aan totalitaire regimes.

Wat dat laatste betreft moet er echter aan toegevoegd worden dat deze muziek in het nazistische Duitsland en in het stalinistische Rusland door de heersende macht sterk misprezen en volstrekt afgewezen werd.

Dat is nochtans geen argument tegen die interpretatie, want het is een bekend psychologisch verschijnsel dat individuen en groepen vaak heftige afkeer vertonen tegen de uitwendige symbolisering van eigenschappen die ze in feite bezitten en zelfs waarderen.

Zonder dan ook de relatie tussen de seriële muziek en het politieke dirigisme te willen ontkennen, zou ik toch uw aandacht willen vragen voor een andere interpretatie, die geen alternatief maar wel een aanvulling wil zijn, en die eerder betrekking heeft op een psychisch verschijnsel, nl. de *neurose*, die dan echter op haar beurt met de sociale kontekst van de moderne wereld eng verbonden is.

Neurose wordt meestal gedefinieerd als een emotionele stoornis die voortkomt uit een ontoereikende oplossing van meestal onbewuste conflicten van de neurotische persoon met zichzelf. Die conflicten komen voort uit een mislukte aanpassing aan de omgeving; ze gaan gepaard met angst en met een sterke daling van het zelfvertrouwen en de zelfwaardering, en ze resulteren vaak in starre handelingen, in dwangideeën en in een onophoudelijk pogen om dezelfde problemen altijd maar weer op te lossen, ook al weet men dat ze onoplosbaar zijn.

Welnu, als men dit ziektebeeld toetst aan de grondbeginselen van de seriële muziek, dan vallen treffende gelijkenissen op: het grondvesten van de kompositie op één of enkele gedachten, de strenge handhaving daarvan doorheen het ganse muzikale werk en de onophoudelijke poging om door permutaties en strikte afleidingen tot een oplossing te komen, die nooit bereikt wordt. De seriële muziek berust op figuren die als dwanggedachten functioneren, en op een volharden in eenzelfde gedachtengang die het conflict onderhoudt.

Een antwoord op de vraag waarom deze neurotische structuur nu juist in de muziek van het tweede kwart van onze eeuw is opgekomen, kan op twee plannen gezocht worden. Vooreerst in de onbewuste angst van de musicus voor de agressie waaraan hij zich heeft schuldig gemaakt t.o.v. de eeuwenoude normen van de tonaliteit en van de harmonie. Zoals zo vaak gebeurt met mensen die op een bewuste en rationele wijze met de traditie breken, doet zich een proces van schuldgevoelens in het onderbewustzijn voor. En bovendien kan de opkomst van deze nevrogene muziek gezocht worden in de kollektieve angst van onze maatschappij, die zich schuldig voelt aan vormen van agressiviteit die in tegenspraak zijn met de eeuwenoude normen van de humanistische en de christelijke moraal.

Nu zou ik niet graag hebben dat er misverstand ontstond m.b.t. mijn interpretatie van de seriële muziek als psychosociaal verschijn-

sel. Ik beweer niet dat seriële muziek neurotische muziek is. En ik beweer evenmin dat komponisten van seriële muziek noodwendig neurotici zijn. Maar ik beweer dat de seriële structuur een procédé is waardoor het neurotische gedrag in muziek gesymboliseerd wordt.

Het is muziek die handelt over de neurose en die het neurotisch proces in muzikale vorm simuleert.

Nu zult u zich herinneren dat ik bij de aanvang van deze uiteenzetting de vraag heb opgeworpen, of de aktuele muziek een antwoord geeft op de universele angst waarover Ionesco spreekt, en zo ja of dit antwoord van bevrijdende of van veroordelende aard is.

Daarop meen ik nu een antwoord te kunnen geven m.b.t. het gedeelte van onze muziek dat op de seriële structuur berust. Ik geloof nl., dat een van de middelen om zich van de angst te bevrijden erin bestaat dat men zich van de oorzaak van die angst distantieert. Een van de wegen daartoe is de symbolisering van het angstproces. En dat is het wat in de seriële muziek gepoogd wordt.

4. Tot slot wil ik nog iets zeggen over de belangrijkste groep eigenschappen van de aktuele muziek in strikte zin, samengevat onder de benaming: de *aleatoriek*.

Zoals ik reeds opmerkte kan men dit de tegenpool van de seriële structuur noemen, waarschijnlijk ontstaan uit reactie tegen de striktheid, het gedetermineerde en het gerationaliseerde karakter van de reeksenmuziek.

Alhoewel de uitdrukking 'aleatorische muziek' meestal vertaald wordt als 'toevalsmuziek' zou het wellicht beter zijn ze te karakteriseren als 'muziek van de permanente keuze'. Inderdaad, al zijn er vele vormen van aleatoriek in de aktuele muziek, de meeste van hen hebben niet veel met het toeval te maken, maar veel meer met het feit dat ze de beslissing over belangrijke gedeelten of aspecten van het uit te voeren werk overlaten aan de ogenblikkelijke en herhaaldelijke keuze van de uitvoerder, soms ook van het publiek, en een enkele maal van automata.

Als eenvoudigste vorm daarvan kunnen de *mobiele komposities* gelden (bv. het Klavierstück XI van Stockhausen, uit 1957) waar alles door de komponist uitgeschreven werd, maar verdeeld in groepen of sekwenties, verdeeld over één blad, en waarbij aan de uitvoerder, tijdens de uitvoering, de keuze van de opeenvolging (en soms ook van het aantal uit te voeren sekwenties) wordt overgelaten.

Enigszins ingewikkelder is de *statistische kompositie*, waar de komponist aanduidingen geeft over de algemene tendenzen van het werk (toenemende of afnemende densiteit; langere of kortere duur van bepaalde sekwenties en snellere of langzamer ontwikkeling), terwijl de uitvoerder, tijdens de uitvoering, deze algemene aanduidingen in concrete muzikale inhouden omzet.

Vervolgens is er de *roostermuziek* of *sleutelmuziek* (de enige vorm die iets met het toeval te maken heeft) waarbij stippen worden geplaatst op een overigens blanco vel dat bedekt wordt met een transparant waarop notenbalken zijn aangebracht, wat een rooster vormt die een sleutel geeft tot de ontcijfering van de stippen op het onderliggende vel (zie: J. Cage, Cartridge).

Verder zijn er de *conceptuele komposities*, waarbij de komponist zich beperkt tot min of meer poëtische omschrijvingen die de uitvoerder in een bepaalde stemming moeten brengen om spontaan te musiceren (zie: Stockhausen, Litanie).

Ook is er de zgn. *autogeneratieve muziek* van Xenakis, die bestaat uit structuren die zichzelf kunnen voortplanten d.m.v. elektro-akoestische apparatuur, gekoppeld aan computertechnieken, waarbij de akoestische signalen in de vorm van impulsbanen een reeks apparaten in werking brengen.

En tenslotte zijn er de *groepsimprovisaties*, van de Free Jazz over de AMM te Londen naar de Consonanzagroep te Rome o.l.v. Evangelisti en de New Phonic Art-groep o.l.v. Globokar. Sommige van die groepen improviseren volkomen spontaan, zonder voorbereiding, andere geven de voorkeur aan voorafgaande repetities waardoor ze op elkaar afgestemd raken. Sommige zijn enkel uit beroepsmusici samengesteld, andere stellen zich ook open voor amateurs. Sommige willen alléén aan het woord blijven, andere nodigen het publiek tot participatie uit.

U ziet het, dit vormt een breed veld van mogelijkheden, waarin niet zozeer het toeval maar wel de ogenblikkelijke en permanente keuzebeslissingen een grote rol vervullen.

Nu is het juist die eigenschap: de keuzebeslissingen van de uitvoerder, die de grondslag vormt van de wijd verbreide opvattingen over de aleatorische muziek als sociaal model voor een vrije, egalitaire en creatieve maatschappij. De meeste aanhangers van die muziek zijn niet enkel en niet in de eerste plaats geestdriftig om de artistieke waarde ervan, maar mede en vooral om redenen van sociale ideologie. Meestal wordt er nadruk op gelegd, dat in de aleatorische komposities de komponist niet langer dictator is die zijn persoonlijke wil aan uitvoerders en publiek oplegt, maar een inspirator of hoogstens een pedagoog die een algemeen

kader vormt voor de persoonlijke vrijheid van de uitvoerders, en soms ook van het publiek. Ook wordt beweerd dat in de groepsimprovisatie een model gevonden is voor een egalitaire tolerantie, waar alle uitvoerders volstrekt evenwaardige initiatiefnemers zijn in een kollektief proces waar elkeen zich aan alle anderen aanpast en allen zich inspannen om ruimte te laten voor de creativiteit van elk onder hen. Velen zien dan ook in deze muziek een ideale voorafspiegeling van wat de betrekkingen onder de mensen zouden kunnen zijn in een waarlijk vrije en egalitaire maatschappij.

Nu is het mijn innigste wens dat dit alles waar zou zijn, maar het is mij onmogelijk erin te geloven. D.w.z. : ik geloof nog steeds dat het eenmaal mogelijk zal zijn om te komen tot zulk een vrije en egalitaire maatschappij waar elkeen de mogelijkheid geboden wordt om op zijn eigen wijze creatief te zijn. Maar ik geloof niet dat de aleatorische muziek van vandaag, inclusief de groepsimprovisatie, daarvoor een geldig model is. En ik geloof evenmin dat aleatoriek en groepsimprovisatie van zulke bestreving een symptoom zijn. Waarom geloof ik dat niet ?

Aleatoriek en groepsimprovisatie zijn geen geldig model voor een vrije maatschappij, omdat vrijheid niet mag verward worden met 'ogenblikkelijke beslissingen', waarin de opwelling een onevenredig overwicht heeft op het weloverwogen oordeel.

En ze zijn geen geldig model voor een creatieve maatschappij, omdat het creatieve niet verward mag worden met het spontane, waarin de intuïtieve voorkeur van het moment een onevenredig overwicht heeft op de rationele doelgerichtheid.

Ik ben niet geneigd genoeg te nemen met een vrijheid die mij verplicht tot voortdurende keuzebeslissingen zonder mij de tijd van de overweging en de fundering van mijn keuze te gunnen. Dat is de soort vrijheid van een man in het oerwoud die bedreigd wordt door een tijger en een krokodil, en die vrij mag beslissen wie van beide hem als avondmaal zal nuttigen. Zo heeft de medespeler in een groepsimprovisatie de vrijheid om te kiezen door wie van de medespelers hij zich zal laten manipuleren, of soms ook, wie hijzelf zal trachten te manipuleren.

Evenmin ben ik bereid genoeg te nemen met een vorm van creativiteit die mij er toe aanzet, intuïtief handelingen uit te voeren zonder project dat ik kan overzien en zonder doel waarheen ik mij kan richten. Dat is de soort creativiteit van een blindgeborene die men vraagt een schilderij te maken dat andere blinden moet inspireren om weer andere schilderijen voor andere blinden te maken.

Situaties waarin de mens dient te beslissen zonder te mogen twijfelen, overwegen, uitproberen en zijn vergissingen herstellen, beschouw ik als situaties van onvrijheid. En dat zijn nu precies de situaties waarin leden van een spontane improvisatiegroep zich bevinden.

Handelingen waarbij de mens verplicht wordt te kiezen zonder meester te zijn over een projekt dat de kontekst van zijn keuze is, en zonder inzicht in een doel waartoe die keuze in functie staat, lijken mij absurde en arbitraire handelingen, en als zodanig anti-kreatief. En dat zijn precies de soorten handelingen waartoe leden van een improvisatiegroep gedwongen worden.

De rechtvaardiging van de groepsimprovisatie die soms gezocht wordt in het voorbeeld van dergelijke improvisaties uit de traditionele afrikaanse en aziatische muziek, gaat vanzelfsprekend niet op, omdat Indiërs en Bantoes bij hun kollektieve improvisatie steunen op een overgeërfd patrimonium van muzikale gewoonten en gebruiken, zodat hun handelingen gegrondvest zijn op een gemeenschappelijk projekt, en bovendien op funktionele toepassingen van het musiceren, waardoor hun handelingen gericht zijn op een weloverwogen doel.

Nu is het natuurlijk mogelijk dat zulk een traditie en zulke funktionele gerichtheid mettertijd ook in onze westerse muziek tot stand komen, misschien juist onder invloed van het voorlopig absurde en arbitraire proces.

Maar zoals de zaken er nu voor staan kan ik in de aleatoriek en de groepsimprovisatie geen model voor een vrije en creatieve maatschappij herkennen maar veeleer een symptoom van de sterk toegenomen *speldrift*, die in aangepaste omstandigheden de voedingsbodem kan worden voor creativiteit, maar die daar ten onrechte mee verward wordt.

Speldrift is zeer zeker een noodzakelijke, maar lang geen voldoende voorwaarde voor het creatieve. Deze speldrift, waarvan de sporen zo talrijk zijn, in de gokapparaten en de beursspeculatie, in de wilde groei van weekendhuisjes en gezinsuitbreiding, wordt gekenmerkt door fundamentele doelloosheid van elke beslissing en door het ontbreken van elk samenhangend projekt. Aan die wilde groei, dat willekeurig handelen, doelloos kiezen en onoverwogen beslissen, beantwoorden de hoofdkenmerken van de aleatoriek in onze aktuele muziek.

En als wij ons nu opnieuw de vraag stellen, of de aktuele muziek een antwoord geeft op de universele angst, en of dat een verlossend of een vernietigend antwoord is, dan meen ik dat aleatorische muziek een stap is in de richting van een pseudo-verlossing uit de

angst : de soort verlossing die er in bestaat de echte problemen *niet* te stellen, de moeilijkheden bij de opbouw van een levensproject en bij het nastreven van een vooraf bepaald doel te vervangen door een fiktieve keuze tussen evenwaardige dingen, een gesimuleerde beslissing en een steeds maar uitgestelde bezinning.

Op die wijze kan de angst wel onderdrukt, maar niet overwonnen worden. Op die wijze kan muziek wel gespeeld, maar niet gecreëerd worden.

Mijn besluit kan dan ook beknopt zijn.

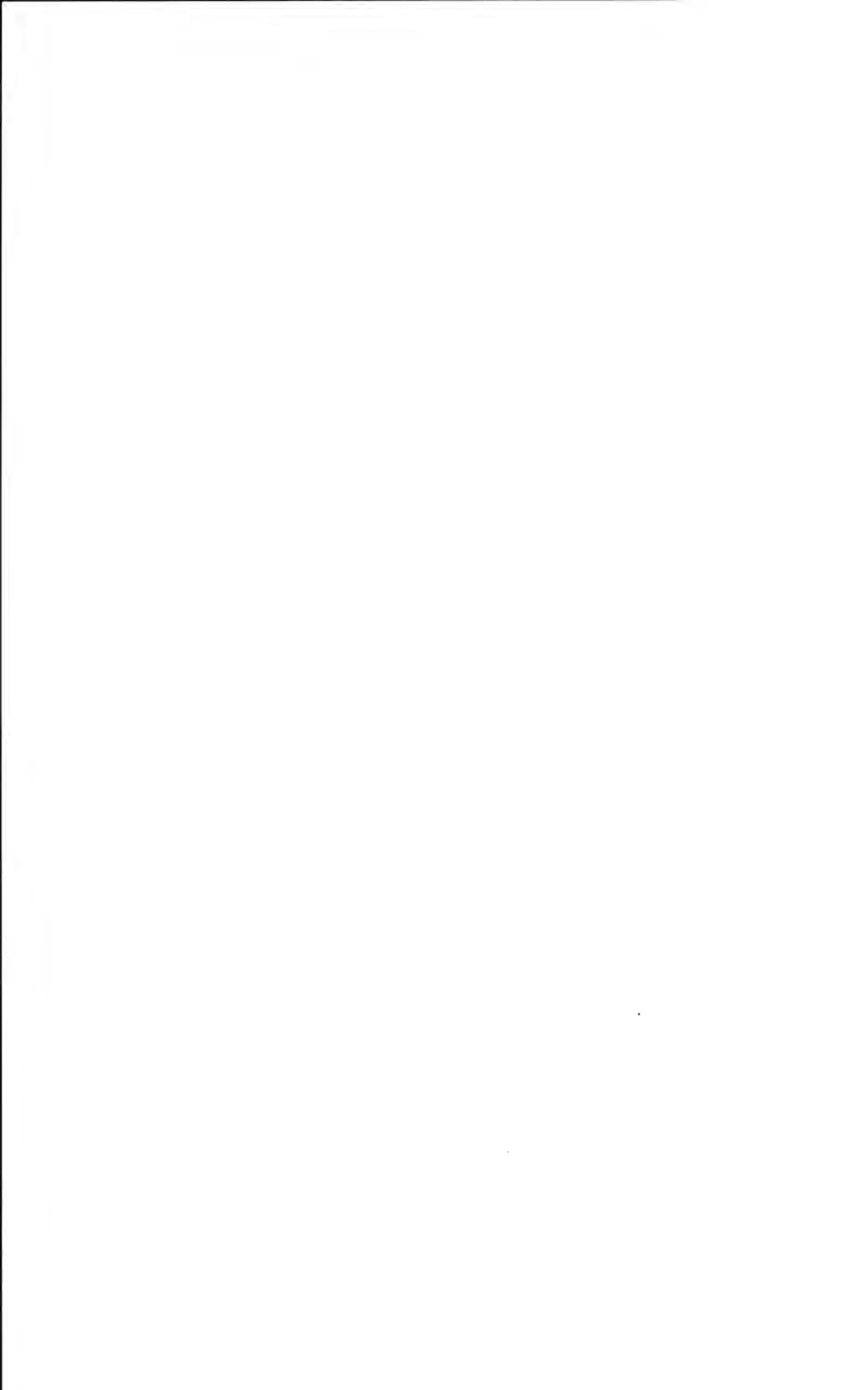
Laat mij nog eens herhalen, dat ik geen oordeel heb willen uitspreken over de artistieke mogelijkheden en resultaten van de aktuele muziek.

Ik wou het uitsluitend hebben over de echte of vermeende symptoomwaarde van onze muziek in verband met onze persoonlijke en sociale situatie. En in dat opzicht is het mijn overtuiging dat seriële muziek een poging is om de neurotische vormen van een doelloze rationaliteit te overwinnen door de dwanggedachte tot onderwerp van het artistieke handelen te maken. Daardoor wordt op de dwanggedachte het beginsel van de katharsis toegepast : de musische vorm ervan verlost ons uit haar neurotische realiteit.

Ten opzichte van de aleatorische muziek doet zich echter een tegengestelde werking voor : de schijnvrijheid van een getechniseerde, bureaucratische maatschappij, beheerst door de verborgen tyrannie van sociaaleconomische machten, wordt gesymboliseerd in de machteloze keuze van het subject tussen evenwaardige, doelloze alternatieven. Beide strekkingen maskeren dan ook de fundamentele ontreddering van een gemeenschap, verpletterd tussen de hamer van de rationaliteit en het aambeeld van de absurditeit.

Zo is de aktuele muziek een afspiegeling van de situatie van de aktuele mens.

Als gij wilt weten wie gij zijt, luistert dan naar de muziek van uw tijdgenoten : dat zijt gij.

Bedenkingen omtrent „Teksten zomaar” van S. Beckett en „Dat wil zeggen” van Mark Insingel

door

MARTINE DE CLERCQ

In het kader van de recente ontwikkeling binnen de literatuurwetenschap (rond de 70er jaren) waarin meer bepaald de nadruk gelegd wordt op het belang van de specifieke relatie met en de duidelijke integratie van de literatuurwetenschap binnen de tekstwetenschappen, waren er twee teksten die onze nieuwsgierige aandacht kregen.

Het waren de zopas vertaalde *Teksten zomaar* van Beckett¹ uit het oorspronkelijke Franse *Textes pour rien*², verder in het Engels vertaald door Beckett zelf als *Texts for Nothing*³. In ons taalgebied stelde de schijnbaar zo eenduidige titel *Dat wil zeggen*⁴ van Mark Insingel ons toch voor twee problemen. Wat wordt er gezegd? (beschrijving) Hoe kunnen we er een betekenis aan hechten? (probleem van de interpretatie)

Men kan zich eerst nog wel afvragen welk verband er tussen deze twee teksten wel bestaat. Een omzichtige poging tot antwoord wordt in eerste instantie extern gemotiveerd. Vooreerst valt het op dat Mark Insingel één van de weinige Zuidnederlandse auteurs is die het voorrecht (of is het terecht het recht, om eventjes zijn stijl te parodiëren, cfr. p. 76) geniet om bij de uiterst verzorgde Londense avant-garde uitgeverij Calder en Boyars, en nog wel in de reeks *Signature 7* zijn roman *Spiegelingen* (1971) onder de titel *Reflections* (1974) te laten verschijnen⁵. Ten tweede verraade M. Insingel in een gesprek met Willem M. Roggeman dat hij zich tot doel stelt een objectieve schrijftuur te bereiken, die hij als

1. Samuel Beckett, *Verhalen en teksten zomaar*, Amsterdam, Meulenhoff, (1976). *Textes pour rien* werden vertaald door Henny Scheepmaker.

2. *Textes pour rien* werden in 1950 geschreven; in 1958 gepubliceerd in *Nouvelles et Textes pour rien*, (Paris), Ed. de Minuit, 1958.

3. *Texts for Nothing* gepubliceerd in de bundel *No's Knife; Collected Shorter Prose 1945-1966*, London, Calder and Boyars, 1967, 1975 (2); pp. 71-136. Apart verschenen in 1974 in de reeks *Signature*, n° 21, London, Calder and Boyars.

4. Mark Insingel, *Dat wil zeggen*, Brugge, Sonnevillie, (1974).

5. *Signature* dat als volgt gedefiniëerd wordt: „a new series of shorter works, distinguished by the highly personal and imaginative approach of the author to his subject.”

een „existentiële” relatie ziet, in de zin zoals je die (dixit Insingel) vindt bij schrijvers zoals Beckett⁶. Via de beschrijving van deze twee teksten zullen we dan ook trachten aan te tonen dat er inderdaad ook een intrinsiek verband bestaat en zullen hierbij wijzen op de analogieën, zowel als op de verschillpunten.

Willen we echter voor deze teksten een beschrijving geven, en ze mogelijkwijze interpreteren dan moeten we ons wel afvragen of er inderdaad een adequaat model (theorie) bestaat, die ons toelaat de eventuele verhaalelementen of de tekstuele elementen op te sporen volgens vast, wel-omschreven richtlijnen.

Om aan dit doel te kunnen beantwoorden wensen we eerst heel schematisch een overzicht te geven van de evolutie van narratieve grammatica naar tekstgrammatica toe. Uit de hoogst selectieve gamma die we hier kunnen aanbieden distilleren we dan ook de meest relevante karakteristieken voor elke richting en pogen we na te gaan in hoeverre ze operatief zijn (toetsing) voor deze beide teksten.

I.a. Voor een duidelijk overzicht van de evolutie van *narratieve grammatica naar tekstgrammatica* toe hebben we vooral beroep gedaan op Claude Chabrol met zijn artikel „de quelques problèmes de grammaire narrative et textuelle”⁷.

Zo verklaart hij dat vanuit de recente belangstelling binnen de linguïstiek voor de tekst (Diskurz, Discourse) weliswaar uitgaande van de zin en de uitweiding van de syntaxis, men zich binnen de literatuurstudie ook op grotere eenheden heeft geconcentreerd. In functie van de aandacht die besteed werd aan de sequenties en de concatenaties heeft men zich vooral toegespitst op de naamwoordelijke en verbale component en de verschillende predikaatsfuncties die binnen de syntaxis steeds terug te vinden zijn.

Hij vertrekt van Propp die met zijn *Morphologie du conte*⁸ aan de basis ligt van deze hele ontwikkeling die een vergaande logische empirische grondslag heeft⁹. Verder gaat zijn aandacht naar Greimas met zijn *Sémantique structurale* (1966) en *Du Sens* (1970) en Claude Bremond met zijn *Logique de récit* (1973) en „La logique des possible narratifs”¹⁰ die beide voornamelijk ge-

6. In : „Gesprek met Mark Insingel over linguïstische wetmatigheid”, in : *De Vlaamse Gids*, oktober 1970, pp. 23-26.

7. In : *Sémiotique narrative et textuelle*, Paris, Larousse, (1973), pp. 7-28.

8. Oorspronkelijk uitgegeven in 1928 ; in vertaalde versie in 1970, Ed. du Seuil.

9. Cfr. C. Neutjens : „Grondslagenonderzoek van de literatuurstudie”, *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXX, 1976, p. 131.

10. In : *Communications n° 8* ; Recherches sémiologiques ; L'analyse structurale du récit, Ed. du Seuil, 1966, pp. 60-76.

baseerd zijn op het syntactisch model, waarin op basis van voornamelijk de nominale component en in mindere mate de verbale component de nadruk wordt gelegd op de concatenaties van functies.

Bij Greimas echter worden deze functies „des énoncés narratifs-prédicats” die door de dramatis personae, les actants, vertolkt worden. De personages worden binnen het actantiek model als handelingsdragers gezien in termen van destinateur-destinataire, sujet-objet, adjuvant-opposant¹¹.

Op het niveau van „les énoncés narratifs-prédicatifs” van Greimas heeft Todorov drie basispredikaten uitgewerkt en toegepast op o.m. *Les liaisons dangereuses* van Ch. de Laclos; nl. „désir, communication, participation”. Vanuit deze basis kunnen volgens hem alle andere verhoudingen afgeleid worden door middel van de volgende 4 derivatieregels: „règles d’opposition, règles du passif, l’être et paraître en les transformations personnelles”, die dan een totaalbeeld geven van de verhoudingen tussen de personages. In termen van een verhalende tekst worden de „personages” dus duidelijk als structurelementen beklemtoond¹².

De personages als handelingsdragers krijgen ook een speciale functie toebedeeld in het „gebeuren”. Op dit niveau wordt Barthes als een belangrijke vertegenwoordiger beschouwd, alsook Todorov. Barthes bouwt verder op de basiswerken van Forster met begrippen zoals o.m. story die wijst op de chronologie en plot, op het causale verband, en Blok met de begrippen „sujet” (wijze van kennismaken) en „fable” (chronologie + causaal verband). In de analyse van de fabel en de sujet komt de grondgedachte van het werk tot uiting, in het thema dat volgens Barthes bestaat uit „particules indécomposables”; het zijn de motieven die het gebeuren bepalen en de kleinste narratie-eenheden zijn. Daarbij maakt hij een onderscheid tussen motifs associés, die dynamisch zijn en uit de fabel niet weg te denken zijn, en de motifs libres, eerder statisch en die zorgen voor de sfeerschepping, karakterisering. De motieven worden ook als functies gezien die of distributioneel zijn en als kernen, als scharnierpunten fungeren en het syntagmatisch verloop bepalen samen met de katalysen die het verhaal of vertragen of versnellen. De motieven kunnen echter ook integratief zijn; hierbij geven de indices impliciete en de informant duidelijk expliciete informatie.

11. In: „Les actants, les acteurs et les figures”, in: *Sémiotique narrative et textuelle*, o.c., pp. 161-176.

12. Tzvetan Todorov, „Les catégories du récit littéraire”, in: *Communications* 8, o.c., pp. 125-151.

Zie ook: *Poétique de la prose*, (Paris), Ed. du Seuil, (1971).

Op basis van deze reeks sequenties van kernen, van katalysen, indices en informanten krijgen we een totaalbeeld van een werk¹³.

Voor de andere structuurcomponenten zoals tijd en ruimte verwijzen we naar Maatje, evenals naar de werken van Petsch, Blok, Meyer, Weisgerber en voor het vertelperspectief naar voornamelijk Stanzel, Lubbock, Friedman, Romberg.

I.b. In het nog bredere kader van de *tekstwetenschap* in 't algemeen willen we ons toespitsen op voornamelijk drie richtingen : de tekstgrammatica (als overgang en vooral gesitueerd in ruimer perspectief en in een verder stadium, na '70), de structuralistische semiotiek en de receptie-esthetica¹⁴.

Voor de bespreking van de *tekstgrammatica*, waarbij de linguïstische en logisch-semantische elementen de grondslag vormen voor de samenhang en de communicatiewaarde van teksten, willen we ons vooral toespitsen op de recente vertegenwoordigers ervan in het Duitse taalgebied¹⁵. Petöfi en Rieser hebben voor de tekstinterpretatie een tekst-theorie-voorstel gedaan waarbij het betekenisbegrip centraal staat. De structuuranalyse wordt theoretisch gefundeerd en leidt tot een theoretische receptie. Petöfi en Rieser vertrekken van het feit dat teksten talige substanties zijn die met behulp van het apparaat van de linguïstiek kunnen ontleed worden. Zo ontwierpen ze een tekstgrammatica die generatief is (vooral in de zin van Chomsky) ; deze grammatica komt dan als onderdeel voor in het TeS-WeSmodel (tekst-wereldstructuur).

Zij maken een onderscheid in interne eigenschappen en relaties van tekststructuren die co-tekstueel zijn en betrekking hebben op de TeS-component en de tekstexterne relaties die kontekstueel zijn, zoals o.m. de receptie, taalhistorische en socio-historische elementen, die veeleer slaan op de WeS-component. In het TeS-WeSmodel staat voor de beide componenten de semantiek centraal ; voor de TeS-component de generatieve semantiek, voor de WeS-component de modeltheorie.

Wanneer we de tekstgrammaticale component even van naderbij bekijken, dan merken we dat er drie delen belangrijk zijn : het

13. R. Barthes, „Introduction à l'analyse structurale des récits”, in : *Communications* 8, o.c., pp. 1-27.

14. We hebben hier met opzet de vierde richting „materialistische literatuurtheorie” er buiten gelaten, omdat ze volgens ons binnen de literatuuropvatting (en beschouwing) als de meest extrinsieke kan beschouwd worden en we ons voor dit referaat vooral toespitsen op de meer intrinsieke benaderingen.

15. We verwijzen hier naar G. De Vriend, „Rationele interpretatie. Het TeS-WeS model van Petöfi en Rieser”, in : *Spektator*, Jrg. 6, 1976-1977, n° 4, pp. 224-237.

J. S. Petöfi en H. Rieser, „Wissenschaftstheoretische Argumente für eine Umfassende grammatische Theorie und ein logisch-semantische Beschreibungssprache”, in : *Papiere zur Textlinguistik*, 3, Hamburg, 1974.

lexicon, met woordframes in de vorm van predikaatfuncties, formatieregels (uit de Revised Standard Theory + generatieve semantiek) en het transformatieregelsysteem.

De regelsystemen functioneren vooral op de analyse; in eerste instantie zoekt men naar de sequentie van alle zinnen die samen een tekst vormen. Voor elke zin heeft men een KB (Kompositionsbasis); dit is nl. de representatie van de syntactico-semantische structuur van een zin, waarbij men ook nog een informatieblok heeft, met informatie over bv. deletie, pronominalisatie, enz. Ze worden respectievelijk in de volgende formules weergegeven: KSeR en KΩ. Het geheel van KB's geeft de tekstbasis = TextB, ook bestaande uit TextSeR en de TextΩ. De regelsystemen genereren verder alle Text B's en geven alzo een interpretatie.

Voor de *structuralistische semiotiek* vallen er twee begrippen te definiëren; semiotiek en structuralistisch. Onder semiotiek verstaan we de wetenschap van de tekens, waarbij vooral de aandacht besteed wordt aan de relaties tussen de verschillende tekens. Wanneer we denken aan relaties, dan impliceert dit dat we meteen ook oog hebben voor de wetten die de relaties bepalen en zo wordt meteen duidelijk dat op grond van deze twee elementen, relaties en wetten, het structuralistisch aspect ervan beklemtoond wordt.

Literatuur wordt opgevat als een specifiek tekensysteem binnen het grotere geheel van systemen. G. Wienold met zijn *Semiotik der Literatur* (1972) heeft meer bepaald de wijze waarop de lezers teksten structureren centraal gesteld. Vandaar dat hij dan ook de tekstverwerkingstheorie als voornaamste object ziet¹⁶. Daarbij worden er twee polen geïncalculeerd; hoe is het *lezersengagement* aan de interne *tekststructuur* te relateren? Hoe worden m.a.w. de teksteigenschappen in verwerkingsprocessen gelocaliseerd? Voor de beschrijving van de teksteigenschappen die relevant zijn voor de structureringscapaciteit van de lezer (recipiënt) biedt hij ons een „analytisch instrumentarium”.

De structurerende activiteit die de lezer onderneemt moet door een grammatica worden beschreven. Zo veronderstelt een tekstanalyse een algemeen tekstmodel waarbij het mogelijk wordt de karakteristieke eigenschappen van een tekst uit te diepen. De analyse verloopt volgens Wienold op twee niveaus; in een eerste fase wordt de zin (de zinnen) grammatisch ontleed in segmenten die als naamwoordelijke constituent {X, Y, ...} fungeren en in segmenten die als verbale constituent fungeren {a, b, ...}. De formules die zorgen voor de combinatie van bv. Xa, Yb, ... worden

16. We verwijzen naar: H. Verdaasdonk en C. J. Rees, „De lektuur van literaire teksten en de analyse van literaire teksten”, in: *Spektator*, o.c., pp. 204-223.

primitieven genoemd. In een tweede fase wordt nagegaan hoe de primitieven dan op hun beurt in een bepaald verband t.o.v. elkaar staan. Hier verglijdt men van het niveau van de zin naar de grotere eenheden van de tekst toe; deze relaties worden beregeld door formuleringsprocédés. Deze twee fazen samen vormen de „algemene vorm” van een tekst. Verder maakt hij ook naar analogie met de transformationalisten een onderscheid tussen „dieptetekst” en „oppervlaktetekst”.

De lezer poogt de oppervlaktetekst, die hij voor ogen krijgt, door een hele reeks van formuleringsprocédés die erg lijken op transformaties, te doorgronden. Zo poogt hij naar de dieptetekst toe te gaan. Deze herordening beschrijft dus het leesproces van de lezer, die op zoek gaat naar de verschillende personages, plaatsen, motieven, enz. om deze elementen in een bepaalde kontekst terug te plaatsen en aldus relaties te leggen. Zo noemt Wienold een paar van die structurende factoren op, zoals o.m. spanning, die terugslaat op de verwachting van de lezer in termen van het vervolg, de afloop van de intrige in een psychologische roman bv., de horror in SF. In het perspectief van het lezersengagement wordt het boeiend om na te gaan welke structurele eenheden de thematiek zullen bepalen die bij de verdere tekstverwerking worden gebruikt, zoals o.m. tot uiting komt in parafrases, het vertalen in verschillende media en ander mogelijke wijzen om literaire teksten te verwerken.

In laatste instantie gaat de aandacht uit naar de *receptie-esthetica* waarbij de reacties van de lezer(s) vooral onderzocht worden; de reacties die staan tegenover de verwachtingshorizont van waaruit de lezer vertrekt. De „Appellstruktur” staat dan ook centraal¹⁷. Hieruit vloeit voort dat aldus Iser de literaire tekst „onbepaald” is en dat hij een open structuur vertoont die vooral tot uiting komt in de „lege plekken” en verder teweeggebracht wordt door bepaalde literaire technieken, zoals het onderbreken van het verhaal, het introduceren van nieuwe personages en gebeurtenissen, de dubbele auteurscommentaar.

Het is nu aan de lezer zelf om die lege plekken in te vullen. De vraag blijft echter nog steeds bestaan op basis waarvan? Hoe die interpreteren? Zijn er tekst-immanente gegevens (zij het dan ook heel erg impliciet) die de recipiënt leiden tot een „adequate lectuur” en interpretatie? Wat dan met teksten waar de onbepaaldheid nagenoeg volledig lijkt? Het probleem werd heel even

17. Wolfgang Iser, „Die Appellstruktur der Texte-Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa”, in: Rainer Warning (Hrsg.), *Rezeptionsästhetik*, München, Fink, (1975), pp. 228-252.

aangesneden in Iser's onderzoek omtrent de receptie van Beckett¹⁸. Meteen moge dit een aansporing zijn om ons te wagen een zeker voorstellingsvermogen te ontwikkelen om te komen tot een beschouwing rondom *Teksten zomaar* en *Dat wil zeggen*.

II.a. Op basis van de componenten van de *narratieve grammatica* zijn we voor *Teksten zomaar* tot de volgende beschouwingen gekomen; van personage als handelingsdrager en het gebeuren in termen van „fable” valt er nog weinig te bespeuren; het personage wordt herleid tot een anonieme „persona” dat zich uit in een „ikjes-sprokkelen” dat nu eens „iemand”, dan weer „ze”, dan weer „je”, „een ander”, „hij”, „wij”, „men” is. Wil deze anonieme „persona” toch nog wat vertellen dan moet „hij” beroep doen op *stemmen* die dan enkel nog maar woorden kunnen uiten, eigenlijk ze nog maar „stamelen” (p. 94), „mompelen” (p. 106).

Nochtans poogt het „ik” dat zich in het begin (in de eerste tekst) *oude verhalen* herinnert uit de kindertijd, die avond aan avond door de vader verteld werden, ook op één avond (in dertien teksten) een verhaal te vertellen, maar komt er hoogstens toe een beschrijving te geven die dan hortend en stotend overkomt, omdat andere flitsen, associaties „de persona” binnengefluisterd worden, waartoe „hij” gedwongen wordt te luisteren, „naar iemand, naar een ander”, die allemaal dezelfde stem hebben, dezelfde ideeën, dezelfde vragen, wie, wat, waar, waarom, hoe, die als één groot geluid op hem afkomen, als een steeds weerkerend „refrein”. In tekst 3 wordt weer eens allusie gemaakt op het feit dat „iemand gaat proberen een verhaal te vertellen”, (p. 88) waar het ik niet bij zal zijn, maar wel de stemmen. In de vierde tekst wordt er in 't begin eventjes allusie gemaakt op het feit dat „Hij vertelt zijn verhaal” (p. 94), dat meteen al genegeerd wordt door „en zegt erbij dat het niet zijn verhaal is”; als we echter even naar het einde van de vierde tekst kijken dan is er misschien toch nog hoop: „ik heb een verhaal dat nog ver weg is, in de verte wacht ik op mezelf tot mijn verhaal begint, tot het eindigt (...)” (p. 97). Nog hoopgevender is het einde van tekst 6; „dat ik eens een verhaal zal vertellen, weer een verhaal met mensen.” (p. 107) Zo merken we dat er inderdaad nog „sporen” (p. 133, tekst 13) zijn van verhaalelementen, die ooit eens zullen kunnen neergepend worden in een juist „aggregaat” (p. 114).

Zo kunnen *Teksten zomaar* als restanten, residuen van verhaalherinneringen bestempeld worden. Het zijn maar restanten omdat

18. Wolfgang Iser, „Indeterminacy and the Reader's Response in Prose Fiction”, in: J. H. Miller, (ed.), *Aspects of Narrative*, Columbia U.P., NY., 1971, pp. 1-45.

de auteur (waarbij de hijstem, de hij- en ikpersoon wordt) meer bekommerd is om de tocht van het schrijven zelf. Het proces van het schrijven, de *schrijftuur* staat hier duidelijk centraal. Zo begint tekst 5 met „Ik ben griffier, ik ben de schrijver bij welk proces, weet ik niet” (p. 98). Het proces is niet gekend omdat „het praat, er wordt ergens gepraat, niet bepaald om iets te zeggen” (p. 122) geen duidelijke aanwijzing geeft. Verder wordt hij in diezelfde tekst 5 nog geschetst als secretaris die gespannen luisterend naar een stem, de verwarde kreten noteert. Op het einde wordt het „ik” weer „iemand” die doodmoe de pen laat vallen maar toch nog constateert dat het genoteerd is.” (p. 102). Soms is hij zich toch nog bewust van de manier waarop hij te werk gaat; inhoudelijk zoals blijkt uit „Zo kom je van het werkwoord ongemerkt op het zelfstandig naamwoord terecht.” (p. 122) Op één plaats geeft hij ons zelfs een expliciete indicatie van zijn reflex op het schrijversproces zelf, door middel van de ronde haakjes; „Nou kijk, ik ga mezelf (voor zover ik daartoe in staat ben) iets vertellen” (p. 112).

Dit komt nog duidelijker tot uiting als we op basis van de *tekstgrammatica* van Petöfi naar de sequentie van de zinnen die vooral semantisch georiënteerd zijn op zoek gaan. De eenheden die ons structureel het meest getroffen hebben zijn de woorden en de stemmen. Zij bepalen dan ook de hele thematiek van de tekst, die niet „zomaar” betekent maar waaraan muzikale connotaties kunnen gehecht worden als we terugdenken aan de oorspronkelijke Franse tekst die niet zo maar toevallig „texte pour rien” luidt, maar onmiddellijk de connotatie „mesure pour rien” oproept. Meteen zijn we hier dan ook al eventjes aan de theorie van Wienold toe ! Over de woorden wordt het volgende gezegd :

- „dit onnoembare ding, dat ik benoem, benoem en steeds weer benoem, en dat nooit verslijt, en ik noem dat woorden” (p. 106)
- die „een ononderbroken stroom” (p. 112) vormen
- maar toch blijven ze „nooit meer dan een babylonische spraakverwarring” (p. 106).

Ze worden verder nog gekarakteriseerd als „grote” tekst (1), „oude” (2) als „goede” (6), als „eeuwige”, als „gemene” (11), als „dode” (12) woorden. Met de stem gaan ook de volgende woorden gepaard; nl. luisteren en praten, die in een duidelijke pessimistische toon voorkomen in :

- „doodgepraat door een teveel aan woorden” (p. 124)
- „ik heb alles geprobeerd, overal gezocht, stilletjes, geduldig luisterend” (p. 108)

Het voorwaardelijke, de irrealis zelf komt tot uiting in de laatste zin van de laatste tekst in „uit de onmogelijke stem het ondoenlijke wezen zou zijn voortgekomen” (p. 136). De mooiste synthese van al deze elementen samen vinden we terug in dit ene mooie citaat : „dat ik mezelf in zulke krasse bewoordingen hoor beschrijven” (p. 131).

In termen van de *receptie-esthetica*, hebben we vooral gelet op onze reacties tijdens de lectuur en vooral direct erna. Na een eerste lectuur van *Teksten zomaar*, legde ik het werk teleurgesteld, totaal ontgoocheld neer en zelfs weg. Ik was verward en verontrust. Ik kon er geen touw aan vastknopen ; daar was geen verhaal, daar waren geen personages, geen onderwerpen, geen ruimte, geen tijd in de traditionele zin althans ; enkel maar woorden die bleven nadreunen (refrein !). Maar toch bij een tweede lectuur kwam ik stilletjesaan in de ban en in de greep van de betoverende, bekorende, alles-doordringende stem.

Net zoals „charm”, de anti-stof in de laatste combinatie van atomen in het heelalonderzoek geleerden overal zowat, dagen en nachtenlang bezighield, zo begonnen de „grammoleculen” van dit nieuwsoortig moleculair proza me te charmeren om er avondenlang mee bezig te zijn ; welgeteld 13. Zoals de zwarte vlekken in het heelal diezelfde geleerden nog verder opzoeken doen verrichten, zo ook tart(t)en de „lege vlekken”, beter de „lege plekken” mijn leesvermogen. Zo poogde ik er toch nog een samenvatting van te maken en te geven en kwam tot de volgende constatacie : dat in de eerste tekst, een onbepaald, ondefinieerbaar en ongedefinieerd „het” (wel in termen van een „ik”) een soort beschrijving geeft van een berg, dat familieherinneringen komen opduiken, dat „het” in de derde tekst hopeloos zoekt naar een plaatsvervangende identiteit, dat „het” in de vierde tekst gekenmerkt wordt door een totale gespletenheid, in de vijfde tekst de stem als verteller optreedt met de pen in de hand, dat die verstrikt geraakt in woorden in de zesde tekst. In de zevende, achtste, negende teksten worden plotse-ling respectievelijk een station (Dublin ?), een plaats in Parijs (?) en een kerkhof beschreven. In de tiende tekst krijgt de stem plots weer moeilijkheden ; hij kan nauwelijks iets uiten. De elfde tekst is gecentreerd rond een urinoir en in de twaalfde tekst verlangt de stem belichaamd te worden in een oude man om er te kunnen sterven, om dan plots in de dertiende tekst weer lichaamsloos steeds maar verder op zwerftocht te gaan, buiten alle materiële rijken om.

Als besluit kunnen we pogen een betekenis te geven en zo worden de *Teksten zomaar* een reeks *atomen* die door de stem

verwoord wordt in een oneindige, nooit-ophoudende stroom van twijfels, vragen, herhalingen van nieuwe verzinsels :

- „Lucht, stof, er is hier geen lucht, en ook niets om stof mee te maken, en spreken over ogenblikken, over even, betekent niets zeggen, maar zo is het nu eenmaal, dat zijn de woorden die hij gebruikt, hij die altijd heeft gesproken, die altijd spreken zal, over dingen die niet bestaan (...) aha daar is hij weer, de stem is er nog, we zouden hier weg moeten, ergens anders naartoe, ergens waar de tijd voorbijgaat en de atomen zich even verzamelen, ergens waar de stem misschien vandaan komt, waar hij soms zegt vandaan te moeten zijn gekomen om over zoveel waandenkbeelden te kunnen praten.” (pp. 133-134)

We vinden hier geen enkel spoor meer van een traditionele literatuur, maar van teksten die kunnen gedefiniëerd worden als een reeks „bewoordingen” en vragen naar de zin ervan, want het komt neer op „hetzelfde gemompel, voortkabbelend als één enkel eindeloos woord en dus zonder betekenis, want juist de uitgang verleent aan de woorden de betekenis”. (p. 112) Dit komt tot uiting in *Teksten zomaar* in de absurde hypothesen (vragen) die gesteld worden, in het laten wegvallen van delen bij samenstellingen, bij logische sequenties waar de wijze waarop die verwoord worden de onzin bereikt wordt, met woordspelingen, met een fanfare van negaties (zoals in de laatste zin van de laatste tekst), met het voortdurend af- en betasten van woorden op zoek naar hun ware geldigheid ; met de plotse ontdekking dat een banaal woord geen zin, betekenis meer heeft ; door onvolledige zinnen bij gebrek aan een „goed geheugen” voortdurend neer te pennen. Bij zulk soort teksten, waar men een borreling vindt over de taal, die haar eigen verhaal vertelt, over het geruis, gedruis, gesuis, het gefluister, kortom de SPRAAK, krijgen we de roman van de taal hoe paradoxaal dit ook moge klinken en kunnen we enkel maar luisteren naar de poëtisch geladen „serenades” (p. 125).

Tot tweemaal toe vraagt de „ik-persoon” zich af „weet ik eigenlijk wel wat dat zeggen wil” (p. 106) en „ik weet het niet, wat dat zeggen wil” (p. 113). Dit moge dan meteen een aansporing wezen om *Dat wil zeggen* van Mark Insingel te ontleden.

II.b. Bij de eerste lectuur van *Dat wil zeggen*, dacht ik onvermijdelijk aan de impliciete ironische recentie in B. Kemps *Paardesprong* (dat wel als fictie aangeboden wordt) in de termen van „geperformeerde partituur van automatische kermisorgels” (p. 96). Ook hier bleven de woorden nadreunen met het ritme van een aparte en „eigen melodie” (p. 9). Met een mathematische regel-

maat bleven ze steeds maar cirkelen in een steeds doordringendere spiraal :

- „Bestaat er een verband tussen meningen ? tussen de uitdrukkingen ? Komt het ene uit het andere voort ? (Is het ene door het ander te verklaren ?) Bestaat er een verband tussen verklaringen ? (...) (p. 83)

en zo steeds maar verder op zoek naar „Waar is de taal ? waar is de uitdrukking ? (Waar is de betekenis ?)” (p. 53).

Meteen konden we alvast constateren dat we op basis van de *narratieve grammatica* er niet veel konden uit halen ; daar was geen verhaal, geen gebeuren, geen fabel.

Kregen we echter oog en vooral een scherp gehoor voor de verschillende „sequenties” (cfr. Petöfi), voor „de algemene vorm” (cfr. Wienold) en de „lege plekken” (cfr. Iser) dan konden we pogen een beschrijving te geven van *Dat wil zeggen*.

In termen van de sequentie staat de ars combinatoria bij Insingel centraal ; de taal wordt bevraagd, bevochten, beweend en bespiegeld zoals blijkt uit de twee volgende citaten :

- „Niets betekenen, niets uitdrukken, niets meedelen, niets vertegenwoordigen, niets vervangen (...)” om na het midden in omgekeerde volgorde te komen tot „niets vervangen, niets vertegenwoordigen, niets meedelen, niets uitdrukken, niets betekenen” (p. 61).
- „Alles betekenen, alles uitdrukken, alles meedelen, alles vertegenwoordigen (...)” in dezelfde opsomming en na het midden in dezelfde omkeerbaarheid, nl. „alles vertegenwoordigen, alles meedelen, alles uitdrukken, alles betekenen” (p. 62).

Hier staat het taalspel, als invuloefening, kruiswoordraadsel, maar veeleer nog als „puzzle” centraal : „het is of de woorden een andere (geen) betekenis komt nog over door een ogenschijnlijke (?) verplaatsing van de woorden binnen de zinnen worden puzzles die op een ontelbaar aantal wijzen te schikken (te vullen) met deze woorden die erin altijd passen, die er nooit (nog) wat in betekenen (...)” (p. 15).

Alle mogelijke variaties worden getoetst. Men (als synthese voor de zovele ik, hij, zij, jij, iemand) demonteert, combineert ; combineert, demonteert, en als we al even de leestekens hiervoor onder de loupe nemen, dan zien we dat dit gebeurt door middel van „gedachtenstreepjes, de koppeltekens, de komma's, de komma-punten, de dubbelepunten, de punten, de uitroepetekens, de vraagtekens, (...)” (p. 29) en de ronde haakjes.

Qua algemene vorm krijgt de tekst een eigen aparte autonomie¹⁹. Hij bestaat uit fragmenten waar de herhaling centraal staat, en de rijmregels het onzegbare effect van *Dat wil zeggen* bereiken. Clichés, spreekwoorden worden van hun banaliteit ontdaan, en meteen wordt het referentiekader en de wereldbeschouwing die daar sterk in ingeworteld en genesteld is in vraag gesteld. Andere onzekerheden die door middel van tegenstellingen en onvolledige taalstructuren geuit worden, kunnen misschien nog als enige houvast beschouwd worden.

In termen van de lege plekken binnen de „Appellstruktur” van Iser kunnen we het volgende constateren: het boek eindigt met een onaffe zin; het houdt ergens plotseling op; een duidelijke „Appellstruktur” wordt hier binnengeloodst; het krijgt een open structuur met de volgende vragen: „Heeft het wel zin (is het wel nodig) dat leven en waarheid voortdurend het oppervlak doen rimpelen, de lucht bewolken, de oogst overwoekeren, de taal onverstaanbaar maken: er geen houvast meer aan hebben, zich vastklampen aan woorden, aan zinnen (aan structuren) die” (p. 83). Dit segment is een herhaling van een ander fragment dat op p. 41 terug te vinden is, ongeveer in het midden van het boek, na een volkomen wit blad dat als scheiding, als mogelijke aanduiding van de tweeledigheid kan gezien worden, en waarin de vraag verder en centraler en nog pregnanter gesteld wordt: „(Welk horen? Welk zien? (Wiens horen? Wiens zien?))” (p. 41). Op deze „Appellstruktur” kunnen we misschien ingaan, en „misschien” (cfr. pp. 17, 32, 66) een antwoord geven „aangezien” (cfr. pp. 26, 28, 57) we op p. 9 de volgende hint en wenk krijgen: „Je mag zelf invullen, je mag je eigen woorden kiezen”. Alzo trachten we volgens Iser de lege plekken in te vullen op basis van tekst-immanente gegevens.

Qua betekenis kunnen we zeggen dat de woorden, sporen, uitdrukkingen en andere semantische kernen de identieke woorden zijn van Beckett; ze worden echter niet meer inhoudelijk, maar wel formeel tot in hun diepste kern van de reeks atomen ontleed. Misschien verwijst de uitdrukkelijke tot tweemaal gecursiveerde „wil” (cfr. pp. 31, 81) die richting uit en krijgt de titel een speciale gelaagdheid. De schrijftuur staat hier niet meer centraal, maar wel de *textuur*; meer nog dan bij Beckett (althans voor zijn *Teksten zomaar*) is dit soort literatuur moleculair, cirkelend rondom één absolute kern.

19. Zie ook: K. Beekman, „Mark Insingel en de taal”, in: *Spektator*, o.c., pp. 184-195.

Concluderend komen we tot de vaststelling dat voor deze avantgarde en experimentele literatuur, de poëtica (narratieve grammatica) en het linguïstisch apparaat voor de tekstgrammatica voldoen voor de beschrijving, al minder voor de verklaring en interpretatie en dat we voor de betekenis blijven vastklampen aan eigen bevindingen. Men komt eigenlijk hoogstens tot een eventueel verstaan in de zin van Dilthey, als een bepaalde werkhypothese, zoals we dat voor beide teksten heel summier hebben pogen te doen op basis van o.m. Wienold, Petöfi en Rieser.

Hierbij mogen we dan een paar bedenkingen opperen t.o.v. de modellen die door deze mensen ontworpen werden. Voor de tekstgrammatica en het theorievoorstel van Petöfi zijn het de volgende: het tekstbegrip blijft nog steeds vaag, onduidelijk; er kunnen geen controleerbare uitspraken gemaakt worden. De opbouw van een lexicon is een gigantische, zoniet utopische taak. De grens tussen co-tekst en con-tekst is niet duidelijk. Kunnen we met zo'n model de teksten empirisch beschrijven? We zien hier ook al duidelijk een verschuiving naar de recipiënt toe; men is veeleer geneigd de betekenis die de lezer aan een tekst geeft te beschrijven, dan wel een beschrijving te geven van de immanente structuur. Het staat vast dat de interpretator centraal staat en dat het begrip „acceptance” hier ook komt opduiken en Petöfi hier dan verraderlijk dicht bij Wienold en Iser komt te staan²⁰.

Voor de „grammatica” en het „analytisch instrumentarium” van Wienold, zijn er de volgende bedenkingen: het is uiterst moeilijk om het verband tussen tekstbeschrijving en karakterisering van het recipiëntengedrag zo precies, zo nauwkeurig, objectief en volgens vaste formules weer te geven. Als „spanning” in termen van vervolg, afloop, intrige en horror geïnterpreteerd wordt dan zit Wienold nog duidelijk vastgekapseld in het traditionele literaire verwachtingspatroon. Met Iser kan men terecht zeggen dat er een duidelijk onderscheid moet gemaakt worden tussen receptie als begrijpen (verstaan) en de verwerkingsprocessen die vaardigheden van een andere aard veronderstellen.

De beide theorieën zijn veel te abstract; ze zullen telkens aan ad-hoc situaties moeten getoetst en soms gefalsifiëerd worden al naargelang de te beschrijven tekst zelf²¹.

20. We verwijzen hier naar de twee reeds vermelde artikels in dit verband in *Spektator*, o.c..

21. De bedenkingen i.v.m. de theorie van Iser, werden reeds in de presentatie van de theorie zelf naar voren gebracht.

Tot hertoe heeft men avant-garde gedefiniëerd binnen het referentiekader van het traditionele onder(vor)-werp van de literatuurwetenschap in termen van gemeenplaatsen als mogelijke afwijkingen op het traditionele patroon. Sommier gezien krijgen we dan de volgende uitspraken : de vormen van het „Idiolekt” bij Joyce, de vormen van „Redundantie” bij G. Stein, de vormen van het „absurde spreken” bij Beckett.

We mogen ons hierbij dan in laatste instantie ook nog een aantal bedenkingen veroorloven : behoort de audio-visuele avant-garde nog tot de literatuur ; zoniet, dan kunnen we ons afvragen of ze inderdaad al niet gemedieerd wordt en het misschien al lang is. Behoort ze er toch nog wel toe, dan moeten we het referentiekader verruimen en niet meer spreken van de fictionaliteit met het speciale verdichte structuurkarakter, maar veeleer van de *textualiteit* met haar specifieke textuur, vooral nu we beland zijn in het technische tijdperk op zoek naar de sleutels tot het heelal, met de atomen, quarks en charms.

Hiervoor wil ik ook speciaal verwijzen naar het artikel van Wolfgang Max Faust, „Zeitbombe oder Kuckucksei : Avantgarde und Gebrauchsliteratur als Probleme eines Paradigmawechsels in der Literaturwissenschaft”²². Hij stelt zich o.m. ook de vraag waarom tot hertoe avant-garde uit de literatuurwetenschap geweerd en bijna totaal uitgesloten werd. Hij ziet de reden voornamelijk hierin : niet omdat ze eventueel veranderingen zou aanbrengen aan een literaire stijl, modificaties aan de genres, maar omdat ze hoofdzakelijk een nieuw en vooral eigensoortige positie bekleedt, buiten de traditionele kontekst van literatuur en kunst in het algemeen. Vandaar dat hij zich terecht de nog fundamentele vraag stelt of niet alleen de avant-garde „überhaupt” als onderwerp van de literatuurwetenschap kan beschouwd worden, maar of niet veel meer de literatuurwetenschap door die avant-garde literatuur in vraag gesteld wordt, niet enkel op het terrein, het vlak van haar methodes (dit werd reeds door de traditionele literatuur ook gedaan), maar veeleer en voor de eerste keer op het niveau van haar eigen bestaan, haar fundamenteen.

Ze zal misschien een lange tocht (een melkweg !) moeten ondernemen naar nieuwe definities voor atomen, elementen, moleculen, quarks en waarom niet de „charms” binnen de literatuurstudie zelf, om hiermee de avant-garde literatuur tot in haar kern te kunnen benaderen.

22. In : *Sprache im technischen Zeitalter* (Hrsg.) W. Hollerer en Norbert Miller, Stuttgart, Kohlhammer, 60/1976, Okt.-Dezember, pp. 336-353.

Strukturele analyse van Catullus' Carmen 76

door

FR. DECREUS

CARMEN LXXVI *

Siqua recordanti benefacta priora uoluptas
Est homini, cum se cogitat esse pium,
Nec sanctam uiolasse fidem, nec foedere nullo
Diuum ad fallendos numine abusum homines,
Multa parata manent in longa aetate, Catulle, 5
Ex hoc ingrato gaudia amore tibi.
Nam quaecumque homines bene cuiquam aut dicere possunt
Aut facere, haec a te dictaque factaque sunt
Omniaque ingratae perierunt credita menti.
Quare cur te iam amplius excrucies? 10
Quin tu animo offirmas atque istinc teque reducis,
et dis inuitis desinis esse miser?
Difficile est longum subito deponere amorem?
Difficile est, uerum hoc qualubet efficias:
Una salus haec est, hoc est tibi peruincendum, 15
Hoc facias, siue id non pote siue pote.
O di, si uestrum est misereri, aut si quibus umquam
Extremam iam ipsa in morte tulistis opem,
Me miserum aspiciate et, si uitam puriter egi,
Eripite hanc pestem perniciemque mihi, 20
Quae mihi subrepens imos ut torpor in artus
Expulit ex omni pectore laetitias.
Non iam illud quaero, contra me ut diligit illa,
Aut, quod non potis est, esse pudica uelit:
Ipse ualere opto et taetrum hunc deponere morbum. 25
O di, reddite mi hoc pro pietate mea.

1. Op een literaire – in casu poëtische – tekst uit de Oudheid een ergocentrische en strukturele analyse willen toepassen, lijkt op het eerste zicht een daad van hybris.

* We volgen hierbij de editie van Quinn K., maar lezen in vs. 8-9: factaque sunt / omniaque ipv. factaque sunt. / omnia quae (cfr. sub 7.2.1).

1.1. Elke generatie echter heeft het literaire werk vanuit een welbepaalde optiek beoordeeld en het in functie van specifieke culturele en literaire criteria benaderd. Zo was het bv. de Romantiek die een verdieping in de bestudering van de teksten van de Oudheid heeft teweeggebracht en aldus de klassieke filologie heeft laten ontstaan. De toenmalige „literatuurwetenschap” verkreeg hierdoor vooral een historische instelling, die zowel geïdealiseerde als kausaal-gedetermineerde historische elementen (het „Eerlente, Erlebte, Ererbte” van de auteur) naar voor bracht.

De *poietocentrische* ingesteldheid die hieruit voortvloeide, heeft lange tijd een dominerende rol gespeeld: de werken vormden de unieke bron om de auteur te leren kennen. Ontbraken dergelijke gegevens, dan werd zijn leven gerekonstrueerd aan de hand van diverse passages uit zijn oeuvre; naast en samen met dit „biografisme” schonk de rond 1920 ontstane „Geistesgeschichte” eerder aandacht aan de wereld die „achter” het literaire werk stak, aan de „Weltanschauung” waarvan het de uitdrukking heette te zijn, dan aan de esthetische kwaliteiten van het werk zelf¹.

1.2. De *linguïstiek* zelf bleef tot de 19^e E vaststeken in een komparatieve, morfematisch-gerichte grammatikaleer, alsook in de droom een archetypisch Indo-Europees stratum te kunnen rekonstrueren². „Enfin Saussure vint”³. Het fundamentele onderscheid dat hij invoerde tussen synchronie en diachronie, „langue et parole”, „les rapports syntagmatiques et les rapports associatifs”, alsmede zijn visie op het woord als een *Signe*⁴ = *Signifiant* (Sa) + *Signifié* (Sé) schonken de linguïstiek een stuwkracht die tot heden is blijven aanhouden. De semiotiek⁵ is immers niet denkbaar zonder zijn visie op het „teken”. Het belangrijkste element dat de Saussure voor ons onderwerp naar voor heeft gebracht, is het *systematische* karakter van een taal: in een taal staat alles met alles in verband. Geen enkel element mag als een los en afzonderlijk deeltje beschouwd worden, want het heeft zijn specifieke plaats en rol in een gestructureerd geheel.

1. Zie o.a. Maatje F. C., *Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het literaire werk*, Utrecht, 1974; Wellek R. & Warren A., *Theory of Literature*, New York, 1974.

2. Ducrot O., *Le structuralisme en linguistique*, in: Ducrot O. & Todorov T., Sperber D. & Safouan M. & Wahl F., *Qu'est-ce que le structuralisme?*, Paris, 1968, 13-96; cfr. Benveniste E., *Problèmes de linguistique générale*, Paris, 1968.

3. Ducrot O., *o.c.*, 35-89; Mounin G., *Saussure ou le structuralisme sans le savoir*, Paris, 1968.

4. de Saussure F., *Cours de linguistique générale*. Edition critique préparée par Tullio de Mauro, Paris, 1975.

5. O.a. Barthes R., *Essais critiques*, Paris, 1964; id., *Critique et vérité*, Paris, 1966; id., *S/Z*, Paris, 1970.

1.3. In deze eerste betekenis is elke linguïstiek per definitie *struktureel*: elke reflectie over taal moet rekening houden met „the particular utterances as messages produced and interpreted according to particular rules, with reference to a particular code”⁶. In een tweede betekenis refereert „strukturele” linguïstiek naar de post-Bloomfieldiaanse periode en naar het brede gamma onderzoeken „which deliberately and explicitly tried to gain an insight into the systematic and structural character of language”⁷. Het is in deze betekenis dat we het begrip *structuur* verder zullen onderzoeken.

De transformationeel generatieve linguïstiek is ook *struktureel* geordend; dit soort structuur werd eerst bestudeerd in het syntactische, daarna in het semantische karakter van de taal. Ze moet echter duidelijk onderscheiden worden van de vorige soorten structuren, omdat ze o.a. haar gegevens in taxonomische modellen klassificeert, zich het frastische geheel als limiet stelt en nog steeds blijkt te worstelen met begrippen als (a)grammatikaliteit van de zin⁸.

1.4. Tot welke complexiteit het begrip „structuur” aanleiding kan geven wanneer het op niet linguïstische categorieën toegepast wordt, is o.a. gebleken op het „*Colloque sur le mot structure*”, waarvan de bevindingen gepubliceerd werden door Roger Bastide in „*Sens et usages du terme Structure dans les sciences humaines et sociales*”, Paris, 1962 (1), 1972 (2), Mouton (165 p.)⁹. Het bekendste niet-linguïstische (en met ons onderwerp het meest verwante) strukturalisme is het antropologisch-ethnologisch strukturalisme van *Lévi-Strauss*: hij bracht de systematiek en de modelbouw van de linguïstiek over op de ethnologie om de latente, (on)bewuste en universele disposities op socio-kultureel en mythisch gebied een structuur te verlenen¹⁰. Voortbouwend op de onderzoeken

6. Lepschy G., *A Survey of Structural Linguistics*, London, 1970, 35.

7. Id., *ib.*, 36; cfr. 74-91; zie Ruwet N., *Introduction à la grammaire générative*, Paris, 1967; Heilmann W., *Generative Transformationsgrammatik im Lateinunterricht*, AU XVI (1973), 5, 46-64; Kłowski J., *Was ist die generative Transformationsgrammatik und welche Bedeutung könnte sie für den altsprachlichen Unterricht haben?*, AU XIV (1971), 2, 5-19; Beyer K. & Cherubim D., *Linguistik und alte Sprachen. Eine Polemik?* Gymnasium LXXXX (1973), 3, 251-279 (cfr. hun bibliografie hierover: 275-279, alsook deze van Nickel R. in „*Wege der Forschung*” CCCCLXI, *Didaktik des altsprachlichen Unterrichts*, 478-480).

8. Vanaf 1957: Chomsky N., *Structures syntaxiques*, Paris; id., *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, 1965; id., *Current Issues in Linguistic Theory*, The Hague, 1964.

9. Structuur o.a. in de kunstgeschiedenis, economie, privé-recht, psychologie, psychopathologie, bij Marx,

10. Lévi-Strauss C., *Die Strukturele Anthropologie*, Frankfurt a. M., 1967.

Voor toepassingen in de klassieke fil.: Barié P., „*Vieles gewaltige lebt ...*”.

kingen van een Souriau en een Propp bracht Greimas het strukturalistisch model van de mythenanalyse over op het semantische gebied. De structurele antropologie en de structurele tekstanalyse kunnen volgens hem teruggevoerd worden op eenzelfde aktantieel model ¹¹.

1.5. De laatste decennia zagen echter ook het ontstaan van wat men een „strukturele literatuurwetenschap” zou kunnen noemen. Kenmerkend voor het *Russische Formalisme* (1915-1930) was o.a. de idee aan het literaire werk een eigenheid toe te kennen, een specificiteit die zich niet liet formuleren in functie van andere disciplines. Roman Jakobson illustreerde dit in zijn werk over de versbouw van de Serbokroatische volksepen ¹². Ook de zgn. *Duitse Morfologische School* (1925-1955) met als bekendste figuren Günther Müller en Wolfgang Kayser concentreerde zich op verschillende vraagstukken uit de tekstinterpretatie (genreleer, morfologische poëtische leer) en dit in toenemende mate tijdens W.O. II ¹³. De Angelsaksische vernieuwingsbeweging die in de jaren 1930-1940 onder impuls van I. A. Richards begon en *New Criticism* zou gaan heten, reageerde vooral tegen de positivistische literatuurbeschrijving en opteerde doelbewust voor een interpretatie (analyse + evaluatie) van teksten, wars van elk theoretisch stramien ¹⁴. In Frankrijk kan hier een groep van latere datum mee verbonden worden, nml. deze van „*la Nouvelle Critique*”, een groep die rond Roland Barthes en het tijdschrift „*Tel Quel*” tot stand kwam ¹⁵ en die dateert uit de periode na 1960. Onder invloed van het strukturalisme in de linguïstiek en de ethnologie, mede ook onder invloed van de hernieuwde belangstelling van stylistiek en retorica en in het kader van de snelle ontwikkeling van de semiotiek ontstonden vooral in het Engelse en Franse taalgebied een aantal studies, die

Strukturele Analyse eines tragischen Chorliedes, AU XIV (1971), 4, 5-40; Segal C., *The Homeric Hymn for Aphrodite: A Structural Approach*, CW LXVII (1974), 4, 205-212; Pfister R., *Strukturalismus und Lateinunterricht*, Gymnasium LXXXVI (1969), 5, 457-472.

11. Greimas A. J., *Sémantique structurale. Recherche de méthode*, Paris, 1966; Souriau E., *Les 200.000 situations dramatiques*, Paris, 1950; Propp V., *Morphologie du conte*, Paris, 1970; cfr. Claes P., *Close reading van een Grieks gedicht* (A.P. VII, 196), *Lampas* II (1970), 3, 207-221; id., *Vondels „Jephtá” en Euripides’ „Ifigeneia in Aulis”*, *Kleio* V (1976), 3, 122-129.

12. Jakobson R., *Ueber den Versbau der serbokroatischen Volksepen*, in: *Selected Writings* IV, *Slavic Epic Studies*, The Hague, 1966; Erlich V., *Russian Formalism*, La Haye, 1965.

13. Müller G., *Morphologische Poetik*, *Gesammelte Aufsätze*, Darmstadt, 1968, 247; Kayser W., *Das sprachliche Kunstwerk*, Bern, 1948.

14. Ogden C. K. & Richards I. A., *The meaning of meaning*, London, 1923; Richards I. A., *Philosophy of Rhetoric*, New York, 1936; Empson W., *Seven Types of Ambiguity*, London, 1930; cfr. Segal C., *Ancient texts and Modern Criticism*, *Arethusa* I (1968), 1, 11-12.

15. Werken o.a. van Barthes R., Derrida J., Sollers P., Kristeva J., Todorov I.,

alle bijdroegen tot de praxis van de „analyse structurale”¹⁶. Het is in het verlengstuk van deze onderzoeken dat we onze eigen analyse situeren.

In de volgende paragrafen gaan we na op welke principes de structurele analyse steunt en welke winstpunten en bezwaren ermee samengaan.

2. Principes waarop de structurele analyse steunt.

2.1. Tegenover de historisch-geïdealiseerde, kausaal-gedetermineerde of „geistesgeschichtliche” waardering voor een poietocentrische visie wordt dus de laatste decennia de nadruk gelegd op *het literaire werk zelf*. Hoewel het zeker ook een bron is voor psychologen, sociologen, historici, filosofen en filologen, heeft het literaire werk ontegensprekelijk ook rechten als „*literaire tekst*”. Volgens Maatje F. C. onderscheidt de literaire tekst zich van de niet-literaire door zijn *fictionaliteit* en zijn *waarde* (= kommunikatieve en esthetische functie gesteund op een consensus). In de nog jonge geschiedenis van de verschillende „autonomiebewegingen” wordt de literaire tekst steeds beschouwd als een structuur; Maatje definieert dit begrip als volgt: „STRUCTUUR is de manier waarop in een literair werk een wereld wordt opgebouwd door middel van taaltokens”¹⁷. Lavency M. voegt hier aan toe: „La seule réalité que puisse appréhender le lecteur est le monde fini constitué par le signe linguistique du texte (bien entendu dans les deux dimensions du signe linguistique, signifiant et signifié): le recours au texte original s'impose donc dans l'étude littéraire. L'analyse littéraire sera 'formaliste' puisque c'est sur le signe linguistique seul qu'elle peut se fonder. Le seul donné est le texte et le texte 'clôturé’”¹⁸.

Vanuit een andere hoek, nml. deze van de moderne kommunikatiewetenschap, werd ook de vraag gesteld naar de literaire functie: Jakobson breidde de drie door Bühler onderscheiden functies van de taal (referentiële, expressieve en konatieve functies) uit met

16. O.a. Ruwet N., *L'analyse structurale de la poésie - A propos d'un ouvrage récent*, *Linguistics* 2 (1963), 38-59; id., *Analyse structurale d'un poème français: un sonnet de Louise Labé*, *Linguistics* 3 (1964), 62-83; id., *Sur un vers de Charles Baudelaire*, *Linguistics* 4 (1965), 69-77 (Ruwet onderscheidde hierin reeds zeer precies met welke principes de structurele analyse feitelijk werkt); id., „*Je te donne ces vers*”. *Baudelaire, Les Fleurs du Mal*, „*Spleen et Idéal*”, XXXIX, *Poétique* 7 (1971), 355-401; id., *Limites de l'analyse linguistique en poésie*, in: *Langage, Musique, Poésie*, Paris, 1972, 210-227 (waar ook de vorige artikels in gebundeld werden).

17. Maatje F. C., *o.c.*, 62.

18. Lavency M., *A propos de théories littéraires*, HC XIX (1975), I, 15.

een andere trias (fatische, meta-talige en poëtische funktie) en verbond de poëtische funktie met de boodschap (le message) ; deze funktie definieerde hij als „(la) ‘visée’ (Einstellung) du message en tant que tel”, waarbij „l’accent (est) mis sur le message pour son propre compte”¹⁹.

2.2. „La fonction poétique projette le principe d’équivalence de l’axe de la sélection sur l’axe de la combinaison”²⁰ of : poëtische taal onderscheidt zich van ander taalgebruik door een bijzonder net van verdichting, dat gekenmerkt wordt door die speciale manier waarop de paradigmatische as (de as van selectie en substitutie) in de syntagmatische as (de as van de combinatie en de kontiguïteit) verweven wordt. Deze definitie, die de saussuriaanse opvattingen over associatieve en syntagmatische relaties verder uitbouwt, is de hoeksteen geweest voor een eerste systematische benadering, van linguïstische zijde uit, voor de poëtische funktie van de taal. Het was de eerste en tot nog toe de belangrijkste poging om de enorme diversiteit in en de ontelbare mogelijkheden van de poëtische middelen terug te voeren op één fundamenteel principe. Gesitueerd tussen de andere funkties van de taal²¹ is de poëtische funktie niet een afwijkende, wezenlijk andere vorm van taalgebruik, maar wel een additioneel struktuur geheel dat gekenmerkt wordt door „recurrence”.

2.3. Dit verschijnsel manifesteert zich op verschillende *niveaus* : „on admet que la manière la plus simple de rendre compte de la complexité des faits revient à distinguer différents niveaux linguistiques abstraits ..., à chaque niveau pris séparément, une analyse relativement simple sera possible, et la complexité sera restituée par la mise en relation des différents niveaux”²². Dergelijke bedenkingen gaan zeker reeds terug op Chomsky, 1957²³ en werden o.a. in de inleiding op „Les Chats” van Baudelaire zo geformuleerd : „Chaque ouvrage poétique, considéré isolément, contient en lui-même ses variantes ordonnées sur un axe qu’on peut représenter vertical, puisqu’il est formé de niveaux superposés phonologique, phonétique, syntactique, prosodique, sémantique,

19. Jakobson R., *Essais de linguistique générale*, Paris, 1963, (Linguistique et poétique, 209-248), 218.

20. Jakobson R., *Essais*, o.c., 220 ; „L’équivalence est promue au rang de procédé constitutif de la séquence” (ib.).

21. Id., *ib.*, 218 : „La fonction poétique n’est pas la seule fonction de l’art du langage, elle en est seulement la fonction dominante, déterminante, cependant que dans les autres activités verbales elle ne joue qu’une rôle subsidiaire, accessoire”.

22. Ruwet N., *Sur un vers*, o.c., 69.

23. Chomsky N., *Structures syntaxiques*, o.c., 21 e.v.

etc." ²⁴. Op elk niveau treden equivalentierelaties op, die door de dichter bewust kunnen gekozen zijn; zo worden op elk niveau meetbare en vergelijkbare elementen uit het lineaire tekstverloop afgezonderd, waardoor in bepaalde eenheden, zowel in de *momen* als in de *motieven* spanningen merkbaar worden tussen de codering op de verschillende niveaus. De dankbaarste plaats is het rijm, waar positionele en extralinguïstische criteria voor een buitengewone *coupling* kunnen zorgen; fonemen en semen kunnen aldus samenwerken om via hun beider equivalentierelaties deze voor de poëzie zo belangrijke band tussen klank en betekenis te helpen tot stand brengen. Een interpreterende eindvisie kan dan alle equivalenties uit de verschillende taalniveaus hun uiteindelijk belang toekennen voor de poëtische zeggingskracht van de tekst ²⁵.

2.4. Aan de nadruk die de Saussure gelegd heeft op het feit dat een taal een systeem van relaties is, ontspruit de idee, die voor een structurele analyse van wezenlijk belang is, dat de verschillende talige elementen geen enkele waarde bezitten onafhankelijk van *de relaties* die hen binden. Dit impliceert o.a. dat de principes gelijkheid en tegengesteldheid een wezenlijke rol in een structurele ontleding krijgen toebedeeld. Zo wordt de *fonologische structuur* van een vers liever in een matrix van distinktieve binaire kenmerken beschreven. De *semantische theorie* van Greimas deelt in de semische analyse van een tekst de sememen op tot een structuur van semen. Een aantal gemeenschappelijke semen laten in de sememen klassemen ontdekken, enz.... In een *syntaktische ontleding* van de zin wordt deze door de *funktionele syntaxis* in andere relaties ingedeeld dan deze van de *kategoriale syntaxis*, enz.... Een tekst aan een structurele analyse onderwerpen impliceert trouwens ook de visie dat men deze tekst als een „discours d'un langage au deuxième degré” beschouwt, als een geheel waarin men a priori andere relaties onderkent dan in deze van het dagelijks taalgebruik of deze van de mythe.

2.5. De meest delikate problematiek is echter deze die voortspruit uit *de relatie Sa - Sé*, m.a.w. de „eeuwige” relatie tussen „son et sens”. Ruwet N. gaf de raad dat „les problèmes qui impliquent la

24. Jakobson R. & Lévi-Strauss C., „*Les Chats*” de Baudelaire, L'Homme II (1962), 1, 5-21; cfr. Jakobson R., *Une microscopie du dernier Spleen dans les Fleurs du Mal*, Tel Quel 29 (1967), 12-24.

25. Tot welke gevaren een interpretatie van het rijmschema kan leiden moge blijken uit hun gebruik van het werk van Rudrauf (Rime et Sexe): de mannelijke en vrouwelijke rijmen worden semantisch geïnterpreteerd! (de ene rijmen zijn mannelijker = harder dan de andere, en dit in een gamma van 24 rijmsoorten).

substance (au sens hjelmslévien du terme, et qu'il s'agisse de la substance sémantique ou de la substance phonique) doivent autant que possible être traités après qu'auront été résolus les problèmes de forme." ²⁶. Het opzoeken van formele equivalenties uit de fonische substantie bewerkt immers enkel een eerste kennismaking met elementen in een reliëf- of oppositiestelling; pas daarna kan men soms verder gaan en aandacht schenken aan de aard en de natuur van deze substantie. Men kan bv. eerst nagaan of de elementen die door een metrische, fonische en/of grammatikale overeenkomst/tegenstelling aan elkaar gerelateerd werden, ook op semantisch plan deze relaties vertonen. „Les équivalences phoniques servent ici à mettre en relief les equivalences de sens subtiles, qui autrement passeraient inaperçues" ²⁷. Hierna kan men soms bepalen of er pertinente equivalenties bestaan tussen de fonische en de semantische substantie. In dit stadium kent Ruwet de equivalentie de volgende relationele vormen toe: qua substantie neemt de verhouding tussen „son" (= S) en „sens" (= s) de proportie aan van:

$$S_1 : S_2 : : s_1 : s_2$$

Voor de beschrijving van het fonisch niveau opteert hij (in plaats van de traditionele artikulatorische terminologie) voor de akoustische, zodat o.a.:

$$/i/ : /u/ : : \text{scherp} : \text{dof} .$$

3. *Winstpunten en tekorten van deze methode.*

3.1. Hoe kan men nu het best te werk gaan om de hierboven beschreven principes toe te passen? Een logische werkwijze zou erin bestaan uit te gaan van de kleinste elementen uit elk taalniveau (femen, fonemen, syllaben, accenten, semen ...) en uit deze opeenstapeling van gegevens de relevante equivalentieklassen te selektioneren. „Een dergelijke atomiserende beginaanpak leidt tot een desperate productie van bergen moeilijk te coördineren materiaal" schrijft Schrijvers ²⁸. Hij stelde voor te zoeken „naar de overtuigendste geleiding van de totale tekst" ²⁹ en deze geleiding als werkhypothese te hanteren. Ruwet N. van zijn kant stelde voor één bepaald niveau te kiezen en van de meest evidente equivalenties uit te gaan om minder expliciete op ditzelfde en/of op andere op

26. Ruwet N., *Sur un vers*, o.c., 69.

27. Id., *ib.*, 74.

28. Schrijvers P. H., *Interpreteren van een Horatiaanse Ode* (I 10), *Lampas VI* (1973), 2, 131.

29. Id., *ib.*, 131.

te sporen. Hoewel hij toegaf dat deze eerste keuze „largement une question de commodité” was ³⁰, rechtvaardigde hij de prioriteit van het syntaktische niveau door te wijzen op de bevindingen van Chomsky, 1965 (syntaxis = centrale gedeelte van de grammatica) en van Harris Z. (distributionele tekstanalyse). Laroche D. ³¹ plaatste tegenover de statische lektuur van de tekst (distributionele analyse van funkties, pronomina en lexemen) de dynamische (syntagmatisch, de tekst in zijn specifieke progressiviteit).

Wanneer wij dan toch besluiten onze analyse te laten verlopen via de volgende niveaus :

- a. metrisch
- b. fonologisch
- c. lexikaal
- d. syntaktisch
- e. semantisch,

is het omdat we menen dat we

1. de drie voorgestelde werkwijzen in een uniek schema kunnen laten functioneren :
 - de indeling a-c bestudeert de taal als een geheel van disparate en monematische gegevens, die de tekst als teken onder zijn aspekt van statische signifiant nagaan en van de kleinste elementen vertrekken.
 - een tweede *découpage* van de tekst d-e laat die tekst als een zin-hebbend geheel van relaties naar voor treden : een syntagmatische en isotopische lektuur legt de band naar de Sé.
2. het carmen doorheen deze vijf niveaus bestuderen als een structuur, die statisch én dynamisch tot stand komt en die in zijn componenten eerst beluisterd en daarna in zijn structuur begrepen wordt, en aldus pas echt samengesteld wordt uit een Sa en een Sé, die samen in een Signification uitmonden.
3. de volgorde a-e moeten respekteren omdat het metrisch niveau onbetwistbaar de prioriteit toekomt : prosodie en metriek oefenen meestal een dwang uit op de keuze van het materiaal uit de Sa. De fonologische laag bestaat hoofdzakelijk uit elementen die onmiddellijk aansluiten bij de metrische bevindingen of hun zin soms ontlenen aan hun metrisch bepaalde positie. Ook de distributies in de lexematische paradigmata worden hierdoor beïnvloed.

30. Ruwet N., *Limites*, o.c., 217.

31. Laroche D., *Analyse linguistique d'un délire*, Cahiers de l'Institut de Linguistique (U.C.L.), I (1972), 3, 423-453 ; id., *L'analyse structurale et le discours du psychotique*, Cahiers de l'Institut de Linguistique, II (1973-74), 3, 141-164 ; cfr. id., *Sempronie décrite par Salluste. Essai d'analyse structurale*, HC XIX (1975-76), 5, 525-534.

3.2. In dit soort analyses wordt de voornaamste moeilijkheid ontegensprekelijk gevormd door het begrip *pertinentie*, dat we sub 3.1. reeds ingevoerd hebben; uit de manier waarop Jakobson en Lévi-Strauss „Les Chats” geanalyseerd hebben – in een artikel dat als referentiepunt gediend heeft voor alle verdere discussies over dit soort onderzoekingen – blijkt immers duidelijk dat door de auteurs bewust geselecteerd werd, bewust in functie van bepaalde criteria gewerkt. „En réalité, le plus souvent, l'attention de l'analyste est orienté par ses premières constatations”³².

Mounin G. beweert zelfs „qu'il a tendance à fausser les bases matérielles de son (sc. Jak.) analyse pour y trouver les structures dont il croit avoir besoin pour une symétrie donnée”³³.

Qua opzet wil de structurele analyse reageren tegenover een te subjektieve interpretatie, die empirisch en intuïtief het werk wilde verklaren. In zijn „Questions de poétique” reageert Jakobson³⁴ o.a. tegen de stijlopvattingen van Leo Spitzer (zijn „étymon spirituel”); tegenover het genetische en intuïtieve karakter van de stylistiek van een Valéry, een Spitzer of een Bachelard wilde o.a. Jakobson een opvatting stellen die vooral gebaseerd was op een formele analyse. Dit bracht een toename van objektieve criteria mee of anders gezegd: men streefde ernaar de tekst te beoordelen *zonder* zich te moeten beroepen op de subjektieve criteria van de lezer. Dat dit voor een linguïstische, laat staan voor een literaire analyse, niet realiseerbaar was, bleek echter gauw: de subjektiviteit werd in de vorm van de keuze van de pertinente equivalentierelaties terug ingevoerd, en gelukkig maar! De erkenning van deze noodzaak laat zich echter niet zo moeilijk combineren met de verlangde grotere impact van de objectiviteit. Indien men een analyse kan voorleggen waarin de linguïstiek (als hulpwetenschap) de intuïtief geformuleerde waardeoordelen kan indijken tot de linguïstisch verantwoorde, dan is men echter reeds een stap verder gekomen.

Met de vraag naar de pertinentie hangt een ander probleem samen. „A tous les niveaux, le langage comporte une part de machinerie obligatoire, représentée par des règles de grammaire qu'il est nécessaire d'appliquer si on veut obtenir des phrases bien formées, et, à tous les niveaux également, le langage présente certains choix possibles, représentés par des règles qu'on peut ou non appliquer Ce qui complique encore les choses, c'est le fait

32. Delbouille P., *Analyse structurale et analyse textuelle*, Cahiers d'analyse textuelle, 10 (1968), 7-22.

33. Mounin G., *Baudelaire devant une critique structurale*, Annales de Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Nice, 4-5 (1968), 155-160.

34. Jakobson R., *Questions de poétique*, Paris, 1973, 319-355.

que la poésie se caractérise couramment par la violation de certaines règles normalement obligatoires" ³⁵.

3.3. Een ernstiger bezwaar, dat tegen de door Jakobson en Lévi-Strauss voorgestelde analyse is naar voor gebracht, is het feit dat „een overconcentratie op de fonologische en grammatikale equivalentieklassen gepaard gaat met een verwaarlozing van de semantische laag van het gedicht. De relevantie van de talrijke fonologisch-grammatikale observaties voor de uiteindelijke betekenis van het gedicht blijft problematisch, terwijl ook weinig of niets wordt gezegd over het functioneren van het equivalentieprincipe binnen de semantische laag zelf ³⁶.”

Mounin voert hier als oorzaak voor aan dat Jakobson een exponent is en blijft van het Russisch Formalisme: deze „school” huldigde in zijn meest extreme vorm de stelling dat „en littérature le fond c'est la forme”, zodat, „l'œuvre d'art devenait la somme de ses structures formelles, et rien d'autre”. Hij merkt ook zeer terecht op dat in de analyse van „Les Chats” Lévi-Strauss, die een betekenis zocht van het gedicht, merkwaardig genoeg „n'a nul besoin de recourir aux corrélations jakobsonniennes” ³⁷. Uit deze voorkeur voor „le côté palpable des signes” ³⁸ is de centrale en zelfs unieke positie voortgevloeid van de Sa en dit ten nadele van de Sé. Dit is begrijpelijk en logisch aangezien de studie van de semantiek aanzienlijke achterstand heeft opgelopen tegenover deze van bv. fonologie en syntaxis. De semantiek, „la parente pauvre de la linguistique” ³⁹ kende wel de vorderingen van de generatieve semantiek (Weinrich, Katz-Fodor, ...), maar het blijven toch de studies van Greimas en zijn „school” ⁴⁰ die met de transfrastische structurele semantiek vorm en leven in de semantische analyse van de tekst hebben geblazen.

3.4. Eenmaal de poëtische tekst in elk taalniveau op zijn relevante equivalenties is ontleed, is de rol van de linguïstiek uitgespeeld: „la linguistique peut apporter à la poétique un certain nombre de

35. Ruwet N., *Limites*, o.c., 217.

36. Schrijvers P. H., o.c., 129.

37. Mounin G., o.c., 160.

38. Jakobson R., *Essais*, o.c., 218: „Cette fonction (poétique), qui met en évidence le côté palpable des signes, approfondit par là même la dichotomie fondamentale des signes et des objets”.

39. Greimas A. J., *Sémantique structurale*, o.c.; id., *Du sens. Essais sémiotiques*, Paris, 1970: o.a. over het semiotisch vierkant: Les jeux des contraintes sémiotiques (en coll. avec Rastier F.), 135-155; id., *Maupassant. La sémiotique du texte. Exercices pratiques*, Paris, 1976.

40. Greimas A. J. (réd.), *Essais de sémiotique poétique*, o.c.; Van Dijk T. A., *Sémantique structurale et analyse thématique*, *Lingua* 23 (1969), 28-53.

matériaux, mais elle est incapable, à elle seule, de déterminer dans quelle mesure ces matériaux sont pertinents du point de vue poétique et esthétique”⁴¹. De felle aanval van Riffaterre op de genoemde analyse van „les Chats” van Baudelaire en zijn eigen interpretatie ervan (in functie van zijn „archilecteur”) is vooral in dit licht te begrijpen : „Ils (sc. Jakobson & Lévi-Strauss) déclarent modestement qu’ils ne se sont intéressés qu’à décrire ce dont le poème est fait. Pourtant ils n’en tirent pas moins des conclusions sur la signification du poème et tentent de le rattacher à l’esthétique et même à la psyché du poète Une question se pose alors : comment pouvons-nous passer de la description au jugement - autrement dit de l’étude d’un texte à celle de ses effets sur le lecteur ?”⁴² Hij stelt zich verder de vraag of het gedicht ook niet structuren kan bevatten die geen rol spelen in de poëtische evaluatie en of de structurele linguïstiek dit onderscheid wel kan verwerken ? Mounin stelt de vraag nog scherper : hij geeft volmondig toe dat de poëtische tekst korrelaties bevat „capables en elles-mêmes de rendre compte de la spécificité du poème”, maar hierbij mag men volgens hem nooit het volgende principe vergeten : „il y a structure parce qu’il y a fonction, les structures manifestent des fonctions” ; het zijn precies de poëtische functies die niet uit de jakobsoniaanse structuren naar voor gebracht worden⁴³.

Equivalentierelaties, zoals hierboven gedefinieerd, wijzen alle dus wel op een zekere poëtische densiteit, maar hun zingeving krijgen ze slechts vanuit een bepaald criterium. Semantische relaties kunnen dit betekenisgevend element uitmaken en kunnen zelfs een groot gedeelte van de tekst aldus structureren.

Maar het is eveneens duidelijk, zoals Ruwet in een recent artikel nog heeft verdedigd, dat de semantische interpretatie van elke uitspraak in een tekst, ook rekening moet houden met logisch-semantische en pragmatische elementen uit het tekstverloop. Elke tekst is derhalve afhankelijk van een tweevoudig equivalentiepatroon, nml. dit uit *de linguïstische* en dit uit *de logisch-semantische en pragmatische orde* : „Pour qu’une suite de phrases constitue un discours cohérent, il faut qu’il y ait un certain ‘recouvrement’ entre les conséquences qu’on peut tirer des différentes phrases successives, à partir des termes implicatifs qu’elles contiennent”⁴⁴. Na een uitvoerige discussie van parallelismen die „semantisch” en „symbolisch” uitgewerkt worden, formuleert hij het volgende be-

41. Ruwet N., *Limites*, o.c., 211.

42. Riffaterre M., o.c., 309-310.

43. Mounin G., o.c., 110.

44. Ruwet N., *Parallélismes et déviations en poésie*, in : *Langue, Discours, Société. Pour Emile Benveniste*, Paris, 1975, 307-351.

sluit, dat tegelijk een samenvatting en een relativering is van geheel dit studierrein: „Comme ses effets (sc. „sémantiques” et „symboliques”) ne sont souvent reliés qu’indirectement à la représentation logico-sémantique des énoncés et qu’ils peuvent dépendre d’une multitude de conditions relevant du savoir, de l’expérience, de la culture, il est sans doute totalement illusoire de croire qu’on pourra jamais en fournir des descriptions complètes. C’est ici que des disciplines traditionnelles, telles que la philologie, l’histoire littéraire, ou le critique, thématique ou autre, reprennent leurs droits”⁴⁵.

Voor het c. 76 van Catullus⁴⁶ durven we daarom sub 9 in onze eindvisie gebruik maken van een dergelijke „critique thématique”. Het is immers al te duidelijk dat een poëtische beoordeling van c. 76 onvolledig is zonder de carmina 8/51/72/73/75/77/85/87 hun recht te laten geworden. Een tweede „thematische” uitbreiding is de stylistische benadering van dit carmen in dat diffuse en complexe geheel van wat men „neoterisme” noemt: een synchrone poëtische evaluatie van dit carmen moet zeker in functie staan van die graad van poëticiteit, die de dichter als een exponent van dit estheticisme *bewust* als dusdanig heeft geschapen.

In de volgende paragrafen gaan we nu als volgt te werk: we passen de genoemde werkmethode toe en analyseren *enkel* die equivalentierelaties die we als *pertinent* beschouwen voor de lin-poëtische structuur van het geheel. Het criterium *pertinentie* definiëren we dus vanuit een retrospectieve positie, die de rendabiliteit van een aantal hypothesen voor de totaalinterpretatie nagaat.

4. Het metrisch niveau.

4.1. Vs. 1 staat in een zeer sterke equivalentiepositie, daar dit het enige vers is met een vrouwelijke caesuur, die de zgn. brug van Hermann niet eerbiedigt⁴⁷:

vs. 1: $\frac{\text{—}}{\text{S}}\text{iqua} \quad \text{v} \quad \text{v} \quad \frac{\text{—}}{\text{r}}\text{e} \quad \text{—} \quad \frac{\text{—}}{\text{e}}\text{cordan} \quad \text{v} \quad \text{v} \quad \frac{\text{—}}{\text{t}}\text{i} \quad \text{—} \quad \text{v} \quad \text{v} \quad \frac{\text{—}}{\text{b}}\text{ene} \quad \text{v} \quad \text{v} \quad \frac{\text{—}}{\text{f}}\text{acta} \quad \text{v} \quad \text{v} \quad \frac{\text{—}}{\text{p}}\text{ri} \quad \text{—} \quad \text{v} \quad \frac{\text{—}}{\text{o}}\text{ra} \quad \text{v} \quad \frac{\text{—}}{\text{l}}\text{uptas}$

45. Ruwet N., *ib.*, 346-347.

46. Voor een overzicht van de verschillende interpretaties van dit gedicht verwijzen we naar Pennisi G., *Il Carme 76 di Catullo*, Messina, 1974, 15 e.v.: Il c. 76 nella storia della critica; Granorolo J., *L'œuvre de Catulle. Aspects religieux, éthiques et stylistiques*, Paris, 1767, 23-51; Schmid W., *Catullus. Ansichten und Durchblicke*, Göppingen, 1974, 100: „So ist c. 76 eingebettet in seine Umgebung. Alle Motiv-Linien führen auf dieses Gedicht zu”.

47. Cfr. Cupaiuolo F., *Studi sull' esametro di Catullo*, Napoli, 1965, 58: Cesura del 4° trocheo.

Hellegouarc'h⁴⁸ vestigde er overigens de aandacht op dat dit vers drie trochäische woorden bevat, waarvan twee opeenvolgende, wat iets buitengewoons is voor Catullus. Alleen reeds door zijn positie tussen de twee caesuren krijgt *benefacta* een enorme nadruk⁴⁹.

4.2. Een tweede metrisch bepaalde equivalentierelatie is deze die vs. 3 met zijn heftemimerische en tritomimerische caesuur tegenover de pentemimerische van de overige hexameters stelt. De caesuren splitsen het vers op in drie kola :

$\begin{array}{cccccccccccccccc} \sphericalangle & - & \sphericalangle & & \vee\vee & \sphericalangle & \vee & \vee & \sphericalangle & & - & \sphericalangle & \vee\vee & \sphericalangle & - \\ \text{vs. 3 : } & \text{nec} & \text{sanctam} & // & \text{violasse} & \text{fidem,} & // & \text{nec} & \text{foedere} & \text{nullo} \end{array}$

waardoor het middenste kolon in een andere, unieke equivalentiepositie tegenover het gehele carmen komt te staan.

4.3. De enige enjambementen zijn deze tussen :

- vs. 1-2 : Si ... voluptas
est homini,
- vs. 7-8 : nam quaecumque ... aut dicere possunt
aut facere, haec

Beide worden syntactisch onderlijnd ; de overstappen tussen de vs. 3-4 ; 17-18 ; 21-22 zijn de enige drie lossere overgangen⁵⁰.

4.4. Enkel het vers 10 kent een hiaat, middenin de diaerese, wat Baehrens als een „lacuna intolerabilis” beschouwde en die sommige editoren noopte tot „quare iam te cur”⁵¹.

4.5. Vier shifters⁵² bekleden een finale plaats in het vers :

- vs. 6 : ... tibi
- vs. 20 : ... mihi
- vs. 23 : ... illa
- vs. 26 : ... mea

4.6. Een aantal vierlettergrepige woorden besluiten het vers :

- in
- vs. 10 : ... $\begin{array}{c} - & \vee & \vee & - \\ \text{excrucies} \end{array}$ vormt dit een choriambe ;
 - vs. 22 : ... $\begin{array}{c} - & \vee & \vee & - \\ \text{laetitiās} \end{array}$

48. Hellegouarc'h J., *Commentaire métrique du poème 76 de Catulle*, IL XVII (1965), 4, 171-174.

49. Patzer H., *Zum Sprachstil des neoterischen Hexameters*, MH 12 (1955), 77-95 ; ed. in *Wege der Forschung*, CCCVIII, 447-474.

50. Cfr. Fraenkel E., *Two poems of Catullus*, *Kleine Beiträge zur klassischen Philologie*, II, 126-127.

51. Baehrens A., *Catullus. Opera*, 549.

52. Zie Jakobson R., *Essais*, o.c., IX. *Les embrayeurs, les catégories verbales et le verbe russe*, 176-196.

in vs. 15 vindt men het spondeïsche pervincendum (versus spondiacus) en in vs. 13 het geëlideerde deponere amorem⁵³. Dit equivalentiekriterium steunt dus op de metrisch bepaalde woordlengte.

4.7. Vs. 17-18 bieden de mogelijkheid van een elisie, die zich in de versovergang zelf realiseert. De elisie zou zwakker overkomen, ware ze niet onderlijnd geweest door de homofone uitgang umquam / extremam iam (waarvan iam weliswaar geëlideerd wordt)⁵⁴.

4.8. Elisies : Op de 26 vs. zijn er 17 waarin elisie voorkomt, of in totaal 30 elisies op 26 vs. :

- in 7 vs. komt de elisie éénmaal voor : vs. 5/6/8/9/16/20/26.
- in 7 vs. komt ze tweemaal voor : vs. 7/13/14/17/18/19/23.
- in 3 vs. komt ze driemaal voor : vs. 4/11/25.

De enige bemerking die we ons hier kunnen maken is deze : hetzij Catullus hier enkel het natuurlijk ritme heeft willen verstoren, hetzij hij hiermee een bijzondere bedoeling had, feit blijft dat dit enorme aantal elisies verderop zal moeten geïnterpreteerd worden.

4.9. Spondeeën :

4.9.1. In versaanvang :

- 10 vs. hebben minstens 3 initiale spondeeën (vs. 3/4/6/7/10/12/17/18/23/26).
- 7 vs. hebben minstens 5 initiale spondeeën (vs. 4/6/10/12/17/18/23).
- 5 vs. hebben minstens 6 initiale spondeeën (vs. 4/6/10/18/23).

4.9.2. Middenin het vers :

Vers 21 en 25 hebben na een eerste daktylus 6 opeenvolgende spondeeën.

5. Het fonologische niveau.

In het fonologische niveau schenken we hoofdzakelijk aandacht aan die equivalentierelaties die metrisch bepaald zijn⁵⁵.

53. Ross D., *Style and tradition in Catullus*, Cambridge, 1969, 131.

54. Soubiran J., *L'Elision dans la poésie latine*, Paris, 1966, 47 e.v.

55. Herescu N. I., *La poésie latine. Etude des structures phoniques*, 82-95 : La chaîne vocalique.

5.1. Herhaling van het foneem /u/ :

Vooraf de eerste vijf vs. worden in de tweede vershelft door deze recurrentie gekenmerkt :

- vs. 1 : x x x x x u (volúptas)
- vs. 2 : x x(u)x x x u (piúm)
- vs. 3 : x x x x x u (núllo)
- vs. 4 : x x x u u x (númine abúsum)
- vs. 5 : u x x x x u (múlta ... Catúlle)

Een regelmatige spreiding blijft echter aanhouden tot vs. 15.

5.2. Vanaf vs. 9 tot vs. 15 wordt dit overwicht in de vokalische kleur overgenomen door het foneem /e/ :

- vs. 9 : x x x x e - e (crédita ménti)
- vs. 10 : x x x x e - e (éxcruciés)
- vs. 12 : x x x e - e - e (désinis ésse misér)
- vs. 14 : x e x x e x (difficile ést ... éfficias)
- vs. 15 : x x e - e - e - e (ést hoc ést tibi péruinéndum)

In vs. 13 wordt dit monopolie onderbroken door een opeenvolging van drie /o/-fonemen :

- vs. 13 : x x x o - o - o (subitó depónere amórem)

Vanaf vs. 22 tot vs. 26 wisselen koppels /a/-, /i/- en /o/-fonemen elkaar af in de laatste twee voeten :

- vs. 22 : x x x x a - a (laétitiás)
- vs. 23 : x x x x i - i (díligat ílla)
- vs. 24 : x x x x i - i (pudíca uelít)
- vs. 25 : x x x x o - o (depónere mórbum)
- vs. 26 : x x x x a - a (pietáte meá)

5.3. De pentameter bevat gelijke klinkers in een sterke reliëfpositie onmiddellijk voor en na de diaerese in :

- vs. 10 : x x a // a x x (iám // ámplius)
- vs. 20 : x x e // e x x (pestém // pérniciemque)
- vs. 24 : x x e // e x x (ést // ésse)
- vs. 26 : x x o // o x x (mi hóc // pró)

5.4. Één vers is, wat zijn klinkers betreft, volledig gebouwd op de fonemen /i/ en /e/ (zowel beklemtoond als niet beklemtoond) :

- vs. 12 : e(i) i(i) i//e (i-i) e(e-i) e

Vers 20 beantwoordt buiten één beklemtoond foneem /a/ aan ditzelfde vokalisch schema :

- vs. 20 : e(i-i) a(e) e//e (i-i) e(e-i) i⁵⁶

5.5. Vs. 2 bevat een begin- en eindrijm van het type abab⁵⁷, die niet metrisch onderlijnd worden :

- vs. 2 : cum se cogitat esse

Vers 3 is gebouwd op een alliteratie van het type ababa :

- vs. 3 : nec fidem nec foedere nullo
 a b a b a

waarin *fidem - foedere* reeds een paronomasia is en *nullo* door de alliteratie stylistisch aanvaardbaarder wordt gemaakt dan Krolls *foedere in ullo*.

Door het hiaat en de diaerese staat *iam* tegenover *amplius* in vs. 10 in een disjunctieve relatie : door de ictus, de kwantiteit en de syllabische alliteratie behoren ze echter eveneens in een konjunctieve relatie thuis.

De vs. 11b-12 bevatten naast dentalen overwegend spiranten :

- vs. 11 : // at/qu'ístinc/ téque redúcis,
 - vs. 12 : ét dis ínuitís // désínis / ésse misér ?

waarvan de finale spiranten voor het grootste akoustische resultaat zorgen :

redúcis
 ét dis
 ínuitís
 désínis

Vs. 13 valt door zijn caesuur in 2 kola uiteen :

- vs. 13 : difficilest longum //
 subito deponere amorem

Omdat we de analyse van Elder J. P. van dit vers bijna volledig onderschrijven reproduceren we ze volledig (hij vertrekt van de idee dat vooral dit vers het thema van het gehele carmen uitdrukt): „Subito, das Schlüsselwort, nimmt die Mittelposition ein ; sechs Silben - difficile est longum - gehen ihm voraus, und sechs folgen - deponere amorem. Jede dieser beiden sechssilbigen Gruppen

56. Id., *ib.*, 95-104 : Iucunditas in situ.

57. Id., *ib.*, 166-180 : La rime.

endet mit einer Silbe, die ein o enthält, und einer, die mit m schliesst, jener liquida, die vor allem Traurigkeit ausdrückt. Jede Gruppe beginnt mit d, und jede Gruppe wird durch eine Elision zusammengehalten. So ist der Gedanke jeder Gruppe in einem ziemlich vollkommenen Gleichgewicht und Kontrast zusammengebunden" ⁵⁸.

Restrikties willen we maken tegen een te grote nadruk op de getalwaarde van de 2×6 syllaben alsook op de interpretatie van de „Traurigheid”. Ter ondersteuning van Elders hypothese willen we hier nog aanvoeren dat longum en amorem beide nog een andere nasaal hebben die de finale nasaal ondersteunt, dat subito onmiddellijk na de caesuur valt, dat de vs. 13-14 ook formeel het centrale distichon vormen (cfr. sub 5.2.7.) en dat verschillende semantische criteria de bijzondere positie van subito bevestigen (cfr. sub 9.3.) ⁵⁹.

Vs. 3, dat door zijn twee mannelijke caesuren uiteenvalt in drie kola, wordt eveneens door een overwicht van nasalen gekenmerkt :

- vs. 3 : néc sanctám //
 uiolásse fidém //
 nec foédere núllo

de initiale, beklemtoonde positie van nec wordt afgewisseld door een niet beklemtoonde onmiddellijk na de heftemimerische caesuur (cfr. supra : alliteratie nec ... nec ... nullo) ; vlak voor de twee caesuren vullen de twee beklemtoonde nasale uitgangen elkaar aan.

Zeer duidelijk is ook het nasale overwicht in het laatste hemistichon van :

- vs. 25 : et // taetrum hunc deponere morbum .

Misschien klinkt het nasale begin van mi hoc in vs. 26 nog verder in het mea.

5.6. Het vers 19 bevat in :

pestem perniciemque

een fonemische en syllabische beginrijm, alsook een eindrijm.

58. Elder J. P., *Bewusste und unbewusste Elemente in der Dichtung Catulls*, in : WF CCCVIII, 108.

59. Wiseman T. P., *Catullan Questions*, Leicester, 1969, 46, 1 : miskent daarom de stylistische waarde van de longus amor, wanneer hij schrijft „but by Roman standards this could be anything longer than a few weeks”.

5.7. In vers 24 klinken de spiranten opnieuw zwaar door :

- vs. 24 : aut quod/ nōn potis/ est // esse pū/dica uelit

vooral omdat de laatste /s/ uit potis steeds enige invloed uitoefent op het volgende foneem /e/, zodat in feite een paronomasia : séstesse ontstaat.

6. Het lexikale niveau.

6.1. Distributie van de lexikale klassen.

Op een totaal van 183 woorden komen 44 verba voor (met 4 nominale vormen en 10 infinitieven), 21 adjektieven, 22 substantieven, 35 pronomina, 8 voorzetsels, 15 adverbia en 23 conjunkties, wat op een duidelijk overwicht van de verba en de pronomina wijst. Onder deze 35 pronomina zijn er 13 persoonlijke en 12 aanwijzende, terwijl bij de persoonlijke voornaamwoorden tu zes maal vertegenwoordigd is en me vijf maal⁶⁰.

6.2. Grammatikale overeenkomsten.

De volgende verzen of vershelften omspannen woorden die naar elkaar verwijzen en elkaar bepalen via grammatikale overeenkomsten : de relaties adj. - subst. ; pers. vnw. - wkw./subst. beïnvloeden het ritme van het vers en het zinsprofiel⁶¹.

- vs. 1 : siqua ... voluptas
- vs. 2 : sé//...piúm.
- vs. 18 : extremam ... opem,
- vs. 19 : me ... egi,

Vers 3 biedt een merkwaardige compositie : metrisch valt het uiteen in drie kola, die het middenste kolon reliëf schenken ; lexikaal echter liggen de verhoudingen anders :

- vs. 3 : nec sanctam // uiolasse fidem // nec foedere nullo

a b A c a c b

want : - telkens drie lexikale eenheden omspannen fidem of :

(abA) vs c vs (acb)

60. Deze distributie moet meer nog dan andere in functie gezien worden van andere equivalenties ; uit de verhouding tu - me kunnen besluiten getrokken worden die helemaal niet relevant zijn ; Pennisi G. verwijst voor de „Tu-Stil” en de „Me Stil” naar Norden A. (Agnostos Theos) en Cupaiuolo F. (Lettura di Orazio lirici).

61. Patzer H., o.c., WF CCCVIII, 452-474 ; Ross D., Style, o.c., 132-137 : Word Order.

Jakobson J., Essais, o.c., 213-217 ; Bühler K., Sprachtheorie, Stuttgart, 1965 ; cfr. toepassing van Neumeister C., Die methodische Interpretation eines lyrischen Gedichtes, gezeigt am Beispiel einer Horaz-Ode (II, 3), AU XIX (1976), 4, 5-38.

- alsook hetzelfde voegwoord, of : a vs c vs a
- als substantief in een verbaal kompositiegeheel vertoont het de formele relatie : (aA) vs c vs a
- als substantief tussen een morfologisch gelijk opgebouwde konjunctie + adj. relatie die fonologisch ondersteund wordt : (ab) vs c vs (ab)
- in zijn relatie met het adjektief vormt het een chiasme met foedere nullo, of :
bccb

Door het geheel van deze morfologische en metrische equivalenties krijgt *fidem* een sterkere nadruk dan foedere, waarmee het paronomastisch (en semantisch cfr. 8.1.6) verbonden wordt.

Ook vers 5 biedt een dergelijke kompositie :

- vs. 5 : ex hoc ingrato gaudia amore tibi
a b c b a

want gaudia, dat reeds in de sterkste syntaktische disjunctie uit geheel dit carmen staat en de finale homofonie van de woorden waar het grammaticaal bijhoort niet ten volle laat doorklinken, wordt omringd door een gedisjunkteerd adj. en subst., die op hun beurt omsloten worden door twee pronominale vormen. Het pronomina personale, reeds gereleveerd als één van de vier finale shifters (cfr. 4.5), vervult een zeer dubbelzinnige kasus-functie : tibi zwalpt door de toevoeging van ingrato over en weer tussen een dat. commodi en/of incommodi, maar heeft positioneel ook de waarde van een obj. gen. en/of subj. gen.. Door zijn plaats in het vers bewerkt gaudia ook dat er een syllabisch gelijke proportie voor en achter zich ontstaat (5-5).

Vs. 9 is op een abcab schema gebouwd : de grammatikale overeenkomsten plaatsen perierunt in een centrale positie die ook syllabisch (6-5) gemotiveerd wordt.

- vs. 9 : omniaque ingratae perierunt credita menti.
a b c a b

6.3. Woordlengte.

Een aantal op elkaar volgende monosyllaben kan steeds het ritme en het syntaktisch-semantisch karakter van het vers bepalen ; na een eerste onderzoek kunnen we de vs. 2/8/10/15/16/17/24/26 afzonderen waarin twee opeenvolgende monosyllaben voorkomen. Geëlideerde monosyllaben laten we buiten beschouwing.

De vs. 2 en 8 zijn op dezelfde wijze gebouwd :

- vs. 2 : $\acute{e}st\ h\ddot{o}m\acute{i}/n\acute{i},\ c\bar{u}m/s\acute{e} //$
- vs. 8 : aut $f\acute{a}c\acute{e}/re,\ h\acute{a}c\bar{c}\ \bar{a}/t\acute{e} //$

het eerste hemiepes van de pentameter bevat 3 monosyllaben, waarvan 2 in successie; de laatste, vlak voor de diaeresis, is telkens het ictus-dragende pron. pers..

In de vs. 10 en 17 komen 3 opeenvolgende monosyllaben voor:

- vs. 10: *quáre cúr te iám // ...*
- vs. 17: *ó di, sí...*

De hexameter in vs. 15 bevat twee morfologisch gelijke monosyllaben voor en na de caesuur, waarbij de ictus telkens op de tweede monosyllabe valt, het identieke est:

- vs. 15: *... haec | ést // hoc | ést ...*

De daaropvolgende pentameter (met geëlideerde sive id en vier tweelettergrepige woorden) heeft een homofone monosyllabe in de eerste versvoet van elk kolon:

- vs. 16: *hóc facias, sive id // nón pote sive pote*

In vs. 24 en 26 komen 3 + 1 monosyllaben voor:

- vs. 24: *áut quod | nón potis | ést // ...*
- vs. 26: *o dí | reddite | mi hoc // pro ...*

7. *Het syntaktische niveau.*

7.1. In 26 vs. komen 18 hoofdzinnen en 16 bijzinnen voor. Deze bijzinnen komen meestal niet in hetzelfde vers voor, waarin reeds een hoofdzin is verwerkt.

Uit de finale punctuatietekens laat zich de volgende distributie tussen de zinnen en verzen aflezen:

$$6 - 3 - 1 - 2 - 1 - 3 - 6 - 3 - 1 .$$

Dezelfde verhouding (6 - 3 - 1) doet zich dus zowel vooraan als achteraan het carmen gelden; zelfs indien de loop der eeuwen en de hand der editoren hier wijzigingen hebben aan toegebracht, blijft de disproportie tussen tweemaal 6 vs. en de overige merkwaardig. In de hoofdzin domineren vooral de indikatief en het praesens; de toekomstige tijd ontbreekt.

In de distributie van de bijzinnen overheerst „si” (zesmaal, waarvan twee sive) en „qui, quicumque” (viermaal).

7.2. *Syntagmatische indeling van de tekst.*

7.2.1. Een eerste syntagmatische indeling van de tekst vertrekt van *siqua* (vs. 1). De protasis uit vs. 1-4: *siqua ... voluptas est* (met

ingebiede cum - zinnen) staat tegeover de apodosis *gaudia manent* (vs. 5-6), zoals de protasis uit vs. 7-8a staat tot de apodosis *dictaque factaque sunt* (8b) :

of :

siqua ... est (= a), *gaudia manent* (= b)
quaecumque ... possunt (= c), *dictaque factaque sunt* (= d)

of :

a : b :: c : d

Door de zeer sterke equivalentie tussen

ingrató (vs. 6) // - *ingratáe* // (vs. 9)

(ictusdragend voor caesuur en diaerese), werken ze zodanig op de a : b :: c : d proportie in, dat deze met één vers dient uitgebreid te worden. Dit wordt vergemakkelijkt door de lezing *omniaque* (be-moeilijkt door *omnia quae* : Quinn e.a.)⁶².

Freis vestigde er reeds de aandacht op dat in deze eerste periode (1-6), de protasis „a general condition” inhield en de apodosis „a particular consequence” ervan was. Hij bemerkte tevens dat de tweede periode (vs. 7-9) beïnvloed wordt door de binding met de „bijzondere” situatie die reeds ten tonele gevoerd werd en „therefore starting on a less comprehensive level”. Hij onderlijnde de zeer grote retorische complexiteit van deze beginverzen : „the pattern is a rhetorical version of a conditional syllogism : the logical structure gives to the progress of an epigram clarity and an air of inevitability. At the same time, the statement of the general condition lends weight – sober or comic – to the statement of the particular consequence which flows from it”⁶³.

Syntagmatisch blijkt *siqua* ook sterk gebonden aan de 3 andere *si*-voegwoorden (*sive* - *sive* vallen als disjunctieve partikels hierbuiten) ; op het niveau van de Sa deelt het de tekst als volgt in :

- vs. 1 : *Siqua* ...
- vs. 17 : ..., *si* ..., *aut si* *quibus*
- vs. 19 :, *si* ...,

De herhaling van het pron. indef. *na si* doet deze verzen nog dichter aaneensluiten ; ook hier wordt een veralgemenende protasis

62. Leeman A. D., *Catullus Carmen* 76, *Didactica Classica Gandensia* 15-16 (1975-1976), 45 voegde aan de opmerking van Lenchantin dat *omniaque* adversatief moest begrepen worden, toe dat : „das aber doch sehr hart und unvermittelt auf dem vorhergehenden folgen würde. Die *Vulgata omnia quae* ist keine wirkliche Textverbesserung, weil *quae* in dem *Veronensis* offenbar oft als *que* geschrieben wurde. Zwar ist die *Elision* von *quae* (*ingratae*) viel härter als die von - *que*...” ; cfr. *Lampas IX* (1976), 3, 247.

63. Freis R., *Form and Thought* in *Catullus* 76, *Agon* 2 (1968), 41.

opgevolgd door een apodosis die een verbijzondering ervan bevat. Ook hier laat si zich begrijpen als een partikel dat bij dat type zinnen hoort „qui introduisent un topos des plus affirmatifs”⁶⁴.

De stylistisch-thematische indeling „si - nam - quare” wordt dus aangevuld met een tweede si - periode, waarin opnieuw verschillende strata kunnen onderscheiden worden (cfr. sub 9.4.).

7.2.2. Sub 6.2. hebben we reeds gewezen op de elkaar grammaticaal bepalende en het vers overspannende woorden uit vs. 1: siqua ... voluptas, die een ander koppel insluiten, nml. benefacta priora (abba). Door metrische en syllabische equivalenties hieraan te verbinden bekomt men een ander, nog duidelijker beeld van het profiel van dit vers :

		<i>metrisch</i>							
vs. 1 :	siqua	recordanti	//	benefacta	/	priora	voluptas		
<i>morfologisch</i> :	1	2	3	4	5	6		1 2 3 4 5 6	
<i>syntactisch</i> :	a					b	b	a	
	A					B	A	B	

Aldus wordt benefacta in een ongelooflijk sterke reliëfstelling geplaatst, zeker niet in het minst door het feit dat dit vers het eerste is en het stylistisch-thematische motief „si - nam - quare” invoert alsook door de bijzondere lexikale keuze van benefacta ipv. beneficia⁶⁵.

Dat benefacta in zijn morfologische samenstelling uit twee woorden bestaat die nog als disjunkterend worden aangevoeld, bewijzen de woordspelingen van een Ennius en een Cicero. In zijn samenstellende delen wordt benefacta expliciet herhaald in vs. 7 en 8, waarbij het adverbium in dezelfde metrische positie staat (daling van de derde voet, na de heftem.) en het verbale element tweemaal in hetzelfde vers voorkomt, tweemaal in een regressieve positie tegenover begin- en eindwoord, waarvan éénmaal in dezelfde morfologische gedaante en éénmaal in enjambement.

In vs. 13, dat het gedicht middendoor deelt, wordt facere in een ander kompositum herhaald. Daar de adverbiaal-morfematische

64. Granarolo J., *o.c.*, 30; Schäfer E., *Das Verhältnis von Erlebnis und Kunstgestalt bei Catull*, Wiesbaden, 1966, 16: „bei diesen (o.a. c. 76) eröffnet der si-Satz fast als Voraussetzung für das ganze Gedicht den ersten Vers und bildet meist eine beschwörende Vergewisserung”.

65. Pennisi G., *o.c.*, 28.

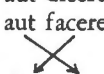
konstituent niet op dezelfde semantische as blijft en nog andere middelen gebruikt worden om de semantische modaliteit van het verbum te beïnvloeden, behandelen we de betekenisextensie sub 8.1.1. in een semische analyse.

Als Signifiant wordt *facere* als volgt herhaald :

- vs. 1 : ... // bene facta
- vs. 7 : ... // bene
- vs. 8 : ... *facere* ... facta ...
- vs. 13 : *difficile est*
- vs. 14 : *difficile est*,⁶⁶ efficias
- vs. 16 : ... *facias*, ...

7.2.3. Het sterk assonerende *homini - homines - homines* (vs. 2-7) wordt door geen enkele positionele coupling versterkt ; daar de natuurlijke coupling („natural coupling”)⁶⁷ o.a. op semantische criteria steunt laten we deze voorlopig rusten. Omdat het *lexem /homo/* op minstens twee uiteenlopende manieren werd geïnterpreteerd⁶⁸, willen we hier toch nog even de nadruk leggen op zijn herhaalde aanwezigheid als Signifiant.

7.2.4. Een reeks positionele couplings verbinden de vs. 7 en 8 :

vs. 7-8a : (nam) *quaecumque homines* (bene) (cuiquam) *aut dicere possunt*
aut facere

dicta-que sunt
facta-que
 of : $\text{Pron} - \text{NP} - \text{C} - \text{VP} // \text{Pron} - \text{Pron} - \text{VP} - \text{C}$

7.2.5. De vs. 10-12 behoren syntagmatisch tot een andere structuur ; buiten het pron. pers. hernemen ze geen ander woord of syntagmatisch deel. Door het woord „quare” wordt expliciet aangetoond dat een gedachtenreeks als afgesloten wordt beschouwd en dat op

66. Van Gelder J., *De woordberhaling bij Catullus*, Den Haag, 1933, 26 : de herhaling van *difficile est* is een overgangsvorm tussen een epanalepsis en de geminatie ; Moritz L. A., *Difficile est longum subito deponere amorem*, GR 15 (1968), 53-58 : *ivm.* „the expansion of the central couplet”, 54.

67. Levin S. R., *Linguistic Structures in Poetry*, The Hague, 1973.

68. Cfr. Ross D., *Style*, o.c., 89 ; Schäfer E., o.c., 59 ; Steele Commager, *Anmerkungen zu einigen Gedichten Catullus*, WF CCCVIII, 225 : „Als ob es ihm nur um eine möglichst direkte Aussage zu tun sei, macht Catull die Parallelen zwischen seinem eigenen Fall und dem der Menschheit im allgemeinen klar und deutlich. Erst in der fünften Zeile wird es klar, dass eine besondere persönliche Situation zur Debatte steht, ...” ; Leeman A. D., o.c., Di C G 15-16, 51-56.

een hypothetisch-explikatieve voorgedachte (si - nam) een besluit volgt; vs. 1-10 vormen zeker reeds een logisch opgebouwd geheel dat volgens het syntagmatisch-stylistisch criterium (si - nam - quare) niet ophoudt met vs. 10, maar doorloopt tot vs. 16.

Een morfematische gelijkenis tussen de vs. 8 en 11 biedt nog een aanknopingspunt, waarschijnlijk echter geen equivalentie-relatie:

- vs. 8 : dictaque factaque (sunt / omniaque)
- vs. 11 : atque istinc teque (... et)

Ross D. wendde het polysyndeton uit vs. 8 aan als één van de „bewijzen” waarom c. 76 een epigram zou zijn⁶⁹; Bishop J. D.⁷⁰ weerlegde hem hierin wel, maar toch kan dit dubbel gebruik⁷¹ hier een signaalwaarde hebben. De herhaling atque-, teque-, et uit de vs. 11-12 was ook reeds het voorwerp van een uitvoerige discussie; niet alleen het paleologisch zwakkere teque werd betwist⁷², ook de eigenaardige atque/...que/et verbinding. Het feit dat één verbum door atque met een koppel verba verbonden werd, die op hun beurt onderling door ...que/et gerelateerd werden, ontlokte Ross de kommentaar dat (this) „seems intolerably awkward”⁷³. In ieder geval doet zich in de vs. 8-12 een voor het carmen unieke opeenstapeling van copula voor, inz. polysyndetische.

7.2.6. De vs. 10-12 kennen een eigen, specifieke syntagmatische opbouw:

- vs. 10 : Adv. + Pron. P(te) + (adv. → VP) ?
- vs. 11a : Adv. + Pron. P(tu) + (subst. → VP) ?
- vs. 11b : (Adv.) + Pron. P(te) + (adv. → VP) ?
- vs. 12 : (Adv.) + NP (di + bep.) + (adj. → VP) ?

De basisgedaante van vs. 10 wordt nog driemaal herhaald: een viervoudige vraagzin wordt opgebouwd door een adverbium + een pronominale/nominale komponent + een (adhortatief) verbum met bepaling. Enkel in de disjunctie: *pronomen vs nomen* schuilt een evident syntagmatisch verschil: omdat het vooral semantische implicaties bevat, werken we het sub 8.2. verder uit.

69. Ross D., *Style*, o.c., 17-115.

70. Bishop J. D., *Catullus 76: Elegy or epigram?*, CPh 67 (1972), 293-294.

71. Kloepfer R., *Poetik und Linguistik*, München, 1975, 35-136.

72. Heinsius: istinc teque; Statius: istinc usque; Ellis: istinc te ipse; Heyse: teque istinc tute; Baehrens: istinc te te; Bickel: istinc tepte.

73. Ross D., *Style*, o.c., 66; 151.

7.2.7. De vs. 13-14 bevatten een zeer sterke positionele coupling, die metrisch bekrachtigd wordt en aangevuld wordt door het morfologisch gelijke en metrisch ongelijke *longum/verum*⁷⁴; het gehele eerste hemiepes wordt parallel opgebouwd en onderscheiden door het ictusdragende en betekenisdifferentiërende *tertium comparationis*: *longum vs verum hoc. Pennisi*⁷⁵ en Friess⁷⁶ stelden de architectuur van dit carmen voor als een 12 + 2 + 12 korrelatie, waarin de vs. 13-14 het mesodisch gedeelte vormen waarrond het gedicht draait. De argumenten die Pennisi hiertoe aanhaalt zijn echter nu eens van syntaktische, dan weer van semantische aard⁷⁷.

7.2.8. De vs. 15-16 worden gekenmerkt door een binair syntagma: beide elementen eruit zijn parallel opgebouwd, het tweede is adversatief opgesteld. Beide syntagmata zijn rond caesuur en diaeresis gebouwd en tellen een groot aantal mono- en bisyllabische woorden.

vs. 15: ... haec ést // hoc ést ...

vs. 16: ... sive id // nón pote sive pote ...

7.2.9. De vs. 17-26 vormen een duidelijk afgescheiden syntagmatisch geheel: de identieke aanvangswoorden (= metrische, lexikale, syntaktische en semantische equivalentie) overspannen de 10 tussenliggende vs. als begin- en eindpunt van een coherente en logisch opgebouwde gedachte. Door de *geminatio miser - misereri - miserum* (vs. 12-19) en de zeer sterke emfatische en assonerende woordherhaling *hoc - haec - hoc - haec - hoc - hoc - hanc - hunc - hoc* (vs. 6-26) wordt deze syntagmatische indeling ook met de vorige verbonden; dit gebeurt ook door de *drievoudige si-zin* die op dezelfde affirmatieve achtergrond voortbouwt als *siqua* (vs. 1) en dezelfde generaliserende vs particulariserende *protasis-apodosis* inhoudt. Tevens breidt deze *si-*gedachte het stylistisch-thematische motief uit tot *si-nam-quare-si*⁷⁸.

74. Van Gelder J., *o.c.*, 67-68.

75. Pennisi G., *o.c.*, 33-38.

76. Freiss O., *Beobachtungen über die Darstellungskunst Catulls*, Würzburg, 1929, 24-25 (Diss., niet geraadpleegd, geciteerd door Freis R., *o.c.*, 45).

77. Pennisi G., *o.c.*, 33-38; cfr. Elder J. P., *o.c.*, 92: „Mir persönlich gefällt die Gliederung, die – wie ich sehe – auch Ellis zusagte: v. 1-6, 7-10, 11-16, 17-22 und 23-26. Das ergibt dann eine Folge von 6-4-6-6-4. Man sollte derlei Dinge nicht zu weit treiben; diese Gliederung ist vielleicht falsch, oder wenn sie stimmt, ist sie vielleicht von geringer Bedeutung“.

78. Deze *si-*periode is nog verder te ontleden, wanneer men hierin de topieken van het antieke gebed nagaat: Wille I., *Catulls Gedicht 76 als Spiegelbild seines Liebeserlebnisses und seiner Liebesdichtung*, *Das Altertum*, 10 (1964), 91; cfr. 9.4.

7.2.10. Syntagmatisch zijn er voldoende equivalenties aanwezig om de tekst als volgt in te delen :

- vs. 1-6 // 7-9
- vs. 10 // 12
- vs. 13 // 14
- vs. 15 // 16
- vs. 17 // 26

8. *Het semantische niveau.*

In de bestudering van het semantisch niveau stellen we ons tot doel de funktionele betekenis van de tekst te onderzoeken, m.a.w. het carmen te ontleden in de verschillende relaties van zijn Sé. Enkel dan kan men van een reflectie op metatextueel niveau gewagen die een structuur in het semantisch veld kan verantwoorden. In hetgeen volgt gaan we o.a. na :

- a. welke semantische isotopieën voorhanden zijn en welke verhoudingen er bestaan tussen Signifiés en delen van Signifiés ;
- b. door welke relaties de Sa de Sé gestalte geeft en beïnvloedt ;
- c. hoe semantische en thematische structuur zich tot elkaar verhouden.

Hiertoe gebruiken we enkele termen uit de structurele semantiek van (Pottier en) Greimas⁷⁹ : als minimale eenheid van de tekst definiëren zij het woord als een *lexeem*. Het wordt opgebouwd uit een verzameling *semen* (= minimale, metalinguïstische betekenseenheden), waarvan de ene *nukleair*, de andere *kontekstueel* zijn : hierdoor kan het lexeem in zijn kontekstuele realisatie beschouwd worden als een *semeem*.

8.1. De *polyfunktionaliteit van het lexeem benefacta* zal blijken uit een reeks semische analyses die dit lexeem met telkens andere lexemen in verband zullen brengen.

8.1.1. Zoals we sub 7.2.2. reeds aangetoond hebben wordt *benefacta* in zijn konstitutieve morfemen ontleed en hernomen ; wat interne woordvorming was, wordt een externe herhaling zowel in een disjunktieve als in een konjunktieve relatie :

- vs. 1 : benefacta
- vs. 7 : bene
- vs. 7-8a : aut dicere aut facere possunt
- vs. 8b : (et) dicta (et) facta sunt

79. Pottier B., *Vers une sémantique moderne, Travaux de linguistique et de littérature*, 1964, 107-138 ; Greimas A. J., *o.c.* ; de groep mu laat het semeem bestaan uit „sèmes essentiels” en „sèmes latérales”, zie noot 87, p. 105.

In het kompositum *benefacta* is het adverbium op een bijzondere en unieke manier aan het verbum verbonden, wat zijn semantische waarde gespecificeerd heeft tot een equivalent van *beneficia*. Door de disjunctie in vs. 7-8a wordt het verbum opnieuw in zijn lexematische betekenis (doen, handelen) hersteld, terwijl dezelfde disjunctie in vs. 8b nog veel minder van die kontekstuele semische binding afhankelijk is. Door de veranderde verbale modaliteit, de overgang van een algemene naar een bijzondere situatie en door de polysyndetische binding wordt een sfeer van beslistheid, overtuiging en oprechtheid geschapen: ja, (al) dit is door jou werkelijk gedaan. In vs. 14 geeft *uerum efficias* de (morfematisch, adverbiaal en modaal uitgedrukte) verplichting en noodzaak weer om te handelen. Het tussenliggende kompositum *difficile*⁸⁰ drukt de moeilijkheid uit om als dusdanig te handelen; door zijn morfematische structuur voert het een semische konstellatie in die op een andere, nog niet geformuleerde semische as ligt.

De tot nu toe aangewende semische assen zijn de volgende:

- a. *bene facere* vs *male facere*
- b. *facere* (potentialis) vs *facere* (realis)
- c. *facile factu* vs *difficile factu*
- d. *facere* vs *efficere*

Het semeem /*facias*/ (vs. 16) bevat een interferentie van de laatste 2 assen en vat aldus het semantische karakter van de vorige 2 komposita samen.

De op elkaar volgende semische bewegingen zijn dus: weldadigheid – mogelijkheid van de weldadigheid – het daadwerkelijk uitvoeren ervan, het handelen zelf – de moeilijkheid (van het handelen) – het bewerken.

8.1.2. Op de semantische as A/ r (S) /B kan het lexeem *benefacta* als volgt ingevoegd worden:

homo / r (bene facere) / homines

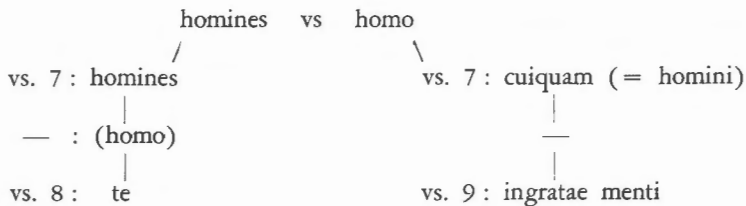
Deze semantische artikulatie wordt als volgt gelexikaliseerd:

homo	vs	homines
/		\
vs. 2: homini (cum cogitat)		vs. 4: homines
vs. 5: Catulle		— (ellips)
vs. 8: tibi		vs. 6: ex hoc ingrato amore

80. Pennisi G., *o.c.*, 83-84.

De relatie (bene/facere) speelt zich eerst af tussen een (niet gepreciseerde) homo en een aantal eveneens niet gepreciseerde homines. Op logisch niveau betekent dit dat *een mens de weldaden gedenkt die hij bewezen heeft tegenover zijn medemensen*. Dit heeft de waarde van een algemene uitspraak en impliceert enkel de gratia-gedacht in zoverre deze de homines als objekt heeft. Via een partikulariserende synecdoche wordt het eerste lexeem (in de tweede propositie) door Catulle vervangen (= metasemeem)⁸¹, terwijl het tweede lid uit dezelfde propositie door een ellips (= metalogisme) niet gelexikaliseerd wordt en dus blijft verwijzen naar de homines: *Catullus gedenkt de weldaden bewezen tegenover zijn medemensen*. In een derde propositie volgt een andere particulariserende synecdoche vanuit „de homines” naar „*één* homo”, nml. diegene die de relatie (bene facere) niet beantwoord heeft; ex ingrato amore behoort echter als specificatie van de eerste term uit de relatie: tibi (vs. 6) tot eenzelfde semantische niveau: *Catullus gedenkt de weldaden bewezen tegenover één bepaald medemens*.

Dezelfde semantische artikulatie wordt hernomen in de vs. 7-9:

De overgang van /homines - (homo) - te/ (veronderstelt een dubbele partikulariserende synecdoche, deze van /cuiquam - ingratae menti/ slechts één.

Hieruit blijkt dus duidelijk dat Catullus' hoofdargument niet streng-logisch is opgebouwd. Het herhaaldelijk gebruik van de partikulariserende synecdoche ontkracht de logische ontwikkeling uit de artikulatie homo/r (bene facere) / homines. De vokatief uit vs. 5 stelt de argumentatie in een totaal nieuw daglicht en dit gebeurt ten tweede male met de inbreng van hoc ingrato amore. De organisatie berust op een drievoudig syllogisme waarvan

- a. de Minor steeds gelijk blijft (benefacta = recht op gratia)
- b. de Maior driemaal verandert
- c. de Conclusio logisch onjuist wordt opgesteld en het gewicht van de eerste maior (uit het eerste syllogisme) overbrengt in de maior van het derde syllogisme.

81. Dubois J. e.a., *Rhétorique générale*, Paris, 1970 (= de groep mu).

8.1.3. Ontleedt men het lexem *priora*, attriboot van *benefacta*, in zijn semische artikulaties, dan bekomt men het volgende schema :

priora vs multa (vs. 5) vs longa (vs. 5)
 priora vs manent (vs. 5) vs parata/perierunt (vs. 5-9)

Een kwantificerende faktor blijkt ook aanwezig in multa en longa ; de volgende semische assen kunnen dus hersteld worden :

a_1 : verleden vs toekomst
 a_2 : veel vs weinig
 a_3 : verre toekomst vs nabije toekomst

De gemeenschappelijke aanwezigheid van een seem dimensiona-
 liteit in tijd verbindt de lexemen *priora* en *longa*⁸² met elkaar
 in een conjunktieve relatie. Een reeds geformuleerde semische
 as (a_1) verbindt de lexemen *priora* met *manent* en *perierunt* ; we
 steunen ons hier op de interpretatie van V. Brøndal wat betreft
 de polaire semen

s vs niet s,

om een derde neutrale term in te voeren⁸³, zodat een relatie van
 het type

positief vs neutraal vs negatief

in de semische as (a_1) kan overgebracht worden als :

verleden vs heden vs toekomst.

De lexemen *priora* en *perierunt* worden conjunktief aan elkaar
 gerelateerd door de eerste artikulatie, met het lexem *manent*
 treden ze in een disjunktieve relatie door de tweede artikulatie.
 Voert men hier het lexem *longa* in, dan disjunkteert zich dat
 tegenover de twee vorige kategorieën, zodat we tenslotte de
 volgende semische hiërarchie kunnen opstellen : cfr. sub 8.1.4 :
 dimensionaliteit van tijd.

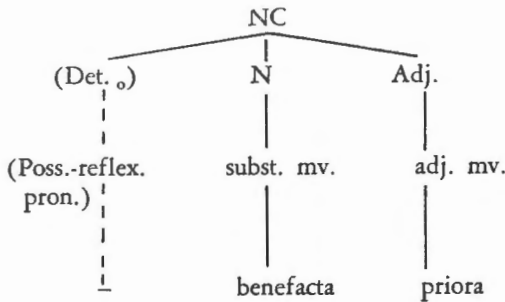
8.1.4. Nog op een andere manier bepaalt *benefacta* de structuur
 van de vs. 1-9 : de semantisch-syntaktische herhaling van *benefacta*
 in :

a. *benefacta* : vs. 1
 b. *quaecumque* : vs. 7
 c. *haec* : vs. 8
 d. *omnia* : vs. 9

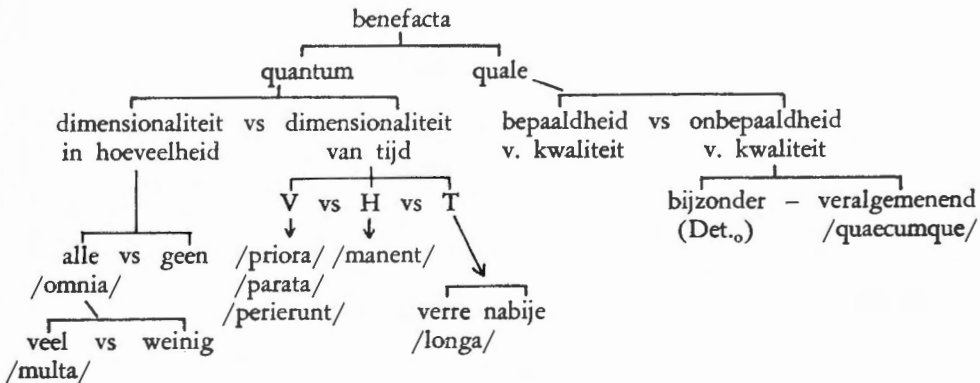
82. In *longa aetate* : cfr. Granorolo J., *o.c.*, 40-51 ; Gigante M., *A Catullo*, c. 76
 vv. 5-6, *Latomus* X (1951), 2, 137-142.

83. Greimas A. J., *Sémantique structurale*, *o.c.*, 23-24.

steunt op verschillende procédés. In de vs. 1-9 (één isotopisch semantisch geheel) kunnen de vs. 7-9 beschouwd worden als een hyponymisch-explicatief stratum van de vs. 1-6. Het syntagma benefacta priora valt syntaktisch uiteen in de konstituenten :

De niet aan de oppervlakte gelexikaliseerde determinator wordt, gekorreleerd aan dezelfde sememische inhoud, in vs. 7 wel geaktualiseerd ; bleek uit de semische analyse van (benefacta) priora een zekere *kwantificerende* expansie, dan wordt door de opname van quaecumque in ditzelfde syntagma een *kwalificerende* semische categorie opgenomen. Deze wordt *deiktisch* hernomen in haec (vs. 8) en opnieuw in een *kwantificerende* semische as opgenomen door omnia (vs. 9) :

8.1.5. Het lexem benefacta kan in een vijfde semische artikulatie betrokken worden, wanneer we zijn „funktionaliteit” in aanmerking nemen als een nukleaire seem. De *funktionaliteit* definiëren we als een afhankelijkheid en een realisatie, die slechts zinvol zijn wanneer dit in functie van een subjekt gebeurt. Diezelfde funktionaliteit behoort tot de semantische kern van :

/pium/ (2), /fidem/ (3), /foedere/ (3), /fallendos/ (4), /parata/ (5), /ingrato/ (6), /ingratae/ (9) en /credita/ (9).

In de sememische realisaties :

- vs. 23 : /quaero ut contra/
- vs. 26 : /reddite pro/

wordt deze functionaliteit uitgebreid met een *reciprociteit*. Andere semen, zoals *verwachting* en *teruggave*, doorkruisen de reeds vermelde en bewerken dat deze lexemen *klassemen* worden, die in meer dan één semische relatie tot elkaar staan.

8.1.6. Een andere reeks lexemen betreft /benefacta/ in de semische analyse van de nukleaire figuur : het seem *deugdzaamheid* (Ns) actualiseert zich in de volgende sememen :

/benefacta/ (1), /pium/ (2), /(nec) violasse/ (3), /sanctam/ (3), /fidem/ (3), /foedere (nullo)/ (3), /(nec) abusum/ (4), /(nec) ad fallendos/ (4), /puriter/ (19), /pudica/ (24) en /pietate/ (26).

Sommige sememen bevatten ook, hetzij nukleair, hetzij kontekstueel, de semische categorieën rechtschapenheid, plicht(sgevoel). Door het net van konnotaties en associaties hierbij te laten aansluiten bekomt men één semantisch veld, dat de verschillende sememen dwingt zich naar zijn dominante semische categorieën en relaties te voegen. In de verschillende sememische gehelen van elk lexem vindt een selectie plaats die enkel deze semen weerhoudt, die passen in de kontekstueel gewenste konstellatie.

Het gemeenschappelijke seem *deugdzaamheid* (Ns) wordt per lexem met een aantal semische categorieën uitgebreid, die soms tot tegengestelde sememische konstellaties kunnen leiden.

In de lexemen *pius*, *pietas*, *fides*, *foedes*, ..., zit o.a. de konnotaties *univira* : vroomheid en trouw typeren o.a. de relatie tussen één man en één vrouw binnenin het huwelijk. Catullus breidt deze kontekstuele semische relatie uit tot een dergelijke relatie buiten het huwelijk, maar bewerkt daar tevens mee dat ook de lexemen *purus* en *pudicus* deze extensie doormaken : Catullus is *purus* en *pius* in zijn relatie tot die ene vrouw, maar zij is *niet pudica*, omdat zij in deze relatie niet diezelfde unieke reciprociteit betoont. Vóór de betekenisuitbreiding kan *Lesbia* enkel *pudica* zijn in haar verhoudingen tot haar man, daarna enkel in haar verhoudingen tot Catullus.

Ross, die de affaire met *Lesbia* in twee verschillende poëtische tradities verwoord ziet, definieert de tweede (waaruit o.a. c. 76)

in termen van een *politieke alliantie*⁸⁴. De terminologie van dit verbond behoort volgens hem wezenlijk tot één metafoor: „the amicitia metaphor governed and shaped the Lesbia epigrams from the very beginning – to such an extent, I think, that Lesbia and the affair became secondary, as the finest of these poems, 76, shows clearly”⁸⁵. Deze ene metafoor maakt gebruik van een aantal lexemen, die in hun sememisch voorkomen principieel bepaald worden door de „tenor”⁸⁶ die de metafoor oplegt. Ross omschrijft de extensie van deze metafoor als volgt: „it is to be an amicitia, a foedus, based on fides, the concrete expressions of which are the mutual benevolentia and benefacta of the two parties, resulting in gratia arising from the performance of officia; the relationship is to be protected by divinity, as it must be religiously observed with pietas by both parties”⁸⁷.

8.2. De eerste fundamentele *aktoriële disjunktie* is deze:

goden vs mensen

ze wordt gelexikaliseerd in een reeks lexemen die hetzij exclusief verwijzen naar één van beide factoren, hetzij impliciet van hun beider aktoriële functies afhangen. Beide worden in hun aktoriële functies door een aantal nominale, pronominale en verbale lexemen weergegeven:

deus, numen, divus	vs	homo, Catullus, (quis)
vester	vs	me, meus (tu)
VP + morfeem 2MV	vs	VP + morfeem 1EV ⁸⁸

Waar deze aktoriële disjunktie in een konjunktie overgaat verschijnen sememen die semen (Ns of Ks) gemeen hebben. Pietas is hier een typisch voorbeeld van: in zijn sememisch veld stelt de ene aktor een daad die pas als dusdanig (= volgens de gegeven dominante semen) gevaloriseerd wordt als deze door de andere aktor bekrachtigd wordt. Volgens dit criterium behoren de lexemen: pius, sanctus, fides, foedus, mors, pietas, fallere, abuti, misereri, opem ferre tot een sememische categorie, die zowel een aktiviteit van goden als van mensen integreert en impliceert. Op

84. Ross D., *Style*, o.c., 170-173.

85. Ross D., *Backgrounds to Augustan Poetry: Gallus, Elegy and Rome*, Cambridge, 1975, 15.

86. Richards I. A., *The Philosophy of Rhetoric*, New York, 1936, onderscheidde in de metafoor „tenor”, „ground” en „vehicle”; cfr. Le Quem M., *Sémantique de la métaphore et de la métonymie*, Paris, 1973.

87. Ross D., *Style*, o.c., 90.

88. Pronomen en morfeem van de 2 EV zijn slechts lexikaal-stylistische varianten; voor de Tu-Stil en de Me-Stil, zie Pennisi G., o.c., 37.

het interpretatieve vlak is een dergelijk begrip, bv. pietas, slechts *zinnvol* indien het op een interferentie van beide polen steunt.

In de *aktoriële disjunctie* :

goden vs Catullus

worden vooral de lexemen miser-(eri) betrokken :

vs. 12 : dis invitis	vs	(Catullus) miser	
vs. 17-19 : vestrum (est)		misereri	vs me miserum
= (vos)		aspicite	→ me miserum

Opmerkelijk is dat de lexemen miser/misereri⁸⁹ zelf de disjunctieve relatie bevatten en wel zo dat de exclusieve disjunctie tenslotte een inklusieve disjunctie wordt ; het gebruik van dezelfde Signifiant beïnvloedt hier zeker beider Signifié :

of : (goden vv Catullus) → (goden v Catullus)

Hierdoor kunnen we tevens vanuit een andere hoek⁹⁰ de omstreden betekenis van het syntagma „dis invitis” benaderen. Van de drie voorgestelde interpretaties :

- a. „Cessa di essere misero, infelice : gli Dei non lo vogliono ;
- b. Cessa di essere misero, infelice : gli Dei non vogliono quest' amore ;
- c. Cessa di essere misero, infelice : gli Dei sono contro di te”⁹¹,

kunnen we nu de eerste met nieuwe argumenten verdedigen. Omdat hiervoor reeds is gebleken dat Catullus zich voor alles een man voelt, die in elk opzicht zijn plichten is nagekomen, mag hij hiervoor terecht gaudia verwachten vanwege alle mensen, uitgenomen van die ene blijkbaar die de verplichte gratia-gedachte negeert. Het leed dat hem kwelt komt enkel voort uit de smart hierom, uit het leed dat hij zichzelf aandoet en waaraan hijzelf geen einde kan stellen ; de goden hebben hier geen fout aan, zij hebben dit leed niet veroorzaakt De oppositie uit vs. 12 :

dis invitis vs Catullus miser

89. Quinn K., *The Catullan Revolution*, London, 1959, 7 schrijft over deze verzen : „There is inflation of language here, and a self-righteousness that makes us feel a little uncomfortable”.

90. Dis invitis : discussie o.a. bij den Hengst D., *Carmen* 76, Di C G 15-16 (1975-1976), 61 ; 67 ; hij behandelt dit syntagma zowel concessief als kausaal (cfr. Lampas, IX (1976) 3, 259 ; 264).

91. Pennisi G., *o.c.*, 82 ; den Hengst D., *o.c.*, Di C G, 67 : „Diejenigen Interpretieren die da meinen Catull soll sich gegen den Willen der Götter befreien, begründen ihre These damit dass nur so begreiflich werde dass der Dichter die Götter um Hilfe anruft, an ihr Mitleid appelliert und schliesslich im 26. Vers seine Bitte begründet. Ich halte dies für eine seltsame Interpretation”.

wordt door een syntaktische parallelstelling nog verder uitgewerkt : bij de syntaktische analyse van het carmen bleek dat de vs. 10-12 een syntaktische isotopie vormden, waarbij het vs. 12 het syntaktisch opgebouwd verwachtingspatroon, dat driemaal werd herhaald in de vs. 10-11, doorbreekt. Omdat de syntaktische disjunctie : *pronomen vs nomen* niet wordt doorgetrokken tot de verbale komponent, wordt deze disjunctie niet geëttenuëerd. Driemaal geldt dezelfde semantische relatie :

pronomen / r (S) / verbum,

de vierde maal wordt deze relatie niet meer relationeel, maar positioneel uitgedrukt, d.w.z. dat de oorspronkelijke relatie r op de semische as (S) nu enkel door haar tweede term tot uitdrukking wordt gebracht, terwijl in haar eerste term een nieuw lexem wordt ingevoerd dat precies hierdoor in een disjunctieve semische positie wordt geplaatst.

De volgende *semantische isotopieën* kunnen dus hersteld worden :

a. De vs. 1-9 formuleren met lexemen, die Ross laat behoren tot de metafoor van de politieke alliantie, de algemene gedachte van *het presteren van weldaden* (onder de uitdrukkelijke bescherming van de goden) en *de responsiegedachte* (o.a. verplichting) die daaruit voortvloeit, maar die in één geval niet waar gemaakt werd⁹².

b. In de vs. 10-16 valt een disproportie in de lexemen op : Catullus' onvermogen *zichzelf te genezen* krijgt een dergelijke kwantitatieve expressie, dat *dis invitis* de enige lexemen zijn aan de oppervlaktestructuur die naar de oorspronkelijke binaire indeling verwijzen.

c. De emphatische *aanroeping van de goden* in vs. 17 herstelt de rechten van dit binaire schema : dat het carmen omspannen wordt door hetzelfde type affirmatieve si-zinnen en door dezelfde pietasgedachte (vs. 2 : *pium* - 26 : *pietate*) is een teken temeer dat het carmen hoofdzakelijk in functie staat van dit binaire schema.

„Dis invitis” heeft dus wel degelijk een rol te vervullen in deze semantische isotopie. Het vat niet alleen de vs. 1-9 samen, maar *versterkt de daarin aanwezige axiologische structuur* : het sterkt Catullus in zijn overtuiging dat zijn *fides* nog altijd *sancta* is

92. Aldus gaan we niet akkoord met Moussy C., *Gratia et sa famille*, Paris, 1966, 187 wanneer hij *ingratus* door „infidèle” vertaalt en het op dezelfde voet plaatst als in Prop. 2, 34, 72 ; we volgen wel Wistrand E., *Gratus, grates, gratia, gratiosus*, WOS, 22 : „Die geistige Grundlage der römischen *clientela* and politischen *amicitia* ist das ungeschriebene aber darum nicht weniger wirksame Gesetz, dass wer ein *beneficium* empfängt, zu *gratia* verpflichtet wird : er wird *beneficio obligatus, obstrictus*”.

(= onder goddelijke bescherming staat). Daar in de axiologie sommige waarden wegvallen en hij inziet dat hij de oplossing van zijn kwaal onmogelijk (*qualubet, non pote*) zelf kan bewerken, kan hij zich richten tot de goden van wie hij weet dat ze hem welwillend zijn.

8.3. Een tweede *aktoriële disjunktie* is deze :

me vs illa

We analyseren enkel de gelexikaliseerde vormen :

- vs. 19 : me ...
 - vs. 20 : | ... mihi
 - vs. 21 : | mihi ... |
 - vs. 23 : | ... me ... illa
 - vs. 25 : ipse ... |
 - vs. 26 : ... mi ... mea

Tussen de twee vokatieven o di (vs. 17 en vs. 26) ligt de eigenlijke smeekbede vervat : de lexemen me en ipse worden op dezelfde initiale reliëfstelling herhaald, het finale mihi wordt intiaal herhaald (vs. 21), telkens voorafgegaan door de pestis-gedachte en in chiasmatische positie geplaatst tegenover de twee werkwoorden die zijn naamval bepalen, of :

vs. 20-21 a : VP NP mihi (NP) mihi VP

In het centrum van het gebed staat de enige expliciete vermelding van een illa : deze illa is impliciet vermeld in

vs. 6 : ingrato amore
 vs. 7 : ingratae menti
 vs. 13 : longum amorem
 vs. 24 : esse pudica velit.

Vs. 26 bevat tweemaal het pronomen van de eerste persoon ; het possessivum knoopt door zijn finale plaats aan met het eveneens finale illa (vs. 23) en mihi (vs. 20).

Semantisch staat :

mihi vs illa vs mea

maar ook :

me/mihi/mihi/me vs illa vs ipse /mi/mea

8.4. Dezelfde aktoriële disjunktie wordt ook doorgevoerd in de keuze van de *demonstrativa* :

- vs. 6 : hoc	(ingrato amore)
- vs. 8 : haec	(benefacta)
- vs. 14 : hoc	(sc. deponere amorem)
- vs. 15 : haec, hoc	(sc. pervincere amorem)
- vs. 16 : hoc, (id)	(sc. pervincere amorem)
- vs. 20 : hanc	(pestem)
- vs. 23 : illud - illa	
- vs. 25 : hunc	(morbum)
- vs. 26 : hoc	(sc. deponere morbum)

Uit de toevoeging van de resp. attributen en syntagmatische omschrijving moge blijken hoe sterk het demonstrativum hic - haec - hoc voorbehouden wordt voor de beschrijving van zijn liefde als een verloren, vergeefse en ziekelijke zaak.

In tegenstelling tot de algemene beschrijving van die amor in vage termen die het voorbij karakter ervan beklemtonen, kan de herhaling van dit pronomen verwijzen naar de beklemmende en akute aktualiteit van de gevoelens die de dichter ondervindt. De morfologische disproportie tussen hic en ille laat denken dat de geliefde (illa) reeds ver uit de geest verwijderd is, maar er een toestand veroorzaakt heeft die zich nog momenteel handhaaft. Het syntagma non iam illud quaero wijst erop dat de vraag niet opnieuw dezelfde, reeds vaak geformuleerde inhoud bevat (ut diligat illa) ; in dit opzicht hebben de morfologische gelijke categorieën (illud-ille), die ook door een logische band met elkaar verbonden zijn (illud = voorlopig L.V.) eenzelfde semantische waarde : het reeds bekende, het verre.

8.5. Een semische konstellatie rond de semen *dood - ziekte - smart* groepeerde de volgende sememen en sememische verbindingen :

- vs. 6 : /perierunt/
- vs. 10 : /excrucies/
- vs. 15 : /salus/
- vs. 18 : /extremam opem/
- vs. 18 : /ipsa in morte/
- vs. 20 : /pestem perniciemque/
- vs. 20 : /torpor/
- vs. 20 : /imos in artus/
- vs. 22 : /expulit ex pectore/
- vs. 25 : /valere/
- vs. 26 : /taetrum morbum/

Deze semische isotopie steunt o.a. op deze semische assen :

- a₁ : leven vs dood
- a₂ : gezondheid vs ziekte
- a₃ : pijn, smart vs vreugde

Door de in het oog springende coupling tussen :

- vs. 13 : ... deponere amorem
- vs. 25 : ... deponere morbum

wordt amorem in deze semische konstellatie mee opgenomen ; vanaf :

- vs. 6 : ingrato amore
- vs. 9 : ingratae perierunt credita menti

wordt /amor/ reeds wezenlijk gemodificeerd door ingratus, een onverwachte, perifere en oxymorische semische artikulatie, die opnieuw gekoppeld wordt aan /mens/ en daardoor /amor/ de richting uitduwt van een abstrakt, onpersoonlijk en passieloos begrip ; door het semeen /credita/ wordt hieraan nog het seem *onbetrouwbaarheid* toegevoegd. Door het toevoegen van /perierunt/ verschuift /amor/, dat normaal op de semische as

leven vs dood

volledig in het /leven/ is opgenomen, uit zijn unieke plaats naar de hem ongewone semische kategorie van de /dood/. Deze verschuiving wordt versterkt door het feit dat hier onmiddellijk de sememische konstrukties /amplius excrucies/, /esse miser/ en het oxymorische /longum subito deponere amorem/ op volgen.

Vanaf dit ogenblik hebben voldoende semen de sublieme metafoor amor = morbus voorbereid en kan deze expliciet worden uitgewerkt.

De deiktische kracht van het zich steeds weer aktualiserende /hoc/ wordt aangevuld met een beschrijving van een fysische kwaal ; dit wordt expliciet hernomen in de sememen /pestem perniciemque/ en wordt in een viertal beelden verder uitgewerkt :

- a. /mihi subrepens/ telt onder zijn Ks het beeld van een slang, die heimelijk ergens binnen- of onder sluipt⁹³ ; de synecdoche mihi vs. 20) - pectore (vs. 22) kan dit beeld verder specificieren als de slang die men aan de borst koestert.
- b. /ut torpor/ kan verwijzen naar de liefde, die alle ledematen doet verstijven ; deze torpor = amor kan zowel in positieve als in negatieve zin uitgewerkt worden.

93. Cfr. Akbar Khan, *o.c.*, 65-71.

- c. /imos in artus/ neemt het beeld op van de liefde als die subtiële vlam die tot diep in het ruggemerg doordringt en het lichaam verzencht. Deze associatie kan gekoppeld aan a) en b) voorkomen.
- d. de sememische konstruktie /expulit ex omni pectore/ zet geen van deze beelden verder ; ze bouwt wel de „intestinaire” beeldspraak van c) verder uit, alsook de eerste bede aan de goden, die als een dubbele synecdoche (oorzaak - gevolg ; deel - geheel) herhaald wordt :

- vs. 20 : eripite hanc pestem mihi
- vs. 22 : expulit ex pectore laetitias

8.6. Een laatste semisch geheel wordt gevormd door die sememen die het „register van de wil” bespelen : dit register valt uiteen in o.a. de volgende semische disjunkties :

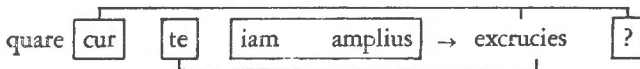
- a₁ : ophouden vs voortzetten
- a₂ : volharden (doorzetten) vs verzwakken (twijfelen)
- a₃ : handelen vs niet - handelen

Dit wordt gelexikaliseerd in :

/excrucies/ (10), /offirmas/ (11), /reducis/ (11), /desinis/ (12), /deponere/ (12), /efficias/ (14), /est/ (15), /peruincendum/ (15), /facias/ (16).

/Perierunt/ en /excrucies/ behoren beide tot het dood - ziekte - smart register (sub 8.5). Vs. 10 is volledig gebouwd op één enkel verbaal syntagma : „zichzelf martelen”.

- a. /te excrucies/ : vormt de lexikale inhoud van één reflexief verbum.
- b. in /iam amplius/, of de sterkste metrische disjunctie van het gedicht, benadrukt iam → amplius en benadrukken iam amplius → excrucies als adverbiale konstituënt bij het verbum.
- c. de adverbia bepalen de modaliteit van de zin in zijn geheel en de modus van het verbum in het bijzonder.
- dus :

Het zijn vooral de kwantificerend-adverbiale en de modale sememen die het verbum een plaats geven in de semische disjunctie :

- ophouden vs voortzetten

Vier syntagmatisch gelijk opgebouwde gehelen herhalen deze gedachte en voegen er eigen lexematische en modale kenmerken aan toe :

- vs. 10 :	waarom	+	Modus	+	VP + Bepaling
- vs. 11a-12 :	waarom niet	+	Modus	+	VP + Bepaling

Het hernemen van *quin* in het begin van een vragende hoofdzin laat een betekenis van „waarom niet ?” uitschijnen ; in functie van de vragende aansporing uit vs. 10 (vragend qua Sa, aansporend qua Sé) kan *quin* echter ook een coniunctivus adhortativus inleiden : hierdoor komt wel het vraagteken uit vs. 12 in het gedrang alsook de modus van vs. 11-12. Een coniunct. adhort. drukt echter niet dezelfde akuutheid uit als de resp. indikatief : van de expressieve (konatief-persuasieve) waarde van deze indikatieven wordt verderop gebruik gemaakt in de verba *est* (vs. 13), *est* (15) en *est* (15). Slechts twee indikatieven (*sunt* in vs. 8 en *est* in vs. 14) drukken een eerder konstaterend denken uit ; tegenover één ervan (*difficile est* uit vs. 14) staat een conjunctief met al zijn expressieve kracht.

Tegenover de erkenning „ja, het is moeilijk” staat het bevel „*efficias*” : verzacht bevel volgens de syntaktische regels, „verscherpt” bevel door de aanwezigheid van drie belangrijke konstituenten :

- a. *verum efficias* : brengt de syntaktische zeer sterke coupling met vs. 13 in herinnering, waar *longum vs verum* een formele (morfologische) conjunctie voortzet, maar metrisch en grammatikaal disjunctief is. Het adverbium *verum* onderlijnt het element verplichting dat door de modus van het werkwoord voortgebracht wordt.
- b. *hoc efficias* : deze verbinding doet het verbum plaats nemen in de semische konstellatie (cfr. 8.4.) die wijst op de momentane aanwezigheid van de kwaal als fysisch objekt. Hierdoor treedt het bevel (*hoc = deponere amorem*) in een middel-doel relatie, die de aanwezige toestand kan modifieren.
- c. *qualubet efficias* : vooral deze koppeling geeft het bevel een wrange, scherpe smaak : een dergelijk pronomen hier invoeren heeft een ernome semantische terugslag, want tot hiertoe werden diverse mogelijkheden opengelaten om de (al dan niet retorisch gestelde) vragen te beantwoorden. Het type antwoord dat gesuggereerd wordt dient uit te gaan van een of andere aktiviteits- of mentaliteitsverandering bij Catullus zelf, die aldus als de enig mogelijke modifikator van zijn eigen toestand wordt

aanzien. Het *efficere qualubet* laat dus niet alleen een vertwijfeling aan de eigen mogelijkheden hiertoe blijken, maar *laat de impact toe van de irrationaliteit*, onder de vorm van nooit gedachte en verwachte factoren, totaal onafhankelijk van Catullus' wil.

Het „wilsregister” wordt nog verder uitgewerkt door :

- a. de relatie tussen de „expressieve” indikatieven uit vs. 15 en de conjunctieven uit vs. 16 ;
- b. *pervincendum* : modaliteit uitgedrukt door gerundivum, onderlijnd door versus spondiacus, parallel met het eveneens vierlettergrepige *efficias* ;
- c. de overgang van het pron. demonstrativum *hoc* naar het adj. numerale *unus* impliceert een verenging van de voorgestelde weg : *hoc* (sc. *deponere*) = *unum*, zodat in vs. 15 : *hoc (unum) est pervincendum* en in vs. 16 : *hoc (unum) facias* doorklinkt ;
- d. *hoc facias*, dat het passende besluit vormt :
 1. als Sa herneemt het de /*hoc*/-konstellatie en de kontekstuele semen van *efficias*
 2. als Sé drukt het een thema-seem uit.

/*Qualubet*/ dat in een duidelijk disjunkterende relatie staat met minstens één semische komponent uit het „wilsregister” :

afhankelijkheid van de eigen wil (als intern gegeven)	vs	afhankelijkheid van een andere wil (als extern gegeven)
---	----	---

breidt deze relatie uit door opname van een semisch verwant begrip /*pote*/. Omdat dit semeem in een exclusieve disjunctie (sive ... sive) voorkomt, treedt het evenwel niet buiten het open karakter van /*qualubet*/ ; tevens expliciteert /*pote*/ de semische categorie van de mogelijkheid die in /*qualubet*/ reeds naar voor trad (*qualubet* = op welke manier ook, op elke mogelijke manier). De exclusieve disjunctie gaat echter nog een stap verder wanneer ze naast en (syntactisch) vóór de mogelijkheid de *onmogelijkheid* invoert. En laat het doorbreken van de logische opeenvolging (= sive *pote*, sive non *pote*) niet een semantische implicatie toe, in die zin dat /non *pote*/ als waarschijnlijker en reëler geacht wordt ?⁹⁴

Na een eerste „logisch alternatief” te hebben uitgetoetst (hulp uit de intermenselijke relaties of uit zichzelf) ziet Catullus

94. Pennisi G., *o.c.*, 30, voert als parallelen aan : Plautus, *Pers.* 577 *si potest si non potest* ; Sen *Med.* 566-7 *quicquid potest, Medea, quicquid non potest* ; 84 : de herhaling „è 'invenzione' essenzialmente catulliana e, la ripetizione, del linguaggio enfatico - elevato”.

zich gekonfronteerd met een ander, veel pijnlijker alternatief : hij hangt af van hulp op elke

mogelijke vs onmogelijke

manier. Het is precies omdat hij beseft dat de enige zinvolle manier om het /deponere amorem/ te realiseren bestaat in het onder ogen zien van zijn eigen onmogelijkheid hiertoe, dat er iets „breekt” bij hem. De goden die hij aanroept na dit existentieel moment zijn daarom nieuwe zingevers, van wier attributen en kracht hij enkel een twijfelend vermoeden heeft.

De herhaling /quod non potis est/ (vs. 24) bouwt op diezelfde twee semische assen verder :

a₁ : mogelijkheid vs onmogelijkheid

a₂ : afhankelijkheid van de vs afhankelijkheid van iemand
de eigen wil anders wil

Zijn aansporingen tot zichzelf horen thuis in de eerste categorie van de beide semische assen ; /qualibet/ en /sive non pote sive pote/ formuleren a₁ op een vage, onbepaalde manier. /Quod non potis est/, nauwkeurig geëxpliciteerd door /esse pudice velit/, toont aan dat illa de aktor is die de tweede categorie op de twee assen bepaalt, dit in tegenstelling tot de vs. 14-16 waar Catullus de beide eerste categorieën als aktor bepaalde.

9. Eindvisie.

9.1. Wij hebben dus kunnen vaststellen dat het carmen is gebouwd op drie *semantische „isotopieën”*, drie betekenisgehelen die zich telkens tot een coherente semantische uitspraak laten terugvoeren. Deze isotopieën behoren tot een meta-textueel niveau, dat bekomen werd door abstraktie en reductie. Dergelijke makrostrukturele, transfrastische gehelen zijn gesteund op lineair- of hiërarchisch opgebouwde (klas-)semen die ook *thematische isotopieën* kunnen genoemd worden en die de semantische dieptestruktuur van de tekst bepalen.

Van Dijk zegt hierover het volgende : „Or, les sèmes (ou classèmes) qui se répètent d’une façon significative (...) dans un texte, peuvent structurer ce texte d’une façon particulière ; ils seront appelés sèmes thématiques, ou plus brièvement *thèmes* : ce sont des éléments abstraits, constituant une thématique abstraite dans la structure profonde du texte”⁹⁵.

95. Van Dijk T. A., o.c. ; id. in : *Essais de sémiotique poétique*, o.c., Aspects d’une théorie générative du texte poétique, 198.

De 3 *semantische isotopieën* worden zowel door syntagmatisch-syntaktische, als door thematisch-klassematistische isotopieën tot uitdrukking gebracht. Dit wil zeggen dat bv. de vs. 1-9 zowel horizontaal als verticaal bijdragen tot de opbouw van een semantische isotopie: horizontaal door de manier waarop in het syntagmatisch-syntaktisch verloop bepaalde sememen opgenomen worden, verticaal door de aanwezigheid van thematische semische relaties (konjunctief of disjunctief).

Om een efficiënte overdracht van „le message” te verzekeren gebruikt elke auteur reeds een aantal middelen, die „le code” hem ter hand stelt⁹⁶. Door het redundant gebruik van de talige elementen wordt exakte communicatie bemoeilijkt: „Pour être efficace, en effet, la communication doit éviter les ambiguïtés et les doubles sens, ce qu'elle fait notamment en s'appuyant sur la forte redondance des catégories morphologiques”⁹⁷.

Tegenover „le degré zéro” van een taal die elke communicatie wil terugbrengen naar zijn – metalinguïstische – essentiële semen⁹⁸, staat echter de *poëtische tekst*, die o.a. door redundantie, polyfunktionaliteit, innovatie, konnotatie, koëkkurentie en ikonisering wordt gekenmerkt⁹⁹ en daardoor een dergelijke densiteit aan relaties opbouwt, dat elk element *tegelijk* het voorwerp wordt van een aantal equivalentierelaties.

Een semantische isotopie die in laatste instantie op een semische dieptestructuur van het volgend type berust¹⁰⁰:

ik	weldadigheid/goden	liefde niet-reciprociteit
ik	weldadigheid/goden	genezing onmacht
ik	weldadigheid/goden	genezing hulp

dient, om aan de oppervlaktestructuur gelexikaliseerd te worden, eerst via een keuze van een aantal paradigmata syntagmatisch verwerkt te worden. Hierbij kunnen bepaalde lexemen, morfemen, fonemen en semen (uit de eerste *découpage* van de taal en in een semantisch-objektieve en „substantiële” gedaante) verplicht dienen opgenomen te worden door „une part de machinerie obligatoire” en *niet* bijdragen tot het poëtische karakter van de tekst en van de semantische isotopie, anderzijds kunnen bepaalde elementen ten eerste polyfunktioneel gebruikt worden (vooral syntaktisch, se-

96. Guiraud P., *Essais de stylistique*, Paris, 1969, 19; cfr. Guiraud P. & Kuentz P., *La stylistique*, Paris, 1970, III. Immanence du style, 153-200.

97. Dubois J. e.a. (= le groupe mu), *Rhétorique générale*, o.c., 37.

98. Id., *ib.*, 36.

99. Kloepfer R., o.c., 82.

100. Cfr. Van Dijk T. A., *Aspects*, o.c., 202: „Il va sans dire que dans de telles phrases sémiqes profondes on ne trouve plus de verbes, mais éventuellement des sèmes 'action' ou 'dynamisme' qui sont à la base des verbes”.

mantische, literair-historisch en pragmatisch, en dit in hun symbolisch, indizeel of ikonisch karakter als Teken)¹⁰¹.

Wanneer we ons afvragen waarom Catullus zijn oerconceptie in deze en niet gene (makro-)tagmemen heeft gegoten en waarom hij zijn denktalige emische analyse¹⁰² precies aldus heeft gematerialiseerd, dan moeten we rekening houden met een aantal tekst-analytische én hermeneutische problemen.

Tot de *ergocentrische tekstanalyse*¹⁰³ behoort hoger doorgevoerde strukturalistisch-linguïstische ontleding, tot de *hermeneutiek* behoort o.a. de logisch-semantische en pragmatische inbreng, die moet toelaten een aantal themata te herkennen en rekening te houden met bepaalde (logische, kulturele, interpretatorische) vooronderstellingen en literair-stylistische en -historische motieven. Dit impliceert tevens dat men in het literaire werk steeds het fiktionele-intentionele karakter¹⁰⁴ moet kunnen onderkennen: vooral voor het Catullusonderzoek is dit soms een zware opgave gebleken¹⁰⁵. Aan de intentionaliteit van de Lesbia-voorstelling wordt pas de laatste jaren weer aandacht geschonken: Ross vraagt zich bv. af in hoeverre „the amicitia metaphor influenced and controlled the composition of this group of poems”, en of „the entire dramatic situation presented by the poems is to some extent simply a fictional context allowing the metaphor a means of expression¹⁰⁶”.

Op dit punt van het onderzoek heeft de linguïstiek haar voor naamste diensten bewezen. Elk niveau van de taal heeft een aantal equivalentierelaties naar voor geschoven, sommige ervan werden reeds expliciet of impliciet in functie van andere verwerkt, andere blijven nog ongebruikt. Indien we in staat waren alle (pertinent geachte) equivalenties uit de vijf niveaus op transparanten aan te brengen en deze over elkaar te leggen, dan zouden we in een visuele, auditieve en kinesthetische impressie kunnen nagaan welke

101. Kloepfer R., *o.c.*, 84; het laatste gedeelte van deze uitspraak steunt op de ideeën van Peirce.

102. Vanaf Pike K. L., *Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior*, I-III, California, 1954-1960; cfr. Roulet E., *Syntaxe de la proposition nucléaire en français parlé*, Bruxelles, 1961.

103. Cfr. de Vries G. J., *Ergocentrisch, met mate*, Lampas IV (1971), 2/4, 225-237; Leeman A. D., *Complexiteit en intentie in Vergilius' eerste ecloga*, Lampas IV (1971), 2/4, 210-224.

104. Maatje F. C., *o.c.*, 70-71.

105. Steele Commager, *Anmerkungen zu einigen Gedichten Catulls*, in WF CCCVIII, 224: „Deutungen von c. 76 neigen dazu, seine philosophischen oder biographischen Möglichkeiten zu betonen. Man hat gemeint, das Gedicht liefere Beweise für den Epikureismus Catulls, für seinen Stoizismus, für seinen antisokratischen Standpunkt, für sein Eingeweihtsein in die dionysischen Riten, ja sogar für die Tatsache, dass er an Auszehrung gestorben sei”; voor een overzicht van de Lesbia-identifikatie, zie: Deroux C., *L'identité de Lesbie*, ANRW, I, 3, 390-416.

106. Ross D., *Style*, *o.c.*, 11.

poëtische zeggingskracht de tekst heeft. Eén criterium ontbreekt hier dus bij, nml. het *teleologisch-historische* criterium dat het begrip *pertinentie* moet verantwoorden of zoals Schrijvers het stelt: men moet „rekening ... houden met de auteursintentie en de lezersreceptie, kortom met het gedicht als doelgerichte, in een bepaalde historische situatie verrichte taaldaad. ... in hoeverre en onder welke literatuur-historische omstandigheden zijn de equivalentieclassen voor de lezer-luisteraar ervaarbaar geweest, zodat hij relaties kon schouwen of horen, die als relevant bedoeld waren voor de uiteindelijke betekenis van het gedicht ?”¹⁰⁷.

Bij de verdere bespreking van dit carmen dienen we dus eerst rekenschap af te leggen van het feit dat de door ons *pertinent* geachte equivalenties als dusdanig door Catullus, als „neotericus”, erkend worden. Hiervoor verwijzen we in voetnoot naar de gespecialiseerde literatuur¹⁰⁸. Het is dus zeer goed mogelijk dat hetgeen wij „poëtische kleur of estheticisme” noemen door onze tijd niet meer als dusdanig wordt aangevoeld. De dichter moet echter eerst vanuit *zijn* synchronische en diachronische literaire kontekst beoordeeld worden; pas daarna mogen onze opvattingen dienaangaande het kunstwerk evalueren.

*Thematische semische relaties structureren het carmen als volgt*¹⁰⁹:

<i>positioneel semen</i>	<i>aktualisaties</i>	<i>oppositieel aktualisaties</i>	<i>semen</i>
deugdzaamheid (A)	benefacta pium fidem foedere gaudia puriter pudica pietate	(1) violasse (2) fallendos (3) abusum (3) ingrato (6) ingratae (19) (24) (26)	(3) niet-deugd- (4) zaamheid (4) (niet A) (6) (9)

107. Schrijvers P. H., *o.c.*, 128: „als waren zij op transparant papier neergeschreven”; 129.

108. Cfr. Ross D., *Style, o.c.; Backgrounds, o.c.*; Quinn K., *The Catullan Revolution, o.c.; Approaches, o.c.*; Wendell Clausen, *Catullus und Callimachus, HSCP 74 (1970), 84-94*; Buchheit V., *Catulls Literarkritik und Kallimachos, GB 4 (1975), 21-50*; art. van Putnam, Copley, Elder.

109. Adriaens M., *Linguïstische benadering van het literaire werk: een voorlopige synthese*, in: *Literatuurwetenschap en linguïstiek*, Leuven, 1973, 91-92: „Een tematische analyse zal maar descriptief-adekwaat zijn als ze zich baseert op deze onderliggende regelmatigheden (sc. de elementaire betekenisstructuren, die als semiologische categorie tot het niveau van de immanentie behoren en de vorming van de lexemen voorafgaat), m.a.w. als ze vertrekt van een analyse in semen (of „features”).

<i>positioneel semen</i>	<i>aktualisaties</i>	<i>oppositieel aktualisaties</i>	<i>semen</i>
goddelijkheid (B)	sanctam	(3) homini	(2) menselijkheid
	divum	(4) pium	(2) (niet B)
	numine	(4) homines	(4)
	dis	(12) Catulle	(5)
	di	(17) tibi	(6)
	vestrum	(17) tu ...	
	VP + morfeem	teque	(11)
	2MV	quibus	(17)
	di	(26) me	(19)
		VP + morfeem 1/2 EV mi(...mea)	(26)
doorzetten (C)	iam amplius		niet doorzet-
	excrucies	(10)	ten (niet C)
	offirmas	(11)	
	reducis	(11) reducis	(11)
	efficias	(14) desinis	(12)
	pervincen-		
	dum	(15)	
facias	(16)		
me (D)	tibi	(6) ingrato	(6) illa
		amore	(6) (niet D)
		ingratae	
	te	(10) menti	(9)
	tu...teque	(11) istinc	(11)
	me	(19) hanc pestem per-	
	mihi	(20) niciemque	(20)
	mihi	(21) illa	(23)
	me	(23) hunc taetrum	
	ipse	(25) morbum	(25)
pijn, dood, smart (E)	ingrato	voluptas	(1) vreugde,
	amore	(6)	redding
	ingratae	gaudia	(6) (niet E)
	menti	(9)	
	perierunt	(9) salus	(15)
	excrucies	(10) eripite	(20)
	miser	(12) laetitias	(22)
	extremam	diligat	(23)
	opem	(18)	
	morte	(18)	
	miserum	(19)	
	pestem per-		
	niciemque	(20)	
	expulit ex		
	pectore	(22)	
taetrum			
morbum	(25)		

Deze *vertikale* (klassematische) structuren worden *horizontaal* (en dus sememisch) hernomen en laten drie semantische isotopieën onderscheiden¹¹⁰.

9.2. De *eerste semantische isotopie* (cfr. sub 8.2.) laat zich syntagmatisch indelen als vs. 1-6 // 7-9; beide bevatten een generaliserende en een partikulariserende gedachte, die met de indeling in protasis (-eis) vs apodosis (-eis) samenvalt. Het tweede distichon dat voor de semantische diskursiviteit een niet noodzakelijke expansie van het eerste vormt (als een isotopie binnen een andere isotopie), verliest zijn logische eenduidigheid in het derde distichon. Door hun retorische complexiteit bezitten deze eerste drie disticha een zeer sterk en uniek profiel, waarvan de 3 volgende vs., die opnieuw een niet noodzakelijke uitbreiding voor de semantische diskursiviteit vormen, een zwakkere afspiegeling vormen. Door de bijzondere manier waarop /ingratus/ herhaald wordt leunen beide syntagmata nog dichter bij elkaar aan. In het vierde distichon, dat een thematische progressie bevat, staat bijna elk lexem uit de hexameter in functie van een element uit de pentameter, zodat de metrische en de syntaktische dichotomie in feite slechts één semantisch syntagma uitdrukt; de exclusieve disjunctie uit vs. 7, die hernomen wordt in het polysyndetische – que uit vs. 8 en aangevuld wordt door het adversatieve – que uit vs. 9 bewerken dat deze 3 verzen enkel reeds hierdoor nauwer bij elkaar aansluiten.

Tevens wordt door de *centripetale* bouw van de vs. 1, 3, 6 en 9 een extra syntagmatisch equivalentiepatroon geschapen, dat de semantische isotopie versterkt: door de equivalenties uit de verschillende niveaus werd aangetoond hoe nadrukkelijk deze lexemen

110. Tot dusver hebben we het begrip *isotopie* vooral in verband met een „semantische isotopie” gebruikt. Hierbij distantiëren we ons bewust van de definities die Greimas aan het begrip isotopie gegeven heeft: Greimas omschrijft „isotopie” als volgt: „Ainsi, le syntagme, réunissant au moins deux figures sémiques, peut être considéré comme le contexte minimal permettant d'établir une isotopie” (*Sémantique structurale*, 72). Door de herhaling van klassen ontstaat „un plan de signification homogène” (*ib.*, 70). Cfr. bespreking bij Groupe mu, *Rhétorique de la poésie*, Bruxelles, 1977, 30-73. Rastier F. breidde deze definitie uit tot „toute itération d'une unité linguistique ... (qui) comprend ... deux unités de la manifestation linguistique”, waardoor een isotopie op elk niveau van de tekst kan ontstaan. De *semantische isotopie*, die wij onderscheiden hebben, is een makrostruktureel, horizontaal en homogeen betekenisgeheel, dat steunt op een semische analyse en criteria uit andere talige niveaus (o.a. syntaktische) kan opnemen. Het zijn grote betekenisgehelen waarin de tekst zich laat onderbrengen. *Thematische isotopieën* steunen op makrostrukturele, vertikale en thematische semen en zijn enkel releveerbaar na een analyse op mikrostruktureel niveau: cfr. Adriaens M., o.c., 92 en Van Dijk T. A., *Sémantique structurale et analyse thématique*, *Lingua* 23 (1969), 28-53. Een isotopische lektuur van de tekst zoals Greimas die voorstelt hebben we opgebouwd sub 9: zij behoort tot het niveau van de interpretatie.

werden geplaatst. Enkel subito (vs. 13) zal nog een dergelijk privilege kunnen opeisen :

vs. 1 : —————→ benefacta ←————
 vs. 3 : —————→ fidem ←————
 vs. 6 : —————→ gaudia ←————
 vs. 9 : —————→ perierunt ←————

Na de semantische en syntagmatisch-syntaktische verhoudingen in de isotopie te hebben aangeduid, kunnen we van hieruit de andere relaties, vers per vers, erin betrekken :

siqua : naast de reeds vermelde relaties verwijst *siqua* naar de andere zes vs. tellende periode (vs. 17-22), waarin het ook met een pron. impers. wordt verbonden, dezelfde generaliserende/partikulariserende protasis/apodosis inleidt en hierbij tot dezelfde affirmatieve grondstructuur behoort.

Tevens krijgt het door zijn initiale positie, zijn trochaïsche structuur, zijn positie tegenover voluptas en zijn gespletenheid als teken (steeds dubitatief-hypothetisch als Sa, hier affirmatief als Sé) zo'n signaalwaarde dat het als het ware de draaispil wordt van geheel dit vers en geheel het carmen (Als er een ...). De centripetale structuur van de isotopie wordt in ditzelfde vers ook gekonfronteerd met een centrifugale disjunctie :

vs. 1 : Siqua ←————|————→ benefacta | ←————|————→ voluptas
 —————→ | —————→
 —————→ | —————→
 —————→ | —————→
 —————→ | —————→
 —————→ | —————→
 —————→ | —————→

De syntaktische functie van *siqua* is tevens maar vervuld na /homini/, waardoor het een brug slaat (enj. !) met vs. 2 en de retorische complexiteit van *homini* opneemt, een /homini/ dat met het woord dat op *siqua* volgt zowel grammatikaal als door een finale homofonie verbonden wordt.

benefacta : dat /benefacta/ deze isotopie volledig domineert is reeds gebleken ; versterkt door het eveneens trochaïsche priora vormt het tegenover recordanti (dat metrisch tussen drie trochaïsche woorden staat) een benadrukking van de categorie *Verleden* tegenover deze van het *Heden*. Aangezien in vs. 2 de andere categorie op de voorgrond treedt (est ... cogitat ... esse – ipv. fuisse !) blijkt dat in dit eerste distichon ook de dominerende temporiële disjunctie voorgesteld wordt.

cum se cogitat esse : vormt door zijn rijmschema (een abab structuur, cfr. sub 5.5.) een middel om de syntaxis nauwer aan elkaar te laten sluiten en een nadrukkelijker geheel te vormen,

dat de verbinding met /pium/ gemakkelijker maakt ; dit syntagma is echter ook door het metrisch-grammatikale criterium sé // ... pium met dit thematische woord (A vs niet A) verbonden.

nec ... homines : het reliëf dat het centrale kolon (violasse fidem) in vs. 3 geniet staat misschien tegenover het versomspannende divum ... homines, een thematisch koppel (B vs niet B), waarmee het *wel* semantisch verbonden is. Tegenover de disjunctieve indeling in 3 kola (vs. 3) staat de konjunctieve ababalliteratie die het vers een fonologische homogeniteit geeft. Lexematisch komt fidem een veel grotere nadruk toe dan foedere, waarmee het sememisch en paronomastisch verbonden is. Het laatste kolon uit vs. 3 dat nog een syntaktische vervollediging behoeft, wordt door één van de 3 versovergangen met vers 4 verbonden. Was vs. 3 reeds door een spondeïsche versaanvang gekenmerkt, dan wordt deze in vs. 4 nu uitgebreid tot na het eerste hemiepes ; wanneer men hier nog de drievoudige elisie, die slechts driemaal in het c. voorkomt en slechts éénmaal in de pentameter, nml. hier, aan toevoegt, dan stelt men een merkwaardige poëtische architectuur vast : na de eerste 3 vs., die van een enorme complexe semiotiek blijk geven, volgt een vers dat merkkelijk minder korrelaties in zijn Sé telt en precies hier realiseren zich enkele mogelijkheden van de Sa. Door elisie en prosodie wordt het natuurlijk ritme verstoord, de lektuur wordt trager en nadrukkelijker, twee zeer eng verbonden hemiepen worden auditief eerst *gede-automatiseerd* (divad ... numinabusomines) en als teken dus *geaktualiseerd*. Precies omdat het teken pas daarna opnieuw boven zichzelf verwijst, kan dit repercuissies hebben voor het semioseproces ; in functie van de dominerende semantische diskursiviteit kan een semische artikulatie losgemaakt worden (bv. plechtigheid), die de aktualisatie van de Sa begeleidt en oriënteert.

multa ... tibi : vs. 5 breidt vooreerst de temporele disjunctie verder uit (cfr. 8.1.3.) : *parata vs manent vs longa aetate* herstelt *enkel hier* een drievoudig temporeel schema, waarin de *Toekomst* zeer vaag aangeduid wordt, het *Heden* onmiddellijk gemodificeerd wordt door /ingrato/ en het *Verleden* nog uitgebreid herhaald zal worden. /Gaudia/, het begrip dat de logische en temporele band zou moeten slaan tussen *Heden* en *Verleden* wordt syntaktisch zeer sterk gedisjunkteerd, formeel benadrukt en geplaatst tussen de lexemen die zijn betekenisverschuiving veroorzaken. Door de finale herhaling van het /l/-foneem worden vs. 1-5 nog eens apart met elkaar verbonden ; als het zo is dat bepaalde fonemen uit een woord bewust kunnen herhaald worden om dit te laten naklinken, dan opteren we voor *pius* (of *voluptas* ?), dat door uitdeinende

/u/-fonemen langs de Sa om nog natrilt. In /tibi/, /Catulle^l/, /homini, homines/ en /hoc ingrato amore/ zijn de personale relaties trouwens zo complex vervlochten dat ook dit signaalwaarde krijgt.

nam ... menti: /ingrato amore/ werkt op de thematische semische relaties uit A vs niet A minstens zodanig in dat de morfologische herhaling van benefacta hierdoor wezenlijk beïnvloed wordt; de syntagmatische homogeniteit van de vs. 7-8 speelt zich tevens af op een vlak dat reeds minder generaliserend is en uitleg behoeft (*nam*). Deze homogeniteit, die zich steunt op een syntactisch-semantische herhaling en die ondersteund wordt door het tweede (en laatste!) enjambement, wordt nog verder onderlijnd door een opeenstapeling van gutturalen en labio-velaren. In de temporiële disjunctie speelt het *Verleden* (perfecta!) hier een zeer grote rol:

tegenover het <i>manent</i> (H) ex	ingrato ingratae	gaudia amore
staat het		<i>perierunt</i> (V) <i>credita</i> (V) <i>menti</i> ,

waarbij *credita* niet alleen een „financiële” metafoor uitdrukt, maar ook de semen *vertrouwen*, *verwachting*, *geloof* terug kan oproepen. Naarmate men meer aandacht schenkt aan deze semische konstelatie valt een vergelijking tussen re-cor-danti – cor (d) – cer (d) – *credita* ook minder moeilijk. Dit zou trouwens kunnen aansluiten bij de „intestinaire” beeldspraak, /animo/ kunnen aktualiseren en /pectore/ in een ander daglicht stellen.

Deze eerste semantische isotopie wordt echter nog op een andere manier een homogeen betekenisgeheel: in het vertikaal verloop van de isotopie treden (minstens) drie sememen op, nml. /ingrato, ae/ en /perierunt/, die zich in hun semische analyse niet laten beperken tot een mikrostrukturele, horizontale sememische interactie, maar die *retroactief* inwerken op de sememische konstelatie van bv. /benefacta/; aldus kunnen zij in de kontekstuele semische opbouw van de vorige verzen supplementaire semen, bv. „onvervuldheid, niet-reciprociteit” invoegen die op de nukleaire figuur inwerken.

9.3. De tweede semantische isotopie begint in de pentameter van het vijfde distichon, zodat beide isotopieën reeds metrisch verbonden worden. Syntagmatisch horen de vs. 10-12, 13-14 en 15-16 duidelijk samen, terwijl quare het si-nam motief verder uitbouwt. Vooral het thematische C vs niet C wordt hier gelexikaliseerd, terwijl B vs niet B enkel in /dis invitis/ aan de oppervlakte komt.

Omdat elk woord uit vs. 10 het verbum finitum nader bepaalt, wordt dit vers, niettegenstaande het hiaat, enorm opgespannen en eindigt in het choriambische /excrucies/, dat in de overheersende finale klankkleur van de vs. 9-15 deelt, alsook in de dominerende /s/-fonemen. Hernemen de /e/- en /s/-fonemen elk een ander lexeem of laten ze gezamenlijk fonemen uit excrucies (het lexeem dat semantisch hiertoe de meeste aanleiding biedt) weerklinken? Of mag men verder gaan en een equivalentie postuleren tussen de *fonische* en de *semantische substantie*, zoals bv. :

$$\begin{array}{l}
 S1 : S2 :: s1 : s2 \\
 \text{(vs. 1-5) /u/ : (vs. 9-12) /e/ :: /dof/ : /scherp/} \\
 \hspace{10em} /rust/ : /onrust/ \\
 \text{cfr. : (vs. 7-11) /k, kw/ : (vs. 10-12) /s/ :: /rust/ : /onrust/} \\
 \hspace{10em} /dof/ : /scherp/ ?^{111}
 \end{array}$$

Tot en met vs. 13 houdt de stijgende toon van de vraagzin aan, zodat excrucies, (offirmas), reducis, miser en deponere amorem een hogere intensiteit kennen door hun finale syntaktische plaats. Geen enkel syntagma legt meer de nadruk (morfematisch en pronominiaal uitgedrukt) op de directe persoonsbetrokkenheid van Catullus dan dit eerste (vs. 10-12). Drie elisies en zeven opeenvolgende spondeeën in vs. 11, zes waarvan vijf initiale spondeeën resp. in vs. 10 en 12 bewerken dat het ritme van dit syntagma merkkelijk verschilt van hetgeen voorafgaat en volgt. Laat zich hieruit een zekere zwaarwichtigheid en ernst afleiden, die „het doorzetten” in zijn realisatie als Sa onderlijnen? Ondersteunen de uniforme klankkleur uit vs. 12, de homoioteleuta en de dominerende /s/-fonemen enkel het uniforme semantische niveau of wijzen zij op een verschuiving in de gevoelens (verscherping, bitterheid?).

Voor de mikrostructuur van de vs. 13-14 en de omfalische positie van deze verzen tegenover het gehele carmen verwijzen we naar 5.5, 7.2.7. en 8.6. Door zijn centripetale bouw knoopt vs. 13 aan bij de vorige isotopie; enkel dit vers doorbreekt door de herhaling van het /o/-foneem de finale /e/-redundantie die aanhoudt van vs. 9 tot vs. 15; onderlijnt de uitdeining van het /o/-foneem hier subito of deponere?

111. In een bespreking van Meschonnic's definitie van literariteit („espace littéraire orienté”), waarbij hij de semantische komponent als oriënterende faktor beschouwt, wijst Adriaens M. (*o.c.*, 80-81) erop dat deze semantische komponent van elk afzonderlijk werk „bepalend is voor de konnotatieve betekenis van een bepaalde klank of klankpatroon”; hij stelt voor bij bepaalde klankeffecten de konnotatieve betekenis te verklaren uit de aanwezigheid van een seem uit de semantische dieptestructuur van de tekst, vooral wanneer dit seem thematisch is.

Met *longum*, *deponere* en *amorem* is *subito* fonematisch verbonden, positioneel staat het tussen *longum* en *amorem* dat grammatikaal en semantisch naar elkaar verwijzen, met *deponere* vormt het een verbale konstruktie die omspannen wordt door een nominale, met *longum* vormt het een oxymorische semantische relatie (hierin ondersteund door een chiasmatische fonematische opbouw *longum subito*), in het vers staat het daarenboven volledig *centraal*. Hierdoor ontstaat een enorme semiologische dichtheid, die *subito* in minstens twee fundamentele semantische relaties naar voor schuift en hierdoor zijn *centripetaliteit* verantwoordt :

a. in zijn ad-verbiale functie zit *subito* vast in semische relaties als :

snelheid	vs	traagheid
verwacht-heid	vs	onverwacht-heid

b. in zijn oxymorische functie gehoorzaamt *subito* aan semische relaties als :

		momentaniteit	}
durativiteit	vs	punktualiteit	
eenmaligheid	vs	veelvuldigheid	}
		herhaling	

Hierdoor kan aangetoond worden dat *subito* semiologisch een belangrijker lexeem is dan *deponere* en dat de herhaling van het /o/-foneem, indien ze functioneel is, met meer recht *subito* laat naklinken.

Een parallel opgebouwd syntagmatisch verloop (cfr. 7.2.8.) kenmerkt de vs. 15-16 ; door de herhaling van de deiktoren (*una*) *haec, hoc, hoc, id* en door de uitgesproken persuasieve functie van geheel het distichon worden deze verzen sterk bevelend en pregnant. Door een disjunctieve caesuur en diaerese, het zeer grote aantal mono- en bisyllabische woorden en het ictusdragende /est/ klinkt het ritme van deze verzen (slechts 1 elisie, nml. met één van de minst functionele woorden : *id*) minder vlot. *Enkel in deze optiek krijgt het spondeïsche pervincendum zijn volle gewicht* ; de vs. 13-14, die elk uit 4 niet-geëlideerde syntagmata bestaan, eindigen resp. op het zes syllaben tellende *deponere amorem* en het choriambische *efficias*.

Bleken de laatste woorden uit de vs. 10-13 reeds benadrukt door de vragende modaliteit van het vers, dan wordt deze finale intensiteit in de vs. 13-15 behouden door de bijzondere woordlengte van deze lexemen. Ook door de herhaling van *est* (viermaal beklemtoond) en door het fel assonerende *hoc - haec - hoc - hoc*

worden beide disticha met elkaar verbonden. Thematische semen uit E vs niet E lopen als een rode draad (*excrucies, miser, salus*) door deze isotopie en worden in het bijzonder beïnvloed door deze uit de disjunctie mogelijkheid vs onmogelijkheid (*qualubet, non pote, pote*).

9.4. De derde semantische isotopie

- a. bouwt syntaktisch een (reeds bekend) 6-3-(1) schema uit, dat tussen identieke aanvangswoorden vervat ligt (cfr. sub 7.2.9.).
- b. knoopt syntagmatisch aan met een aantal gekende relaties (*si ... siqua*; *affirm./dubit. – hypothetisch*; *general./partik.*); na deze drie disticha volgen er twee, waarvan het eerste de */illa/* specificceert, het tweede de */ipse/*.
- c. bevat syntagmatisch in de vs. 17-26 een verdere expansie van het *si - nam - quare* motief: in het „*quare*” wordt een gebed verweven waarin ¹¹²:

		<i>oude topieken van het gebed</i>
– si	verwijst naar: <i>si vestrum est si tulistis opem</i>	gebiedsomschrijving van de god
– nam	verwijst naar: <i>si vitam puriter egi</i>	eigen waardigheid
– quare	verwijst naar: <i>aspicite, eripite, reddite</i>	eigenlijke vraag

o di ... opem: hoewel *misereri* op semantische gronden zijn centripetale positie in het vs. zeker kan verantwoorden, wordt het hierin niet ondersteund door equivalenties uit de andere niveaus. Wel is het merkwaardig dat de volgende 2 vs. volledig centrifugaal zijn opgebouwd (cfr. sub 6.2.). Door het ontbreken van nadere equivalenties, vooral op thematisch vlak, bevindt *misereri* zich in vs. 17 in een afgezonderde positie, die wel door de *elisies* en de herhaalde *spondeëen* verzacht wordt. Omdat vs. 17-18 het begin van het eigenlijke gebed vormen kan de opeenhoping van *spondeëen* functioneel zijn en de plechtigheid, de ernst, ... van het gebed onderstrepen. Onderling zijn de vs. 17-18 door een versovergang met mogelijkheid tot *elisie* en finale homofonie verbonden, terwijl door *tulistis* (en verderop door *egi*) de temporele disjunctie *Heden vs Verleden* weer wordt opgeroepen.

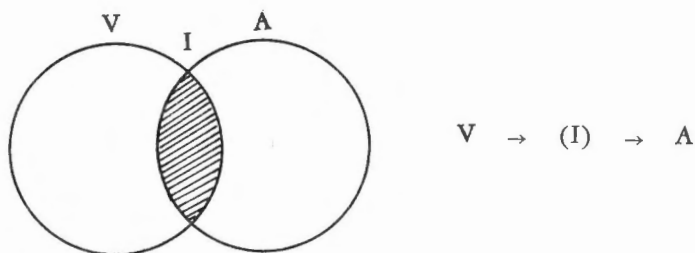
me ... egi: delend in het nasale overwicht dat de vs. 17-20 kenmerkt, drukken de eerste woorden (nu *me* ipv. *tu*) opnieuw

112. Aldus kunnen we misschien vooropstellen dat de herhaalde */s/* fonemen of de *assonerende -is* uitgangen functioneel het seem *ellende (miser)* konnoteren.

het strikt persoonsverbonden karakter van de vraag uit. Door de alliteratie (m ... m) wordt deze eigenschap zeer eng syntaktisch tegen de (vertikale) miser-gedachte gedrukt. Het archaische adverbium puriter kan dit semantische erg belangrijke lexeem in zijn Sa onderlijnen, maar het is tevens een middel om een betekenisverzwakkende elisie van een pure egi te vermijden.

Door /puriter/ dringen thematische semen uit A vs niet A in de derde isotopie binnen, maar met de betekenisextensie die vooral /pudica/ beïnvloedt (cfr. sub 8.1.6.).

*eripite ... laetitia*s : in deze 3 vs. zijn de relaties tussen de verschillende talige niveaus en elementen opnieuw zo complex dat ze een enorme poëtische densiteit beloven (cfr. 8.5.). In de derde isotopie vormen ze een syntagmatisch en semantisch geheel dat door de perifere amor = morbus identifikatie omsponnen wordt. De beeldspraak is terug te voeren op één centrale metafoer, waarin :

/amor/ en /morbus/ resp. de termen van *vertrek* (V) en *aankomst* (A) van de metafoer zijn, terwijl I als identifikator het vlak voorstelt waar beide lexemen elkaar in hun sememisch voorkomen snijden¹¹³. Naast en bij een aantal gemeenschappelijke semen komen daarbij in elk vers een aantal lexemen en syntagmata voor die semen aanbrengen die voor beide termen kunnen gelden en dus de identifikator uitbreiden.

Door het rijmschema en de beklemtoonde homofonie rond de pentameter (cfr. 5.3.) wordt het hendiadys pestem perniciemque (cfr. 5.6.) semiologisch tot één *Teken* herleid, dat door zijn *positie* tussen twee grondthema's /hanc/ en /mihi/ (shifter + aktoriële disjunktie) en door zijn *klankkleur* (uniform met de bijna homogene klankkleur van het vers zelf) tot de gesloten homogeniteit van het vers zelf bijdraagt, en door de bijzondere semantisch-syntaktische relatie met mihi de brug slaat met het volgend vers. Dit vers dat reeds eng samenhangt door de beeldspraak van zijn

113. Wille I., *o.c.*, 91.

lexemen krijgt tevens door de zeven opeenvolgende spondeeën een eenvormig ritme, statiger en plechtiger misschien, dat ook niet afgesloten wordt door de versomvang; in vs. 21 herneemt het choriambische *laetitia* nog eens de kwantitatieve finale expansie.

non ... velit: het voorlaatste distichon is misschien nog trager van ritme, wanneer men het grote aantal spondeeën in aanmerking neemt en het toenemend aantal monosyllaben. Dit distichon, het enige dat Catullus' amor precieser omschrijft, vult een aantal semische relaties aan en laat disjunkties zich volledig lexikaliseren (*illa* vs *hoc*; *contra*: reciprociteit; *diligat* als specificatie van /*amor*/; *non potis, velit*: (on)mogelijkheid, wilsregister; *pudica-puriter* met semantische expansie tov. de thematische konstellatie A vs niet A). De thematische relatie *me* vs *ille* wordt geëxpliciteerd in een syntagma waarin het (zo gewenste?) verbum *diligere* beide verbindt en aldus de centrale gedachte van geheel deze liefdesrelatie uitdrukt. Het alternatief (aut) uit vs. 24 vormt ook een sluitend en homogeen syntagma, omdat het op syntaktisch en metrisch gebied disjunctief opgebouwd is, maar door een chiastisch rijmschema *abba* rond de diaerese met beklemtoonde *est*//*esse* beide kola eng aaneen doet sluiten. Men kan zich tevens afvragen of de finale /*i*/-homofonie (cfr. 5.2.) een relatie te meer is die beide vs. verbindt.

ipse ... mea: het laatste distichon is opnieuw zeer traag van ritme; het heeft een metrische opbouw, die op de eerste voet na, identiek is aan het voorlaatste distichon. Geen enkel distichon heeft tevens hetzelfde aantal spondeeën *én* elisies; het is opnieuw zeer persoonsgebonden en sluit met de eerste verzen uit deze isotopie de *illa*-gedachte volledig in. Vs. 25 behoort volledig tot de vijfde thematische konstellatie; het herneemt niet alleen het vs. 13 in een andere sememische kontekst, maar laat deze misschien ook door de herhaling van het /*o*/-foneem weerklinken: *enkel deze verzen* immers laten deze fonemische redundantie toe. Geheel het tweede hemiepes wordt tevens door de herhaling van de /*u*/-fonemen en de nasalen /*n*/ en /*m*/ gekenmerkt: als men mag aannemen dat fonemen „belangrijker” bestanddelen van lexemen in het vers laten naklinken, dan mogen we misschien vooropstellen dat de /*o*/, /*u*/, /*n*/ en /*m*/ fonemen *morbum* laten weergalmen? Vs. 26 sluit door zijn aanvangswoorden duidelijk de isotopie af, maar verleent haar hierdoor ook coherentie; de derde imperatief (in metrisch gelijke positie als de eerste) sluit de reeks rechtstreekse vragen af, die (als ind. of imp.) steeds vooraan in het vs. voorkwamen. Door de diaerese-omringende morfo-lexemen wordt in het midden van het vers een homogeniteit tot stand gebracht

tussen woorden die normaal niet het minste uitstaans met elkaar hebben ¹¹⁴. De finale woorden, met elkaar verbonden door een chiasische homofonie (*pietate mea*) worden langs hun Sa in hun semantische samenhang bevestigd. Door het feit dat *pietas* opnieuw aan de oppervlakte wordt gelexikaliseerd wordt een ringkompositie met het initiale *pium* tot stand gebracht.

114. Dubois J. e.a. (le groupe mu), *o.c.*, 106-108 ; Delas D. & Filliolet J., *Linguistique et poétique*, Paris, 1973, 110-114.

Het „realisme” in de roman van Heinric en Margriete van Limborch

door

J. D. JANSSENS

In de weinig bekende, en dus – ten onrechte – niet gewaardeerde, Arturroman *Walewein ende Keye*¹ vinden we de episode „Hoe Walewein twee gygante verwan” (vzn. 21.068-21.303). Walewein, op zoek naar avonturen, komt in een woud gereden. Twee reuzen hebben daar een burcht gebouwd en van daaruit hebben ze de omgeving leeggeroofd en platgebrand. De edele vrouwen en jonkvrouwen, „die scone waren int anscouwen” (vs. 21.090), hebben ze echter gevangen genomen :

Ende dadense werken, wet vor waer,
Pellen ende met siden mede,
Ende alretiren scoenhede ;
Maer si hadden grote noet,
Want sine aten maer borne ende broet. (vzn. 21.093-97)

In een kort gevecht steekt Walewein een van de reuzen neer ; zijn broer komt afgestormd op het lawaai als een donderslag, veroorzaakt door het neerploffende lichaam, gewapend „met ere tange”. In het nieuwe gevecht maakt Walewein hachelijke ogenblikken door. De reus

nam Waleweine ende sijn part
Op sinen hals met snelre vart
Ende seide : „Nu moetstu bliven doet ;
Al warstu vifwerf alse groet,
Mijn broder werd gewroken nu.” (vzn. 21.130-34)

1. Van Mierlo doet dit werk af in 2 1/2 regel, waarvan er dan nog twee een totaal verkeerde voorstelling geven ; zie zijn *De letterkunde van de middeleeuwen*, deel I, Antwerpen/s-Hertogenbosch 1949², blz. 165. *Walewein ende Keye* is tot nog toe enkel toegankelijk in Jonckbloets uitgave van de Haagse Lanceloet-compilatie, *Roman van Lancelot* (XIIIe eeuw). Naar het (eenig-bekende) handschrift der Koninklijke Bibliotheek, op gezag van het Gouvernement uitgegeven, 's-Gravenhage 1846-49, deel II, boek III, vzn. 18.603-22.265. Dr. W. P. Gerritsen werkt te Utrecht met een groep kandidaten aan een nieuwe (afzonderlijke) editie van het werk ; een eerste deel daarvan (de tekst) is persklaar, een tweede deel (commentaar) is in de maak.

Na een kort gebed waarin Walewein God aan David en Goliath herinnert, slaagt de avonturenridder erin zijn zwaard te grijpen waarmee hij de reus in de rechterzijde steekt en deze zwaargewond neervalt. Nu zijn de rollen omgekeerd : de reus smeekt om genade en krijgt die ook. Om allerlei redenen, te lang om hier uiteen te zetten, moet Walewein getuigen van zijn avonturen naar het hof van koning Artur zenden. Maar hoe dat gedaan met een dode en een gewonde reus ? Geen nood echter ! De reus bewaart in zijn burcht, veilig opgeborgen in een „gulden legelkijn”, een wonderzalf die iedereen – hoezeer ook gekwetst – genezing brengt. De reuzenburcht is een verhaal op zichzelf : twee leeuwen en aan de andere kant van de poort, twee luipaarden, bewaken het kasteel. En alsof dat nog niet voldoende zou zijn : in de poortholte is een ingenieus mechanisme van vlijmscherpe, rondzwaaiende zwaarden aangebracht, voortbewogen door handig, via een sluisstelsel, gekanaliseerd water. Walewein raakt natuurlijk binnen, vindt de zalf en niet enkel de gewonde reus, maar ook zijn dode broer, zijn na behandeling ermee onmiddellijk kerngezond ; ze bevrijden de uitgebuite jonkvrouwen en beloven Walewein zich naar het hof van koning Artur te zullen begeven.

De aangehaalde episode, die directe beïnvloeding van de *Yvain* van Chrétien de Troyes en (hoewel minder duidelijk) van onze *Roman van Walewein* (2) verraaft, is exemplarisch voor de fictionaliteit in de episodische Arturroman : een fantastische, wonderlijk-mysterieuze wereld met een sprookjesachtige wetmatigheid biedt de lezer/luisteraar de kans om voor de duur van het werk te ontsnappen aan de alledaagse banaliteit, aan de werkelijkheid, die in de middeleeuwen heel wat minder romanesk was dan sommige romantische schrijvers ons wilden doen geloven. In de episodische Arturroman staat het wonder centraal, dat in de antikizerende verhalen nog hoofdzakelijk via „le merveilleux mécanique” een exotische „couleur locale” beoogde³. De confrontatie van de rondetafelridder met de feeëriek-geheimzinnige wereld is de zin zelf van deze verhalen.

2. We bedoelen resp. de episode in het kasteel van het „Pesme-Aventure” (uitg.-M. Roques, vrn. 5101-5803) waar de „Chevalier au lion” door de overwinning op twee reuzen 300 jonkvrouwen uit miserabele slavenarbeid bevrijdt en de episode waar Walewein door de moeder-draak wordt meegevoerd, gevangen in haar staart (uitg.-Van Es, vrn. 467-547).

3. We denken hier vooral aan de *Roman de Thèbe*, de *Roman d'Eneas* en de *Roman de Troie* ; zie A. Fourier, *Le courant réaliste dans le roman courtois en France au moyen-âge* (Tome 1). Les débuts (XIIe siècle), Parijs 1960, blz. 12.

In de *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*⁴, een andere, minder bekende ridderroman⁵, komt hetzelfde motief voor als in *Walewein ende Keye*. Echites, de zoon van de graaf van Athene, is pas tot ridder geslagen te Constantinopel en trekt op avontuur om de liefde van Margriete waardig te worden. Hij komt in een woud gereden, waar hij een menigte vrouwen en ridders, jonkvrouwen en knapen ontmoet, die door een woudreus worden gevangen gehouden en op een onmenselijke wijze mishandeld. Die reus heeft in de omgeving iedereen gedood, behalve de rijken :

Hi brnctse hier in desen woude,
Daer si pine menichfoude
Doghen moeten ende verdriet ;
Sine moghen anders eten niet
Dan fonteyne ende broet
Sine siin na van honghere doet ; (IV, vzn. 885-890).

De reus, die Morant heet, komt op Echites afgestormd, maar gestimuleerd door de gedachte aan Margriete, slaat de jonge ridder hem na een hevig gevecht het hoofd af. Brodas, Morants broer, valt daarop onze held onverhoeds aan, „gheliic den duvel uter hellen” (IV, vs. 1133), maar ontsnapt slechts aan de dood door Echites om genade te smeken. De gevangenen worden bevrijd en Brodas is bereid om naar Constantinopel en Athene te reizen, om daar bij resp. Margriete en Echites' ouders getuigenis af te leggen van de heldenmoed van de Griekse jongeman.

Dat er tussen de twee geparafraseerde passages een bepaalde (waarschijnlijk indirecte) afhankelijkheid bestaat, is duidelijk ; de juiste graad van afhankelijkheid laten we hier evenwel in het midden. Wat ons binnen het kader van ons betoog interesseert, is

4. We korten de naam van het werk verder af als HMvL. Hoewel we doorgaans de voorkeur geven aan hs. B (in een Ripuarisch dialect), citeren we voor een betere verstaanbaarheid naar hs. A. We gebruiken hierbij de tekstuitgave van L. Ph. C. van den Bergh, *Roman van Heinric en Margriete van Limborch* (2 dln.), Leiden 1846-1847. Enkel als hs. B een afwijkende, betere lezing heeft, citeren we naar dit handschrift.

5. De meeste literatuurgeschiedenissen, wellicht onder invloed van het ronduit ongunstige oordeel van Jonckbloet en Kalff, durven het niet opnemen voor de HMvL : het zou immers epigonenkunst uit de vervalperiode van de ridderroman zijn (zie J. van Mierlo, *De letterkunde van de middeleeuwen*, I, blz. 369-370 ; minder negatief is G. P. M. Knuvelde, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, dl. 1 ; 's-Hertogenbosch 1970⁵, blz. 224-225). Ten onrechte ! We hebben in onze doctorale dissertatie aangetoond dat de HMvL tot een van onze grootste liefdesroman moet worden gerekend, zie J. D. Janssens, *Analyse van de structuur en de verbaaltechniek in de hoofse, oorspronkelijke Middelnederlandse ridderroman*. Een vergelijkende interpretatie van de Trojeroman van Segher Dientgotgaf, de roman van Walewein, de roman van Heinric en Margriete van Limborch en de Seghelin van Jherusalem (3 dln.), Leuven 1976 (gestencild), vooral blz. 631-643.

de vaststelling dat er naast een parallelle opbouw van de voorstelling, ook markante verschillen opduiken. Daar is het ons om te doen.

De reus wordt in de HMvL wel in zijn anders-zijn voorgesteld. Een schildknaap deelt Echites nl. mee :

Here, men seit oec datten wan
Een groet dwerch ane een wiif ;
Ic wane hem en es siin liif
Harder vele dan een steen ;
Al ware hi ghecloven in twee,
Elc stucke bleve meerre nochtan
Dan eneghe twee ander man... (IV, vzn. 908-914).

Maar toch gedraagt die reus zich zoals een normale mens en wijkt het gevecht in niets af van de vele andere gevechten met roofridders. De verblijfplaats van Morant en Brodas is een gewoon kasteel geworden en heeft, behalve dat het in een woud is gelegen, geen enkele trek van een „Andere Wereld”⁶. In de HMvL is er verder geen sprake van het weinig ridderlijke wapen van de reus, „ene tange”, noch van de allesgenezende wonderzalf ! Hoewel dus in de HMvL de fantasie een grote rol blijft spelen, toch stellen we in vergelijking met de episodische Arturroman een tendens vast om de ongebreidelde fictie aan banden te leggen, om te streven naar meer waarachtigheid in de vertelling.

Deze tendens naar groter realisme vinden we in de HMvL herhaaldelijk en op verschillende vlakken weer. Nu is deze tendens wel kenmerkend voor de zgn. Oosterse ridderroman⁷, met uitzondering weliswaar van *Floris ende Blancefloer*⁸, maar de HMvL gaat m.i. hierin toch nog een stap verder, zoals we zullen proberen duidelijk te maken. We bespreken achtereenvolgens de geringere tijd/ruimtelijke afstandelijkheid, daarbij aansluitend het realisme van de tijd- en ruimte-binnen-het-werk en het gebruik van de techniek van de „entrelacement” om daarna enkele bedenkingen bij dit alles te formuleren.

6. We bedoelen hier een wereld die zich contrair tegenover de hoofse samenleving opstelt, dus geenszins dé „Andere Wereld” uit de Keltische mythologie of het hiernamaals !

7. Behalve de *Tristan* van Thomas d'Angleterre zijn alle door A. Fourrier onderzochte werken Oosterse romans. Over het realisme in de Mnl. *Parthonoepus van Bloys*, zie ook A. van Berkum, *Parthonoepus van Bloys*. Opnieuw uitgegeven, (Bibliotheek van Middelnederlandsche Letterkunde), Leiden s.d., blz. xlii-li.

8. *Floris ende Blancefloer* vertoont grote verschillen met de andere „Oosterse romans” en zou beter als vertegenwoordiger van een apart genre, de idyllische ridderroman, worden beschouwd.

1. DE GERINGERE TIJD/RUIMTELIJKE AFSTANDELIJKHEID

Iedereen die met de ridderroman vertrouwd is, weet dat men daar slechts uiterst zelden een verhaal aantreft over eigentijdse, plaatselijk beroemde figuren. De antikizerende verhalen spelen zich af in een préchristelijk universum, in het wonderlijke Nabije- en Midden-Oosten; de episodische Arturromans schetsen een atemporele, sprookjesachtige werkelijkheid⁹, waarin de Keltisch klinkende toponiemen (Carlioen, Cardoel, Carmeloet, Caradigaen, Tyntageel) een irreëel geografisch kader suggereren; Floris en Blancefloer, wier liefdeseenheid in Babylon tot stand komt, worden op het einde van het werk tot de grootouders van Karel de Grote en Parthonopeus van Bloys is de neef van Clovis. Kortom: we stellen vast dat de ridderlijke avonturen doorgaans gesitueerd worden in een ver verleden en/of in een ver afgelegen streek. Dat is wat we zouden willen noemen *de tijd-ruimtelijke afstandelijkheid*¹⁰. Die afstandelijkheid geldt in de HMvL heel wat minder dan in de genoemde ridderromans; onze Mnl. roman bekleedt in dit opzicht – zoals trouwens in menig ander opzicht¹¹ – onmiskenbaar een uitzonderingspositie.

Het verhaal lijkt zich aan te bieden als een episodische Arturroman: „Tenen tiden” (I, vs. 31). Die illusie wordt echter dadelijk verbroken: het gaat om een bekend adellijk geslacht:

Tenen tiden woende een hertoge
Die van gheslachte was hoghe
In Lemborch ende was Otte ghenant... (I, vrn. 31-33).

Indien het waar is dat het hoofdpersonage Heinric refereert naar de belangrijkste telg uit het huis van Limburg, Hendrik IV (regeerde van 1226 tot 1247), en indien het daarenboven klopt dat de dichter op verschillende plaatsen allusies heeft ingelast op Brabantse situaties ten tijde van Jan I – wat we in een ander verband hebben proberen aan te tonen¹² –, dan is de tijdelijke afstandelijkheid in het werk (geschreven rond 1300) opmerkelijk klein en

9. De episodische Arturromans spelen zich af „tenen male”, dit in tegenstelling tot de cyclische, die de „matière de Bretagne” opnieuw in een „historisch” relaas zullen inpassen.

10. De oorzaken van deze grote tijd/ruimtelijke afstandelijkheid laten we hier in het midden (zie mijn reeds geciteerde dissertatie, blz. 192-194; ook J. D. Janssens, *Middeleeuwse Europese literatuur*, cursus UFSAL, Brussel 1977, blz. 42-45). Het moge hier volstaan op te merken dat de middeleeuwse roman in essentie evasiekunst is en als dusdanig een geïdealiseerde (substituut-)wereld creëert.

11. Zie J. D. Janssens, *Analyse van de structuur...*, blz. 631.

12. Zie J. D. Janssens, „Brabantse knipoogjes” in *de Roman van Heinric en Margriete van Limborch*, in *Eigen Schoon en de Brabander* 60 (1977), blz. 1-16.

moeten de vertelde gebeurtenissen een opmerkelijk Brabants publiek als verrassend geactualiseerd zijn voorgekomen.

Ook de ruimtelijke afstandelijkheid is gering, vooral dan in het eerste gedeelte van het werk (boeken I-VI). De gebeurtenissen in een Arturroman worden gesitueerd in een vaag, sprookjesachtig, niet nader te bepalen geografisch kader. Referentiepunten zijn enkel de residentieplaatsen van Artur; alles wat daartussen ligt, blijft onbepaald, omweven door een waas van geheimzinnigheid. We vinden er bergen met draken, wouden bevolkt met reuzen, dwergen en elfen, onoverschrijdbare „felle” rivieren met bruggen erover, zo scherp als een zwaard... maar nergens wordt hun geografische verhouding tot de bekende wereld toegelicht¹³. Hoe bijv. het hoofdpersonage in *De roman van Walewein* vanuit Cardeel in Brittannië op het vasteland geraakt, wordt niet verteld; dat hij daarvoor de zee oversteekt wordt nergens vermeld¹⁴. Het was er de auteurs van Arturromans blijkbaar niet om te doen een concrete ruimte met aanknopingspunten bij de toenmalige geografisch-politieke werkelijkheid op te roepen. Dat was wél de bedoeling van Heinric, de dichter van de HMvL. Dat lag eigenlijk voor de hand: de gebeurtenissen hebben immers betrekking op een bekend adellijk geslacht dat in een historisch-politieke constellatie was geïntegreerd. Limburg wordt voorgesteld in zijn familiale, politieke en geografische relaties tot de omliggende gebieden. Dat komt bijv. goed tot uiting in Heinrics tocht, weg van Limburg (boeken II en III) en in Echites' reis van Frankrijk naar Limburg (boek V). Ook in de opsomming van Ottes vrienden die hem helpen om zich te wreken op het verraderlijke Trier. Het zijn nl.: de hertog van Brabant, de graven van Vlaanderen, Holland, Gelre, Kleef, Loon, Gullik, Luxemburg en Bar, de bisschoppen van Luik en Bonn (II, vrn. 1923-1931). Dat wordt verder vooral duidelijk als we de reizen van de personages uit de HMvL onderzoeken; we worden er getroffen door de topografische nauwkeurigheid, vooral dan waar het Frankrijk en het Rijnland betreft.

HEINRIC verlaat *Limburg*, ontmoet Arnout van *Ardennen* en vergezelt hem naar *Bitburg* en *Trier* (op de „*Mosel*”); dan volgt hij de *Rijn* stroomopwaarts, maakt in de *Alpen* („dat gheberchte”) kennis met een jonkvrouw, Europa, die hem naar *Milaan* brengt.

13. Zie E. Auerbach, *Mimesis. Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur*, Bern 1946, blz. 128 en blz. 131.

14. O.a. in dit opzicht verschilt de *Cligès* van Chrétien de Troyes van de andere Arturromans: Alexandre vertrekt te Constantinopel en na anderhalve maand (!) zeereis ontscheept hij in Southampton en reist vandaar naar het hof van Artur te Winchester; om in Bretagne te geraken is opnieuw een bootreis nodig. Een bode komt Artur in Bretagne opzoeken; hij komt van Londen, over Canterbury en Dover, enz...

Kort daarna treffen we de ridder aan in *Calabrië*, in de stad *Thabor*¹⁵. Heinrics itinerarium is verrassend nauwkeurig en alleszins een mogelijke reisweg naar *Athene*, waar hij zijn zuster vermoedt (boeken II en III).

ECHITES reist na zijn ridderslag van *Constantinopel* naar *Athene*, zwerft een tijdje rond in een niet nader bepaald woud, een „forest aventureuse”¹⁶, rijdt door *Roemenië* naar *Milaan* en vandaar naar *Frankrijk* waar hij met de koning in *Normandië* gaat oorlog. Later wordt hij tijdens het beleg van *Soissons* gevangen genomen (boeken IV-V).

EVAX, de zoogbroeder van Echites, reist van *Griekenland* naar *Frankrijk*. Van *Orleans* rijdt hij over *Estampes*, *Parijs* en *Levignen*¹⁷ naar *Soissons*. Daar bevrijdt hij zijn vriend en samen vergezellen ze de koning naar *Laon*. Dan begeven ze zich naar een toernooi gehouden tussen *Keulen* en *Bonn*; ze komen in *Limburg* terecht en rijden terug naar *Laon* waar ze lange tijd verblijven. Dan vinden we ze terug in *Parijs*; vandaar trekken ze naar *Arragon*, naar de ons onbekende stad *Vansecuer* (boek V). Daar gaan de beide vrienden uit elkaar. Een hele tijd later zal Evax met zijn geliefde Sibilie een afspraak maken in *Santiago*. Sibilie vlucht naar *Venetië*, waar ze door Evax, intussen koning van *Arragon* geworden, wordt weergevonden (boek VI)¹⁸.

15. De identificatie van deze naam is ons niet gelukt. Misschien is hij een verbastering en contaminatie van *Labor* of *Terre de Labor*? Cf. de *Florimont* van Aimon de Varennes (uitg.-A. Hilka):

Rysus estoit de halt parage,

Et si tenoit par heritage

Calabre et Terre de Labor; (vzn. 4381-83).

Dit *Labor* (eig. Campanië, van: laborinus pagus) komt in verschillende andere verhalen voor (o.a. in de *Roman d'Alexandre* van Alexandre de Paris), cf. L.-F. Flutre, *Table des noms propres*, Poitiers 1962, blz. 257.

16. De term is van Chrétien de Troyes in de *Erec et Enide* (uitg.-M. Roques), vs. 65.

17. *Levanganc* (enkel in hs. B, V, vs. 183) ligt tussen *Parijs* (hs. B, V, vs. 178) en *Sessoen* (hs. B, V, vs. 182). Hiervoor komt m.i. enkel *Levignen* in aanmerking dat op de oude baan Parijs-Soissons ligt en een (thans vervallen) gotische kerk uit de 13e eeuw bezit.

18. Dat in de HMvL het geografisch bewustzijn soms een subtiel spel tot gevolg heeft, leert ons een gesprek uit het „conincspel”. Nadat Lodewijk van Frankrijk de kracht van de liefde heeft belicht, nodigt Margriete Celidone, Lodewijks geliefde, uit om in versluisde taal te openbaren wie ze bemint: welke van de vier *winden* heeft ze verkoren? Celidone antwoordt:

„En-trouwen, ver/ coningenne, jaet.

Der over-suyse went van *west*

Dunckt mich wesen der alre best.” (hs. B, XI, vzn. 454-56).

De auteur wist dus Frankrijk ten westen van Constantinopel (plaats van het „coningspel”) te situeren...

Een andere bijzonderheid vraagt nog onze aandacht. Heinric hakt in boek II de hertog van Oostenrijk een arm af en doodt de hertogen van Beieren en van Lotharingen (in die volgorde). Als Heinric gevangen wordt genomen, wil men

Het is hiermee toch wel duidelijk dat de auteur voortdurend de geloofwaardigheid van de gebeurtenissen wil verzekeren door ze in een herkenbaar, geactualiseerd geografisch kader te projecteren.

2. DE TIJD- EN RUIMTE-BINNEN-HET-WERK

We hebben ons tot nog toe beperkt tot de banden die de HMvL legt met historie en geografie en vastgesteld dat ons werk in dit opzicht heel wat minder evasief is dan de meeste contemporaine ridderromans. We verruimen nu ons onderzoek tot de tijd- en ruimte-binnen-het-werk als structurerend beginsel.

In een Arturroman wordt zeer intensief verteld: er gebeurt ongelofelijk veel in een onwaarschijnlijk korte tijdspanne. In minder dan een week tijd heeft Walewein, op zoek naar het vliegende schaakbord, gevangen gezeten in een berg, heeft hij met vijf draken gevochten, is hij met zijn paard in een afgrond gedoken, heeft hij het wonderlijk queste-object gevonden, heeft hij op een wonderbed gelegen waardoor hij van zijn kwetsuren geneest, heeft hij een „cnape” in het woud geholpen door zijn paard af te staan en heeft hij een burcht van tolriders veroverd (*De roman van Walewein*). In *Walewein ende Keye* heeft het hoofdpersonage in zeven dagen tijd (vzn. 18.603-19.688) vijf gevechten geleverd, drie jonkvrouwen geholpen en een „lintworm” onschadelijk gemaakt. In de HMvL daarentegen gebeurt alles binnen een waarschijnlijk tijdsverloop: de conflictsituatie tussen Margriete en de gravin van Athene sleept maanden aan (boek I), Heinric vindt zijn zuster pas na meer dan twee jaar zoeken (de boeken II, III en VII), de liefdesgeschiedenis van Evax en Sibilie krijgt pas na ongeveer zes jaar miserie en wederzijdse opoffering een happy-end (boek VI), enz.

hem vierendelen: een deel zal voor de stad Trier, op de plaats van de „misdad”, op een rad worden geplaatst:

„Ende dat ander veirdel, wilt ir,
 Willich dat men geve mir,
 Dat sal ich setzen also gelich
 Zu *Wenen* en Oesterich.
 Dat derde veirdel geeft den *Beyeren*.
 Sy sullent lieveren yren meyeren,
 Ende sullent hoem dat-selve doen,
 Dat wir den onsen haint gedoin.
 Dat vierde veirdel dat dar is
 Wille ich dat men setze vur *Metze*
 Ouch up eyn rat, roet irt.” (hs. B, II, vzn. 1658-1668)

Dus voor ieder der benadeelde partijen een stuk. En de auteur laat niet na de wraakgedachte te concretiseren door de vermelding van hun resp. hoofdsteden (men lette op de volgorde van de opsomming!).

Ook de ruimtestructuur wordt in de HMvL realistischer behandeld. De rondetafelridder doorkruist de hele wereld : nergens heeft hij taalproblemen, zelfs niet in de verst afgelegen „Andere Wereld”. De reële diversificatie van de werkelijkheid interesseert de auteurs van Arturromans niet. Walewein bijv. is in de eerste plaats het prototype van de hoofse ridder ; zijn nationaliteit – hij kan evengoed Engels, Keltisch of Vlaams spreken – doet niets terzake, evenmin de taal van de mensen die hij ontmoet. De zwarte ridder Moriaen, uit het verre land van Moriane, heeft geen tolk nodig als hij Lancelot op een brutale wijze aanspreekt (*Moriaen*, uitg.-Te Winkel, vzn. 418-459). De wereld van de Arturroman is ingedeeld in mensen die de hoofse norm bezitten of bereid zijn die te aanvaarden en hun opponenten ; andere diversificaties zijn irrelevant.

In de HMvL betreden we een totaal ander universum. Hier wordt de mens wél gediversifieerd voorgesteld, niet alleen in functie van een ethisch (hoofs/onhoofs), religieus (christen/heiden) of sociaal (gewoon ridder/hogere adel) principe, maar ook in functie van zijn nationaliteit en taal. Enkele voorbeelden ter illustratie mogen volstaan.

Een Griekse schipper ontmoet Margriete, die haar metgezel, een Duitse koopman, op het strand opwacht :

Hi gruetese, si zweech ende weende,
Want si en wiste wat hi meende ;
Sine verstont siere talen twint... (I, vzn. 759-61).

Margriete, de Limburgse¹⁹, probeert zich verstaanbaar te maken en beantwoordt de begroetingsformule „in Walsche” (vs. 763). Dat begrijpt de Griek inderdaad. En de auteur spant zich in om hiervoor een logische verklaring te geven :

Die veerman en was niet soe scu
Hine hadde gewandelt in menich lant,
Dies was hem meneghe tale becant ;
Hi sprac hare weder in Walsce ane... (vzn. 764-67).

Als Margriete tenslotte vraagt waar ze zich bevindt, antwoordt de koopman :

Bi gode scone,
Van Vranckerike sidi een stucke,
Ic weet wel dat ghi met meslucke

19. Ze sprak waarschijnlijk Frans, Limburgs en Duits (ze laat zich te Athene doorgaan voor de dochter van een Duitse koopman (I, vzn. 932-34).

Siit comen in dit ellende,
 Ghi siit Grieken herde gehende,
 Hi sprac hare weder in Walsce ane... (I, vrn. 764-67).

Hij houdt haar dus voor een Franse ! Onze auteur verraadt in deze passage duidelijk zijn bekommernis om de realiteit exact(er) weer te geven²⁰. Hij zal trouwens niet nalaten te beklemtonen dat Margriete in Athene al vlug het Grieks machtig wordt :

Ende si hadde die Griexe tale
 Stappans geleert, dies was si blide... (I, vrn. 998-999).

Bijzonder treffend is ook de wijze waarop de auteur zijn personages in Frankrijk differentieert. Hij laat Evax zweren „bi der goeder sente Sophien” (V, vs. 197), wat hem dadelijk als een Griek of een Byzantijn typeert ; de koning van Frankrijk denkt aan heel andere heiligen als hij Evax ziet strijden : „sente Joriis” (V, vs. 225) en „sente Morisiis” (V, vs. 226). En de Milanese jonkvrouw Europa bidt om bescherming voor haar kind tot „sente Ambrosiis” (IV, vs. 1731), patroonheilige van Milaan !

Het irrealisme van de Arturroman komt nog op een merkwaardige manier tot uiting in wat we zouden kunnen noemen *het universum van alwetendheid* : alle nieuwsjes en berichten circuleren er zonder moeite en zijn door iedereen onmiddellijk bekend (behalve vaak door het hoofdpersoonage zelf). Zo is het smadelijk kar-avontuur van Lancelot bijv. dadelijk alomgekend, hoewel bij het gebeuren slechts drie personages aanwezig waren. Nog duidelijker is het voorbeeld uit *Erec et Enide*, waar de (schijn-)dood van het hoofdpersoonage onmiddellijk bekend is aan diens vriend, Guivret le Petit²¹.

Dit verschijnsel is in de HMvL niet meer aanwezig. Het nieuws van het beleg van Constantinopel, een nochtans wereldschokkend gebeuren, is niet tot in Arragon doorgedrongen. Dat blijkt uit het aarzelend relaas van Jonas' boodschap aan Evax :

Inne weet of ghiis iet hebt vernomen
 Van Babilonien die soudaen
 Heeft scaden vele ghedaen
 Miere vrouwen der keyserinnen,
 Ende leit in haren lande binnen
 Metter werelt altemale... (X, vrn. 1252-57).

20. Ook Margrietes metgezel, de Duitse koopman, heeft in het land waar hij ronddoelt, taalproblemen en is gelukkig een Keuls (!) matroos te ontmoeten waaraan hij zijn zorgen kan toevertrouwen (I, vrn. 2495-2505).

21. Zie de *Chevalier de la charrette* van Chrétien de Troyes (uitg.-M. Roques), de vrn. 1666-1672, 2589-97 en 4484-89 ; zie ook *Erec et Enide* van dezelfde auteur (uitg.-M. Roques), vrn. 4901-4904.

Het antwoord van Evax is in dit verband ook betekenisvol :

Bi mier trouwen,
 Dats mi utermaten leet ;
 Haddict gheweten, godeweet,
 Ic hadde ghecomen te hare." (X, vzn. 1268-71).

Waaruit eens te meer blijkt dat de HMvL een relaas biedt dat veel dichter bij de werkelijkheid aanleunt dan dat in de episodische Arturroman het geval is.

Ook de questestructuur, die de HMvL met de Arturroman gemeen heeft, krijgt in ons werk een realistischer toon. In de Arturroman wordt de queste op gang gebracht door een mysterieus voorval, dat van buiten uit in de hoofse gemeenschap ingrijpt, „der normverletzende Einbruch eines unhöfischen Aussen" (22) : een vliegend schaakbord (*Roman van Walewein*), het binnenvallen van een gewonde ridder (*Moriaen*), een stuurloos schip met een dode ridder erin (*Die Wrake van Ragisel*), een blok marmer met daarin een zwaard, drijvende op het water (*Graalqueste*), enz. In de HMvL ontbreekt het wonderlijke startsein voor de queste ; de tocht is telkens op een volkomen normale wijze verklaarbaar : Heinric geeft gehoor aan de bede van zijn verontruste vader om Margriete te gaan zoeken (boek II), Echites wil in Frankrijk eer gaan veroveren (IV), Eva gaat op zoek naar zijn vriend Echites (boeken IV-V) en Jonas wordt met een boodschap naar Evax gezonden (boek X)²³.

In de episodische Arturroman is de uitgangsbasis van de queste, het hof van Artur, bovendien een gemeenschap die op exemplarische wijze de hoofse norm vertegenwoordigt. Dat bij uitstek „hoofse hof" is het forum waar alle gebeurtenissen worden beoordeeld, waar de *eer* wordt toegekend. Als een ridder zich uit deze gemeenschap isoleert om op avontuur te trekken, gebeurt dit – althans dat is de algemene regel – als dienst aan de gemeenschap²⁴. Daaruit ontstaat de voor de Arturroman zo karakteristieke polariteit „ridder-op-queste vs hofgemeenschap", die de queste uiteindelijk op haar uitgangsbasis doet terugplooiën.

In de HMvL is het vertrekpunt van de ridderlijke tocht een reëel hof geworden. Limborch, Athene en Constantinopel konden moeilijk in dezelfde mate de hoofse norm belichamen als het mythisch-legendarische (en daardoor juist ideaal-exemplarisch) hof

22. De omschrijving is van I. Nolting-Hauff, *Die Stellung der Liebeskasuistik im höfischen Roman*, (Heidelberger Forschungen, 6. Heft), Heidelberg 1959, blz. 16.

23. Over de betekenis van het avontuur in de HMvL, zie J. D. Janssens, *Analyse van de structuur...*, blz. 253-259, blz. 440 en blz. 657-659.

24. Zie I. Nolting-Hauff, *o.c.*, blz. 16.

van Artur. Met het concreter worden van de ruimte kon de hoofse norm m.a.w. niet meer gekend (herkend) worden in de referentie naar één enkele bestaande gemeenschap. Het is duidelijk dat in een sterker op de werkelijkheid geconcipeerde romanfeitelijkheid een concrete gemeenschap niet van bij de aanvang als dé ideale vertegenwoordigster van de hoofse norm kon gelden. De norm is in de HMvL nog slechts partieel te vinden en moet gedurende de tocht door bezining, lering en actieve inzet stap na stap verworven worden. Dat bleef niet zonder gevolgen voor de romanstructuur: de polariteit „hof *vs* hoofdpersonage” heeft in ons werk aan kracht ingeboet; de queste moest in dit geval dan ook niet eindigen waar ze begonnen is. Ook dat moet de middeleeuwer als realistischer hebben gevoeld dan de hoofse-cirkelstructuur²⁵ in de Arturroman.

3. DE „ENTRELACEMENT”

Op nog een ander aspect van het realisme in de HMvL moet tenslotte worden gewezen. De gebruikte verteltechniek is die van de „entrelacement”: een verhaaldraad wordt plots afgebroken om een nieuwe te beginnen, om ook deze weer in de steek te laten om de vorige verder te zetten of om nog een andere op te zetten. Men kan zich de vraag stellen wat het gebruik van deze „kruip-door-sluip-door”-techniek²⁶, waar de latere literatuurcritici en -beoefenaars (T. Tasso, Cervantes) zoveel aanstoot aan hebben genomen²⁷, met realisme heeft te maken. Ik geef toe dat de „entrelacement” auteur Heinric in de eerste plaats een handig middel aan de hand deed om te retarderen en simultane questefragmenten weer te geven. Maar was het in de episodische Arturroman in principe mogelijk om een episode in te laten die tot op zekere hoogte op zichzelf stond en abrupt, zonder logisch slot, kon eindigen, in het ineengestringelde verhaal wordt gewoonlijk iedere verteldraad volledig afgewikkeld. Dat is zo waar, dat dit verschijnsel terecht als een kenmerk van de „entrelacement” wordt beschouwd²⁸. In de Franse roman *Vengeance Raguidel* wordt er over de Dame de Gautdestroit en de Noir Chevalier niets meer

28. W. P. Gerritsen, *o.c.*, blz. 156.

25. Of misschien eerder de „hoofse-spiraalstructuur” volgens P. Gallais, *L'hexagone logique et le roman médiéval*, in *Cahiers de Civilisation Médiévale* 18 (1975), blz. 1-14. We bedoelen gewoon dit: de „klassieke” Arturroman begint en eindigt gewoonlijk aan het hof van koning Artur (een initiale en een finale Arturscène).

26. De originele samenstelling is van W. P. Gerritsen, *Die Wrake van Ragisel*. Onderzoekingen over de Middelnederlandse bewerkingen van de *Vengeance Raguidel*, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten, Assen 1963, blz. 156.

27. Zie W. Ryding, *Structure in Medieval Narrative*, Den Haag/Parijs 1971, blz. 9-18.

gezegd, nadat hun rol m.b.t. het hoofdpersonage is uitgespeeld. In de *Roman van de Ridder metter Mouwen* komt het hoofdpersonage in contact met een verliefde jonkvrouw, Egletine, die echter helemaal in de mist opgaat...

In de HMvL wordt Evax vergezeld door een schildknaap (boek IV); in boek VI krijgt die een naam en begint een zelfstandiger leven te leiden; boek X is helemaal aan hem gewijd en bij het collectieve happy-end in boek XII zal hij niet ontbreken. Auteur Heinric kon er zich dus blijkbaar niet mee verzoenen dat personages uit het niets opdoken om wat later even geheimzinnig weer te verdwijnen.

Stellen we in de HMvL dus een grotere realiteitsbekommernis vast dan in de Arturroman (en dan in de ridderroman in het algemeen), toch mogen we dat realisme in de voorstelling niet overschatten. Er is in ons werk nog een dosis fantastiek: een duivelse karrenrit (I), een wonderlijke avonturenburcht (X), reuzen (IV en VIII), meerminnen (IV) en een draak (X)... maar al bij al vormen deze passages in onze roman van meer dan 23.000 vzn. een uitzondering.

Ook de herkenbaarheid van de geografisch-politieke ruimte mogen we niet overdrijven. Heel wat toponiemen blijven na een gedetailleerd onderzoek – althans voor mij – onlocaliseerbaar. Vooral dan de steden uit de Armeense veldtocht: Arupont, Coratinos, Urbioen, Avigant, Cerannes/Certannos²⁹ en Libiet (hs. B, boek VIII). En tenslotte verschilt Constantinopel in weinig van om het even welke andere havenstad; enkel de (laattijdige) vermelding van de Aya Sophia (sente Sophien kerke, XII vs. 1355) laat toe haar te identificeren met de historische hoofdstad van het Byzantijnse keizerrijk³⁰. Trier wordt enkel geïndividualiseerd door

29. Waarschijnlijk gaat het hier om een verwarring met „*Geramos*, een geberchte wide/ Daer Tygris uitbreect” door Maerlant in „*Aermentia*” gesitueerd (Spieg. Hist. I¹, 22 – vzn. 20-21). Bij Vincent de Beauvais luidt het: „habens a septentrione *Cerannos montes*, ex quorum collibus Tigris fluvius nascitur, et in quibus montibus archa post diluvium stetit perhibetur”. Citaten bij M. de Vries en E. Verwijs, *Jacob van Maerlant's Spiegel Historiael* (dl. 1), Leiden 1863, blz. 28.

30. De precisering van de defensief-strategische ligging van de stad kan zonder al te veel moeite op het historische Byzantium worden toegepast, dat gevangen zat tussen de Zee van Marmora en de Gouden Hoorn enerzijds en een machtige omwalling anderzijds:

Ende Colossus, die coninc wert,
Ende Prassiis, selen *ter see* wert
Die sterke porten asselgieren (XII, vzn. 63-65)

en

In dene side, dats waer,
Liep *die zee*, in dander side
Was *ene grote veste ende wide*,
Ende daer souden si *ter stad varen*... (XII vzn. 68-71).

haar ligging aan de Moezel, niet zo ver van Bitburg, en door het feit dat de stad wordt geregeerd door een bisschop. Toch staan we al heel wat verder dan in andere ridderromans. We kunnen de reisweg van de personages vrij nauwkeurig op een kaart van Europa visualiseren, wat voor een Arturroman onbegonnen werk zou zijn.

Hoe moet dit realisme nu verklaard worden? Als een gevolg van de „verburgerlijking” van de literatuur op het einde van de 13e, het begin van de 14e eeuw? Dat kan. We merken inderdaad dat ook de didactiek en de allegorie niet zonder invloed zijn gebleven op ons werk. We moeten daarbij echter bedenken dat naast (en vaak: tegen) de sterk fictionele Brits-Keltische ridderroman van meet af aan werken werden geschreven die een realistisch karakter hadden: de *Tristan* van Thomas d'Angleterre, de *Cligès* van Chrétien de Troyes, *Eracle* en *Ille et Galeron* van Gautier d'Arras, de *Partonopeus de Blois*, de *Florimont* van Aimon de Varennes, om enkel de werken uit de 12e eeuw te citeren. In de handen van minder grote dichters dan Chrétien de Troyes had de Arturroman de neiging om het fantastische als doel-op-zichzelf na te streven en zo te verdwalen in de meest ongelofelijke extravagaties. Reacties daartegen moeten we niet enkel in de hagiografische of didactische literatuur gaan zoeken; de ridderroman zelf heeft onmiddellijk maar impliciet tegen abheraties binnen het genre stelling genomen³¹, o.a. door te kiezen voor een voorstelling die „ne tut mençunge, ne tut veir”³² was, maar toch duidelijker op het laatste de nadruk wou leggen.

31. Zie o.a. A. Fourier, *o.c.*, blz. 491-492.

32. Een citaat uit *Le roman de Brut* van R. Wace (uitg.-I. Arnold), vs. 9793. Zie A. Fourier, *o.c.*, blz. 15.

Zuidnederlandse deelname in de Zweedse Oost-Indische Compagnie 1731-1786 *

door

DR. C. KONINCKX

In het kader van de Zweedse week, gehouden te Gent in 1964, hield K. G. Hildebrand een lezing over zes eeuwen handelsbetrekkingen tussen Zweden en de Zuidelijke Nederlanden. Hierin werden enkele regels besteed aan de Zuidnederlandse financiële participatie in de Zweedse Oost-Indische Compagnie, een feit dat verder niet gepreciseerd wordt. De lezinghouder beschouwde het als een geïsoleerd gebeuren, daar hij voor de 18de eeuw geen andere markante feiten in de handelsbetrekkingen tussen de twee landen kon aanduiden¹. Er dient hier onmiddellijk aan toegevoegd, dat dit gegeven tot dan een onderwerp was dat weinig de aandacht van de historici had weerhouden. In hoofdzaak herneemt K. G. Hildebrand een visie, die twintig jaar vroeger door de vermaarde

* Lezing gehouden in de Universitaire Stichting te Brussel op 12 maart 1977 voor de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij, afdeling Algemene Geschiedenis met betrekking tot het thema: Belgische investeringen in het buitenland. Wij hechten er belang aan F. Daelemans, assistent aan de Vrije Universiteit Brussel, te bedanken voor de nauwgezette herlezing van het manuscript.

Gebruikte afkortingen:

NBW *Nationaal Biografisch Woordenboek. (Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten.)* Brussel, 1964-
SMK *Svenska Män och Kvinnor.* 8 dln. Stockholm, 1942-1955
Archiefafkortingen:

- België:

PAA *Archief Plantijnmuseum Antwerpen*
RUG. FHH *Rijksuniversiteit Gent. Handschriftenkabinet van de Bibliotheek Fonds Hye - Hoys*
SAA. GIC. *Stadsarchief Antwerpen. Fonds Oost-Indische Compagnie*

- Zweden:

GUB. SOKA. *Göteborgs Universitetsbibliotek. Svenska Ostindiska Kompani*
LAG. ÖIJ. *Göteborgs Landsarkivet Öjareds säters arkiv*
LAG. ÖST. *Göteborgs Landsarkivet Östadsarkivet*
RAS. H & S. *Riksarkivet i Stockholm. Kammararkivet Handel & Sjöfart*
RAS. KKH. *Riksarkivet i Stockholm. Kommerskollegium Huvudarkivet.*

1. K. G. Hildebrand, *Economic relations between Belgium and Sweden through six hundred years.* In: *Een Zweedse week, 1964*, p. 45 (*Werken uitgegeven door het Rectoraat van de Rijksuniversiteit te Gent*, n° 12). Gent, 1964.

Eli F. Heckscher was geformuleerd, hoewel met een andere schakering.

Eli F. Heckscher had een „Belgisch aandeelhouderschap” in de Zweedse Oost-Indische Compagnie reeds vastgesteld, maar vermits de „Belgische” namen voor Zweedse historici weinig of niets betekenden, werd niet verder ingegaan op dat aspect².

Nochtans had Leo Michielsen dat aspect ook aangesneden in zijn studie over het kapitalisme te Antwerpen in de 18de eeuw. Deze geleerde had de aandacht gevestigd op verscheidene kapitaal-investeringen in de Zweedse Oost-Indische Compagnie vanuit Antwerpen. Zonder dat financieel aandeel zou de compagnie – die hij als de „Oost-Indische Compagnie van Gothenburg” aanduidde – niet leefbaar geweest zijn, althans volgens schrijver³. H. Coppejans-Desmedt in haar studie over de gegoede burgerij te Gent in diezelfde eeuw, had een gelijkaardige interesse genoteerd, deze keer vanuit Gentse handelskringen⁴. De historische literatuur van oudere datum was echter categoriek geweest in dat verband. Sommige auteurs beweerden immers dat de Zweedse Oost-Indische Compagnie eenvoudigweg een voortzetting was van de „*Generale Keizerlijke en Koninklijke Indische Compagnie gevestigd in de Oostenrijkse Nederlanden*” te Oostende. In het verdere verloop van deze bijdrage zullen we deze compagnie afgekort de Oostendse Compagnie noemen.

In 1732 zeilden de laatste Oostendse Indiëvaarders naar het Verre Oosten – het waren de laatste stuiptrekkingen van een ziel-togende onderneming. Bijna gelijktijdig, namelijk in 1731, verkreeg een groep geassocieerde kooplui uit Gotenburg en Stockholm een formeel charter van de Zweedse vorst met een octrooi voor de handel met het Verre Oosten. In 1732 vertrok het eerste Zweedse vaartuig naar China.

Het verband tussen de twee compagnies is niet uit de lucht gegrepen, vermits graaf Hendrik de Calemberg, kamerheer van keizer Karel VI en door deze als commissaris van de Oostendse Compagnie afgevaardigd, in 1739 rapporteerde: „*On m'assure que les Anversois ont placé dans les compagnies du Nord à*

2. E. F. Heckscher, *Sveriges Framgångsrikaste Handelsföretag. Ostindiska Kompaniet*. In: *Historieuppfatning, materialistik och annan*. (Stockholm, 1944), pp. 210-211.

3. L. Michielsen, *Het Kapitalisme te Antwerpen in de XVIIe en XVIIIe eeuwen*. In: *Nederlandsche Historiebladen*, II, 1939, pp. 256 & 260. (Zie ook zijn doctoraatsverhandeling met dezelfde titel; Stadsarchief Antwerpen.)

4. H. Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot de Studie van de Gegoede Burgerij te Gent in de XVIIIe eeuw. De vorming van een nieuwe sociaal-economische Stand ten tijde van Maria-Theresia*. (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, jg. XIV, n° XVII) Brussel, 1952, pp. 142-143.

*Stockholm, plus de 1.600.000 florins, et les meilleurs officiers et matelots qu'ils emploient sont originaires de nos côtes.*⁵ Meer dan één historicus zou op dergelijke uitspraken voortbouwen, speculerend op de gelijktijdigheid van historische feiten: immigratie in Zweden van Schotten, o.a. vanuit de Zuidelijke Nederlanden, afschaffing van de Oostendse en oprichting van de Zweedse Compagnie. De spoorloos verdwenen bewijzen van een veronderstelde kapitaaloverheveling tussen de twee compagnies omhult de financiële administratie van de Zweedse rederij met een waas van geheimdoenerij en verschaft diezelfde historici een argument ter onderschraging van hun stelling.

Op die manier groeide de opvatting uit tot een vaststaand feit in de geschiedschrijving, namelijk dat de Oostendse Compagnie – afgeschafte onder de druk van de grote zeemogendheden – gecontinueerd was in de Zweedse, door een overheveling van kapitaal en manschappen. Deze visie vindt men niet alleen in oudere werken terug; ook in recentere studies over de 18de eeuw wordt ze overgenomen en beklemtoond⁶.

In een meer algemene zin verklaarde Louis Dermigny op het „8ste Internationaal Colloquium voor Maritieme Geschiedenis (1966)”, dat alle Oost-Indische compagnies – de Zweedse inclusief – hun ontstaan te danken hadden aan de explosie en expansie van Antwerpen, waarvan de weergalm tot in Amsterdam nog eens versterkt werd, „interminable queue de la comète brabançonne”, en waarbij de Oostendse Compagnie niet minder was dan een

5. L. Mertens, *La Compagnie d'Ostende*. In: *Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers*, VI, 1881, p. 386.

6. L. Bonnassieux, *Les Grandes Compagnies de Commerce. Etude pour servir à l'histoire de la colonisation*. Parijs, 1892 [reprint: New York, 1969], p. 472.

H. Benedikt, *Als Belgien österreichisch war*. Wenen-München, 1965, p. 53. „Die Kompanie [von Ostende] überliess ihre Schiffe der 1731 von Josias van Asperen und dem Schweden Heinrich König gegründeten schwedischen Gesellschaft, welche Indien- und China-fahrer in Gotenburg auslaufen liess.” Wat volkomen onwaar is!

M. Deveze, *L'Europe et le Monde à la fin du XVIIIème siècle*. (Coll. *L'Evolution de l'Humanité*, XXVII) Parijs, 1970, p. 132. „La compagnie suédoise, dont le privilège a été renouvelé en 1746 pour vingt ans, se nationalise [!] vers 1750, avec la collaboration de négociants de Göteborg et de Stockholm.”

E. J. Baels, „*De Generale Keizerlijke en Koninklijke Indische Compagnie gevestigd in de Oostenrijkse Nederlanden*” genaamd de *Oostendse Compagnie*. [Oostende, 1972], p. 156. „Om het kapitaal [van de Oostendse Compagnie] nog te laten renderen werd een groot gedeelte geïnvesteerd in de Zweedse Compagnie, die Koning Fredrik I op 14 juni 1731 had gesticht. De schepen vertrokken uit Göteborg en dank zij sterke financiële hulp van de Oostendse Compagnie en met behulp van veel uitgeweken Oostendse matrozen [?] kwam die Compagnie snel tot bloei.”

H. S. K. Kent, *War and Trade in Northern Seas. Anglo-Scandinavian economic relations in the mid-eighteenth century*. (Cambridge Studies in Economic History.) Cambridge, 1973, pp. 117, 120 nuanceert ietwat meer.

terugkeer naar de oorsprong⁷. Dat zette de totnogtoe onbewezen nauwe relatie tussen de twee handelsmaatschappijen nog eens extra in de verf. Die Hesiodiaanse cyclische zienswijze geeft een schijnbaar pasklaar antwoord. De historiografie van de betrekking tussen de Oostendse en Zweedse Compagnie berustte echter tot op het huidige ogenblik op synthese-werk. Geen enkele detailstudie had dit kwantitatief noch kwalitatief onderzocht. Het bleef in feite bij algemene doch onprecieze beweringen.

Wat is er van een Zuidnederlandse deelname in de Zweedse Oost-Indische Compagnie, en onder welke vormen deed die zich voor? Een antwoord te geven op deze twee vragen is het opzet van deze studie. We steunen op onze analytische studie over de Zweedse Compagnie en op een voortgezet onderzoek⁸. Tevens zullen we trachten uit te maken, in hoeverre de Zuidnederlandse participatie als een voortgezette „Oostendse” participatie kan beschouwd worden.

I. VOORTZETTING VAN TRADITIES? – OVERNAME VAN MATERIEEL?

In mijn reeds geciteerde studie heb ik duidelijk kunnen vaststellen, dat de Zweedse Oost-Indische Compagnie een eigen traditie heeft aangekweekt wat de vaarroutes, de scheepsbouw, het handelsstelsel enzovoort betreft⁹, en dat het oprichtingscharter geenszins afgekeken is van dat van de Oostendse rederij. Daar tegenover staat dat de Zweden in Bengalen gebruik hebben gemaakt van de verlaten keizerlijke loge te Banquibazar. Dit heeft de Compagnie te danken aan de Oostendenaar André-Jacques Flanderin, die in Zweedse dienst meevoer naar Oost-Indië. Flanderin onderhandelde met de achtergebleven gouverneur François de Schonamille, zelf

7. L. Dermigny, *L'Organisation et le Rôle des Compagnies*. In: *Sociétés et Compagnies de Commerce en Orient et dans l'Océan Indien*. (Actes du Huitième Colloque International d'Histoire Maritime Beyrouth 5-10 septembre 1966, o.l.v. M. Mollat) (Bibliothèque Générale de l'École Pratique des Hautes Etudes. VIe section.) Parijs, 1970, p. 448.

8. *Het Eerste en Tweede Octrooi van de Zweedse Oost-Indische Compagnie (1731-1766). Een bijdrage tot de maritieme, economische en sociale geschiedenis van Noordwest-Europa in zijn betrekkingen met het Verre Oosten*. (Vrije Universiteit Brussel, 1975) (doctorale dissertatie). In de loop van 1979 zal de uitgeverij G. Desmet-Huysman een Engelse versie van het herwerkte proefschrift publiceren. Het onderzoek waaraan wij nu nog voortwerken, bestrijkt de periode van het derde octrooi, zijnde van 1766 tot 1786.

9. Zie ook C. Koninckx, *Drie reizen van de Zweedse Oost-Indiëvaarder „Fredericus Rex Sueciae”*. In: *Mededelingen van de Marine Academie*, XXII, 1971-1972, pp. 77-100; en *Het Scheepstype in de Zweedse Oost-Indische Compagnie tijdens het eerste en tweede octrooi (1731-1766)*. In: *Mededelingen van de Marine Academie*, XXIII, 1973-1974-1975, pp. 63-94.

een Oostendenaar, opdat de Zweden handel zouden kunnen drijven in Banquibazar, de oude nederzetting van de Oostendse Compagnie¹⁰. De betekenis hiervan moet niet overdreven worden. De Schonamille was op dat ogenblik door het Hof van Wenen aan zijn lot overgelaten; de man was dus blij even met Europeanen om te gaan. Hij liet de gelegenheid natuurlijk niet voorbijgaan om door bemiddeling van Flanderin zijn klaaglied minstens tot in Brussel te doen weerklinken.

Op een totaal van 61 expedities voor de periode 1731-1766 reedde de Zweedse Compagnie slechts drie schepen uit naar Bengalen. Dat beperkt in bijzondere mate de rol gespeeld door de „Oostendse” factorij in het kader van de Zweedse Compagnie; want we kunnen bovendien het weinig succesvol karakter der Bengaalse expedities op financieel gebied niet met stilzwijgen voorbijgaan. Daarom werden de eigenlijke Indische expedities ook gestaakt!

Volgens H. Benedikt zou de Zweedse Compagnie vaartuigen van de Oostendse hebben overgenomen. Op één enkele uitzondering na, is dat onjuist. Tijdens de periode 1731-1766 werden slechts twee vaartuigen in het buitenland aangekocht. Het tweede schip door de compagnie uitgereed, de *Ulrica Eleonora* (1733), was overgekocht van de „East India Company”, terwijl de *Tre Cronor* (1736) de *Apollo* was van de voormalige Oost-Indische Compagnie van Oostende. Het maakte een eerste reis onder keizerlijke vlag, en voer daarna in 1730 onder Pruisische vlag¹¹. In 1735 werd het door Johan Friedrich König – commissaris van de Zweedse Compagnie – te Hamburg opgekocht¹². Alle andere schepen waren op Zweedse werven gebouwd.

Voor de octrooien na 1766 noteren we nog twee buitenlandse aanwinsten; maar die periode kan werkelijk nog moeilijk aanknopen met die van de Oostendse rederij¹³. De overname van materieel van de Oostendse Compagnie is dus zeer beperkt. De *Tre Conor* wordt bovendien gerekend tot de laagste tonnages door de Zweden uitgereed. Het vaartuig zeilde een enkele keer voor rekening van de compagnie naar China¹⁴.

10. C. Koninckx, *Flanderin, Andreas Jacobus*. In: *NBW*, V, 1972, p. 339.

11. L. Dermigny, *La Chine et l'Occident. Le Commerce à Canton au XVIIIème siècle*. Parijs, 1964. Dl. I, p. 177.

12. *RAS. KKH.*, nl. op 7 dec. 1735.

13. Het aandeel van de buitenlandse scheepswerven in de samenstelling van de Compagnie-vloot in haar totaliteit werd door G. A. Zethelius op 7,4% berekend (*Stockholms-varven under 1700-talet*. In: *Sjöhistorisk Årsbok*, 1955-1956. *Föreningen Sveriges Sjöfartsmuseum i Stockholm*. Stockholm, 1957, p. 85).

14. C. Koninckx, *Het Scheepstype ... op. cit.*

II. OVERKOMST VAN MANSCHAPPEN

De aanwezigheid van Zuidnederlanders in de Zweedse Compagnie vormt een belangrijker punt.

Bij het varende personeel treffen we enkele Zuidnederlanders aan : de kapiteins De Clerck, Brunet, Carpentier, Pieter Dens en Pieter Bedet waren oud-gedienden van de Oostendse Compagnie. Voor Zweedse rekening voeren allen uit als tweede of onderkapitein, een functie aan die van kapitein toegevoegd, althans tot op het einde van het eerste octrooi. Op vier na waren alle onderkapiteins vreemdelingen. Het lag ongetwijfeld in de bedoeling de leemte in de ervaring op de lange omvaart bij de Zweden weg te werken. In die zin kan de rol van genoemde „Oostendenaars” niet onderkend worden. Integendeel, hun aanwezigheid moet verrijkend hebben ingewerkt op het gebied van de navigatie. Carpentier voer driemaal uit in Zweedse dienst, Brunet tweemaal en de anderen telkens éénmaal.

Behalve deze figuren voeren zeer waarschijnlijk geen andere Zuidnederlanders mee. Verwonderlijk is dat hun aanwezigheid beperkt blijft tot de officiersposten. Op zichzelf een interessant fenomeen, ontnemt dat – ondanks zijn kwalitatief karakter – alle waarheid aan de bewering van Calemborg, volgens wie de Zweedse rederij haar beste officieren en matrozen uit onze kuststreken recruteerde.

We vinden nog Zuidnederlanders als supercargo of assistent-supercargo. Supercargo's hoorden in feite niet tot de eigenlijke scheepsbemanning. Zij waren de varende handelslui van de compagnie. In die functie treffen we André-Jacques Flanderin uit Oostende aan, Michel Verbeke en Daniel Vigneaulx. Flanderin voer driemaal als 2de-supercargo ; Verbeke voer telkens éénmaal uit als vijfde en derde, terwijl Vigneaulx éénmaal derde-supercargo was en driemaal tweede. Onder de assistent-supercargo's noteert men : Jean-Louis Caters uit Doornik, Antoine Durbuteau uit Brugge (of Leuven) en J. de Proli uit Antwerpen. Zij voeren elk slechts éénmaal uit.

Flanderin en Vigneaulx waren beide overgestapt van de Oostendse Compagnie, waar ze als varende „schrijvers” diensten gepresteerd hadden. Het is misschien niet helemaal oninteressant even aan te stippen dat Vigneaulx een neef was van de „Oostendse” gouverneur in Bengalen, de Schonamille, die op zijn beurt verwant was met Flanderin. Verbeke was een neef van Flanderin ¹⁵.

15. Maria Francisca de Schonamille was meter van Johannes Baptista Flanderin, de broer van André Jacques. C. Koninckx, *Andreas Jacobus Flanderin. Een acht-*

Deze Zuidnederlandse vertegenwoordiging kan men niet voorbijgaan, zonder nadere verduidelijking te verschaffen omtrent de functie van supercargo. De supercargo's waren de rechtstreekse vertegenwoordigers van de compagnie-directie aan boord en in den vreemde. Zij waren in hoofdzaak belast met de eigenlijke handel van de compagnie, concreet met de zorg voor de vracht – vandaar de term! Bovendien bezaten zij een belangrijke medezeggenschap op andere domeinen, zo o.a. de navigatie, waar ze niet zelden een beslissende rol speelden.

Een verwijzing naar het totaal aantal vreemde supercargo's in Zweedse dienst, laat misschien toe de aanwezigheid van de Zuidnederlanders beter te situeren. Op de dertig eerste-supercargo's van het eerste en tweede octrooi vinden we dertien Engelsen, die vierentwintig maal die functie bekleedden (op 61). In totaal brachten dertig Engelsen het minstens tot 5de-supercargo, terwijl nog vier als assistent uitvoeren¹⁶. Deze vergelijking doet de kwantitatieve betekenis der Zuidnederlandse supercargo's wegslinken. Sommigen hadden diensten gepresteerd in de Oostendse Compagnie, anderen niet! Ook enkele Engelse supercargo's stapten van de Oostendse over naar de Zweedse Compagnie. Dat is het geval met Charles Morford, die als assistent en 3de-supercargo telkens tweemaal uitvoer in de Oostendse. In Zweedse dienst voer hij éénmaal als derde-supercargo, en telkens tweemaal als 2de en 1ste. Gerard Barry was telkens éénmaal 3de en 2de, en tweemaal 1ste-supercargo in de Zweedse Compagnie, terwijl hij voordien schrijver en 2de-assistent was geweest in de Oostendse¹⁷.

Wat niet weinig bijgedragen heeft om de Zweedse rederij als een verlengstuk te beschouwen van de Oostendse, niet alleen op historiografisch vlak, maar ook vanuit het toenmalig Engels con-

tiendeëeuwse middelgrote koopman. In: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, jg. 56, 1973, p. 246 & NBW, V, p. 337.

RUG. FHH. Ms. 1998. *Brief van Flanderin aan Gerard Pauw. Gottenburg 13/24 9bre 1742. Ms. 1999, f° 46 v°.*

16. RAS. KKH. *Liste des Sujets.* [*Idem.* RUG. FHH. Ms. 2093]

LAG. ÖIJ. A 406 F III 1-1.

GUB. SOKA. H 22 *Förteckning öfver kompaniets skepp under 1. och 2. oktrojerna.*

Vgl. met de Oostendse Compagnie, K. Degryse, *De Oostendse Chinahandel (1718-1735)*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LII, 1974, p. 307.

„De Oostendse supercargo's waren hoofdzakelijk Engelsen. Van de 52 teruggevonden belangrijke functies werden er 27 uitgeoefend door Engelsen, 2 door Ieren, 19 door Zuidnederlanders en 4 door Noordnederlanders. Op een totaal van 20 expedities namen die Engelsen en Ieren zelfs 16 maal de functie van eerste supercargo waar, ...”

17. De Engelsman Charles Pike, die volgens enkele biografische nota's van K. Degryse (waarvoor onze oprechte dank!) driemaal supercargo was in de Oostendse, was een tijdlang directeur van de Zweedse Compagnie. E. Olan, *Ostindisk Compagniets Saga. Historien om Sveriges märkligaste handelsföretag.* Göteborg, 1923, p. 99.

currentieel standpunt, is de aanwezigheid in Zweden van de Schot Colin Campbell. Eerst actief in de „East India Company”, daarna aandeelhouder van de Oostendse Compagnie en tevens supercargo, werd Campbell tenslotte medestichter en directeur van de Zweedse Oost-Indische Compagnie. De Zweedse vorst had hem op de koop toe afgevaardigd naar het Verre Oosten als gevolmachtigd minister. Doch nimmer trad Campbell op als officiële agent van de geschorste Oostendse Compagnie. Campbell trok zich trouwens uit die compagnie terug, vóór ze afgeschaft werd. De aanwezigheid van Campbell in Zweden heeft steeds een privaat persoonlijk karakter gehad.

Dat Hendrik König, de man aan wie de Zweedse koning de uiteindelijke privileges voor de Oost-Indiëvaart toestond, een Vlaming was, zoals een Franse auteur beweert¹⁸, is een volkomen aberratie.

Het is interessant in marge te noteren, dat Godefroid de la Merveille, eens kapitein in de vooruitredingen van de Oostendse Compagnie, betrokken was geweest bij het voorstel van staatssecretaris D. N. von Höpken, die een octrooi loskreeg voor de oprichting van een Zweedse Oost-Indische Compagnie¹⁹. Van een eigenlijke Oost-Indische handelsvaart kwam toen niets terecht.

III. FINANCIËLE DEELNAME

We moeten nu nagaan in hoeverre kapitaal vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar de Zweedse onderneming toestroomde. Met andere woorden, heeft de Zuidnederlandse participatie zich op zo'n massale schaal gemanifesteerd als men beweert? Waren Zuidnederlanders aandeelhouders in de Zweedse Oost-Indische Compagnie?

Participatie door andelen

Voor de periode van het eerste en tweede octrooi (1731-1766) zijn slechts weinig namen van aandeelhouders gekend. Brokstukken van documenten, fragmenten uit een partieel bewaard gebleven boekhouding en andere papieren leveren toch enkele indicaties.

18. R. Picard, J.-P. Kerneis & Y. Bruneau, *Les Compagnies des Indes. Route de la porcelaine. (Bibliothèque Historique.)* S.I., 1966, p. 141. Integendeel, König was makelaar te Stockholm, waar hij zich inliet met import en export. Zijn vader stamde evenwel uit het hertogdom Bremen, maar hijzelf was steeds in de Zweedse hoofdstad gevestigd geweest. *SMK.*, IV, 1948, p. 391.

19. E. Ekegård, *Studier i Svensk Handelspolitik under den tidigare Frihetstiden.* Uppsala, 1924, pp. 211 et sq.

We halen uit Zweedse archieven de volgende gegevens.

De intekening voor de expedities van de *Götheborg* (1741-1742) en de *Calmar* (1741-1743) – in een eerste periode schreef men in per uitreding – vermeldt Zuidnederlandse namen²⁰: Jan Bapt. van Schoonendonk, Anna Janzen, Daniel Vigneaulx en Urbano Arnold. In andere uitredingen zien we dezelfde Arnold geïnteresseerd, naast de reeds genoemde Flanderin, Verbeke, Vigneaulx en Vincent Beekman en de weduwe Pietro de Proli. Spijtig genoeg kennen we voor deze expedities niet de totale inzet, zodat het onmogelijk wordt een procentuele participatie van de Zuidnederlanders te berekenen.

Van twee in 1745 verongelukte schepen, de *Drottning af Sverige* en de *Stockholm* is echter een lijst van intekenaars bewaard²¹, waarop weer eens Zuidnederlanders voorkomen: o.a. Bernard Rottiers, de weduwe J. B. Cogels, Carlos Maelcamp, Norbert Louis de Wael, J. P. Henssens, J. B. Van Schoonendonk en Paulus Jacobs. Het Zuidnederlandse aandeel totaliseert meer dan 40% van de intekening.

Als vergelijkingen worden gemaakt tussen de intekening van de Zweden en die van de buitenlanders, dan lijkt het geïnvesteerd kapitaal per hoofd voor de ingezetenen van het Rijk kleiner te zijn dan voor de Zuidnederlanders. Jacobs, Maelcamp, Henssens en Rottiers tekenen in voor bedragen, die het aandeel van Zweedse vermogen reders als Grill of Sahlgren overtreffen. Er moet nochtans een schakering worden gemaakt in het benaderen der gegevens. Als de ingezetenen in eigen naam tekenden, dan vergt dat geen nadere verklaring; want dat was de gewone gang van zaken. Voor buitenlanders die niet ter plaatse vertoefden, was de bemiddeling van tussenpersonen onontbeerlijk. In die zin moeten de grote bedragen van de Zuidnederlandse intekenaars geïnterpreteerd worden. Zij verzamelden geld van particulieren in onze gewesten en stuurden het op naar Zweden. In de boekhouding wordt enkel melding gemaakt van de geciteerde personen, maar in feite schuilt daarachter een variërend aantal geïnteresseerden. De compagnie-directie schijnt wel de namen van de „ondergeïnteresseerden” te hebben gekend. Want waar dezelfde intekenaars werkelijk voor eigen persoonlijk aandeel onderschrijven, dan wordt het in de boekhouding opgetekend met de vermelding „in his own name”²².

20. LAG. ÖST. A 152, 55, ff° 92, 137, 139 & 142.

21. LAG. ÖST. A 152 - 51 - 3. *Subskriptionssumma i de förölyckade skeppen „Drottningen av Sverige” och „Stockholm” 1745.*

22. LAG. ÖST. A 152 - 56. f° 96. „Urbano Arnold to Subscriptions 11 d. smt. 5064,8 ... an action in the Gothenburg & Riddarhus in his own name”.

In die gevallen zijn de bedragen dan ook minder indrukwekkend dan wanneer het aandelen van „ondergeïnteresseerden” totaliseert. Of die precisering konsekwent is vermeld in de handelsboeken kan moeilijk nagegaan worden ; want zoals gezegd is de boekhouding slechts gedeeltelijk bewaard gebleven. We stellen echter vast dat de intekening van sommige Zweden vatbaar is voor een identieke interpretatie²³. In de 18de eeuw was de practijk van de „onderintekening” frekwent zelfs in kleinere ondernemingen²⁴.

Welk systeem ook gebezigd werd bij de intekening, het globale aandeel der Zuidnederlanders in de Zweedse Compagnie wordt niet geminimaliseerd door de gebruikte methode. Een feit is dat de intekening aantrekkelijk was, gezien het charter bij de oprichting dezelfde waarborgen bood voor uitheemsen als voor ingezetenen. Immers bij de terugtrekking van kapitaal uit de onderneming en de uitvoer ervan naar het buitenland, kon men de vrijstelling van de zesde en tiende penning bekomen²⁵.

Gegevens opgedolven uit disparate Belgische archieffondsen, vertellen ons wel dat de Gentenaren Jacobus Fortunatus Maelcamp, Joan Norbert Huytens, Jan Amelot, Alphons Morel en Joanna Catharina Goeman aan de ene kant, en de Antwerpenaren Joannes Jacobus Moretus, de weduwe de Proli, Jacomo de Pret, Paulus Jacobs, Carlos Maelcamp, Joseph de Ghellinck de Tollenaere, Jean Jacques Van Heck, de weduwe J. B. Cogels en Henry Geelhand de Merxem aan de andere kant, aandeelhouders waren in de Zweedse Compagnie²⁶. Weer eens ontbreekt een kader om het aandeelhouderschap van deze personen kwantitatief zinnig te situeren, althans vanuit het compagnie standpunt.

Het aandeelhouderschap van de Antwerpenaar J. P. Henssens, „*administrateur der Zweedsche acties te Gothemburg*” zoals hij in de archiefdocumenten genoemd wordt, is vermeldenswaardig. Henssens was beheerder van fondsen van de voormalige Oostendse Compagnie, nu geïnvesteerd in de Zweedse rederij²⁷.

Belanden wij nu bij het derde octrooi van de Zweedse Oost-Indische Compagnie (1766-1786). Voor deze periode is een aan-

23. LAG. ÖST. A 152 - 55. f° 3. Gustave Cahman tekent in voor Jacob Bornander, Peter Jernstedt, Niels Swahnals, David Svahn en daarna voor eigen rekening.

24. C. Koninckx, *Andreas Jacobus Flanderin ... op. cit.*, pp. 257-258.

25. R. G. Modée, *Utdrag utur alle ... publique handlingar ...* (I-XV, Stockholm, 1742-1829), p. 2323, § 3 ; in tegenstelling tot de situatie in de Oostendse Compagnie, waar vreemdelingen, o.a. gedurende de eerste maanden van de opening der boeken niet mochten intekenen.

26. H. Coppejans-Desmedt, *op. cit.*, p. 143.

PAA. *Recueil de Lettres* : 556, 630, 1214-1215/6, 10 en 13.

27. SAA. GIC. 5911. Zaak J. P. Dhenssens, *administrateur der Zweedsche acties te Gothemburg | de geïnteresseerden in de voormalige Cie.*

deelhoudersregister bewaard²⁸. Het register inventariseert 3.890 acties voor een totaal bedrag van 5.692.000 daalders zilvermunt. Eens te meer treffen we talrijke Zuidnederlanders aan tussen de intekenaars; zij participeren voor minimum 1.492.600 daalders. Dit bedrag vertegenwoordigt 26,2 % van het geïnvesteerde kapitaal.

Wie Zuidnederlander is en wie niet, is niet éénvoudig uitgemakt. Het register vermeldt enkel namen. Maar door een collatie, bijvoorbeeld met aandeelhouderslijsten van de Oostendse Compagnie, is het mogelijk een aantal investeerders te situeren²⁹. Dit wil zeggen dat een vrij belangrijke groep niet minder dan oud-aandeelhouders zijn van de Oostendse Compagnie. Met andere woorden een vrij groot bedrag uit de „Oostendse fondsen” werd in de Zweedse rederij geïnvesteerd.

Het is begrijpelijk dat weinig Zuidnederlanders rechtstreeks in Zweden investeerden, maar veeleer door de tussenkomst van ingezetenen. Dat verklaart waarom buitenlandse fondsen pas enkele jaren na het begin van het octrooi in de Zweedse metropool arriveerden. Het bewijst dat de Zweedse Oost-Indische Compagnie het zeer waarschijnlijk zonder buitenlandse financiële hulp kon stellen. Er werd trouwens meer geboden dan nodig voor de werking van de rederij. Er zijn bovendien aanwijzingen dat niet gans het bedrag der aandelen gedebiteerd werd aan de kassier van de compagnie.

We noteren verder dat de Zuidnederlandse aandelen vaak van eigenaar wisselden tijdens de laatst aangehaalde concessie, en niet zelden overgekocht werden door andere Zuidnederlanders. Bij de lectuur van het aandelenregister kan men zich ook gemakkelijk vergewissen van de successie bij overlijden van een aandeelhouder. De belangstelling van hen, die omwille van hun leeftijd weinig of niets te maken hadden met de verdwenen Oostendse Compagnie komt evenzeer duidelijk tot uiting.

Deze twee vaststellingen onderstrepen de interesse van nieuwe investeerders; anders gezegd van Zuidnederlanders die niet in verband kunnen gebracht worden met de Oostendse onderneming uit het begin van de 18de eeuw. De belangstelling voor investeringen in de Oost-Indische handelscompagnieën was dus in Brabantse en Vlaamse burgerijkringen levendig gebleven, trots de afschaffing van de Oostendse rederij.

28. GUB. SOKA. H22: 1. Aktieägeregister för 3. oktroyen.

29. O.a. SAA. GIC. 5647. S n° 5. Liste des Intéressés qui ont voix dans l'assemblée générale. 1723-1736. Verder 5837 tot en met 5486.

Totdaar de eigenlijke participatie. Maar zoals gezegd was er een surplus aan geboden kapitaal. Behalve het aandeelhouderschap bestonden andere wegen om kapitaal te laten renderen in maatschappijen voor de handel met het Verre Oosten. De bodemerij is één van die mogelijkheden. Ook onder die vorm bleef Zuidnederlandse participatie niet uit in Zweden.

Participatie door bodemerij

Oorspronkelijk was de bodemerij een kontrakt waarbij een kapitein of supercargo zijn schip hypothekeerde bij een particulier die hem geld leende. De geleende som stelde de kapitein of supercargo in staat om een vracht aan te kopen. Als onderpand van de lening diende niet alleen het schip zelf, doch ook de goederen die ingeladen werden. De particulier vroeg als winst een procent op het kapitaal; kapitaal plus winst werden na de aankomst van het schip in de haven waar het naar toe zeilde, afgelost. Het kontrakt in drievoud opgesteld, werd aanvankelijk gesloten voor een negotie van haven tot haven. De bodemerij was deelbaar en toegelaten zonder de reder(s) te informeren.

In de Zweedse Compagnie was de bodemerij toegelaten. Hoewel voor het eerst in het charter van 1746 vermeld, kwam de praktijk reeds voor tijdens het eerste octrooi. De leners mochten hun eigen gages en privilegie-penningen pandzetten, maar niet het schip noch de compagnie-goederen. De directie wenste in kennis te worden gesteld; daarom moesten de bodemerij-brieven voor de afvaart der schepen in Gotenburg voorgelegd worden aan de secretaris van de compagnie, die er akte van nam³⁰. Bodemerij-brieven konden ook nog in Cadiz, waar de Oost-Indiëvaarders binnenliepen tijdens de heenreis, worden aangenomen. Ongetwijfeld lichtte de lener in dat geval zijn cliënt op voorhand in, voordat het anker gelicht werd in Zweden.

Reeds in 1734 registreert men bodemerijen van Jacomo de Pret, Pietro de Proli, André Peytier, Paulus Schilder, Charles Roose, Carlos Maelcamp en Henry Geelhand, allen aandeelhouders van de Oostendse Compagnie, voor een totaal bedrag van £ 14.199³¹. In 1744 schrijft Nicolas Carpentier een bodemerij uit; in 1746 geeft J.-P. Hessens order voor een bodemerij à 36% voor reke-

30. R. G. Modee, *op. cit.*, p. 2333, § 21.

LAG. ÖIJ. A 406. F III. 1-8. Kongl. Maj:ts nådiga-Bref som af Officianterne och Besättningarne på Ost-Indiska Compagniets Fartyg kunna utgifwas. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren den 27 Augustii 1753 (gedrukt).

31. PAA. Recueil de Lettres. 1214-1215/5.

ning van juffrouw Anna Maria de Clèves³². Andere bodemerijen kwamen van Carolina de Clèves, Joseph van Lathem, en Jean Michel Lunden. In 1747 is het Franciscus Joannes Moretus die voor 5.000 gulden banco op bodemerij uitzet à 34 %³³. In 1752 geeft Bernard Rottiers order voor een bodemerij ten gunste van H. Geelhand de Merxem, J. A. Guyot en Adrian Vleeshouwers, voor een totaal bedrag van 7.520 gulden³⁴. Allen zijn aandeelhouders geweest van de Oostendse Compagnie.

De totale bedragen van de bodemerijen liepen soms hoog op, tot 6 en 7 % voor de uitgaven in Kanton voor de expeditie van de *Lovisa Ulrica* en de *Freden* in 1746-1747³⁵. Wat dan toch niet onbelangrijk is! Maar in tegenstelling tot andere Oost-Indische compagnies, waar het een methode kon zijn om de uitredingen te financieren bij gebrek aan fondsen, geloven we niet dat dit het geval was voor de Zweedse rederij. Zeer waarschijnlijk beperkte de practijk van de bodemerij zich tot het financieren van de pacotille der opvarenden. Deze sloegen munt uit de verkoop van die pacotille bij de thuiskomst, terwijl de leners hun eigen kapitaal invorderden en een niet geringe intrest opstreken. De bodemerij was immers ingegeven door de relatie tussen opvarende en investeerder.

De appreciatie van het Zuidnederlandse aandeel verblijft niettemin moeilijk ook op dit punt, bij gebrek aan gegevens betreffende de globale bodemerij-inzet.

Financiering van de vracht

Tenslotte dient de financiering van de Spaanse zilvervrachten te worden vermeld. De Zweedse Compagnie betaalde haar vrachten in het Verre Oosten met kontanten. Het was toen de enige uitweg om met China handel te drijven. En aangezien noch goud noch zilver, noch de nationale munt mocht geëxporteerd worden, moest geld van elders betrokken worden. Naar het voorbeeld van andere compagnies haalden de Zweedse Oost-Indiëvaarders zilverpenningen in Cadiz op de heenreis. Deze zilvervrachten moesten natuurlijk gekocht worden. Een deel werd betaald met vrachtdelen die in Spanje verhandeld werden, een ander deel werd gefinancierd door de intekeningen. Maar nog een ander deel werd aangeschaft door

32. LAG. ÖST. A 152-56, f° 131.

LAG. ÖIJ. A 406 - F III - 2.

33. PAA. Recueil de Lettres, 1214-1215/5.

34. LAG. ÖIJ. A 406. Gvb 1. Journal & Hufwudbook uppå mina privata Affairer under resan till China med Ski. Hoppet. A 1752.

35. LAG. ÖST. A 152-56. Ff° 298-300.

bemiddeling van Antwerpse financierders. Vermoedelijk schoten deze lui geld voor te Cadix voor de aankoop van het zilver, en kon het doorgaan als een vorm van voorafbetaling van hun intekening. Zij traden dus op als een belangrijke tussenschakel in de aanschaf van de zilvervracht.

We ontmoeten de namen van de weduwe Pietro de Proli, Charles en Jacques de Proli, Urbano Arnold en J.-P. Henssens in dergelijke transacties. In de aankoop van de zilvervracht voor de *Calmar* en de *Fredericus Rex Suesiae* in 1744 waren de weduwe de Proli en Urbano Arnold respectievelijk voor 37 en 35 % betrokken³⁶. Een andere keer schiet de weduwe de Proli 206.901,,3 *gulden Vlaams wisselgeld* voor bestemd voor de aanschaf van zilver voor de *Drottning af Swerige* en de *Stockholm* in 1745³⁷. Een jaar later doet zij een gelijkaardige transactie voor de *Calmar* en de *Adolph Friedrich*³⁸.

Een Zweedse Oost-Indiëvaarder, met name de *Riddarhus*, loopt zelfs de haven van Oostende binnen en neemt daar 44 kisten zilver op. Het betreft hier een vracht zilver, die vanuit Londen naar Oostende verscheept was. De weduwe de Proli ontving de lading en het is Nicolas Carpentier die de overlading in Oostende organiseerde. Maar de Zweedse Compagnie koopt dat zilver en crediteert de Proli³⁹.

BESLUIT

Dat waren de verscheidene en zeer verschillende vormen van Zuidnederlandse deelname in de Zweedse Oost-Indische onderneming. We noteren dus : een beperkte maar kwalitatief vermeldenswaardige Zuidnederlandse aanwezigheid bij het varende personeel. Op materieel vlak en ook wat betreft de tradities valt weinig continuïteit te bespeuren tussen de Oostendse en Zweedse rederij.

De belangrijke band tussen de twee ondernemingen ligt echter op het vlak van de financiële participatie. Voor de jaren 1731-1766 kan de globale investering niet geschat worden. Voor de periode 1766-1786 is die wel gekend ! Als we een hypothese vooropzetten,

36. LAG. ÖST. A 152-56. Ff° 66-69.

37. Ibidem. F° 136. „For the cost of ducats 82.456,,1,,3 that she remitted him (= Thomas Rima in Cadiz) at our desire to invest in Mexico dollars to be in readiness for shipping in the Stockholm & Queen on their Arriveall at Cadix being according to a specific acco:t received from her.”

38. Ibidem, f° 180. Namelijk voor 187.839 gulden.

39. LAG. ÖIJ. A 406. F III - 1 - 1. Utdrag ur Cbristian Thams „levnadslopp” 1720-1763.

LAG. ÖST. A 152-55, f° 186 et sq.

steunend op de Zuidnederlandse participatie van 1.492.600 daalders tijdens de laatste periode, dan lijkt het cijfer van Calemborg op 1.600.000 gulden in 1739 niet overdreven. Het is echter niet bewezen. De overdracht van fondsen uit de afgeschafte Oostendse Compagnie is daarentegen een vaststaand feit.

Het zou weliswaar meer correct zijn te spreken van een band tussen de Zuidelijke Nederlanden en de Zweedse Oost-Indische Compagnie, wanneer we het financiële aspect aanraken. Want in tegenstelling met de dienstneming in de Zweedse onderneming – waar niet alleen Zuidnederlanders, maar ook Engelsen voorkwamen, doch in beide gevallen vaak oud-gedienden van de Oostendse Compagnie – zijn de investeerders niet uitsluitend oud-aandeelhouders van de Oostendse rederij, maar meer algemeen Zuidnederlanders. We willen nog even de nadruk leggen op de rol die door de Zuidnederlandse supercargo's gespeeld werd. Zij waren niet zelden op de twee manieren geëngageerd in de Noordse handelscompagnie – als dienstnemer en aandeelhouder –; bovendien traden zij meer dan eens op als bemiddelaars en zelfs als officiële makelaars.

Kortom het brengt het bestaan aan het licht van niet onbelangrijke economische relaties tussen de Oostenrijkse Nederlanden en Zweden in de 18de eeuw. Deze handelsactiviteit was intensiever en bestendiger dan in de vorige eeuwen⁴⁰. En dan laten wij nog onbesproken de talrijke Zuidnederlandse kooplui die in de verkoop of de handel van de Zweedse Oost-Indische retourvrachten geïnteresseerd waren⁴¹.

Hoewel deze bijdrage geen grondige analyse wil zijn, toch illustreren elementen uit ons betoog zeer concreet het 18de eeuwse fenomeen van het handelskapitalisme. Of wordt dat niet duidelijk aangetoond wanneer we constateren dat na de afschaffing van de Oostendse handelscompagnie de aandeelhouders opnieuw investeren in een andere handelscompagnie? Het is niet onwaarschijnlijk dat de winsten opgestreken in de eerste compagnie opnieuw geïnvesteerd werden in de tweede.

De Zuidnederlandse participatie, we hebben het gezien, was dus niet onbeduidend. Nochtans kunnen de twee Oost-Indische compagnies niet met elkaar vereenzelvigd worden. Aan de historische traditie die immer staande hield dat de Zweedse onderneming slechts een surrogaat was van andere Oost-Indische compagnieën,

40. In tegenstelling met wat K. G. Hildebrand aanvoerde in zijn beknopt overzicht van de economische betrekkingen tussen België en Zweden (*op. cit.*).

41. Zoals N. Amelot, J. F. van Beerlere, N. Brandt, Demoor, d'Hooghe fils, Lecler, van Duyn, de weduwen Vermeeren, N. Delvingne (H. Coppejans-Desmedt, *op. cit.*, p. 142) en A. J. Flanderin (C. Koninckx, *op. cit.*, pp. 251-256).

en *per definitie* een verlengstuk van de ongelukkige Oostendse Compagnie, maakte onze algemene studie over de Zweedse Oost-Indische Compagnie definitief afbreuk. In dat verband stemmen we volkomen in met een anonieme Zweedse polemist uit de 18de eeuw, die heftig te keer ging tegen de „*Ignorants & Esprits malins [qui] voudroient donc insinuer, que (la Compagnie suédoise) sera toujours la Compagnie d'Ostende sous un autre nom*”⁴²⁾.

42. RAS. H & S 52. *Lettre d'un Suedoise a un Amy...*

Lezenderwijs

door

R. LIEVENS

§ 1. HADEWYCH : VOTSELADEN VRI

Deze raadselachtige woorden gebruikt Hadewych in haar achtste brief, r. 69 : „Die ghene die mint, hi es gherne gheslegghen om gheleert te sine. De ghene die mint es gherne verstoten om *votseladen vri* te sine. Die ghene die mint, hi es gherne in enicheiden om die minne te minnene ende te besittene.” De drie bewaarde handschriften hebben allemaal dezelfde lezing ‘votseladen’ ; de filoloog kan zich dus hier moeilijk verschuilen achter onoplettendheid van een kopiist.

Verdam neemt het woord op in zijn MNW als lemma-met-eenvraagteken, citeert dan deze unieke plaats en verklaart : „Het woord... schijnt een bijw. te moeten zijn bij *vri*, met de betekenis *geheel en al, ten volle, volkomen*. Men zou kunnen denken aan eene oorspronkelijke lezing *volselagen* (andere vorm van *volslagen*), indien men dit woord ook reeds als bijwoord (zie *volslegen*) voor het Mnl. mocht aannemen.” – Van Mierlo sluit zich hierbij grotendeels aan ; in zijn woordenlijst noteert hij ‘bijw. van elders onbekend’, op p. 77 commentarieert hij deze passage als volgt : „ons *volslagen* ? of *volstaden* = blijvend ? C heeft het woord onderstreept, waarschijnlijk om te kennen te geven dat het woord vreemd was, moest veranderd worden.”

Van vertalers kunnen we niet verwachten dat ze nieuwe wegen banen. Van der Zeyde (1936, p. 82) omschrijft nogal vrij : „Wie mint, laat zich met vreugde uitstoten, om van alle banden vrij te zijn.” Van Bladel en Spaapen (1954, p. 111) leggen zich neer bij Verdam : „Wie mint, die wordt graag verstoten om volslagen vrij te zijn.” Porion (1972, p. 101) tenslotte – of zoals het titelblad duidelijkshalve vermeldt Fr. J.-B. M. P. – geeft alleen maar de gedachte weer : „Qui aime se voit volontiers rejeté, parce qu'il trouve une liberté nouvelle.”

Ik zou de verklaring in een andere richting willen zoeken, zonder de grafie geweld aan te doen en bovendien zonder de betekenis van ‘volsagen’ in de gewenste zin te kompletteren. Ik denk dat *votseladen* een gen. meerv. is (bij *vri*, Stoett § 173, V) van het subst. *futselage*. Dit woord komt weliswaar nog niet voor in het

MNW, evenmin trouwens als het ww. *futselen*¹, maar de familie is er vertegenwoordigd door *futselare* 'beuzelaar, tijdverknoeier'² en door *futselinghe* (Rek. v. Brugge v. 1302, Maskeroen, Velthem).

Futselage, gevormd uit een inheems ww. met de aan het Frans ontleende uitgang *-age* – zoals b.v. *schulage* 'latibulum' in de bijbel van 1360, of *timmerage*, *clappage* en later ook *vrijage* enz. – is dus niet alleen goed denkbaar³, het wordt inderdaad ook gebruikt door Jan van Leeuwen (Groenendaal ca. 1350) met de betekenis 'beuzelarijen, onbenulligheden' of zoals hij het zelf omschrijft 'cleyne dinghe', 'daer luttel aen belanc es of niet'. Ik citeer het nu eerst in zijn kontekst: „siet nochtan soe bliuen die liede met al haren veel biechtens bi na altoes ontfoecht ende ontrust met verwerrentheyt der twiuelachtegher consciencien. ende nochtan soe biechten dese verwerrenden menschen dicwile groote langhe biechten. ya beyde nacht ende dach. ende wanen daer met vrede van consciencien vercrighen omme datse veel *futcelaedsen* voertbringhen daer luttel aen belanc es of niet. Tijd verlies ende hoeftbrekinghe⁴ maecht sijn ende oec menegherande houerde. daerse hem seluen ouermids haer sonderlinc/heyte in behaghen. ya omme dat hem dunct datse cleyne dinghe soe groot wegghen ende achten.”⁵

Aangezien *-age*, ontstaan uit *-aticum*, vroeger in het Frans nog met een dentaal werd uitgesproken (*ādza*)⁶, is het begrijpelijk dat de mnl. kopiïsten in de nesten zaten en weifelden tussen *-aedse*, *-aedje*, *-agie*, *-asie*, *-aye* enz.⁷ Dat Jan van Leeuwen koos voor *-aedse* is dan ook de gewoonste zaak van de wereld. Maar de vraag is nu of Hadewychs *votseladen* wel een variant is van hetzelfde woord. Laten we het suffiks (1° *-ade*) en de stam (2° *votsel-*) afzonderlijk onderzoeken.

1° In de eerste plaats denkt men hier natuurlijk aan het suffiks *-ADE* (cfr het Franse type *promenade*), maar dit schijnt in het mnl. niet produktief te zijn geweest.

1. De oudste tekst in het WNT dateert van ca. 1550. Als vroegste woordenboeken noemt F. Claes, *De bronnen van drie woordenboeken...* p. 258: Berlaimont (1540), het *Naembouck* (1562) en de *Thesaurus* van Plantijn (1573).

2. Reeds in *Wap. Mart.*; in 1249 ook al als familienaam in gebruik: 'magister Iacobus dictus Futselare' (A. Derolez, *Corpus Catal. Belgii* I, p. 100).

3. Ook de pejoratieve betekenis heeft het met de meeste andere woorden op *-age* gemeen.

4. Ook nog niet in het MNW.

5. Dit fragment heeft wijlen Pater Axters opgenomen in zijn bloemlezing op p. 25. Ik citeer volgens hs. Brussel KB IV 401, fol. 162 V a en b.

6. Zie b.v. WNT 1, 2064; J. J. Salverda de Grave, *De Franse woorden in het Nederlands*. Amsterdam 1906, p. 306 en 339; Schönfeld-Van Loey, *Historische grammatica* § 182, e, p. 222.

7. Zie b.v. MNW sub verbo *dijcage*, *potage* of *usage*.

F. Buitenrust Hetteema heeft enkele woorden op *-ade* kort behandeld in TNTL 8, 63. Vier daarvan (dreigade = mine, peperade = piperata, pissade⁸ = minctura, scherade = ruptura) hebben waarschijnlijk alleen een woordenboekleven geleid want ze worden slechts aangetroffen in Gloss. Bern. (Limb., XIVde eeuw); van *asscerade* (Jan Yperman) is de vorming niet duidelijk (WNT I, Supplement, kol. 1831), *predicade* (Leven van Jezus, XIIIde eeuw)⁹ komt uit het mlat. *predicata* (*homilia, concio*).

Dank zij het retrograad wdb. van het mnl. door B. van den Berg ('s-Gravenhage 1972, p. 24) bezitten we thans een volledige¹⁰ lijst van de woordvoorraad op *-ade*. Haast alle voorbeelden horen tot het type *predicade*, waar het suffiks tezamen met het grondwoord in ons taalgebied is geïmporteerd¹¹. Slechts drie gevallen schijnen late produktiviteit van *-ade* te weerspreken: (a) *makade*, (b) *belgade* en (c) *messade*.

(a) Naast *makade* kent Verdam ook *makage*. Na de mogelijkheid te hebben geopperd dat *makade* zou ontstaan zijn uit *maken* + *ade* geeft hij toch duidelijk de voorkeur aan een tweede verklaring: „Of is *m a k a d e* ontstaan uit *m a k a g e* door middel van den tusschenvorm *makaadje* of *makaadse*? Kil. kent alleen *m a k a g e*. Vgl. *c a m p a e n d i e* naast *c a m p a e n g e*¹². Het laatste is het waarschijnlijkst, daar de uitgang *ade* bij de beteekenissen van het woord niet past.” Salverda de Grave sluit zich op p. 269 daarbij aan: „*makade* is te oud om met *-ade* te zijn gevormd.”

Al zou deze redenering aardig in mijn kraam passen, ik twijfel aan haar juistheid. *Makade* en *makage* lijken me eerder twee verschillende woorden met afwijkende betekenis ook, die Verdam ten onrechte samen behandelt. *Makade* 'confectio' is in een levende tekst nog niet aangetroffen; net zoals *pissade* is het waarschijnlijk ontstaan in het brein van een oostelijk lexikograaf en ingevoegd in Gloss. Bern. en vandaar in Gloss. Harl.¹³. *Makage* 'overeenkomst, verdrag' (Gent 1372) of 'legaat' (Willem van der Tanerijen (Brabant 1495, kopie 1529) hoort dan meer westelijk thuis.

8. *Pissade* ook door het Harl. Gloss. (ca. 1440) overgenomen.

9. Zie Van Ginneken, *Taalschat* § 125 n° 89 p. 148.

10. Nochtans ontbreekt er het straks te noemen *messade*, dat wel in het MNW staat, maar voor het *Handwdb.*, waarop Van den Berg steunt, over het hoofd is gezien.

11. Zo b.v. *kemenade* (reeds Leven van Jezus, XIIIde eeuw), dat zich ontwikkeld heeft uit (*camera*) *caminata*; of *sucade* (1480), wellicht uit It. *Zuccata* (zie TNTL 17, 47).

12. Vgl. hierover thans C. Tavernier in *Hand. Top. & Dial.* 44, 1970, p. 82.

13. P. G. J. van Sterkenburg, *Het Glossarium Harlemense. Een lexicologische bijdrage*... 's-Gravenhage 1975, p. 65.

(b) *Belgade* 'toorn' komt één keer voor en wel in Maerlants *Troyen* (ed. N. de Pauw I 99); de grafie, rijmend op *hy dade*, staat boven twijfel verheven. Het MNW ziet er een afleiding in van *belgen* 'met den bastaarduitgang -ade'; Verdam interpreteert hier heel anders dan hij later bij *makade* zou doen. Salverda de Grave (p. 269) stelt m.i. terecht deze twee woorden op dezelfde voet: „Daar nu echter -ade een jong suffix is... en *belgade* reeds in de eerste periode (d.i. tot ca. 1325) voorkomt, acht ik het niet onmogelijk dat het uit een ouder **belgagē* komt.” Ik geloof dat hij gelijk heeft en dat hier wél de argumenten gelden die Verdam zelf later bij *makade* zou gebruiken (zie boven).

(c) *Messade* 'mestvaalt', éénmaal¹⁴ aangetroffen in het *Coerboeck metten doppen* van Antwerpen uit het midden van de XIVde eeuw¹⁵, verklaart Verdam als zijnde gevormd met de uitgang -ade, die ontleend is aan het Romaans waar hij kollektieven vormt. Maar ook voor -age geldt dit – Schönfeld geeft als voorbeeld *boschage* – en gezien in het licht van het reeds gezegde geloof ik dat we deze toevallige formatie ook beter interpreteren als een ongewone spelling van **message*¹⁶. In die overtuiging word ik gesterkt door het feit dat dit in Antwerpen meer gebeurt: ook voor *stage* (uit fr. *estage*) wordt aldaar minstens tweemaal *stadie* 'stellige' geschreven in 1401 (geciteerd in MNW 7, 1901 bovenaan); of moeten we hier *sta-dje* lezen? Vgl. ook *orilodie* (A. G. M. van de Wijnpersse, *De dietse vertaling van Suso's horologium* p. 112, r. 16).

Samenvattend zou ik willen zeggen dat -ade inderdaad een jong suffiks is. Van de mnl. substantieven op -ade beschouw ik het grootste gedeelte als spookwoorden in een oostelijk woordenboek; men kan zich voorstellen dat de lexikograaf wat hem zo gemakkelijk lukte met *piperrata* > *peperade* ook tot andere voorbeelden uitbreidde. De overige twee (*belgade* en *messade*), waaraan ik nu ook *votselade* toevoeg, beoordeel ik als spellingen voor -age.

2° Na het suffiks van *votselade* iets over de stam. De etymologie van *futselen* is onzeker, maar Jan de Vries en zijn voorgangers brengen het in verband met *vutchele* 'lappen' (Leven van

14. Het door Verdam vermelde voorbeeld bij Stallaert is hetzelfde als het zijne.

15. Uitgegeven door F. H. Mertens en K. L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen...* Tweede deel. Antwerpen 1846, p. 478, art. 168. Latere edities (zie *Bouwstoffen* MNW, art. 246 en 259) hebben dezelfde lezing.

16. Verwarring met *message* 'boodschap' is niet mogelijk, aangezien dit in het mnl. nog niet voorkomt.

Lutgart, XIIIde eeuw), *futsel*, *vutsel* 'Panniculus' bij Kiliaen, die elders voor 'panniculus' ook *Vodde* geeft en de adj. *voddigh* / *Pannosus* en *Vodsigh*. Holl. *modderachtigh*. Ik meen dat hier geen moeilijkheden rijzen tussen Hadewych en Jan van Leeuwen.

Het zou wel verleidelijk zijn om de etymologie nog verder in het verleden door te trekken en het formeel verband dat De Vries zag tussen *vod* en germ. **fuþa* 'vulva' thans ook met *futselen* te verbinden, maar op dat glibberig pad begeef ik me niet, nu ik bemerk dat mijn bijdrage over de herkomst van *pril* (Leuv. Bijdr. 48, 1959, 74-80) noch bij De Vries noch in de aanvullingen van F. de Tollenaere enige vermelding heeft gevonden. Verworpen of vergeten? Het blijft voor mij een kwellende vraag.

Naar ik hoop volstaat dit om in de toekomst Hadewychs woorden niet meer als 'volslagen vrij' te verstaan maar als 'vrij van beuzelarijen'. Het verschil is niet zo groot en zeker niet essentieel, maar ik verwacht toch enige belangstelling gewekt te hebben voor een in menig opzicht merkwaardig woord.

§ 2. HADEWYCH : GHENOECHLEECHTEIT

Wat verder in de brieven van Hadewych lezen we in r. 91 van de achttiende: „Redene heuet meer ghenoechleecheit dan Minne, Mer Minne heuet meer suetlicheiden van salicheiden dan redene.” (ed. Van Mierlo p. 155). De hele paragraaf is gebouwd op het verschil tussen minne en redene en de aandachtige lezer vraagt zich af wat toch in de twee geciteerde nevensgeschikte zinnen de tegenstelling kan zijn tussen *ghenoechleecheit* en *suetlicheiden van salicheiden*. Er schuilt hier een moeilijkheid. Gelukkig stamt deze passage uit Willem van Saint-Thierry en voor meer duidelijkheid gaan we bij het Latijn te rade: „Ratio majorem habet sobrietatem, amor beatitudinem.” (PL 184, 393). *Sobrietas* staat er daar, wat Déchanet¹⁷ uitstekend vertaalt door 'plus de retenue'. *Ghenoechleecheit* nu betekent volgens het MNW 'aangename stemming of gevoel, vooral van zingenot, streeling der zinnen, lust, genot, genoegen' en *ghenoechlijcheit hebben in* 'behagen scheppen in'. Hoe kan dit *ghenoechleecheit* dan de weergave zijn van *sobrietas*?

17. J.-M. Déchanet, *Oeuvres choisies de Guillaume de Saint-Thierry*. Paris 1944, p. 188: „La raison montre plus de retenue; l'amour a faim de béatitude.” - Vergelijk hiermee M.-M. Davy, *Guillaume de Saint-Thierry, Deux traités de l'amour de Dieu. De la contemplation de Dieu. De la nature et de la dignité de l'amour*. Paris 1953, p. 103: „La raison se tient dans une plus grande sobriété, l'amour dans une plus grande béatitude.”

De vertalers van Hadewych laten ons hier in de steek; zij projekteren veel te veel de semantische inhoud van de Latijnse term in het mnl. woord. Eerst Van der Zeyde (1936, p. 177): „De rede is gauwer bevredigd dan de minne, maar de minne kent groter bevrediging in de zaligheid.” Vervolgens Van Bladel en Spaapen (1954, p. 177): „Rede heeft meer voldoening dan Minne, maar Minne heeft meer zoete zaligheid dan Rede.” Porion (1972, p. 148) tenslotte laat zelfs de Latijnse stam niet los: „La raison est plus sobre que l'amour, mais c'est celui-ci que sont données la suavité et la béatitude.”

Van Mierlo¹⁸ heeft ook gevoeld dat er iets hapert en tekent ter plaatse aan: „*ghenoechleecheit*, voldoening; het Latijn heeft *sobrietatem*, wat weinig zin geeft: is het *satietaem*? of *suavitaem*?” Aldus redenerend keert hij de rollen om. Door Willems Latijn (zogezegd) te verbeteren reikt hij wel zijn Hadewych als vertaalster de helpende hand, maar redt hij de zin niet: die verliest nu ook in het Latijn zijn pregnante duidelijkheid.

Ik geloof dat we Willem én Hadewych een betere dienst bewijzen door *ghenoechleecheit* te emenderen in *gheuoechleecheit*, dat volgens het MNW betekent 'het in acht nemen van de juiste maat, orde, regel'. Hs. C heeft zonder enige twijfel een *n*, maar de kopiist moet zich bij het lezen van zijn legger vergist hebben. Geen paleograaf zal zich over dit weifelen tussen *u/n* verbazen; dat komt vaak genoeg voor¹⁹ en reeds in 1888 (TNTL 8, 20) heeft Verdam met betrekking tot de verwarring *gevoech/genoech* zijn waarschuwend stem laten horen. In MNW 2, 1812 heeft hij dat nogmaals herhaald en somt hij een aantal voorbeelden van foutieve lezing op. Ik voeg daar nog een tweetal aan toe:

1° Mengeldicht 24, r. 2: C *Dat mi gheuoeghet* tegenover de varianten B *genoecht* en D *genuecht* (zie ed. Van Mierlo p. 127).

2° In *Heim.* v. 910 wil Maerlant 'omnia delectabilia huius mundi' in het Diets weergeven. De hss. stemmen weer niet overeen: C en H lezen *ghenoughelijchede*, L (de legger, ook bij Verdenius) *ghevoughelikede*. Toch illustreert dit vers op zijn eentje Verdam's derde betekenis van *gevoechlijcheit* (MNW 2, 1822), nl. 'voorrecht, het in een goeden of benijdenswaardigen toestand verkeerren'; in casu 'voorrechten, goede dingen'. Gezien het Latijn zou

18. Ik geef hier alleen zijn laatste mening weer. Eerder had hij zich afgevraagd: 'sobrietas: het genoeg-hebben?' (in OGE 3, 1929, 54). of interpreteerde hij *ghenoechleecheit* als 'tevredenheid, genoegen (met een zekere maat?)' (in zijn inleiding tot de brieven, deel II p. 25) of als 'genoegen, voldoening' (in zijn woordenlijst sub verbo).

19. Zie b.v. W. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde*. Zwolle 1962, p. 166.

ik, in afwijking van Verdam en Verdenius, niet aan *ghevoughe-likede* de voorkeur geven.

§ 3. HADEWYCH : VALLEN OF WALLEN ?

Nu we toch met de 18de brief bezig zijn zou ik nog willen wijzen op de volgende passage, een paar regels verder : „Als redene dan valt in begherten van Minne...” (r. 96) Willem van Saint-Thierry schreef 100 jaar eerder 'cedit in affectum amoris' ; dat klopt dus. Maar een vreemde, want paleografisch moeilijk te verklaren variante luidt 'ardet in affectu' ²⁰ Hoe komt de kopiist van *cedit* tot *ardet* (of omgekeerd) ?

In het mnl. echter vinden we de twee betekenissen vlak bij elkaar : *vallen* naast het bij onze mystici welbekende *wallen* 'gloeïend heet zijn'. Jammer dat Pater van Mierlo niet meer leeft. Hij zou bij Willem Nederlandse lucht hebben gesnoven ! Ik herinner hier aan het emfatisch slot van zijn bijdrage over *Hadewijch en Wilhelm van St. Thierry* in OGE 3, 1929, 59 : „vanwaar die eenigszins afzonderlijke, eigenaardige plaats die hem toekomt in de Romaansche mystiek ? En dan herinneren wij ons dat ook hij, als Hugo van St. Victor, van Germaansche, Nederlandsche afkomst was. Is het die Nederlandsche mentaliteit, de Nederlandsche ziel, die zich in zijn mystiek gelden doet ?” ²¹

Deze twee, *vallen* en *wallen*, zijn wel meer met elkaar verward. Verdam (8, 1204 en 1209) vermeldt twee voorbeelden : „wie vele tranen ghi (*Maria aan het kruis*) uutgoot, daer u herte te hem moest vallen (*rijmend op vallen*)”, *O.Vr. Droefb.* 14 ; „uter erden vallet sulc lijn (var. : wallet)”, Sp. I¹, 16, 40.

Het MNW 8, 1201 zegt dat *vallen in* (bet. 7) vooral gebruikt wordt voor 'vervallen tot een minder gunstigen toestand' en het enige voorbeeld van een verbinding met *begeerte* is ook duidelijk in verfoeilijke zin : „Dusdaneghe dinc dedem sijn herte Vallen in quaden begherte”, *Theoph.* v. 366.

M.i. kan de emendatie *vallen* > *wallen* worden overwogen. We komen dan in de buurt van het volgende citaat uit Ruusbroec (IV, 102, r. 26) waar ook de geest brandt in liefde : „ende onse

20. Zie Déchanet, *Oeuvres choisies...* p. 188, vn. 65 ; voor zijn vertaling gebruikte hij hs. Brussel K B II 1052 (abdij van Aulne in Henegouwen, XII-XIIIde eeuw). – In de vier XIIIde-eeuwse hss., die Davy, *Deux traités* gebruikte, komt deze variant *ardet* niet voor.

21. Zie de reactie hierop van J.-M. Déchanet, *Guillaume de Saint-Thierry, L'homme et son œuvre*. Brugge 1942, p. 183 : „Au fond la chose est possible. Mais faut-il remonter si haut – jusqu'à une communauté d'origine, lointaine et problématique... ?”

gheest es ghelijc levender wallender olyen, die leeft ende walt in dat vier der Minnen Gods."

§ 4. RUUSBROEC: „DAT DEN ANDEREN OVERBLIJFT"

In zijn levensregel voor een Brusselse klaris, een werk dat hij toen nog de onvrije titel *Vanden VII sloten* durfde geven, spreekt Ruusbroec op een bepaald ogenblik over matigheid in spijs en drank: „En soect noch smaec noch lost noch gherief, maer laedt u grove spise ghenoeghen ende dat den anderen overblijft, eest alsoe dat ghijt van natueren vermoecht" (ed. III, p. 97 r. 19). Schijnbaar is hier geen vuiltje aan de lucht, men leest zo gemakkelijk over de moeilijkheid heen. Surius vertaalt: „sed rudiori cibo contenta esto: et quae alijs supersunt edas, si tamen natura tua id patitur." Dit Latijn kan toch alleen betekenen 'eet wat voor de anderen overvloedig aanwezig is, wat de anderen teveel hebben en overlaten'. Maar Ruusbroec kan toch moeilijk aan jonkvrouw Mergriete van Meerbeke de raad hebben gegeven aan tafel geduldig te zitten wachten tot haar medezusters klaar waren en dan pas aan de slag te gaan, indien er nog wat overbleef.

Toch zoeken de benediktijnen van Saint-Paul de Wisques (I, p. 171) het in dezelfde richting: „mais contentez-vous d'aliments grossiers et de ce que les autres laissent, si toutefois vous pouvez le supporter." – Moereels (1976, p. 47) blijft iets dichter bij het middelnederlands en stelt het zodoende nog aanschouwelijker voor: „Zoek niet uw smaak of lust of gemakzucht¹ te voldoen, maar stel u tevreden met eenvoudige spijzen en wat van anderen overblijft, tenminste als uw gestel het verdraagt." Het lijkt hier zelfs alsof de canterse Mergriete moet opmaken wat de andere klarissen op hun borden achterlieten. Dat kan Ruusbroec toch zeker niet bedoeld hebben; trouwens dat staat er ook niet in het middelnederlands, maar wel 'dat den anderen overblijft'.

Naar mijn mening is 'den anderen' geen datief meervoud, maar wat Stoett noemt een adverbiale akkusatief van tijd (§ 198). Daarbij werd het substantief *dach* als vanzelf sprekend niet uitgedrukt; Stoett (§ 211) geeft van deze ellips een paar voorbeelden: 'Alreheiligen (nl. dach)' , 'Ten joncsten (nl. dage) daer hi sal doemen' in *Rijmb.* v. 25785.

1. Onjuiste en onbegrijpelijke weergave van *gberief* 'zingenot'. Ik vermoed dat men het met gemakzucht in de kookkunst niet tot smakelijkheid brengt.

'Den anderen' betekent dus hetzelfde als de genitief *Des anders* (of zwak: *anderen*) *dages*: 'op de volgende dag'². Ruusbroec meent terecht dat er geen eten mag verloren gaan; het klikkje, dat in de pot bleef, hoort niet in de vuilnisemmer, maar moet de volgende dag op tafel komen.

Voor wie nog mocht twifelen geef ik enkele gelijkende plaatsen uit Ruusbroecs *Tabernakel*. Mozes draagt Aäron en zijn zonen op te eten van het ramsvlees en het ongedesemd brood; en Leviticus 8,32 gaat dan verder: „Quicquid autem reliquum fuerit de carne et panibus ignis absumet.” Ruusbroec betreft hierbij ook Exodus 29,34: „Quod si remanserit ... *usque mane*, combures reliquias igni.” (En zo iets ... *tot de volgende morgen* zou overblijven, moet ge dat overschot verbranden.)³

Dit bevel van Mozes, dat de geheiligde spijzen op de volgende dag moeten verbrand worden, komt in Ruusbroecs kommentaar een aantal keren terug:

- (a) Ende al dat hen overbleef tote in den anderen dach, dat verberrenden si in den viere (II 227, 36)
- (b) Ende al dat hen overblijft op den anderen dach, dat selen si verberren (II 239, 5)
- (c) Ende al dat over bleeft (sic?) tote in den anderen dach, dat moeste men verberren (II 242, 11)
- (d) Ende al dat vleesch dat overblijft in den anderen dach, dat sal men verberren (II 243, 33)

In (a) en (c) werkt bij *tote* (verbonden met een verleden tijd van het werkwoord) het *usque* van de vulgaat nog door. In (b) en (d) kiest Ruusbroec een voorzetselbepaling, rep. met *op* en *in*; zich richtend tot een 'lieve suster' (r. 1), los van de plechtige bijbeltaal, kon hij een natuurlijker toon aanslaan en een beknopter konstruktie gebruiken: 'den anderen dach' en zelfs 'den anderen'.

§ 5. RUUSBROEC: DAT CROENEN 'HET KROONTJE'

In hun historische grammatika zeggen Schönfeld en Van Loey (§ 185 p. 226) dat het germaanse suffiks *-in* oorspronkelijk diende tot vorming van adjektieven vooral bij dier- en stofnamen (*silverijn*); in de van diernamen aldus gevormde adjektieven werd het gesubstantiveerde neutrum gebruikt tot aanduiding van het jonge

2. Van het bijwoord 'anderdages' geeft MNW I 412 alleen de betekenis 'de vorige dag' en 'onlangs', maar in I 411 sub 'ander' wordt duidelijk geïllustreerd dat 'ander' de naastaangrenzende betekent, hetzij van voren of van achteren, vooral in verbinding met *dag*.

3. De mnl. vertaling staat op p. 191, r. 5: „Eest dat daer iet over blijft... tote der marghen stonden, die relieve seldi verberren in den vier.”

dier – zodoende kreeg het een verkleinende betekenis (*kiekijn, veulen, varken*⁴) – en voorts ook in vleinamen (*Moenin*).

Zaaknamen met *-in* zijn vrij zeldzaam; Schönfeld noemt alleen *kluwen* en *veken*. Een ander aardig voorbeeld vond ik in Ruusbroecs *Tabernakel*. Voor een goed verstaan van het woord in zijn kontekst is wel enige toelichting vereist.

In zijn allegorische verklaring van het tabernakel is de Brabantse mysticus dan gekomen bij de tafel der toonbroden in de ark des verbonds. Exodus 25,24 beschrijft hoe deze versierd moet worden: „*faciesque illi (nl. mensae) labium⁵ aureum per circuitum et ipsi labio coronam interrasilem⁶ altam quatuor digitis et super illam alteram coronam aureolam.*”⁷

Aan de hand van deze opdracht is het moeilijk zich een preciese voorstelling van de zaak te maken⁸. *Historia Scolastica* van Petrus Comestor, die Ruusbroec ook op deze plaats heeft gebruikt⁹, wist ook niet goed raad met de laatste *corona aureola*; wel zegt hij uitdrukkelijk dat ze van kleiner formaat was: „Huic (nl. boven de eerste corona) vero superposita erat alia corona minor ista. Sed quanta, et quomodo superposita, et an plana, vel interrasilis nescimus: tamen aureola vocatur.” (PL 198, kol. 1171 C). Maerlant koos dan ook een eenvoudiger model: „Al omme ghinc .j. ranke (var. rant) scone Van goude ghemaect als ene crone .JJ. vingre boven der taflen hooch Bescreef die gone die niet ne looch.” (*Scolastica* v. 4761)

Wanneer Ruusbroec nu doordringt tot de diepere zin van dit schriftwoord, spelen al de genoemde elementen een rol. *Labium* (die guldene boert) verwijst naar ‘die opganc onser caritaten’, *corona* (die guldene croene) naar ‘minne met alle den goeden werken’; en dan komt daarboven *aureola* ‘een clein croenken van finen goude’ (ed. II, 291, r. 33), waarvan Ruusbroec naar eigen inzicht de *sensus mysticus* geeft: „Ende dit was oec die (f. 103a) sake dat dat cleine croenen aureola bouen die groete croene stont Want daer onse minne bouen al hare werke verberrent ende

4. Zie over *varken* de discussie De Tollenaere-Heeroma in TNTL 67 en 68.

5. Een glosse verduidelijkt ‘*limbum vel coronam*’.

6. *Interrasilis* betekent ‘in half verheven beeldhouwwerk’, door Ruusbroec weergegeven als ‘sum plein ende sum ghebeelt (of ghegraven)’.

7. In een moderne vertaling luidt dit nogal afwijkend: „maak er loofwerk van goud omheen. Ge moet daar een lijst van een hand breed omheen maken en om die lijst loofwerk van goud.” Deze laatste zin volgt een variante lezing: „et ipsi labio clausuram palmarem (‘een hand hoog’) per circuitum, et facies coronam auream illi clausurae per circuitum.”

8. Een afbeelding is opgenomen op Titus’ triomfboog in Rome. Zie *Dictionnaire de la Bible* 5, 1912, kol. 1967.

9. Zie F. van den Berghe, *De invloed van Petrus Comestor op de schrijftuerverklaring van Jan van Ruusbroec*. Brussel 1949, p. 19.

versmelt in brande der ewegher minnen gods daer es dat ghelieuen onser minnen alre meest ende alre soetst. Ende in dien verniuten (sic) onser minnen ontfaen wi dat cleine croenen daer god werct ende wi dat gheuoelen ende ghedoeghen. Maer hoe dat cleine croenken bouen die grote croene stont in der figuren dat en vint men niet ghescreuen Ende hoe oec onse bloete minne verberrent ende vernieudt in die minne gods men caent oec ghespreken noch ghescriuen Maer die hoeghe minne draghen si moghens gheuoelen" ¹⁰.

Naast *croenken* ¹¹ staat er in hs. A duidelijk voor aureola tweemaal *dat cleine croenen*; de goede zin van de gehele passage en ook het onzijdig geslacht bevestigt het diminutivum. Het suffiks *-in* was in de XIVde eeuw wel niet meer produktief; wellicht bezat het alleen nog zeer vaag verkleinende waarde, zodat Ruusbroec het tweemaal met het adjektief *cleine* moest verduidelijken.

§ 6. JAN VAN GORCUM EN RUUSBROEC

In OGE 24, 1950, heeft Edg. Heynen op p. 381-400 een bijdrage gewijd aan het leven en vooral aan de werken van Jan van Gorcum, een hervormde die onder invloed van Pelgrim Pullen katholiek priester werd, in Den Bosch zijn taak vervulde en aldaar overleed in 1619.

Onder zijn talrijke werken noemt Heynen ook *De Gheestelycke Bruyloft tusschen Godt ende onse nature* (Den Bosch, 1611). Hoewel op het titelblad Mattheus 25 (over de vroede en dwaze maagden) wordt geciteerd, heeft dit boekje op het eerste gezicht niets te maken met Ruusbroecs *Brulocht*. Maar wie rustig verder bladert tot bij het twintigste hoofdstuk (blz. 181) spitst bij de beginwoorden de oren: „DEsen bruydegom is Christus/ende de menschelijcke natuer is de bruyt / die Godt ghemaect heeft tot dat beelde ende tot de gelijckenisse zijns selfs...” Hier is wel degelijk de meester van Groenendaal aan het woord en dat blijft zo tot het einde (p. 204) van hoofdstuk 21, getiteld „Van vijfderley menschen die comen moeten ten ordele”.

10. Ed. Ruusbroecgenootschap II, p. 293; ik citeer naar het standaardhandschrift A (Brussel KB 19295-97, fol. 103 RA). Het 14de-eeuwse handschrift B uit Rooklooster heeft hier driemaal 'dat cleine croenken'.

11. Ook elders in handschrift A van het Tabernakel is *croenken* het gewone verkleinwoord; zie bv. tweemaal p. 135 en 173, driemaal p. 137. In de andere handschriften heb ik niet stelselmatig gezocht; ik kan alleen zeggen dat handschrift G (Brussel KB II 296), geschreven in 1510, op de korresponderende plaatsen (fol. 201 V) overal *croonken* heeft.

Jan van Gorcum heeft geen doorlopende tekst overgeschreven maar hier en daar naar zijn gading genomen. Het zou weinig zin hebben precies uit te rafelen hoe hij te werk ging; ik geef alleen de grote blokken aan:

<i>Van Gorcum</i>	<i>Ruusbroec I</i>
p. 181-185	103,8-106,19
186-188	143,19-149,25
188-190	110,8-113,30
191-194	116,7-119,25
194-202	119,28-122,28
202-204	138,4-140,23

Meestal ontleent hij aan het eerste boek (het werkende leven), slechts éénmaal (p. 186-188) aan het tweede, niets aan het derde. Hij laat hierbij stukken weg en moderniseert de taal (*weldichste* wordt *geneuchlijcste*; *stat*: *plaetse*; *behendich*: *listich*; *bedrogben*: *omgekeerd*; *alindich*: *miserabel*; enz.) Ook uit het feit dat hij elders (op p. 135) voor zijn definitie van ootmoedigheid een beroep doet op de *Brulocht* (p. 123, 1-4) blijkt dat hij Ruusbroec vrij goed kent. Hij moet dit werk in hs. bestudeerd hebben, want de eerste Ndl. druk van de *Brulocht* wordt pas in 1624 door de kapucijn Pater Gabriel van Brussel in het licht gegeven.

Het heeft Ruusbroec in de 17de eeuw niet aan belangstelling ontbroken, zoals we kunnen lezen bij A. Ampe, *Ruusbroec. Traditie en Werkelijkheid* (Antwerpen 1975). Tot zijn bewonderaars mogen we nu ook Jan van Gorcum rekenen.

§ 7. LUCAS D'HEERE MAAKT HET KIND

In 1534, toen Lucas D'Heere zich nog als zuigeling te goed deed, – ik kies mijn beeldspraak in funktie van wat volgt – schreef Marot aan het hof van Ferrara een *blason du beau tétin*¹, dat door zijn pikante originaliteit in Frankrijk spoedig furore maakte, als een model in het genre gold en eindeloos werd nagevolgd. Ook D'Heere werd erdoor gefascineerd, pas later natuurlijk, misschien toen hij als 25-jarige te Fontainebleau kartons tekende voor de wandtapijten van Catharina dei Medici. Hij vertaalde het en gaf zijn werkstuk een plaats in zijn *Den hof en boomgaerd der poë sien*

1. Over de geschiedenis van dit subgenre en over dit blason in het bijzonder zie Charles E. Kinch, *La poésie satirique de Clément Marot*. Paris z.j., p. 109-129. – De uitvoerigste bloemlezing in A.-M. Schmidt, *Poètes du XVIe siècle*. (Bibliothèque de la Pléiade, 96), p. 293-364.

uit 1565, nr XXXVI op p. 46 in de zeer verdienstelijke heruitgave door W. Waterschoot². Deze laatste spreekt wel in zijn inleiding p. XIX zeer in het algemeen over invloed van Marot, maar vermeldt jammer genoeg bij de afzonderlijke gedichten de vele Franse voorbeelden niet. Toch is hij van de bevindingen van Eringa, die de invloed van Marot op D'Heere goed onderzocht, terdege op de hoogte blijkens zijn artikel *Lucas d'Heere en Den hof en boomgaard der poësie (1565)*, verschenen in *De Fontaine, Jaarboek 1964-65*, XIV-XV, p. 47-119 (zie over ons gedicht p. 101 en 115).

In zijn overzetting maakte D'Heere het gepaard rijm van het origineel heel wat kunstiger: abaabbcbbcc, dccdd, eddee, feeff, gffgg, hgghh, ihhii, jiiij; op dit terrein zijn we altijd zeer sterk geweest. De 34 regels zijn tot 44 uitgedijd – ook dat behoort tot onze aard – en dat komt omdat hij zich enkele uitweidingen veroorlooft, zoals men in het volgende inhoudsoverzicht kan zien:

<i>Regels bij Marot</i>	<i>Regels bij D'Heere</i>
1-10 beschrijving op grond van vermoedens (cfr r. 9 <i>Que nul ne veoit, ne touche aussi</i>)	1-10
11-16 voortzetting van de beschrijving, met de nadruk op hun onbeweeglijkheid	11-14 eerste excursus 15-20
17-24 ontstaan maar beheersing van het verlangen (cfr r. 19 <i>Quand on te voit</i>)	21-26
25-30 in hun rijpheid roepen ze 'Mariez moi tost'	27-30 tweede excursus 31-33 derde excursus 34-38
31-34 zaligprijzing van de toekomstige echtgenoot	39-44

Dit elegante gedicht is dus zeer logisch opgebouwd: het vertoont een climax in de bewondering en het beheerst verlangen, dat uiteindelijk verzaakt ten voordele van de toekomstige echtgenoot, de 'beatus ille'³. D'Heere volgt deze grote lijn op de voet; alleen

2. Zwolle 1969. Het heeft weinig zin hier te verwijzen naar een van de vele Marot-edities. S. Eringa heeft op p. 246 van zijn dissertatie over *La renaissance et les rhétoriciens néerlandais* (Amsterdam 1920) de Franse en de Nederlandse tekst parallel afgedrukt; over ons gedicht handelt hij op p. 85-87.

3. Naar mijn gevoel gaat de karakterisering van L. Forster, *The icy fire* (Cambridge 1969, p. 81) in haar laatste konklusie wat te ver: „... with its allusion to marriage and pregnancy, it is as unpetrarchistic as one could wish; it finishes in the vein of the epithalamium.” Hier spelen de genoegens van de

last hij – zoals gezegd – drie uitweidingen in. De tweede gaat over een mirakuleuze boezem, die volgens de verklaring van Waterschoot handen doet wegslaan, die nochtans ongedeerd blijven⁴. De derde brengt op een lompe wijze een beha te pas. Op de eerste zullen we nu wat nader ingaan.

Marot heeft net schroomvol gezegd 'Que nul ne veoit, ne touche aussi', Marot (en D'Heere met hem) hebben bij hun blasonneren slechts een vermoeden uitgedrukt 'Mais je gage qu'il est ainsi', en uitgerekend op dit moment voegt D'Heere op eigen houtje v. 11-14 in :

Mammeken dat zulcke gratien heeft
 Dat een man wel zoude maken eenpaer
 Het kindeken om u te zughen naer,
 Wel ghemaect mammeken waerd dat het leeft.

Waterschoot interpreteert dit aldus (wat ik zelf aanvul plaats ik tussen ronde haakjes) : 'Borstje, (dat zoveel) bevalligheid (bezit, dat een man) steeds (het kindje zou) verwekken, opdat dit naderhand aan u zou zuigen.'

De wonderen zijn – vooral op dit domein – de wereld niet uit, maar dat de aanbidder zich in dit stadium van het gedicht zo onstuimig zou te buiten gaan – en dan nog 'steeds' –, en daarna maandenlang zou zitten te wachten op die baby om hem aan te leggen, acht ik weinig waarschijnlijk.

seksualiteit geen of nauwelijks een rol, maar primeert de gedachte dat schoonheid in vruchtbaarheid haar voltooiing en bekroning vindt. Ook in het elfde sonnet van de schoonheid wordt het toekomstbeeld getekend van een 'Hemels suyghelink', die 'Daar noch aanlegghen sal', zal spelen met de ring van zijn moeder en tateren op haar schoot.

Marots blasonnerende navolger Maurice Scève geeft blijk van eenzelfde terughoudendheid :

mais je n'ose,
 Me cognoissant indigne d'approcher
 Chose tant sainte, et moins de la toucher :
 Mais me suffit que de loing je contemple
 Si grand beaulté

Ook hier wordt vanzelfsprekend alles met een verholten glimlach van verstandhouding gezegd : 'Là ou j'ay fait par grand devotion Maint sacrifice...' (voor Scève gebruikte ik *Oeuvres Complètes*, Texte établi et annoté par Pascal Quignard. 1974, p. 366 *Blason de la gorge*.)

4. Hoe stelt Waterschoot zich dit eigenlijk voor? Denkt hij aan een mirakel zoals in de *Sevenste Bliscap*, waar de handen van een jood, die de lijkst van Maria wil aanvallen, aan de baar verschroeien maar door Petrus worden genezen (v. 1505)? Ik vraag me af of 'handen afslaan' hier niet eerder betekent 'huwelijksaanzoeken weigeren' (WNT I, 1412 en V, 1766), en of niet eerder dáár de onhandige woordspeling ligt. – Dat we hier te maken zouden hebben met een reminiscentie uit Ronsard, zoals Eringa p. 88 meent, lijkt me weinig waarschijnlijk, omdat D'Heere spreekt van 'afslaan' in plaats van 'bruler' en omdat bij hem de aanstichter van de brand (le foudre de voz yeux) geheel ontbreekt.

Waterschoot maakt hier geen onderscheid tussen *het* kind maken en *een* kind maken en heeft zich zodoende niet gerealiseerd welke uiteenlopende bezigheden door een verandering van het lidwoord worden aangeduid, al zullen sommigen beweren dat het verschil niet zo groot is.

Het WNT geeft nochtans uitsluitel voor de beide uitdrukkingen. *Een kind maken* geeft het weer door 'het verwekken' (VIII, 2961 en IX, 117, bet. II A, 2); betekenis III, 4 van *maken* daarentegen omschrijft het aldus (IX, 124): 'een bepaald type door zijn gedragingen voorstellen, zich zóó houden als een persoon die als lijdend voorwerp wordt genoemd.' Weliswaar wordt niet bijgevoegd dat hier het bepaald lidwoord vereist is, maar uit de geciteerde voorbeelden blijkt dat wel: den Joffer maken, de beest -, den blinde -, het schamel wicht maken. Wellicht stond het Franse *faire* hier model, dat zowel 'engendr' omvat (Littré sub 2°) als 'prendre le caractère de, jouer le rôle de' (Littré sub 39°, waar in alle bewijfsplaatsen eveneens het bepaald lidwoord wordt gebruikt).

D'Heere bedoelt hier natuurlijk dat de minnaar baby'tje zou willen spelen, het *sugere mammam* van de moraalteologen en een bekend motief in de erotische literatuur. Het is zelfs mogelijk dat hij dit bij ons heeft geïntroduceerd⁵. Misschien kan hem dit ten goede worden gerekend, maar dat hij het doet in dit gedicht en dan nog op die plaats getuigt van een onvergeeflijke wansmaak.

Van de nog grotere onbeheertheid, die Waterschoot hem toeliet, kunnen we hem gelukkig vrijpleiten, maar toch, er blijft zoveel grofheid over. Ik wees daar reeds eerder op en *wurigen, drolleken* zijn nauwelijks waarderende woorden te noemen. Hoe lomp vertolkt hij

Tetin qui t'enfles, et repoules
Ton gorgias de deux bons poules
(Borstje dat zwelt en je kettinkje twee flinke
duimen hoger drukt)

Want ic beghinne my te schoene
Op een viue, stagheth my niet wel groene?
(Want kijk, ik begin me te schoeien met maat nr 5)

5. Voor zo ver ik weet - ik ben niet erg belezen in dit veld - komt Hooft met *Dartelavondt* v. 13-16 op de tweede plaats, ruim 50 jaar later. Zie ed. Leendertz-Stoett I, 176.

In de kluchten kunnen we dergelijke uitingen ook verwachten. In het esbatement van Tielebuys (1541) zegt de 'held' (v. 376)

Wanneer sallick u mameken suycken?

Ick crijghe grooten dorst deur dit herdragen

Het gaat hier wel over een man die te vroeg werd geboren 'ende wert herdragen', maar de dubbelzinnigheid is onmiskenbaar.

Schoenen, n.b !⁶ De lezer vraagt zich uiteindelijk af of D'Heere's schone niet nog het best gediend zou zijn met de door Waterschoot voorgeschreven behandeling.

D'Heere mag dan de eerste geweest zijn die gedichten heeft geschreven die op sonnetten lijken, hoe ver is hij nog verwijderd van renaissancistische gevoeligheid. We zullen nog vijftig jaar geduld moeten oefenen vóór we de kunst verstaan, tot het elfde sonnet van de schoonheid 'O rijpen bosem wit ...', tot Hoofts *Dartelavondt*, een gedicht van volmaakte schoonheid.

Korbeek-Lo

6. M.i. hoort dit soort kwalifikaties eerder thuis in het contreblason *Du laid tetin*, dat ook door D'Heere naar 's lands gelegenheid werd verdietst (nr XXXVII). Daarover heb ik me maar niet gebogen, maar mijn eerste indruk is toch dat hij de opsomming van lelijkheden tot een gelukkiger einde brengt. Satire en karikatuur liggen het Nederlandse talent veel beter dan bewondering.

De "Annotationes super Virgilio Codicem" (Brussel, K.B., hs. 15.585) van Georgius Haloinus. Themata en datering

door

DR. CONSTANT MATHEEUSSEN

Reeds in een vorig deel van de *Handelingen* hadden wij de gelegenheid de figuur van Georgius Haloinus voor te stellen¹. Nu is het de bedoeling nader in te gaan op wat vermoedelijk diens laatste werk is geweest: de *Annotationes in Virgilium*. Wij kennen dit geschrift dank zij een autograaf die in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel berust (hs. 15.585). Vooreerst zullen wij het handschrift beschrijven²; vervolgens trachten wij enige hoofdgedachten naar voor te halen; de problematiek van de datering bespreken wij daarna; ook zullen de *Annotationes* als bron voor andere werken van Haloinus onderzocht worden; tenslotte geven wij, in Appendix, de tekst van twee verhelderende fragmenten: de *prologus* en de epiloog.

I. TECHNISCHE BESCHRIJVING VAN HET HANDSCHRIFT.

A. Algemene beschrijving – Band – Schrift en datering.

Handschrift op papier, geschreven ca. 1534 (cf. infra). Twee schutbladen voorin (papier), het eerste uit de tijd van de huidige band (20e eeuw; cf. dekblad), het tweede, dat mee werd gefolieerd (fol. 1) en waarop een notitie van Charles van Hulthem voorkomt, uit de tijd van een vroegere band; achterin eveneens twee schutbladen, waarvan het eerste (het oudste) mee werd gefolieerd

1. Matheussen, C., *De kennissenkring van de mecenas en humanist Georgius Haloinus. Een overzicht van zijn correspondentie*, in: *Handelingen van de Kon. Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 30 (1976), p. 109-127. Verder verwijzen wij naar onze bijdrage over Haloinus in het *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, VII, 1977 (ter perse). Tenslotte zal einde 1978 te Leipzig (*Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*) onze editie van Haloinus' *Restauratio linguae Latinae* verschijnen: verwijzingen naar dit werk worden in dit artikel volgens deze editie gegeven.

2. Dr. J. Deschamps, verbonden aan de afdeling handschriften van de K.B. te Brussel, en Prof. Dr. A. Welkenhuysen (K.U. Leuven) willen wij hier danken voor hun gewaardeerde hulp.

(fol. 169) ; het eigenlijke handschrift telt 167 bladen (fol. 2-168). De katernformule is, ten gevolge van het strakke inbinden van het handschrift, niet op te stellen. Blad : ca. 215 × ca. 150 mm (fol. 2-129) en ca. 205 × ca. 140 mm (fol. 130-168) ; bladspiegel : resp. ca. 170 × ca. 140 mm en ca. 160 × ca. 125 mm. Boven- en onderrand en linkerzijmarge telkens aanwezig, soms ontbreekt de rechterzijmarge. Eén kolom, met 21 à 23 regels per kolom ; geen liniëring noch afschrijving. Foliëring met zwarte inkt in Arabische cijfers (1-169) door Charles van Hulthem ; marges niet afgesneden. Geen signaturen noch reclamen. Dikte van het blok : ca. 25 mm. Moderne band (20e eeuw).

Het handschrift werd geheel door Haloinus zelf geschreven. De tekst, in een verzorgde *littera humanistica cursiva*, bevat immers enige correcties en addities die door dezelfde hand zijn aangebracht als degene die de hoofdtekst schreef. Welnu, soortgelijke toevoegingen kunnen slechts het werk zijn van de auteur zelf. Het schrift van de notities is een *humanistica currens*.

Weinig afkortingen ; verdeling in hoofdstukken, echter geen rubricering noch initialen, lombarden of enige andere versiering ; interpunctie (met behulp van de nu nog gebruikelijke tekens).

Het handschrift is niet gedateerd. De redactie van de tekst gebeurde na het redigeren van de definitieve versie van Haloinus' *Restauratio linguae Latinae* (gedrukt te Antwerpen in juni 1533) en vóór 1536/1537 († Haloinus)³. De watermerken spreken deze datering niet tegen ; twee types komen voor : enerzijds (fol. 2-129) een kruik met handvat, het geheel be kroond met een bloem, de figuur met een hoogte van ca. 54 mm, staande tussen kettlinglijnen die 20 mm van elkaar verwijderd zijn (Briquet, *Filigranes*, nr. 12.834, type dat voorkomt in 1540 in onze streken), anderzijds een letter P met bloem op een lange stengel, te vergelijken met Briquet, *Filigranes*, nr. 8.742, een type dat in documenten uit 1536 en 1538 wordt aangetroffen⁴.

3. Messiaen dateert het handschrift (waarvan hij ook de proloog uitgaf) ca. 1530 ; hij geeft voor die bewering echter geen argumenten aan : cf. Messiaen, L.-J. : *Histoire chronologique, politique et religieuse des seigneurs et de la ville de Comines. Suivie de notices sur ses établissements publics, ses gildes, ses hameaux et ses hommes célèbres*, Kortrijk, III, 1892, p. 439.

4. In de tekst wordt verwezen naar : Briquet, C. M., *Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A Facsimile of the 1907 Edition with Supplementary Material Contributed by a Number of Scholars. Edited by A. Stevenson* (= The New Briquet. Jubilee Edition), Amsterdam, 1968.

B. *Inhoud.*

Het handschrift bevat slechts één tekst : een commentaar bij de *Aeneis*. Het manuscript is volledig.

Fol. 2 r°-168 v° : (Latijnse commentaar bij de *Aeneis*.)

Incipit. Georgij, Haloini Cominijque / Domini, Annotationes super / Virgilij codicem cum commentis / Servij, Donati, et Iudoci Ba-/dij Ascensij, Ab ipso Badio / Ascensio Parisijs Impressum / Anno a Christi natiuitate / 1500. / Prologus. / Cum nuper Virgilij Maronis opera / offendissem, cum commentis Servij, Donati, / et Badij scholijs, in ...

Explicit. ... Homines / enim sumus : Nec omnia possumus / omnes, ut ait Maro : Nouit omni-/potens, qui nos ineternum conser-/uet. Amen. / Finis annotationum / in Virgilium. //

C. *Herkomst en geschiedenis.*

Het handschrift, dat door Haloinus eigenhandig werd geschreven, zal zeker een plaats hebben gehad in diens door tijdgenoten geroemde rijke bibliotheek te Komen⁵. Met de andere boeken uit deze collectie zijn ook de *Annotationes in Virgilium* later in het bezit van Charles de Croy († 1612) gekomen, zodat ze in 1614 te Brussel werden geveild⁶. Zeker is ook dat tijdens het *ancien régime* het (of moet men zeggen : een ?) exemplaar toebehoorde aan het kapittel van de kathedraal van Doornik ; dit manuscript maakte deel uit van de schenking die Dionysius Villerius († 1620), kanunnik en kanselier van het Doornikse kapittel, aan dit college vermaakte ; chronologisch is het bijgevolg best mogelijk dat deze geestelijke het exemplaar van Charles de Croy kon aankopen op de veiling van diens bibliotheek in 1614⁷.

5. Zie over deze bibliotheek onze geciteerde bijdrage in het *Nationaal Biografisch Woordenboek*. Belangrijk in dit verband is : Van Even, E., *Notice sur la bibliothèque de Charles de Croy, Duc d'Aerschot (1614)*, in : *Bulletin du bibliophile belge*, 9 (1852), p. 384-385. Charles de Croy kwam, langs erfrechtelijke weg, in het bezit van deze bibliotheek (Van Even, *art. cit.*, p. 386) ; de bibliotheek van Charles werd te Brussel geveild in 1614 ; Van Even kende nog de (nu verloren) gedrukte catalogoog van deze veiling ; zijn genoemd artikel is er op gebaseerd.

6. Cf. Van Even, *art. cit.*, p. 443.

7. Cf. Sanderus, A., *Bibliotheca Belgica manuscripta ...*, Rijsel, I, 1641, p. 214. Over Dionysius Villerius (Denys de Villers) : Dony, E., in : *Biographie Nationale ... de Belgique*, Brussel XXVI, 1936-1938, kol. 760-761. De informatie dat het manuscript in Doornik was treft men nog elders aan : Andreas, V., *Bibliotheca Belgica ...*, Leuven, 1643 (= 2e druk), p. 263 bis ; Foppens, J. F., *Bibliotheca Belgica ...*, Brussel, I, 1739, p. 338 ; het is echter mogelijk dat Andreas slechts Sanderus napraatte ; de afhankelijkheid van Foppens t.a.v. Andreas is duidelijk.

Tijdens de Franse Revolutie werd deze kapittelbibliotheek tot *Bibliothèque communale*. In die rumoerige periode raakte echter een gedeelte van de boeken verspreid, onder meer ook het handschrift met de *Annotationes in Virgilium*: het manuscript wordt althans niet meer genoemd door A. Wilboux in zijn *Catalogue de la Bibliothèque de la Ville de Tournai* (Doornik, 1860)⁸.

In april 1822 gelukte het Charles van Hulthem, op een veiling te Brussel, de autograaf van de *Annotationes* te verwerven⁹. Met absolute zekerheid uitmaken of dit het Doornikse exemplaar was, is onmogelijk: het bestaan van meerdere kopieën kan men niet uitsluiten; anderzijds lijkt de identificatie in het licht van de vermelde gegevens waarschijnlijk¹⁰. Hoe dit ook zij, daar de Belgische Staat in 1837 de bibliotheek van Charles van Hulthem († 1832) had aangekocht, belandden de *Annotationes in Virgilium* uiteindelijk in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. De stempel van de K.B. (fol. 2 r°), de aantekening van Ch. van Hulthem (fol. 1 r°)⁹ en diens ex-libris (binnenzijde voorbord; het werd bij gelegenheid van de laatste inbinding overgenomen) zijn de enige eigendomsmerken in het handschrift.

II. INHOUDELIJKE BESPREKING.

De *Annotationes in Virgilium* zijn een commentaar bij de *Aeneis*, feitelijk ontstaan n.a.v. aantekeningen van anderen bij Vergilius. Haloinus had immers een geannoteerde editie voor zich: een *Aeneis*-uitgave uit 1500 (= 1501 volgens de huidige telling), door Thielmann Kerver voor Jean Petit en Jean de Coblenz te Parijs gedrukt¹¹. De titelpagina ervan somt de opgenomen commentaren

8. Deze inlichtingen werden ons welwillend verstrekt door Z.E.H. Kan. J. Dumoulin, archivaris van het kapittel van de kathedraal te Doornik.

9. Zie de notitie die Ch. van Hulthem aanbracht op fol. 1 r° van het handschrift; deze aantekening werd nagenoeg letterlijk afgedrukt in: *Bibliotheca Hulthemiana ou catalogue méthodique de la riche et précieuse collection de livres et des manuscrits délaissés par M. Ch. van Hulthem*, Gent, VI, 1837, nr. 188 (p. 43-44).

10. Messiaen (*o.c.*, III, p. 439) meent dat er een tweede exemplaar bestond te Kopenhagen; deze opvatting berust op een foutieve interpretatie van de notitie van Ch. van Hulthem (zie vorige noot), waar sprake is van een exemplaar van de *Restauratio* in de Deense hoofdstad.

11. Cf. Renouard, Ph., *Bibliographie des impressions et des œuvres de Josse Badius Ascensius, imprimeur et humaniste (1462-1535)*, Parijs, III, 1908, p. 357-363. Badius is niet de drukker van deze editie (zoals Haloinus verkeerdelijk stelt bij het begin van de *Annotationes*); dat Haloinus echter de druk van Kerver bedoelt staat buiten kijf: de foliëring van deze uitgave klopt precies met de talrijke verwijzingen in de *Annotationes*.

op : het zijn die van Servius, Philippus Beroaldus Sr.¹², Donatus en Badius (zie ook het *incipit* van Haloinus' *Annotationes*).

De schikking van de aantekeningen volgt de tekst zelf op de voet : aan elk boek van de *Aeneis* wijdde Haloinus een hoofdstuk (enkel werden de aantekeningen bij *Aen.* 11 en 12 samengebracht in één hoofdstukje) ; per hoofdstuk wordt een selectie van verzen besproken, waarbij Haloinus dan telkens het vers geheel of gedeeltelijk citeert, aangeeft op welke folio van de Parijse editie (uit 1500 = 1501) het terug te vinden is, en zijn uitleg volgen laat. Het geheel wordt voorafgegaan door een proloog en afgesloten met een kleine notitie, waarin tegelijk een stel *addenda* worden ingeleid. Vanaf fol. 142 v° begint immers een nieuwe reeks aantekeningen (zonder dat evenwel het manuscript daar van uitzicht verandert), weer gegroepeerd per boek, en kennelijk nog op verschillende tijdstippen tot stand gekomen, want nadat eerst hoofdstukjes zijn gewijd aan het vierde, het vijfde en het zesde boek, volgen opmerkingen bij achtereenvolgens opnieuw het vierde en bij het tweede boek. Een nabeschouwing voert de tekst ten einde.

Bijgevolg zou de inhoudsopgave er als volgt uitzien :

Prologus

(fol. 2 r°-6 r°).

Deel I.

Hoofdstuk I.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 1	(fol. 6 r ^o -46 r ^o).
Hoofdstuk II.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 2	(fol. 46 v ^o -58 v ^o).
Hoofdstuk III.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 3	(fol. 59 r ^o -70 v ^o).
Hoofdstuk IV.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 4	(fol. 71 r ^o -83 v ^o).
Hoofdstuk V.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 5	(fol. 83 v ^o -89 v ^o).
Hoofdstuk VI.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 6	(fol. 89 v ^o -104 v ^o).
Hoofdstuk VII.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 7	(fol. 104 v ^o -113 v ^o).
Hoofdstuk VIII.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 8	(fol. 114 r ^o -129 v ^o).
Hoofdstuk IX.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 9	(fol. 129 v ^o -139 v ^o).
Hoofdstuk X.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 10	(fol. 139 v ^o -141 v ^o).
Hoofdstuk XI.	Aantekeningen bij <i>Aen.</i> 11-12	(fol. 141 v ^o -142 v ^o).
Slotbemerking		(fol. 142 v ^o).

Deel II. Addenda.

Hoofdstuk I.	Nieuwe aantekeningen bij <i>Aen.</i> 4	(fol. 142 v ^o -143 v ^o).
Hoofdstuk II.	Nieuwe aantekeningen bij <i>Aen.</i> 5	(fol. 143 v ^o -151 r ^o).

12. Het gaat wel degelijk over Beroaldus Sr. (1453-1505) ; van zijn *Annotationes in commentarios Servii super Virgilium* signaleert M.-L. Polain (*Catalogue des livres imprimés au quinzième siècle des bibliothèques de Belgique*, Brussel, I, 1922, nr. 616) een druk uit 1489 (en op dat ogenblik is Beroaldus Jr. slechts 17 jaar). Over Beroaldus Sr. : Gilmore, C. M., *Beroaldo*, in : *Dizionario biografico degli italiani*, Rome, IX, 1967, p. 382-384.

- Hoofdstuk III. Nieuwe aantekeningen bij *Aen.* 6 (fol. 151 v°-156 v°).
 Hoofdstuk IV. Nieuwe aantekeningen bij *Aen.* 4 (fol. 156 v°-157 r°).
 Hoofdstuk V. Nieuwe aantekeningen bij *Aen.* 2 (fol. 157 r°-166 v°).

Epiloog

(fol. 166 v°-168 v°).

Aanleiding tot deze *Annotationes* waren de commentaren van anderen. Wat Haloinus deze aanmerkingen in de pen gaf, was niet een grotere eruditie, maar de overtuiging dat de antieke auteurs verkeerd werden benaderd. Waarom sloegen nochtans vooraanstaande geleerden bij hun interpretaties de bal vaak mis? Op deze kwestie gaan een aantal programmatische teksten in, zoals de proloog (fol. 2 r°-6 r°) en de epiloog (fol. 166 v°-168 v°) en occasioneel wordt ook in het corpus deze problematiek aangeraakt (fol. 75 r°-76 r°; 105 r°-v^o; 114 r°-v^o). De voornaamste ideeën terzake mogen hier volgen: het is gedachtengoed dat ook in andere werken van Haloinus opduikt, een belangrijke vaststelling om de *Annotationes in Virgilium* in het oeuvre te situeren. Vooral voor twee inzichten vragen we hier de aandacht.

Vooreerst is er de afwijzende houding tegenover de grammatica. Reeds in de oudheid was de commentaar dikwijls een bespreking vanuit spraakkunstig oogpunt: een bepaalde formulering week af van de regels, in een of ander vers was de prosodie uitzonderlijk. Dergelijke beschouwingen nu leken Haloinus nodeloos ingewikkeld: ze verhelderden de tekst niet, doch verduisterden hem, te meer daar de commentatoren over deze materies eindeloze discussies gingen voeren. Bovendien sneden zulke opmerkingen z.i. geen hout, daar de klassieke auteurs geenszins in functie van een grammatica of een welomschreven verstechniek hadden geschreven, maar zich hadden aangepast aan het courante taalgebruik en aan de eisen van de welluidendheid¹³. Dit alles is zeer nauw verwant met centrale gedachten uit Haloinus' belangrijkste werk, de *Restauratio linguae Latinae*¹⁴. Het gevolg is inmiddels wel dat de *Annotationes in Virgilium* slechts zelden de filologie verder helpen, of zelfs maar op filologische basis een discussie aangaan: het fundament daarvoor wordt immers ondergraven. Haloinus' alternatief is een zich houden aan de letterlijke betekenis, omdat volgens hem „poetarum enim communis consuetudo non est scribere obscura

13. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 2 v° (zie Appendix, Prologus, § 2); fol. 75 v°: „Grammatici commentatores ... expositionibus grammaticalibus poetas reddunt obscuriores et sententias eorum festivissimas invertunt et sales poeticos ac lingue Latinae delicias auferunt, ut sepe predictum est”; fol. 114 r°: „Poete enim, ut sepe predixi, non per artem grammaticum exponi debent, sed per sensum literalem”.

14. Zie de Appendix bij dit artikel: men vindt er parallelplaatsen uit de *Restauratio* aangeduid.

aut enigmata, ut lectores potius mirentur quam intelligant, neque Horatius in Arte sua poetica id docet, sed plana scribunt et consueta, ut lectores ea intelligere possint”¹⁵. Ongetwijfeld is dit alles in zijn absoluutheid niet houdbaar en theoretisch zwak, maar het is te zien – en te begrijpen! – als reactie tegen de soms vergezochte interpretaties door de voorgangers.

Op de tweede plaats ontbrak volgens Haloinus vele commentatoren de ervaring van de dingen waarover Vergilius (en vele andere klassieken) schreef. Zelf meent hij hier in een begunstigde positie te verkeren, door zijn adellijke afkomst. Die immers impliceert kennis van het hofleven en ondervinding in militaire aangelegenheden, onderwerpen die zo vaak onder de pen der *prisci* terugkeren¹⁶. Heel deze redenering, over de adel als bevoorrechte klasse om de antieke literatuur te verstaan, kan men uitvoerig in Haloinus' proloog tot één van zijn franstalige werken, *Des Triumphe des Rommains*¹⁷, ontwikkeld vinden. Dit leidt concreet tot een reeks passages, waarin Haloinus de tekst juister dan zijn voorgangers meent te kunnen verklaren, enkel door in de gebruiken waarover Vergilius spreekt beter thuis te zijn. We sommen op: gebruiken der zeelieden (fol. 16 r°-v^o), jachtgebruiken (fol. 23 r°-25 v°; 73 r°-v^o), het binden van offerdieren (fol. 48 r°-51 r°), het gebruik van het wachtwoord bij soldaten (fol. 53 r°-54 v°), de *res bellicae* (fol. 68 r°-v^o; 140 r°), gewoonten bij wedstrijden (fol. 87 r°), het paardrijden (fol. 104 r°-v^o; 156 v°), het werpen van de speer (fol. 137 v°), het roeien (fol. 146 r°), het boogschieten (fol. 149 r°). Ook Haloinus' veelbereidsheid – als edelman in dienst van Karel V had hij de gelegenheid grote delen van Europa te doorkruisen – was hem tot nut: hij ontdekt zeden en gewoonten die Vergilius kunnen verduidelijken; we verwijzen in dit verband naar zijn uiteenzetting over haarverzorging bij de *Gheldrenses* (fol. 88 r°-v^o), naar inlichtingen over Spaanse gebruiken (fol. 92 r°; 104 r°; 156 r°-v^o) enz.

Het tweede grondinzicht zal evenmin tegen kritiek bestand zijn: o.i.v. contemporaine gelijkaardige situaties loopt men gevaar het historisch perspectief te vertekenen. Dit neemt echter niet weg dat

15. *Annotationes in Virg.* fol. 114 r°-v^o.

16. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 2 v° (zie Appendix, Prologus, § 3); fol. 3 r°-v^o (zie Appendix, Prologus, § 7); fol. 105 v°: „Potius igitur et utilius nunc esset poetarum et priscorum autorum expositionem ac librorum castigationem grammaticis et his qui grammaticam sequuntur interdicere, nisi fuerunt viri multa lectione doctissimi et multarum rerum periti, et precipue armorum. Historicos enim de bello et armis scribere solitos magis quam de aliis rebus nemo ignorat; ita et poetas et oratores in multis ac diversis locis”.

17. Dit werk is in handschrift bewaard (Parijs, B.N., fr. 24.725); de proloog is gedateerd op 15-10-1514; cf. Matheeußen, *art. cit.*, in: *Handelingen ...*, 30 (1976), p. 124-125.

heel wat van de in dit licht geschreven notities vaak interessant zijn en door hun bewust praktisch gehouden toets lezenswaard.

In het kader van de vraag naar de datering van de *Annotationes*, een probleem dat zo dadelijk wordt besproken, zullen nog parallelismen worden gesignaleerd van minder belangrijke ideeën uit de *Annotationes* met andere werken van Haloinus. Voorshands beperkten wij de uiteenzetting tot een aanduiden van de hoofdgedachten.

Naar onze mening zijn de *Annotationes in Virgilium* een werk uit Haloinus' laatste levensjaren († 1536/1537). Daar de auteur echter de gewoonte had lang aan zijn geschriften te schaven¹⁸, kan die periode vrij lang geweest zijn. In elk geval is aan de *Annotationes* zeker in stadia gewerkt: de structuur van de tekst met zijn *addenda* maakt dit duidelijk, en hier en daar klinkt het ook wel in de formulering door¹⁹. Anderzijds is het geheel toch in die zin harmonisch dat de onderscheidene aantekeningen niet met elkaar in tegenspraak zijn: het werk maakt een homogene indruk, zodat men wellicht kan stellen dat deze redactie nagenoeg definitief zal geweest zijn, eventueel zelfs grotendeels klaar om gedrukt te worden.

Dat deze versie dan op het einde van Haloinus' auteursbedrijvigheid te situeren valt vindt vooreerst steun in de talrijke verwijzingen naar ander eigen werk. Dit zal verder in dit artikel ter sprake komen. Hier wordt er mee volstaan te signaleren om welke titels het gaat; het zijn: *Restauratio linguae Latinae*; *De carminibus et versibus*; *De vestibus Romanorum*; *De coronatione regum et imperatorum*; *Trilinguis vocabularius*.

Dit geheel van verwijzingen moet echter correct geïnterpreteerd worden. Want anderzijds valt toch ook het stilzwijgen m.b.t. het franstalig oeuvre op, en dit ondanks de samenhang met ideeën uit de proloog tot *Des Triumpfes des Rommains* en vermeldingen van werken die Haloinus in het Frans vertaalde²⁰. De aard van de *Annotationes in Virgilium* verklaart vermoedelijk voldoende dit

18. Bijvoorbeeld in de *Annotationes*: zie fol. 3 r° (= Appendix, Prologus, § 6); opmerkelijk is ook dat *Rest.* 1, pr. reeds werd geschreven in 1508, terwijl met de editie gewacht werd tot 1533: cf. *Rest.* exhortatio ad lectores 1; *Rest.* 3, 5, 15-17.

19. *Annotationes in Virg.* fol. 142 v° (= epiloogje na het eerste deel): „Hec sunt que in his Servii commentariis super Virgiliti codicem a Badio impressum iam pridem annotavi. Nunc alia iterum sparsim inveni ...”; fol. 166 v°: „Hec sunt que quondam sparsim ... adnotavimus”. De cursivering in de citaten werden door ons aangebracht.

20. De *Annotationes* vernoemen Suetonius' *Vita Iulii* (fol. 25 v°), Vegetius' *De re militari* (fol. 149 v°), Aelianus' *Tactica* (fol. 51 v°) en Erasmus' *Moria* (fol. 101 v°; 154 v°); voor een globaal overzicht van Haloinus' oeuvre verwijzen we naar onze reeds geciteerde bijdrage in het *Nationaal Biografisch Woordenboek*.

verschijnsel : het Latijnse geschrift richtte zich tot een ander publiek dan de vertalingen. Belangrijker echter is de vaststelling dat de *Restauratio* zowel in de *Annotationes* genoemd wordt als deze op haar beurt zelf noemt²¹. De incubatieperiode van beide werken moet dus ten dele samenvallen, en dezelfde verhouding kan ook voor de andere geschriften gegolden hebben. In elk geval blijkt dus dat de *Annotationes in Virgilium* Haloinus laten kennen als een auteur die reeds met heel wat Latijnse werken bezig, eventueel klaar was²².

Er zijn echter meer elementen. De commentaar op de *Aeneis* steunt op een bibliografie die in vergelijking met de rest van Haloinus' oeuvre tot de uitgebreidste behoort ; ze bevat zowel klassieke (Latijnse en Griekse in Latijnse vertaling ; Haloinus kende geen Grieks) als humanistische literatuur. Een *index nominum et locorum* zou vaak overeenkomst vertonen met die van de *Restauratio*. Hij doet verder ook gegevens voor een relatieve chronologie (*terminus post quem*) aan de hand.

De verwijzingen naar klassieke auteurs zijn in dit verband niet relevant : reeds in de 15e eeuw beschikte men over drukken van de door Haloinus genoemde antieke schrijvers (Latijnse vertalingen van Griekse werken inbegrepen). Bovendien zegt Haloinus nooit welke editie hij bedoelt, tenzij één keer : fol. 135 v° deelt hij mee dat hij drie drukken bezat van Vitruvius, waarvan twee Venetiaanse ; hij verwijst naar de jongste ervan (een Venetiaanse druk) en geeft als bijzonderheden dat hij gecorrigeerd werd „a quodam Iohanne Tacuino” en gecommenterd „a Iucundo quodam, Italo viro apprime docto etiam et architecto”. De hier bedoelde editie is kennelijk die door architect Fra Giovanni Giocondi da Verona (Iucundus, Iocundus), gedrukt te Venetië in 1511 bij Joannes de Tridino alias Tacuino ; op dat ogenblik bestonden er inderdaad reeds verscheidene Vitruviusdrukken, waaronder er ook een Venetiaanse voorkwam²³.

De humanisten die genoemd worden zijn : Judocus Badius Ascensius († 1535), Hermolaus Barbarus († 1493), Philippus Beroaldus Sr. († 1505), Flavius Blondus († 1463), Ambrosius Calepinus († ca. 1511), Augustinus Dathus († 1478), Erasmus († 1536), Hadrianus Cardinalis († ca. 1521), Christophorus Landinus († ca. 1504), Junianus Maius († 1493), Aldus Manutius

21. Cf. *Rest.* 1, 6, 1 ; 2, 13, 5 ; 3, 2, 1 ; 3, 3, 2 ; 3, 15, 13 ; voor de verwijzingen in de *Annotationes* naar de *Restauratio* : zie noot 37.

22. Slechts m.b.t. *De vestibis Romanorum* is er een aanduiding dat het al zou uitgegeven zijn (zie noot 51).

23. Cf. Thielscher, P., *L. Vitruvius Mamurra*, in : *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen herausgegeben von G. Wissowa*, Stuttgart, IXA, 1 (1961), kol. 483.

(† 1515), Petrus Mosellanus († 1524), Nicolaus Perottus († 1480), Joannes Baptista Pius Bononiensis († 1540), Angelus Politianus († 1494), Marcus Antonius Sabellicus († ca. 1506), Quintianus Stoa († ca. 1557), Laurentius Valla († 1457).

Een *terminus post quem* die hieruit valt af te leiden is o.i. 1526 : in dat jaar werd te Keulen Petrus Mosellanus' editie van Gellius (postuum) gepubliceerd ; de *Annotationes in Virgilium* noemen (fol. 79 v°) Mosellanus „Gellii interpres”²⁴. Toch komen in de auteurslijst schrijvers voor die leefden na 1526 : Badius, Erasmus, Pius, Quintianus Stoa. Het vergt dan ook enige toelichting waarom zij o.i. geen latere *terminus post quem* aan de hand doen.

Badius wordt enkel genoemd als commentator bij Vergilius' epos. Als dusdanig trof Haloinus hem aan in de editie van de *Aeneis* uit 1500/1501 (Thielmann Kerver, Parijs), waarnaar de *Annotationes in Virgilium* doorlopend verwijzen.

Van Erasmus kent Haloinus verschillende werken : fol. 31 v° wordt het adagium „Acesei et Heliconis opera” genoemd²⁵. Reeds in de Aldijnse editie van 1508 komt het voor²⁶. Twee keer wordt gealludeerd op de passage uit de *Lof der Zotheid* (1511) waar de grammatica een levenslange kwelling genoemd wordt²⁷ ; telkens wordt er door Haloinus aan toegevoegd dat de Rotterdammer in verschillende latere werken niettemin het onderricht in de grammatica noodzakelijk achtte²⁸. De teksten zijn echter te vaag om deze geschriften met voldoende zekerheid te identificeren : zo kan *De*

24. Cf. Allen, P. S. (e.a.), *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami denuo recognitum et auctum*, Oxford, X, 1941, p. 48 (noot bij epist. 2674, r. 48) ; vgl. Geiger, L., *Mosellanus*, in : *Allgemeine deutsche Biographie*, 22 (1885), p. 358-359.

25. Erasmus, *Adagia*, in : Erasmus, *Opera omnia*, Leiden, II, 1703 (= editie Clericus), kol. 603B (verder gebruikte afkorting voor deze editie der *Opera omnia* : LB).

26. Erasmus, *Adagiorum chiliades ...*, Venetië, Aldus, 1508, fol. 161 v° ; over deze uitgave : *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas. Fondée par F. Van der Haeghen. Rééditée sous la direction de M.-Th. Lenger* (Culture et civilisation), Brussel, II, 1964, nr. E 89 ; Phillips, Margaret Mann, *The Adages of Erasmus. A Study with Translations*, Cambridge, 1964, p. 62-95.

27. Cf. Erasmus, *Moria*, in : LB IV, 434B ; voor de eerste uitgave van de *Moria* : cf. *Bibliotheca Belgica ...*, Brussel, II, 1964, nr. E 838.

28. *Annotationes in Virg.* fol. 101 v° : „Ipse enim (= Erasmus), licet grammaticam perpetuam vite carnificinam esse dixit in *Moria* sua, attamen artis illius opuscula composuit et in puerorum eruditione per eam procedere iussit” ; fol. 154 v° : „Qui (= Erasmus) grammaticam perpetuam vite carnificinam esse scripsit in *Moria* sua, ipse tamen grammaticalia precepta bis aut ter composuit ac renovavit et puerorum eruditionem per artem grammaticam fieri precepit”. Men kan hierbij denken aan traktaten als *De ratione studii* (1512) en *De pueris statim ac liberaliter instituendis* (1529) ; grammaticale handboeken zijn de *Libellus de octo orationum partium constructione* (1508) en de vertaling in het Latijn van de Griekse grammatica van Theodorus Gaza (1518).

pueris statim ac liberaliter instituendis bedoeld zijn, wat 1529 als *terminus* zou opleveren²⁹; doch dit is slechts een mogelijkheid.

Beter zijn we ingelicht over Pius Bononiensis en Quintianus Stoa. Haloinus verwijst meer dan eens naar Pius: het is lang niet zeker dat steeds hetzelfde werk bedoeld wordt, maar fol. 28 v° vermeldt expliciet Pius' *Commentaria in Plautum*. De eerste versie daarvan (want volgens *Rest.* 1, 2, 10 en 1, 10, 1 zijn er nieuwe commentaren gevolgd) verscheen reeds in 1500 te Milaan³⁰. Herhaaldelijk tenslotte vernoemt Haloinus de *Ars versificatoria* van Quintianus Stoa: we weten niet wanneer dit werk voor het eerst gedrukt werd, maar er zijn aanduidingen om het ca. 1501 te plaatsen³¹.

Onze conclusie na dit alles kan zijn dat op grond van de geciteerde humanistische literatuur de *terminus post quem* voor de *Annotationes* inderdaad 1526 is.

Op het vlak van de hoofdideeën wezen we reeds op een samenhang met de proloog op *Des Triumphe des Rommains* en met de *Restauratio*. Dergelijke parallellismen zijn ook aanwezig m.b.t. een reeks minder belangrijke onderwerpen. We beperken ons tot een opsomming van dergelijke themata (zonder hier volledigheid na te streven) die de lezer van de *Restauratio* ook aantreft: grammatici worden gedreven door winstbepag (fol. 60 v°; vgl. *Rest.* 1, 5, 8), ze zijn in uitkomstloze polemieken gewikkeld (fol. 79 v°-80 r°; vgl. *Rest.* 1, pr. 1); de grammatica werd te Rome rond de dood van Ennius ingevoerd (fol. 111 v°; vgl. *Rest.* 1, 5, 7); in de etymologie is de uiterste omzichtigheid geboden (fol. 13 r°-14 v°; 72 v°-73 r°; vgl. *Rest.* 1, 4, 3); woord-voor-woord vertalingen zijn uit den boze (fol. 132 r°; vgl. *Rest.* 2, 5); men moet niet te snel tevreden zijn met zijn werk en dus niet te haastig uitgeven (fol. 3 r°; vgl. *Rest.* 1, 2, 10).

Van grotere betekenis nog is de vaststelling dat in sommige gevallen Haloinus' opvattingen t.o.v. de *Restauratio* verder geëvolueerd zijn. Tekenend in dit verband is zijn houding tegenover Badius en Erasmus ten aanzien van beider vermeende antigrammaticale stellingname: in de *Restauratio* meende hij nog dat hij hen

29. Cf. J.-Cl. Margolin in zijn inleiding tot zijn editie van *De pueris* in: Erasmus, *Opera omnia recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata*, Amsterdam, I, 2, 1971, p. 9-13.

30. Cf. Dionisotti, C., *Gli umanisti e il volgare fra quattro e cinquecento* (Bibliotechina del saggiatore, 29), Florence, 1968, p. 86-87.

31. De Bibliothèque Nationale te Parijs bezit een Venetiaanse uitgave (Hieronymus Scotus, 1568; signatuur: Yc 4638), waarin *De syllabarum quantitate epographiae sex* (courante titel: *Ars versificatoria*) en *Ars de aliquibus metrorum generibus ac de omnibus heroici carminis speciebus* (courante titel: *Ars brevis*) van Quintianus Stoa gebundeld zijn. Daarin treft men (p. 405), tussen beide werken in, een briefje aan (*Ad lectorem auctor*) „datum anno post quintum et decimum Parthenopei partus seculum ultimo Iunii”.

als geestesgenoten en secondanten bij zijn aanval op de grammatica kon beschouwen, in de *Annotationes* blijkt hij er zich van bewust te zijn geworden dat ook zij niet aan zijn zijde staan³². Een ander, minder belangrijk, voorbeeld is de uitleg van *visceratio*, een term die uitvoerig besproken wordt in de *Annotationes in Virgilium* (fol. 23 r°-25 v°): de opvatting van Servius terzake (*Aen.* 1, 211) wordt er afgewezen op basis van een onderzoek van dit woord bij verschillende auteurs; Haloinus heeft nu veel meer gelezen dan toen hij zijn Suetoniusvertaling (*Vita Iulii*) redigeerde (o.i. ca. 1514), want daar hield hij het nog bij de mening van Servius, die hij (slechts?) langs Beroaldus kende³³.

Hier past ook een woord over Haloinus' spellingstheorie. Ook in de *Restauratio* stelt hij dat de schrijfwijze getrouw de uitspraak moet volgen³⁴. Praktisch kwam het echter in de Antwerpse druk (1533) geenszins tot een toepassing, en wel in dergelijke mate niet dat men aarzelt deze inconsequentie volledig aan de zetter toe te schrijven. In de *Annotationes in Virgilium* echter vangt men niet enkel een echo op van dezelfde theorie (fol. 135 r°-136 v°), maar constateert men bovendien dat een zeer ernstige poging werd ondernomen om de praktijk er op af te stemmen. Het is een volgehouden inspanning, tot op grote hoogte met succes bekroond, zij het niet overal; gedeeltelijk zal dit aan het principe zelf gelegen hebben (een fonetische spelling absoluut willen doorvoeren is een waanbeeld), gedeeltelijk moet het op inconsequenties („spellingfouten” zo men wil) worden teruggevoerd³⁵. Wellicht echter is de grotere spellingshomogeniteit van het handschrift (in vergelijking met de druk van de *Restauratio*) een aanduiding voor een later tot stand komen van het manuscript.

32. Cf. Matheussen, *art. cit.*, in: *Handelingen ...*, 30 (1976), p. 114-115; 118-120.

33. Cf. Monfrin, J., *Notice sur une traduction de la Vie de César de Suétone contenue dans le manuscrit français 20.312 de la Bibliothèque Nationale de Paris*, in: *Fin du Moyen Age et Renaissance. Mélanges de philologie française offerts à Robert Guette*, Antwerpen, 1961, p. 207. De hele uitleg (n.a.v. Suet. *Iul.* 38) beslaat nauwelijks één regel: „Laquelle cerimonie l'on appelloit visceration, c'est a dire ung mangier ou distribution de tripes” (Parijs, B.N., fr. 20.312, fol. 70 r°-v^o).

34. Cf. *Rest.* 1, 2, 18 sqq.

35. Enkele voorbeelden: Haloinus schrijft normaal *annotationes*, maar fol. 166 v° *adnotationes*; naast *autor* komt ook *author* voor (vgl. 143 r°, 144 v°, 154 v° met 149 v°, 156 v°, 160 v°); fol. 77 r° staat *delitias*, fol. 152 r° *delicias*; voor dezelfde klank vindt men verschillende grafische weergaven: vgl. *histeron proteron* (fol. 69 r°) met *hyperbolen* (fol. 63 v°), *trysyllabum* (fol. 69 r°) en *trisyllabum* (fol. 120 v°); fol. 89 v° schrijft hij *eiiciuntur* (en elders ook *coniicio* - fol. 141 r°, 142 r° -, *abiiciendo* - fol. 141 v° - e.d.), al stelt hij (fol. 135 r°) dat *coniicere* een nauwelijks uit te spreken etymologische schrijfwijze is, die zou moeten wijken voor *conicio*.

Betreffende de datering kunnen wij thans een conclusie formuleren. Strikte bewijzen voor onze stelling, dat de *Annotationes* een werk zijn uit Haloinus' laatste jaren, ontbreken. Wel wijzen een stel aanduidingen in dezelfde richting. Het convergeren van al deze elementen is precies de verantwoording van onze opvatting.

Was het Haloinus' bedoeling dit handschrift aan een drukker te bezorgen? Het antwoord is moeilijk. Het manuscript is gecorrigeerd, bepaalde woorden zijn onderstreept (wat aanduidingen voor de drukker kunnen zijn), en slechts op enkele plaatsen bleef er nog iets in te vullen³⁶. Maar anderzijds is de schikking, de structuur natuurlijk vreemd: men zou verwachten dat de *addenda* toch wel in de hoofdstukken van wat wij het Eerste Deel hebben genoemd konden verwerkt worden. Bedenkt men dat Haloinus zelf herhaaldelijk de gedachte heeft uitgesproken dat men alleen na uiterst zorgvuldig bijschaven een tekst aan een drukker mocht toevertrouwen, dan is het tamelijk verleidelijk om aan te nemen dat hij nog een herwerking wilde doorvoeren. Toch rekende hij op een bredere verspreiding in een nabije toekomst; zo blijkt immers uit het slot van de epiloog (zie Appendix). De dood zou dan de uitvoering van dit alles belet hebben.

Als laatste deel van dit artikel komt de vergaring aan de orde van de informatie die uit de *Annotationes* te halen is nopens andere werken van Haloinus. In het handschrift vindt men achttien verwijzingen naar de *Restauratio*³⁷, zeven naar *De carminibus et versibus*³⁸, drie naar *De vestibus Romanorum*³⁹, twee naar *De*

36. Bijvoorbeeld is op fol. 128 v° een ruimte opengelaten om een bladnummer uit de *Aeneis*-uitgave van 1500 in te vullen.

37. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 2 v°; 5 v°; 12 v°; 14 v°; 19 r°; 60 v°; 73 r°; 76 r°; 80 r°; 102 v°; 105 v°; 111 v°; 112 r°; 116 v°; 128 v°; 136 r°; 156 r°; 167 v°-168 r°. Steeds wordt *Rest. 1* (= *De grammaticorum concordia*) bedoeld: een expliciete verwijzing naar het tweede of derde boek van de *Restauratio* ontbreekt. Vaak wordt slechts *De grammaticorum concordia* als titel gegeven. Toch is het duidelijk dat dit eerste boek reeds als een deel van een verzamelband met als titel *Restauratio linguae Latinae* gedacht is; daarvoor pleiten immers zowel het voorkomen van de term *Restauratio* als de formules „in Restauratione linguae Latinae, libro primo de grammaticorum concordia” en „in libro primo de grammaticorum concordia” (fol. 5 v°; 60 v°; 73 r°; 102 v°; 111 v°; 112 r°; 116 v°; 167 v°-168 r°). Fol. 5 v° stond oorspronkelijk: „in opusculo meo de grammaticorum concordia”, maar dit werd na een interlineaire correctie tot: „in opusculo meo de linguae Latinae restauratione libro primo de grammaticorum concordia”. Hieruit echter besluiten dat de idee van een verzamelband slechts in de periode tussen het schrijven van de hoofdttekst en het corrigeren ervan is ontstaan gaat niet op: elders immers vinden we de formule „in opusculo meo de linguae Latinae restauratione libro primo de grammaticorum concordia” wel in de hoofdttekst (e.g. fol. 60 v°, dus ook vóór de pagina's met *addenda*).

38. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 21 v°; 30 v°; 48 r°; 58 r°; 121 v°; 141 v°; 149 v°.

39. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 27 v°; 88 r°; 107 v°.

*coronatione regum et imperatorum*⁴⁰, één tenslotte naar een *Trilinguis vocabularius*⁴¹. Daar de *Restauratio* zelf bewaard is zullen wij hier op dit werk niet verder ingaan.

De carminibus et versibus.

Uit de zeven vermeldingen van dit geschrift⁴² is op te maken dat dit werk (uit de aard der zaak) heeft gehandeld over problemen van prosodie en metriek, maar dat Haloinus er evenzeer een eigen stempel heeft op gedrukt: ook in deze materie wees hij het bindend karakter van regels principieel af ten gunste van de eufonie⁴³. Dergelijke stellingname kon, dat is duidelijk, tot willekeur aanleiding geven⁴⁴. Ongetwijfeld ging het hier om een polemisch werk. Zo moest met name Quintianus Stoa⁴⁵ het ontgelden; Haloinus zag hem als de vertegenwoordiger van een „grammaticale richting”; hierbij wordt dan de *ars versificatoria* gezien als een geheel van regels waaraan de dichter zich te onderwerpen heeft; daartegenover pleitte hij voor een *ars poetica* als die van Horatius, „in qua nichil grammaticale invenies”⁴⁶.

40. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 66 v°; 142 r°.

41. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 107 v°.

42. Zie noot 38.

43. *Annotationes in Virg.* fol. 30 v°: „Ex his coniciendum est poetas per has grammaticorum quantitatis regulas opera sua non scripsisse, sed consuetudine loquendi et aurium iudicio. Dixit enim Quintilianus (*inst.* 1, 5, 19): 'Carmina non nisi aure exiguntur, que fiunt per sonos'. Sed de his latius in opusculo meo de Carminibus et versibus”.

44. *Annotationes in Virg.* fol. 57 v°-58 r°: „Hic Badius rationem quandam finxit, cur Virgilius in steterunt (*Aen.* 2, 774) mediam corripuit: quia scilicet subitum horrore ostendere voluit. Ego autem non credo Virgilium ad hanc subtilitatem respexisse nec grammaticorum regulas observasse, ut sepe predixi, sed consuetudinem et aurium iudicium. Potius ergo dicendum erit hanc mediam syllabam corripuisse, ubi in versu bene sonabat. Sic in Bucolicis, egloga quarta, ubi ait (*eccl.* 4, 61): 'Matri longa decem tulerunt fastidia menses'; et in Georgicis, ubi ait (*georg.* 2, 129): 'Miscueruntque herbas et non innoxia verba'; sed in ultimo versu potest esse collisio. De his autem in opusculo meo de Carminibus plura scripsi”.

45. Zowel in de *Restauratio* als in de *Annotationes* spreekt Haloinus over Quintianus Stoa; cf. *Rest.* 1, pr. 10; 1, pr. 19; 1, 2, 6; 1, 2, 22; 1, 9, 4; 1, 15, 6; 3, 2, 2; cf. *Annotationes in Virg.* fol. 21 v°; 84 v°; 121 v°; 122 v°; 135 v°; 154 v°. Meestal wordt naar diens *Ars versificatoria* (zie ook noot 31) gerefereerd. Voor Haloinus is Quintianus Stoa het duidelijkste voorbeeld van een sterk polemisch auteur, die weliswaar de andere grammatici fel bekritiseert, maar zelf toch op en top grammaticus is: cf. *Rest.* 1, pr. 10; zie ook de citaten in volgende noot.

46. *Annotationes in Virg.* fol. 121 v°: „Rationes autem et regule grammaticales nichil me movent; de quibus grammatici in eternum certant, ut ex eorum libris patet et precipue ex Quintiano Stoa in Arte sua versificatoria, ubi regulas contrarias et precepta contraria de quantitate syllabarum sepe invenies et lites perpetuas. Preterea sepius predixi priscos autores et precipue poetas per grammaticam non scripsisse neque locutos fuisse, sed aurium iudicio et per usum loquendi et artem poeticam versus suos composuisse, ut in opusculo meo de Carminibus et versibus docui. Hanc artem poeticam docet Horatius, in qua nichil grammaticale invenies”.

De bibliotheek van Charles de Croy bezat een handschrift met *De carminibus et versibus opusculum* van Haloinus⁴⁷. De inventaris van het boekenbezit van Alexander van Arenberg vermeldt twee handschriften met werk van onze auteur over deze materie⁴⁸:

- Aultre livre escrit à la main couvert de cuir noir, intitulé : *Prosodia, opusculum Georgii Haloini Cominiique domini de carminibus et versibus etc.* ;
- Aultre livre couvert de cuir noir bouilly, escrit à la main, intitulé : *Opusculum de carminibus et versibus Georgii Haloini, Cominii domini.*

Of het hier gaat om twee werken, om twee redacties van hetzelfde werk of om twee handschriften van hetzelfde traktaat kan niet uitgemaakt worden.

De vestibus Romanorum.

Deze monografie steunde kennelijk op antieke bronnen⁴⁹, maar trachtte bovendien deze gegevens met de hulp van eigentijdse parallellismen te verduidelijken⁵⁰. Het blijkt dat het traktaat werd uitgegeven en minstens zes hoofdstukken telde⁵¹: in de bibliotheek van Charles de Croy was een handschrift aanwezig waarvan de inhoud als *De vera elegantia et de vestibus Romanorum* wordt aangeduid⁵².

Annotationes in Virg. fol. 21 v°: „Sed de his latius in opusculo meo de Carminibus et versibus super Quintianum scripsi”.

47. Cf. Van Even, *art. cit.*, p. 438.

48. Cf. Pinchart, A., *Inventaire des tableaux, bijoux, livres, tapisseries, etc. d'Alexandre d'Arenberg, prince de Chimay, etc., mort en 1629*, in: *Bulletin du bibliophile belge*, 4 (1847), p. 383 en 384. Een aantal werken uit de bibliotheek van Charles de Croy (zie noot 5) kwam terecht bij Alexander van Arenberg.

49. *Annotationes in Virg.* fol. 27 v°: „Hic Servius ostendit (*Aen.* 1, 282) cycladen et recinum (= ricinium) mulierum togas fuisse; de quibus in opusculo meo de Vestibus Romanorum latius scripsi”.

50. *Annotationes in Virg.* fol. 88 r°-v^o: „Hanc crinium compositionem prius declaravi in opusculo meo quod de Vestibus Romanorum edidi, capite sexto, de capitis tegumento, ubi morem hunc Germanorum in lavando, crispando et componendo crines et tondendo, id est equaliter abscindendo in circuitu, descripsi; quem Germani mea etate observaverunt”. Zie ook fol. 107 v°: „Ex quibus colligere possumus tyaram pileum fuisse, Gallice bonnet, cum auriculis (ut nunc aiunt) super buccas pendentibus; et corrupte nunc pileum Gallice vocari chapeau, qui Latine galerus dici debet aut petasus, ut in opusculo meo de Romanorum vestibus et in Trilingui vocabulario ostendi”.

51. Zie de eerste tekst in de vorige noot.

52. Cf. Van Even, *art. cit.*, p. 438.

De coronatione regum et imperatorum.

Over dit werk berichten ons niet enkel de *Annotationes*, maar ook reeds *Des Triumpbes des Rommains* (uit 1514)⁵³; ook de *Restauratio* vermeldt dit geschrift⁵⁴. Bij deze historische studie zat zeker ook de bedoeling voor de zakelijke verklaring van de auteurs te vergemakkelijken⁵⁵. Uit *Des Triumpbes des Rommains* weten we dat Haloïnus zich in dit werk polemisch opstelde tegenover Leonardus Brunus⁵⁶.

53. Ziehier de teksten.

Triumpbes (Parijs, B.N., fr. 24.725), fol. 52 v°: „Mais depuis Octovian, second empereur de Romme et le premier apprez Julius Cesar, les triumphateurs portoient seulement une couronne de laurier, dont les rayson sont declarees par Pline en l'histoire naturelle en son quinziesme livre au chapittre du laurier. Ce que j'ay declare plus a plain en ung petit traittiez que j'ay compose du couronnement des rois et empereurs contre l'opinion de Leonarde Aretin en l'une de ses epistres”.

Triumpbes fol. 54 r°-v^o: „J'ay trouve des acteurs qui escripvent qu'il y avoit sus le chariot derriere le triumphateur ung serfz et esclave lequell portoit et soustenoit la couronne d'or de che triumphateur, qui estoit si pensante qui la failloit soustenir a deux mains; et prennent en tesmoing Pline et Juvenal. Mais saulve leur grace et leurs bonnes raysons, ilz ne prennent pas bien les motz de Pline et de Juvenal, comme j'ay declare tout au long en ce mesme traictie que j'ay fait en latin du couronnement des rois et des empereurs a l'encontre d'ung acteur italien nomme Leonarde Aretinus, lequell en l'une de ses epistres reprint la custume de couronner les empereurs. Auquel traictiet j'ay mis les raisons et causes de l'erreur des dessudictes acteurs, en exposant aussy les auctoritez dudist Pline et de Juvenal selon mon entendement. Et pour mon tesmoingnage je prens Titus Livius, Dionysius Halicarnaseus, Appianus et Plutarchus et Suetonius, cinq des plus anciens acteurs et bien approuvez”.

Rest. 2, 11, 3: „Nam historiarum ignorantia omnium librorum et omnium artium intellectum impedit; quod ego per experientiam iam diu percepi, tam priscorum quam iuniorum, ut in opusculo meo de Coronatione imperatorum ostendi”.

Annotationes in Virg. fol. 66 r°-v^o: „Plinius refert Accam Laurentiam coronam spiceam ex frumento fecisse et simili fascia circumligatam super caput Romuli posuisse libro decimo octavo, capite secundo. Deinde reges et imperatores fasciam similem circumligatam circa caput gerebant; et diadema vocatum, ut ostendi in opusculo meo de Coronatione regum et imperatorum”.

Annotationes in Virg. fol. 141 v°-142 r°: „Hic Servius ait Romanos imperatores non habuisse diadema ut aliarum gentium reges, sed decipitur. Legimus enim Aurelium imperatorem diadema habuisse et post hunc Iulianum imperatorem, Galli fratrem, ut in opusculo meo de Coronatione imperatorum ostendi”.

54. Zie vorige noot.

55. Cf. *Rest. 2, 11, 3* (tekst: zie noot 53).

56. Leonardus Brunus = Leonardus Aretinus; zie de teksten in noot 53. De brief van Brunus waarnaar Haloïnus verwijst is *Brun. epist. 6, 9* (editie: Brunus, L., *Epistolarum libri VIII. Ed. L. Mehus*, Florence, 2 delen, 1741). Nu weten we via de veilingscatalogoog van 1614, gemaakt voor de publieke verkoop te Brussel van de boeken van Charles de Croy (zie noot 5), dat Haloïnus een *Super Aretinum enarratio* heeft geschreven: een handschrift daarvan bevond zich in de bibliotheek van Charles de Croy (cf. Van Even, *art. cit.*, p. 438). Uit wat de geciteerde passages uit *Triumpbes* ons meedelen zou men kunnen afleiden dat dit werkje bijvoorbeeld een voorstudie van *De coronatione* kan geweest zijn. Maar het oeuvre van Haloïnus doet voor het bepalen van het onderwerp dezer *Super Aretinum enarratio* een andere mogelijkheid aan de hand. Inderdaad stelt Haloïnus zich in *Rest. 1, 3, 3*, nogmaals polemisch op t.o.v. Brunus (met name i.v.m. diens *epist. 6, 10*): de vraag is daar: was het Latijn de moedertaal van de Romeinen.

Trilinguis vocabularius.

Over het bestaan van dit meertalig werk licht ons slechts één passus uit de *Annotationes in Virgilium* in⁵⁷. De herhaalde identificaties van Latijnse met Franse en Nederlandse begrippen in de *Annotationes* (en soms ook in de *Restauratio*) wettigen het vermoeden dat het een Latijns-Frans-Nederlands woordenboek was⁵⁸.

Wij vatten samen. Naar onze mening zijn de *Annotationes in Virgilium* een werk uit de laatste levensjaren van Haloinus. Ook dit geschrift doet zijn auteur kennen als een buitenbeentje. De antigrammaticale stellingname die de grondidee vormt van zijn *opus magnum*, de *Restauratio linguae Latinae*, duikt ook hier weer op, leidend nu tot een bijzondere toepassing: het commentariëren van antieke teksten kan niet zinvol gebeuren zo men zich op een spraakkunstig standpunt stelt.

Ook leert het werk ons een auteur kennen als de vertegenwoordiger van het humanisme in een eigen sociale klasse: de hoge adel. In dit verband onderstrepen we nogmaals wat we elders reeds aanstipten: de edellieden aan het Bourgondisch-Habsburgse Hof waren vrij lang eerder afwijzend tegenover deze nieuwe geestesstroming; in dit opzicht was Haloinus tussen zijn standgenoten een uitzondering⁵⁹. Niet enkel betreurde Haloinus deze situatie, hij wilde ze tevens wijzigen. Tot die mentaliteitswijziging had hij reeds eerder, in *Des Triumphe des Rommains*, opgeroepen. Deze gedachte was hij nog steeds toegedaan op het einde van zijn leven. Kenschetsend voor Haloinus was daarbij de opvatting dat de adel bovendien bijzonder goed geplaatst was om de antieke teksten te duiden. Het is inderdaad één der grondgedachten van de *Annotationes* dat de onderwerpen zelf die in vele antieke teksten aan bod komen, onderwerpen immers die vaak verband houden met activiteiten van de leidende stand, met name door de leden van deze sociale laag vanuit hun eigen door ervaring verworven kennis op

57. Cf. *Annotationes in Virg.* fol. 107 v° (tekst: zie noot 50). De nominatief kan zowel *vocabularius* als *vocabularium* zijn; we kozen de mannelijke vorm, omdat we die in *Rest.* 2, 13, 5 hebben aangetroffen.

58. Dat Haloinus franstalig was behoeft geen betoog: we hebben van hem nog geschriften in die taal (Parijs, B. N., fr. 20.312 en 24.725). Eveneens staat het buiten kijf dat hij Nederlands kende, al zijn er geen nederlandstalige teksten van hem bekend. Zijn plaatselijke bestuurstaak veronderstelde dat hij het Nederlands machtig was (cf. Messiaen, *o.c.*, I, p. 309-311). In zijn *Restauratio* noemt hij herhaaldelijk het Nederlands zijn taal: cf. *Rest.* 1, 8, 3; 2, 5, 2. Tenslotte vindt men in het bewaarde oeuvre meer dan eens Nederlandse woorden: cf. *Annotationes in Virg.* fol. 35 v°-36 r°; 40 v°; 41 r°; 55 v°; 98 r°; 132 r°; 133 r°; 139 r°-v^o; cf. *Rest.* 1, 7, 6. In de *Annotationes* komen ook Franse woorden voor (en enkele Spanse: fol. 35 r°; 46 r°; 66 v°).

59. Cf. Matheussen, *art. cit.*, in: *Handelingen ...*, 30 (1976), p. 109; 114; 116.

verhelderende wijze kunnen worden geïnterpreteerd. Zodoende komt de commentator Haloinus terecht buiten de filologische traditie. We hebben er op gewezen dat dit standpunt niet steeds tegen kritiek bestand is en wat dilettantistisch aandoet. Niettemin kan de studie van Haloinus leiden tot o.i. belangrijke nuanceringen in de algemene visie op de brede stroming van het humanisme : zij reveleert een tot nu toe minder onderzocht aspect van deze geestesstroming, hoe nl. het humanisme eigen accenten krijgt binnen de onderscheiden maatschappelijke standen (in casu, de hoge adel).

Tenslotte kan er op gewezen worden hoe de *Annotationes* ook langs de informatie die zij verstrekken nopens werken van Haloinus deze auteur tekenen als een merkwaardige figuur, een personage dat telkens weer op originele ideeën aanspraak maakt.

APPENDIX

De proloog en epiloog van de *Annotationes in Virgilium*.

In deze editie behouden wij Haloinus' schrijfwijze omwille van de eigen spellingstheorie van de auteur. Wel wordt *-ij* telkens als *-ii* geschreven. De afkortingen zijn opgelost. Voor hoofdletters en interpunctie volgen we de moderne regels. De alinea-indeling en -nummering ontbreekt in het handschrift.

Tekens.

- [] interlineaire toevoegsels ;
- [[]] woorden die in het handschrift doorgehaald zijn ;
- cursief* : woorden die in het handschrift onderstreept zijn.

Bronnenapparaat.

De afkortingen zijn die van de *Thesaurus linguae Latinae*. Verwijzingen naar de *Restauratio (Rest.)* geschieden op basis van onze editie (Leipzig, *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*, publikatie voorzien einde 1978). BAD. *Aen.* 1,12 (fol. VI v^o) = Badius' commentaar bij VERG. *Aen.* 1,12 in : VERGILIUS, *Aeneis. Cum commentariis ... Iodoci Badii Ascensii*, Parijs, Thielmann Kerver voor Jean Petit en Jean de Coblencz, 1500 (= 1501) ; exemplaar : Parijs, Arsenal, Fol. B.L. 581 ; Haloinus vergist zich wanneer hij in zijn titel stelt dat deze uitgave door Badius gedrukt werd.

- 2° Georgii Haloini Cominiique Domini Annotationes super Virgiliti codicem cum commentis Servii, Donati et Iudoci Badii Ascensii ab ipso Badio Ascensio Parisiis impressum anno a Christi nativitate 1500.

Prologus.

1. Cum nuper Virgiliti Maronis opera offendissem cum commentis Servii, Donati et Badii scholiis in codice ab ipso Badio impresso, loca quedam inveni que non recte ab his interpretata aut exposita michi visa sunt. Tum ego attentius legendo mirabar quod hi tres viri utriusque lingue periti, Grece scilicet et Latine, in expositione huius
2° poete sepius erraverint. Tandem michi visus sum hu-/ius rei rationes quasdam invenisse.

2. Prima ac preciqua est, quia hi fere omnes interpretes grammatici fuerunt et omnia fere ad artem grammaticam referunt et per grammaticam exponere nituntur; ad quam non respexit Virgilius neque alii prisci autores, ut ostendi in opusculo meo de Grammaticorum concordia. Sed hi prisci autores ad *modum loquendi* potius respexerunt.

3. Secunda ratio, quia de his que prisci autores scripserunt parvam aut nullam experientiam habuere. Cecus enim de coloribus non iudicat. Impossibile est igitur ut de non expertis veraciter scribat aliquis; quod nemo ignorat.

4. Tertia ratio est nostra pigritia, quod autores priscos non perlegimus a principio usque ad finem et quia omnia eorum dicta notabilia non excerpimus et *codicillos memoriales* non conficimus.

- 3° Quam labilis enim sit *memoria* nostra nemini ignotum / est.

5. Quarta, quod diligentiam non adhibemus ad ea inquirenda de quibus experientiam non habemus.

6. Quinta, quod scripta nostra non ad unguem corrigimus, sed nimia festinatione incorrecta exponimus; neque ad Metii iudicis aures, docente Horatio, illa offerimus, sed nimia pertinacitate errores nostros etiam defendere nitimur. Alie rationes plures hic scribi possent que sub hac pigritia comprehenduntur. Nobis autem nunc sufficiat.

7. Has enim quinque rationes precipuas inveni cur hi commentatores et alii plures in expositionibus priscorum autorum quandoque erraverint. Prisci autores enim non grammatice scripserunt, sed Latine. Secundo, ipsi fere omnes viri experti fuerunt [[illarum rerum
3° [[eas res]] de quibus scribunt]] et in curiis principum vixere, / in quibus omnia experiebantur. Nemo igitur historicos precipue et poetas Romanos recte intelliget, nisi vixerit in regiis principum et in bello precipue peritus fuerit.

8. Sed nunc de Servio quedam predicenda esse statui, ea ratione, quia multos *Servii reprehensores* inveni, et precipue Philippum *Beroaldum*; qui meo iudicio sepe illum immerito accusat. Servius enim grammaticum se fuisse fatetur. Sed in diversis locis prudenter *veterum auctoritatem artem grammaticam* confundere dixit nudis verbis ac sepe repetitis, ubi ait: „*Secundum artem, sed hanc plerumque confundit auctoritas*”. Et iterum ubi ait in initio primi Eneidos: „*Ars exigit ut civitatum nominibus prepositionem non ponamus, reliquis autem ponamus; sed plerumque usurpant auctores contrarium*. Nam Cicero ‘*eo die Verres ad Messanam venturus erat*’ dixit; 4 r° et hic Maro: ‘*Italiam venit*’, et non: *ad Italiam*’. / Ecce quomodo *Servius*, qui grammaticorum princeps fuisse perhibetur, ostendit veteres per grammaticam non scripsisse nec artis regulas observasse, nec in locutione nec in scriptis eorum.

9. Ipse etiam *Badius* ostendit hos priscos auctores non exponendos esse secundum grammaticorum constructionem, sed secundum modum loquendi, ubi ait in initio primi Eneidos super hunc versum: *Urbs antiqua fuit*: „*Constructio sumenda est interdum ex consuetudine loquendi. Nam si secundum grammaticorum regulas dicam, omnino non placet; aufert enim et verbis dignitatem et sententiae pondus*”. Ecce iterum quomodo hic *Badius*, qui totus grammaticus est et precepta grammaticalia tradit, in *Bucolicis* et *Georgicis* *Virgilii* docet veteres secundum *loquendi modum* scripsisse, non autem secundum regulas grammaticorum.

4 v° 10. Cum ergo *Servius* artis / precepta tradit, si prisci auctores inventi sunt aliter scripsisse, propterea *Servius* culpandus non est. Nam ipse hoc idem sepe predicit ac docet. Cum autem historiam aliquam affert quam non legimus, iterum culpandus non est. Ipse enim alias historias forte vidit que nunc non extant, *Græcas* et *Latinas*. Multas etenim bellis et incendiis absumptas fuisse constat.

11. Quidquid tamen dicant omnes, inveniо *Servium* doctissimum fuisse et utriusque lingue peritissimum et multo plura legisse quam alius quisque. De moribus et ritibus priscorum enim in diversis rebus, de sacrificiis, vaticinationibus, de astrologia, de philosophia et priscorum theologia et naturalibus plura docet quam alii ulli auctores quos adhuc legerim. Sed multi mentem eius alio intellectu accipiunt quam ipse scripsit. Sepius enim artem grammaticam docet, sepe modum loquendi inducit, sepe fabulas refert; nunc veras historias adducit, 5 r° / quandoque aliorum varias opiniones, quas tamen non probat. De grammatica autem plura docet quam [[ulli]] alii grammatici omnes, ac etiam arcana, que alii forte ignoraverunt.

12. Vide folio *Virgilii* decimoquinto, super hoc vocabulum *currus*; et iterum folio *Virgilii* [[deci]] decimosexto, super *in fomite*; et folio decimosextimo, super *et numerum cum navibus equat*; et folio [[quadragesimotertio]] 93, super *casus Cassandra*; et folio

vigesimoprimo, super illud *hic pietatis honos*; et in aliis locis pluribus.

13. Iterum notandum est quod *Servii Commentaria* in pluribus locis abrupta sunt, dimissa ac mutilata, incuria forte ac temporis vetustate. Ipse enim paulo post *Donatum, Hieronymi preceptorem*, vixit, anno Christi fere quadragesimo.

14. Attamen, ut omnia dicam, Servium excusare ac defendere 5vo non possem, quin in his / Virgilio expositionibus quandoque erraverit rerum ignorantia de quibus scripsit Virgilius: de bello et armis, de venatione et similibus; quas forte non viderat, ut in sequentibus patebit. Sepe etiam nimia subtilitate Virgilio sensum pervertit, ut folio Virgilio tricesimo sexto, super hoc *peplumque feberant*, ut videbimus eodem folio; ita et in aliis pluribus locis. Homines ergo sumus, „nec omnia possumus omnes”.

15. Sed, ut verum fatear et omnia dubia absolvam, ipsa [[ars]] ars *grammatica* omnium errorum in lingua Latina origo et fons est; que elegantiam et lingue Latine delicias abstulit et barbariem in loquendo et scribendo induxit, ut in opusculo meo [de Lingue Latine restauratione libro primo] de Grammaticorum concordia docui et in hoc opusculo sparsim videbimus.

16. Hic attendant lectores me non omnia Virgilio loca expositu- 6ro rum, sed de quibusdam Servii expositionibus / sententiam meam dicturum et alia quedam notabilia intermixturum. Imprimis Donatus in vita Virgilio Maronis adducit Asconium Pedianum in libro quem contra *obtretractores Virgilio* scripsit, et hoc folio primo: tria autem prima folia post indicem signata sunt [eodem] numero i.

Epiloog.

166vo, 9 1. Hec sunt que quondam sparsim in Servium et alios Virgilio commentatores adnotavimus. Non ignoro me plura reliquisse que super his dici possent; sed fastidio illa pretermisi, ne opus in immensum cresceret. Cum enim has adnotationes incepissem, non ipsum Virgilium omnem exponendum suscepi, sed hinc inde loca quedam sparsa collegi, in quibus Servius et alii interpretes michi errare videbantur. Deinde cum alia iterum quandoque invenissem, his prioribus addidi. Itaque aliis viam aperui, ut simili modo has 167ro vanas grammaticorum expositiones adnotarent, / ubi sensum literalem pervertunt et fictis expositionibus nimium a longe quesitis poetarum loca non exponunt, sed obscuriora reddunt.

2. Cuius rei ratio sola *grammatica* est. Namque fere omnes hi poetarum interpretes grammatici fuerunt aut grammaticae artis sectatores; quod patet per Servium ipsum, qui primos *Virgilio interpretes* – *Hyginium, Cornutum, Probum, Togum, Prosperum, Urbanum, Donatum* et alios omnes – grammaticos vocat. Hoc autem evenisse

- coniciendum est quia scripsit Quintilianus quod grammaticis quondam data fuit provincia poetas et alios libros corrigendi virgula censoria. Sed hic latet error, quod Quintilianus non intellexit hanc provinciam datam fuisse grammaticis trivialibus, sed grammaticis in omnibus artibus fere [[edoctis]] / edoctis ac peritis, quas ipse paulo post in eodem loco declarat. Nunc autem grammatici parum docti ac multo minus experti poetas exponere presumunt et loca que non intelligunt exponere nituntur, fictis expositionibus sensum literalem pervertentes et alios sensus nimia subtilitate excogitatos adducentes. Deinde omnia fere poetarum loca per regulas grammaticas construunt et exponunt, ad quas poete et alii prisci auctores non respexerunt, ut satis predixi. Quia autem a tempore Constantini imperatoris omnes viri literati per grammaticam inceperunt ac edocti fuerunt, nemo grammaticam et eius regulas dimittere potest; et hac ratione fere omnes erraverunt sepiusque [[et]] ridicula plura scripserunt, ut in Restaur- / tione lingue Latine libro primo de Grammaticorum concordia late docui.

3. Quapropter nunc Virgilii et aliorum poetarum lectores moneo ut pro illorum intellectu et expositione ad grammaticam nullo modo respiciant, sed modum loquendi et rerum mutationes ac regionum diversas [et] consuetudines attendant. Deinde sensu literali potius interpretentur quam fictis expositionibus, nimia subtilitate et a longe quesitis, ut Servio sepius accidisse docui. Tum artem poeticam quam docet Horatius respiciant, grammaticam omnem et rationes eius omnes derelinquendo. Poete enim et alii prisci auctores non grammaticae sed *Latine locuti sunt*. Earum autem rerum de quibus experientiam non [[habuerint habuerint]] habuerint inquisitio facienda est / [[inquirenda est]]. Sed tamen de illis parce scribendum et semper cum timore. Cecus enim de coloribus recte iudicare non potest.

4. Parcant michi omnes et boni consulant. Si erraverim, id doceant in libello seorsum, absque ullis conviciis, sed fraterna correctione. Tum ego lubens errata mea revocabo illisque gratias agam qui me errasse docuerint. Homines enim sumus „nec omnia possumus omnes”, ut ait Maro. Novit Omnipotens, qui nos in eternum conservet. Amen.

Finis Annotationum in Virgilium.

Bronnenapparaat en parallelplaatsen met *Rest.**Prologus*

- § 2. cf. *Rest.* 1,1,8 ; 1,6.
- § 3. cf. *Rest.* 1,1,7.
(Cecus ... iudicat) *Rest.* 1,6,7.
- § 4. cf. *Rest.* 1,1,2-3.
- § 5. cf. *Rest.* 1,1,7.
- § 6. cf. *Rest.* 1,1,9.
(Horatio) *Hor. ars* 387 ; (Metius = Sp. Maecius Tarpa) ; vgl. *Rest.* 1,2,10.
- § 7. (non grammaticae ... Latine) deze passage naar Quintilianus (*inst.* 1,6,27) wordt in de *Rest.* talloze malen aangetroffen.
(Nemo igitur ... peritus fuerit) cf. *Rest.* 1,1,7.
- § 8. (Secundum artem ... autoritas) *Serv. Aen.* ? het zinnetje schijnt niet letterlijk voor te komen bij Servius (cf. Mountford, J. F., - Schultz, J. T., *Index rerum et nominum in Scholiis Servii et Aelii Donati tractatorum*, Ithaca - New York, 1930) ; vgl. *Rest.* 1, pr. 28 ; 1,2,8 ; 1,2,9 ; 1,2,11 ; 1,5,1 ; 1,5,8 ; 1,14,3 ; 1,15,3.
(Ars exigit ...) *Serv. Aen.* 1,2 ; vgl. *Rest.* 1, pr. 28 ; 1,5,1 ; 1,5,8 ; 1,11,11 ; 1,14,3 ; 1,15,3 ; 1, conclusio 3.
(Cicero ...) Servius schijnt zich te hebben vergist : cfr. ed. G. Thilo, Leipzig, I, 1881, p. 7 (apparaat bij *Serv. Aen.* 1,2).
(Maro ...) *Verg. Aen.* 1,2.
- § 9. (Urbs antiqua fuit) *Verg. Aen.* 1,12.
(Constructio sumenda ...) *Bad. Aen.* 1,12 (fol. VI v^o) ; vgl. *Rest.* 1,1,8 ; 1,6,2 ; 1,6,7 ; 1,9,6.
- § 12. (currus) *Verg.* en *Serv. Aen.* 1,156.
(in fomite) *Verg.* en *Serv. Aen.* 1,176.
(et numerum ...) *Verg.* en *Serv. Aen.* 1,193.
(casus Cass.) *Verg.* en *Serv. Aen.* 3,183.
(hic pietatis honos) *Verg.* en *Serv. Aen.* 1,253.
- § 14. (peplumque ferebant) *Verg.* en *Serv. Aen.* 1,480.
(videbimus) *Ann. in Virg.* fol. 31 v°-36 r°.
(nec omnia ...) *Verg. ecl.* 8,63 ; vgl. *Rest.* 1,2,10 ; 1,10,1 ; 1,15,12 ; 1, conclusio 1 ; 3,5,17.
- § 15. Eén der hoofdgedachten van *Rest.* 1.
- § 16. (Donatus) *Don. vita Verg.* l. 186 sqq. (ed. C. Hardie, Oxford, 1967², § 47).
Het einde van de proloog is kennelijk lacuneus.

Epiloog

- § 1. (Itaque aliis ... obscuriora reddunt) e.g. *Rest.* 1,1,8 ; 1,6.
- § 2. (quia scripsit Quintilianus) bedoeld is Quint. *inst.* 1,4,4-5 zoals deze passus door Haloinus begrepen werd : cf. *Rest.* 1,pr. 26 ; 1,2,4 ; 1,5,8 ; 1,6,4 ; 1,6,7 ; 1,8,10 ; 1,10,5.
(ut in Restauratione ... late docui) zie vorige aantekening.
- § 3. (ad grammaticam ... respiciant) e.g. *Rest.* 1,6,7.
(modum loquendi ... attendant) e.g. *Rest.* 1,6,7.
(Poete enim ... Latine locuti sunt) een in de *Rest.* vaak geparafraseerde uitspraak naar Quint. *inst.* 1,6,27.
(Earum autem ... facienda est) e.g. *Rest.* 1,6,7.
(Cecus ... potest) *Rest.* 1,6,7.
- § 4. Een gelijkaardig slot vindt men in *Rest.* 1, conclusio ; 3,5,17.
(nec omnia ... Maro) Verg. *ecl.* 8,63 ; vgl. *Rest.* 1,2,10 ; 1,10,1 ; 1,15,12 ; 1, conclusio 1 ; 3,5,17.

Aspecten van de antieke en vroegchristelijke levensbeschouwing in de carmina latina epigraphica *

door

DOROTHY PIKHAUS
Aspirant bij het N.F.W.O.

Wie over de levensbeschouwing van een welbepaald literair auteur handelt, kan doorgaans meteen zijn onderwerp ondubbelzinnig in een bepaalde tijd, streek en sociaal milieu terugplaatsen.

* Gebruikte afkortingen :

AE = *L'Année Epigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine*, Paris 1889 ss.

Alfoeldy = G. Alföldy, *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlin 1975.

CE = F. Buecheler, *Carmina Latina Epigraphica*, Lipsiae, I. 1895 ; II. 1897 ; III. 1926 (= Supplementum curavit E. Lommatzsch) (repr. Amsterdam 1972).

Cholodniak = J. Cholodniak, *Carmina Sepulcralia Latina Epigraphica*, Petropoli 1904².

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berolini 1863 ss.

De Rossi I = I. B. De Rossi, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. Volumen primum, Romae 1861.

De Rossi II = I. B. De Rossi, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. Voluminis secundi pars prima, Romae 1888.

Engstroem = E. Engstroem, *Carmina latina epigraphica post editam collectionem Buechelerianam in lucem prolata*, Gotoburgo 1912.

ICERV = J. Vives, *Inscriptiones cristianas de la España romana y visigoda*. 2ª edición offset de la edición 1^a de 1942 con un suplemento, Barcelona 1969.

ICUR V = A. Ferrua, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores. Nova Series*, vol. V, In Civitate Vaticana 1971.

ICUR VI = A. Ferrua, *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores. Nova Series*, vol. VI, In Civitate Vaticana 1975.

ILCV = E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Berolini, I. 1925 ; II. 1927 ; III. 1931 (edit. alt. cur. J. Moreau, Berolini 1961) ; IV Supplementum, ed. J. Moreau & H. I. Marrou, Dublini et Turici 1967.

ILLRP = A. Degrassi, *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae*, Firenze, I. 1957 ; II. 1963.

ILS = H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berolini 1892-1916 (repr. Zürich 1974).

INSCR. ITAL. IX,1 = A. Ferrua, *Inscriptiones Italiae*. Volumen IX : Regio IX. Fasc. 1 - Augusta Bagiennorum et Pollentia, Roma 1948.

INSCR. ITAL. XI,1 = P. Barocelli, *Inscriptiones Italiae*. Volumen XI : Regio XI. Fasc. 1 - Augusta Praetoria, Roma 1932.

LB = E. Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siècle*, Paris, I. 1856 ; II. 1865.

Naar tijdschriften wordt verwezen met de sigla gebruikelijk in J. Marouzeau, *L'Année Philologique*, Paris 1924 e.v. Indien niet anders aangegeven, verwijzen de data steeds naar de periode na Christus. E. = eeuw ; e. = einde ; b. = begin ; m. = midden.

De *carmina latina epigraphica* echter, laten zich niet zo eenvoudig situeren: het gaat hier immers om een verzameling van minstens 4 000 (exact 4 100) Latijnse, epigrafische gedichten, meestal anoniem, uit zeer verschillende periodes, streken en sociale milieus. Vele van deze gedichten zijn slechts fragmentarisch bewaard gebleven: van ruim 500 inscripties bestaan nog slechts enkele versflarden die niet meer voor interpretatie of aanvulling vatbaar zijn. Ook al hebben zelfs deze inscripties hun belang, als barometer bv. van het romanisatieproces of van het culturele niveau van een bepaalde streek of van een bevolkingsgroep, toch zijn zij voor de historicus die zich met *Ideengeschichte* bezig houdt, quasi onbruikbaar. Alles samen rest ons dus nog een corpus van minstens 3 500 inscripties (exact 3 650). Al lijkt dit een rijke documentatie – en qua inhoud is het dit ook zeker – toch moet men bedenken dat zij slechts 1,5 % van het totale aantal bewaarde Latijnse inscripties vertegenwoordigt (ca. 280 000): slechts 1,5 % hiervan is in verzen¹.

Bovendien moet men overwegen dat dit materiaal verspreid ligt over een enorme geografische ruimte en over verschillende eeuwen. Hoewel de oudste metrische inscripties – de welbekende *elogia* van de Scipiones – dateren uit de 3de-2de E.v.C.², toch komen dergelijke teksten pas algemener in gebruik vanaf het midden van de 1ste E.v.C. Voor de daaropvolgende eeuwen van de keizertijd, heeft men nog geen efficiënte spreidingscurven gemaakt van de *carmina*: het grote aantal niet nauwkeurig te dateren inscripties vormt inderdaad de fundamentele moeilijkheid³. Zeker is echter, dat te Rome, het aantal inscripties snel vermindert in de 2de helft van de 6de eeuw, zodat men als chronologische begrenzing van dit genre het einde van deze eeuw zou kunnen nemen. In het

1. Recente schatting van het totale aantal Latijnse inscripties (fragmenten inbegrepen) op ca. 280 000 door E. J. Jory, *Towards a Data Bank of Latin Inscriptions*, BICS 20 (1973) pp. 145-148, hier p. 147. Vgl. met P. Testini, *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI*, Roma 1958, p. 332 (ca. 300 000 Latijnse inscripties).

2. Zie CE 6-7 = ILLRP 309-310 (2de helft 3de E.v.C.), CE 8 = ILLRP 311 (1ste helft 2de E.v.C.), CE 9 = ILLRP 312 (ca. midden 2de E.v.C.) en CE 958 = ILLRP 316 (2de helft 2de E.v.C.). Over deze *elogia*: E. Galletier, *Etude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris 1922, pp. 150-152 en pp. 191-193; F. Plessis, *Poésie latine. Epitaphes. Textes choisis et commentaires*, Paris 1905, pp. 1-34; J. E. Sandys, *Latin Epigraphy. An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*, Cambridge 1927² (repr. Groningen 1969), pp. 61 en 65-69; R. Till, *Die Scipionenelogien*, in *Festschrift Karl Vretska*, Heidelberg 1970, pp. 276-289 (hellenistische beïnvloeding).

3. Een poging tot het maken van dergelijke curven werd ondernomen voor een selectie van gedateerde proza-inscripties door St. Mrozek, *A propos de la répartition chronologique des inscriptions latines dans le Haut-Empire*, in *Epigraphica* 35 (1973) pp. 113-118. Hieruit bleek dat het aantal proza-inscripties sterk daalt in de derde eeuw.

Noordwesten echter, dient men deze grens met ongeveer een eeuw te verschuiven: in Gallië doet zich geen breuk voor in de epigrafische traditie vóór de Karolingische Renaissance⁴.

Geografisch beschouwd, stammen de meeste Latijnse versinscripties uit de westelijke – d.i. de Latijnsprekende – helft van het *imperium romanum*. Toch liggen zij niet gelijkmatig verspreid over dit uitgestrekte gebied: tussen de 55 en 60 % van alle carmina komen uit Italië zelf, met als centrum Rome. De Latijnse provincies in Noord-Afrika (Egypte dus ter zijde gelaten) zijn bijzonder rijk aan Latijnse metrische inscripties, terwijl bv. het veraf gelegen Britannia of de Donauprovincies merklijk minder goed vertegenwoordigd zijn⁵. Het belang van een bepaald gebied als productiecentrum van metrische inscripties evolueert duidelijk ook met de tijd⁶.

Van de sociale herkomst der carmina epigraphica in hun totaliteit, is evenmin een grondige en exhaustieve studie gemaakt: de

4. Chronologische begrenzing te Rome ca. 600: De Rossi I, p. 517. Zo ook F. Grossi Gondi, *Trattato di epigrafia cristiana latina e greca del mondo romano occidentale*, Roma 1920 (repr. 1968), p. 2; C. M. Kaufmann, *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Freiburg i.Br. 1917, p. 1; Testini, *o.c.*, p. 330. Geen epigrafische breuk in Gallië: N. Gauthier, *Recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule*, in *Akten des VI. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, München 1973, pp. 513-515, hier p. 513; *ab ead.*, *Recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures à la Renaissance carolingienne*. T. I. *Première Belgique*, Paris 1975, p. 7 en pp. 103-104 (Trier). Zo ook reeds E. Le Blant, *L'épigraphie chrétienne en Gaule et dans l'Afrique romaine*, Paris 1890, pp. 26-27. Als grensdatum tussen de Oudheid en de Middeleeuwen werd in een recent artikel 600 voorgesteld: zie R. Martin, *Qu'est-ce que l'antiquité „tardive“*. *Réflexions sur un problème de périodisation*, in R. Chevallier, *Aïôn. Le temps chez les romains*, Paris 1976, pp. 261-304, hier vooral pp. 299-301. De auteur steunde hierbij op de gewijzigde situatie in verschillende domeinen (ethnische, linguïstische, religieuze, artistieke en kulturele en tenslotte institutionele veranderingen).

5. Geografische verspreiding der niet-christelijke carmina: zie bv. Galletier, *o.c.*, p. 3; J. Tolkiehn, *Die inschriftliche Poesie der Römer*, NJA 4 (1901) pp. 161-184, hier p. 162; D. Verhaeghe-Pikhaus, *La répartition géographique de quelques thèmes de la poésie funéraire latine*, in *Akten des VI. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, München 1973, pp. 412-414, hier p. 414 (alleen cijfers voor de funeraire carmina op dit ogenblik gepubliceerd, ook de fragmenten die niet meer vatbaar zijn voor interpretatie, zijn hierin begrepen. Sindsdien is het aantal *carmina latina epigraphica* niet enkel gestegen doch een opsplitsing van het materiaal in inscripties die nog voor interpretatie vatbaar zijn enerzijds en niet meer aan te vullen fragmenten anderzijds, bleek nodig. Tevens deed de noodzaak aan precieze cijfers voor de niet-funeraire carmina evenals voor de christelijke metrische inscripties zich voelen. Dergelijke precieze tabellen zullen worden gegeven in onze studie: *Levensbeschouwing en milieu in de Latijnse metrische inscripties*. Een onderzoek naar de invloed van plaats, tijd, sociale herkomst en affectief klimaat, die zal gepubliceerd worden in 1977 door de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België in de reeks van haar *Verhandelingen*.

6. De Tres Galliae bv. brachten ca. 55 bruikbare carmina (ca. 40 funeraire en ca. 15 niet-funeraire) aan het licht. Dit aantal stijgt in de christelijke periode tot ca. 175 (ca. 120 funeraire en ca. 55 niet-funeraire).

gegevens vervat in de inscripties zelf, zijn weliswaar niet overvloedig, maar bieden toch voldoende mogelijkheden hiertoe. Enkele empirische vaststellingen moeten hier volstaan :

1. De Latijnse grafpoëzie is in oorsprong een aristocratisch verschijnsel : de oudste ons bekende carmina zijn die der Scipiones. Toch verdwijnt de senatoriale klasse quasi volledig uit de grafpoëzie in de eerste drie eeuwen van de keizertijd. De reden hiervoor is niet zonder meer duidelijk ⁷. De carmina zijn dus in deze periode de verworvenheid van de *tertius ordo* : ze zijn „volks” in die zin dat zij niet van de *ordo senatorius*, niet van de *nobilitas*, afkomstig zijn. Dit betekent echter niet meteen dat wij via deze bronnen de laagste bevolkingsklassen – of zelfs alle bevolkingsklassen van de *tertius ordo* – bereiken ⁸. Deze *ordo* is immers zeer complex en men is nog lang niet vertrouwd met de sociale hiërarchie en sociale mobiliteit die binnen deze grote groep heerste ⁹. In de carmina epigraphica zijn bv. de bovenlagen van het *plebs*, de municipale elite (*decuriones*, *seviri Augustales*), evenals de legerofficiers (*centuriones* en zelfs *tribuni*), zeer duidelijk aanwezig ¹⁰. Vele

7. Pogingen tot verklaring : Galletier, *o.c.*, pp. 158-159 (minachting voor volks genre) ; F. J. Bruns, *Vier Kapitel zu den Carmina Sepulcralia Latina in ihrer Eigenschaft als Zeugnisse für das Leben und Denken des kleinen Mannes der römischen Kaiserzeit*, Göttingen 1950, pp. 43-44 (veranderde samenstelling der aristocratie in de late keizertijd) ; G. Sanders, *Bijdrage tot de studie der Latijnse metrische grafschriften van het heidense Rome : de begrippen „licht” en „duisternis” en verwante themata*, Brussel 1960, p. 29 (politieke en religieuze factoren).

8. De laagste sociaal-economische klassen begraven hun doden zonder inscriptie : P. Huttunen, *The Social Strata in the Imperial City of Rome. A Quantitative Study of the Social Representation in the Epitaphs Published in the Corpus Inscriptionum Latinarum, Volumen VI*, Oulu 1974, pp. 43-45. P. Huttunen berekende een representativiteitsindex voor de funeraire proza-tituli uit Rome, gepubliceerd in CIL VI : de meest waarschijnlijke waarde bedroeg 1/66 (dus voor elke persoon vermeld in een inscriptie zijn er 66 begraven zonder inscriptie) ; de uiterste waarden liggen echter tussen 19 en 152. Zie Huttunen, *o.c.*, pp. 40-42. Hierbij dient aangestipt dat Rome rijker is aan epigrafisch materiaal dan enig ander gebied in het imperium. De representativiteit der inscripties neemt bovendien af al naargelang het sociale milieu daalt : G. Pereira Menaut, *Probleme der globalen Betrachtung der römischen Inschriften*, BJ 175 (1975) pp. 141-164, hier pp. 155-162.

9. In recente tijd is men afzonderlijke groepen uit deze *tertius ordo* nader gaan bestuderen. Zo blijkt bv. dat de keizerlijke slaven en *liberti* een elite vormen ten opzichte van slaven en vrijgelatenen van privé-personen : zie G. Boulvert, *Domestique et fonctionnaire sous le Haut-Empire romain. La condition de l'affranchi et de l'esclave du Prince*, Paris 1974, pp. 200-209 en pp. 250-251 en P. C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge 1972, pp. 1-2. Zo ook Huttunen, *o.c.*, pp. 96, 105, 106-107. *Seviri augustales* zijn voor 80% *liberti* en doorgaans welgesteld : zie o.a. R. Duthoy, *La fonction sociale de l'augustalité*, in *Epigraphica* 36 (1974) pp. 134-154, vooral pp. 134-145.

10. Carmina van municipale elite : bv. CE 191 (*duumvir quinquennalis*, Mutina), CE 404 (*flamen et patronus provinciae*, Cimiez), CE 1004 (*decurio*, Verona) en CE 1552 (*flamen perpetuus*, Colonia Cillitana, b. 2de E.). *Augustales* : bv. CE 83 (Beneventum, 1ste E.), CE 807 (Milaan, 1ste E.), CE 1095 (Verona, 1ste E.), CE 1120 (Vicetia). Carmina van officiers : bv. CE 245 = Alfoeldy nr. 161 (*tribunus militum*, Tarraco, 211-222), CE 1320 (*centurio*, Aquileia, 3de E. ?),

leden van deze groep, de *ordo decurionum* of de kaste der officiers, bereikten, hoewel van plebeïsche afkomst, vaak op het einde van hun loopbaan of in hun kinderen, een hogere *ordo*, de *ordo equester*¹¹. Zelfs onderofficiers (*principales* en *immunes*) en lagere beampten (*officiales*) in de bureaus van Rome en van de provincies behoren niet bepaald tot de armste bevolgingsklassen, evenmin als de welgestelde – en in de epigrafie goed vertegenwoordigde – klein- en groothandelaars¹². De sociale herkomst der carmina dient dus nog veel beter gepreciseerd dan doorgaans het geval is. Hierbij moet men terdege rekening houden met de tendens – eigen aan de Romeinse proza-inscripties en wellicht ook niet vreemd aan de vers-inscripties – een functie in staatsdienst of een financieel succesrijk beroep liever te vermelden dan een beroep in de privé-sector of een weinig rendabele bezigheid¹³. Deze vaststelling is

CE 1604 (*tribunus*, Lambaesis, 2de E.), CE 2023 (*ducenarius protector*, Heliopolis, 2de helft 3de E.).

11. Over de samenstelling en functie der *ordo decurionum*: zie bv. W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Uebergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des Zwangsstaates (2.-4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*, Wiesbaden 1973. Municipale elite: zie o.a. G. Alfoeldy, *Römische Sozial-Geschichte*, Wiesbaden 1975, pp. 112-116 (*decuriones*) en pp. 116-117 (*Augustales*); J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris 1971², pp. 161-173; R. MacMullen, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Cambridge 1963, pp. 99-118 (rol van militairen in municipale elite). *Centurio* vormt scharnierpunt tussen manschappen en onderofficiers enerzijds, hogere officiers anderzijds: B. Dobson, *The Centurionate and Social Mobility during the Principate*, in *Recherches sur les structures sociales dans l'Antiquité classique*. Caen 25-26 avril 1969, Paris 1970, pp. 99-116, vooral pp. 100-101 en B. Dobson, *The Significance of the Centurion and „Principilaris” in the Roman Army and Administration*, in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 1, Berlin-New York 1974, pp. 392-434. Relaties met *ordo equester*: A. Stein, *Der römische Ritterstand. Ein Beitrag zur Sozial- und Personengeschichte des römischen Reiches*, München 1927, pp. 129-135 (municipale elite) en pp. 135-171 (militairen).

12. *Principales* in carmina: zie bv. CE 460 (*decurio*, Tibiscum, 2de E.), CE 486 (*sesquiplacarius classis*, Caesarea Mauretaniae, 2de E.), CE 555 (*beneficiarius consularis*, Alba Regia), CE 573 (*beneficiarius consularis*, Timgad) en CE 805 = CIL III 11036 (*ducenarius*, Brigetio, 3de-4de E.). Over *principales*: D. J. Breeze, *The organisation of the career structure of the immunes and principales of the Roman army*, BJ 174 (1974) pp. 245-292 en A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres. Einführung, Berichtigungen und Nachträge von Brian Dobson*, Köln-Graz 1967², pp. 1-80, vooral pp. 70-72 (soldij). Over lagere *officiales* in *familia Caesaris*: Boulvert, *o.c.*, pp. 143-150 en pp. 153-154 en G. Boulvert, *Esclaves et affranchis impériaux sous le haut-empire romain. Rôle politique et administratif*, Napoli 1970, pp. 419-437. Lagere- en middenklasse der *officiales* in proza-inscripties van Rome: Huttunen, *o.c.*, pp. 86-98. In de carmina: zie o.a. CE 57 (*praeco*, Venusia, 1ste helft 1ste E.v.C.), CE 484 (*tabellarius*, Carthago, 2de E.), CE 816 (*vicarius*, Rome) en CE 1814 (*dispensator ab oleo*, Rome, e. 2de E.). Zie ook Galletier, *o.c.*, pp. 177-179. Klein- en groothandelaars in CIL VI: Huttunen, *o.c.*, pp. 124-128. In de carmina: zie bv. CE 487 (*quaestor mercatorum frumentariorum*, Ostia, 3de E.) en CE 516 (*negotiatores*, inter Capsam et Thelepte, e. 2de-b. 3de E.). Nog voorbeelden bij Galletier, *o.c.*, pp. 175-177.

13. Huttunen, *o.c.*, pp. 49, 70, 108 en 127.

van belang bij de interpretatie van de talrijke inscripties die geen gegevens over het beroep bevatten.

2. Zeker is echter dat vanaf de 3de-4de eeuw de senatoriale klasse opnieuw in de carmina aanwezig is¹⁴. In de christelijke grafverzen komt bovendien de hogere clericus steeds duidelijker aan bod: *episcopi, presbyteri, diaconi*, abten, zijn in de 4de, 5de en 6de eeuw zelden van lage afkomst; hun ambt brengt hen bovendien veeleer in contact met aristocratische dan met volkse milieus¹⁵. In de christelijke epigrafie wordt de versvorm bovendien frequenter gebruikt voor *dedicationes* en *elogia* dan in de niet-christelijke epigrafie¹⁶. Ook deze *elogia* en bouwinscripties zijn doorgaans niet van de gewone gelovige doch van kerkelijke of wereldlijke gezagsdragers afkomstig¹⁷. Toch ontbreken in de christelijke carmina

14. Zie bv. in niet-christelijke inscripties: CE 106 (T. Flavius Postumius Varus, Rome, 271), CE 111 (Vettius Agorius Praetextatus, Rome, 384), CE 654 (Alfenius Ceionius Iulianus Kamenius, bij Antium, 385), CE 1530 (Festus Rufius Avienus, Rome, ca. 400), AE 1971 nr. 62 (Maecius Marullus, Rome, na 250). Christelijke: zie de metrische inscripties verzameld bij Diehl, ILCV I, pars I, caput II *Tituli virorum et mulierum ordinis senatorii*.

15. Zie de metrische inscripties verzameld bij Diehl, ILCV I, pars II, caput I-IV. Volgens A. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*, Vol. II, Oxford 1964, pp. 923-926, zijn priesters en diakens in de steden grotendeels afkomstig uit de stedelijke elite (milieu der *curiales*). Zie ook E. Griffe, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, III. *La cité chrétienne*, Paris 1964², pp. 83-84 en J. Gaudemet, *L'église dans l'empire romain (IVe-Ve siècles)*, Paris 1958, pp. 142-148. Sociale herkomst en situatie der bisschoppen: Gagé, *o.c.*, pp. 425-428 en Gaudemet, *o.c.*, pp. 314-320, 335-337, 350-357. Specifiek voor het gallische episcopaat: E. Griffe, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, II. *L'église des Gaules au Ve siècle*, Paris 1966², pp. 219-226; K. F. Stroheker, *Der Senatorische Adel im Spätantiken Gallien*, Reutlingen 1948 (repr. Darmstadt 1970), pp. 110-118; D. Tardi, *Fortunat. Etude sur un dernier représentant de la poésie latine dans la Gaule mérovingienne*, Paris 1927, pp. 133-140; H. Wieruszowski, *Die Zusammensetzung des gallischen und fränkischen Episcopats bis zum Vertrag von Verdun (843) mit besonderer Berücksichtigung der Nationalität und des Standes*, BJ 127 (1922) pp. 1-83, hier pp. 44-72. Een grondig onderzoek naar de herkomst dezer bisschoppen werd recent doorgevoerd door M. Heinzlmann, *Die soziale Stellung des Episcopats im Gallien des 5. und 6. Jahrhunderts. Beiträge zur sozialgeschichtlichen Auswertung biographischer Quellen, ins besondere metrischen Grabschriften*, Inaug. Diss. Mannheim 1972 (thans gepubliceerd als *Bischofsherrschaft in Gallien*, München 1976).

16. Van de ca. 1370 bruikbare christelijke carmina zijn er ca. 510 niet-funerair (of 37%) tegenover ca. 860 funerair. In de niet-christelijke metrische epigrafie vindt men op ca. 2300 bruikbare carmina slechts ca. 440 niet-funeraire (of 19,5%).

17. Dit geldt bv. voor de *dedicationes* en *elogia* gedicht door bekende auteurs zoals Ambrosius, Augustinus, Damasus, Ennodius, Paulinus van Nola, Luxorius, Venantius Fortunatus e.a. Zie over deze epigrammen: G. Bernt, *Das lateinische Epigramm im Uebergang von der Spätantike zum frühen Mittelalter*, München 1968, resp. pp. 63-68, 82-83, 55-63, 103-106, 76-82, 107-110, 120-127. Vooral Damasus is een bijzonder vruchtbaar epigrafisch dichter: zie o.a. Kaufmann, *o.c.*, pp. 338-365 en vooral A. Ferrua, *Epigrammata Damasiana*, Città del Vaticano 1942, pp. 7-13. Een zeldzame keer is een *dedicatio*, door gewone gelovigen geplaatst: zie bv. ILCV 1911 (bij Sétif, misschien tijd van Diocletianus). Over dit carmen: Kaufmann, *o.c.*, pp. 214-215.

ook de lagere clerus en de gewone gelovige niet : af en toe wordt nog eens een plebeïsch beroep (bv. *medicus*, *miles*) vermeld, doch deze vermeldingen blijken veel minder frequent dan in de vroegere niet-christelijke carmina¹⁸. Het volkse aandeel in de christelijke metrische epigrafie schijnt dus aanzienlijk kleiner, en laat zich bovendien minder gemakkelijk preciseren. Al deze gegevens dienen echter nog systematischer en vooral quantitatief bestudeerd : het is immers voldoende duidelijk dat de sociale herkomst der carmina epigraphica sterk evolueert doorheen de tijd.

Tenslotte, en dit brengt ons bij ons eigenlijke onderwerp, treft men in de epigrafische poëzie verschillende levensbeschouwingen aan : vanaf de 2de helft van de 3de eeuw, komt de christelijke ideologie duidelijk aan bod in de carmina. Deze levensvisie doet zich exclusief en vrij homogeen voor. Dit is in zekere zin logisch daar de eerste christelijke carmina reeds gedurende een eeuw door christelijke proza-inscripties zijn voorafgegaan, waarin de eigen christelijke geloofsinhoud en de eigen bronnen – vooral bijbel en liturgie – duidelijk aan het licht treden¹⁹. Waarom de Latijn-

18. Carmina van de lagere clerus : zie de metrische inscripties in Diehl, ILCV I, pars II, caput V. Militairen : bv. ILCV 1336 (*miles*, Ovilava, 4de E.), ILCV 412 (*urbanicianus*, Rome, 539) en ILCV 517 (*viarcus*, Rome). *Medici* : bv. ILCV 611 en 612 (beide uit Rome). De vermeldingen van beroep en juridische status nemen af in de christelijke epigrafie in het algemeen : zie o.a. P. Bruun, *Position sociale*, in H. Zilliacus, *Sylloge Inscriptionum Christianarum Veterum Musei Vaticani II*, Helsinki-Helsingfors 1969, pp. 180-181 ; H. G. Thümmel, *Soziologische Aspekte des frühen christlichen Inschriftenformulars*, in V. Beševliev & W. Seyfarth, *Die Rolle der Plebs im spätrömischen Reich*, Berlin 1969, pp. 71-75, hier p. 72.

19. De oudste christelijke proza-inscripties stammen uit Rome (enkele zeldzame van de late 1ste en vroege 2de E., vooral uit de 3de E.) : Grossi Gondi, *o.c.*, p. 5. Een inventaris van de preconstantijnse inscripties werd recent gemaakt door A. Ferrua, *L'epigrafia cristiana prima di Costantino* (referaat gehouden op het IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana, Roma, 21-28 settembre 1975). Christelijke carmina uit de 2de helft 3de eeuw zijn bijzonder zeldzaam ; bovendien is het christelijk karakter van dergelijke teksten vaak onzeker. Te Rome : ILCV 1520b = De Rossi II, p. IX (3de E.), ILCV 3458 = De Rossi I, p. CXV (295-304) en het carmen gepubliceerd door P. Styger, in RivAC 5 (1928) p. 151 (e. 3de E.). Onzeker is het christelijke karakter van ILCV 4774 = CE 1875. Uit de Tres Galliae : ILCV 4445A = CE 2198 (Bordeaux, 258) is o.i. niet duidelijk christelijk, terwijl ILCV 400 = CE 455 (Besançon, b. 3de E.) door Ferrua, *o.c.*, p. 14 als zeker heidens werd erkend. Uit Africa Latina : ILCV 1570 = CE 1977 (Satafis, 299) is niet zeker christelijk volgens Ferrua, *o.c.*, p. 28 noot 81. AE 1966 nr. 539 (Val d'Or, 3de E.) werd door Marcel Durry, *Lunja Baccula. Une inscription du Constantinien*, in REL 47bis (1969) pp. 9-16, hier pp. 12-13 in de 3de E. geplaatst en als niet-christelijk geïdentificeerd. J. Carcopino, *ibid.*, pp. 14-16 interpreteert de inscriptie o.i. terecht als christelijk ; het ontbreken van de formule *D(is) M(anibus)*, het signum Eucratius en vooral de wendingen *toleravit paupertatem* en *servavit fidem* pleiten hiervoor. Paul Monceaux, *Enquête sur l'épigraphie chrétienne d'Afrique*, RA 4,7 (1906) pp. 177-192, publiceerde een carmen, pp. 189-190 nr. 153, dat overgeleverd is in de *Passio Montani* (258 n.C.). De Rossi II, p. XXXII veronderstelt reeds dat deze tekst teruggrijpt op een inscriptie uit de *domus ecclesiae* te Carthago. Als dit carmen inderdaad epigrafisch is, dan betreft het hier de oudste Latijnse vers-inscriptie uit Noord-Afrika.

sprekende christelijke gemeenschap zich aanvankelijk uitsluitend in proza-inscripties uitdrukte en pas vanaf de 4de eeuw ook courant in verzen, is nog niet afdoende verklaard²⁰.

Tegenover deze vrij homogene christelijke levensbeschouwing, kan men geen homogene niet-christelijke levensvisie stellen. De pagane grafverzen blijken slechts sporadisch beïnvloed door de eigentijdse filosofische stromingen: ze laten zich helemaal niet opdelen in stoïsche, epicurische, neoplatonische en dgl. groepen²¹. Ook de Oosterse mysteriegodsdiensten hebben slechts weinig sporen nagelaten in de carmina: E. Galletier, *Etude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, 1922, haalt slechts een 14-tal inscripties van ingewijden aan; hieraan kan men slechts enkele recent gevonden voorbeelden toevoegen²². Tenslotte treft men slechts één Latijns carmen aan uit Joods milieu: het beroemde epitafium van Regina²³. De niet-christelijke levensbeschouwing die tot uiting komt in de Latijnse carmina epigraphica is dus wel gevarieerd doch niet exhaustief.

20. Latijnse metrische inscripties vooral vanaf de 4de E.: Grossi Gondi, *o.c.*, pp. 261-265. Kaufmann, *o.c.*, pp. 56-57 stelde vast dat na 313 de Latijnse christelijke inscripties uitvoeriger worden; bovendien komen frequenter inscripties voor op sarcophagen; deze zijn antiek beïnvloed i.t.m. de inscripties op *loculi* en in *arcosolia* naar Joods model. Het is niet zonder belang hierbij aan te stippen dat ook de christelijke Latijnse poëzie (met uitzondering van de Joods-bijbels beïnvloede hymnes) pas in de 4de E. tot ontwikkeling komt. P. G. Van Der Nat, *Divinus vere poeta. Enige beschouwingen over ontstaan en karakter der christelijke Latijnse poëzie*, Leiden 1963, pp. 8-15 geeft hiervoor een drietal verklaringen: 1) het sociaal en cultureel niveau van het merendeel der christenen in de 2de E. 2) de principiële afwijzing van de profane poëzie, niet alleen naar inhoud doch ook naar vorm (bellettrie) 3) het ideaal van een eenvoudige functionele stijl naar het voorbeeld van de Bijbelvertalingen. Deze drie factoren spelen wellicht ook een rol bij het uitblijven van een christelijke epigrafische poëzie in het Westen. Op deze coincidentie werd ons gewezen door dr. W. Evenepoel, waarvoor onze oprechte dank.

21. Sanders, *o.c.* in noot 7, pp. 42-43; D. Pikhaus, *Gedachten over het leven en de dood in de Carmina Latina Epigraphica: eigenheid en literair-filosofische afhankelijkheid*, in *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 29 (1975) pp. 161-198.

22. Galletier, p. 66. Recent gevonden carmina van ingewijden: o.a. AE 1953 nr. 243 (bij Serdica, m. 3de of 2de helft 3de E., voor een priesteres van Dionysus), AE 1957 nr. 185 (Timgad, voor een *bucolista*), M. J. Vermaseren & C. C. Van Essen, *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca at Rome*, Leiden 1965, pp. 187-192 (metrische inscriptie uit het Mithraeum van Santa Prisca, tijd van de Severi).

23. ILCV 4933 = CE 1991. Zie hierover J. B. Frey, *Corpus inscriptionum iudaicarum. Recueil des inscriptions juives qui vont du IIIe siècle avant Jésus-Christ au VIIe siècle de notre ère*, Città del Vaticano, I. 1936; II. 1952 nr. 476 en H. J. Léon, *The Jews of Ancient Rome*, Philadelphia 1960, pp. 133-134 en 248-249. De Joodse gemeenschap te Rome bediende zich vooral van Griekse proza-inscripties: G. Pfohl, *Monument und Epigramm. Studien zu den metrischen Inschriften der Griechen*, in *75 Jahre Neues Gymnasium Nürnberg Festschrift*, Würzburg 1964, pp. 27-28 en Leon, *o.c.*, pp. 75-78 en pp. 263-346 (*Appendix of Inscriptions*).

II. De carmina belichten verschillende aspecten van het leven : zij weerspiegelen bv. de als geldig aanvaarde gedragspatronen tussen man en vrouw, ouders en kind, meester en slaaf ; zij verwoorden de idealen en verwachtingen, die bij een bepaalde sociale groep leefden, zij drukken uit wat men vreest of verhoopt na dit leven. Hoewel al deze aspecten boeiend zijn, hebben wij als studie-object gekozen de reflexies die men in de carmina aantreft over het leven in zijn geheel : m.a.w. wij willen een soort opiniepeiling houden bij de heidense en vroeg-christelijke carmina-dichters met als vraag : wat bieden zij hun lezers aan bedenkingen over het mensenleven. Ongeveer 860 carmina, ca. 450 heidense en ca. 410 christelijke, geven duidelijk hun levensfilosofie weer. Deze 860 teksten vertegenwoordigen ongeveer 23,5 % van het totale aantal bruikbare versinscripties.

In deze 860 gedichten zijn verschillende opvattingen vertegenwoordigd, doch het is zeer leerzaam de frequentie na te gaan die een bepaalde opvatting in de christelijke epigrafische poëzie bereikt en ze te vergelijken met haar frequentie in de niet-christelijke ²⁴.

II.1. Wat de carmina-dichters – en het publiek waarvoor zij schrijven – over het mensenleven denken, wordt bepaald door de interpretatie die ze geven aan het sterven zelf en de opvatting die ze hebben over de toestand na de dood. We kunnen hier drie fundamentele opties onderscheiden. Een eerste groep dichters beschouwt het leven als een afgesloten geheel, als een doel op zichzelf ; ze beoordelen het niet in functie van de toestand na de dood, ze leggen daar zelfs geen verband mee.

Het leven, op zichzelf beschouwd, kon positief of negatief geëvalueerd worden.

a. De dichters die het positief beoordelen, gebruiken als basisargumenten dat :

– de dood eigen is aan de menselijke natuur. De mens moet zich onderwerpen aan de grote natuurwet die bepaalt dat alles – de mens en de hem omringende natuur – ontstaat en opnieuw ver-

24. Deze ca. 860 carmina maken het voorwerp uit van een studie die door de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België in de reeks van haar *Verhandelingen* zal gepubliceerd worden. In deze studie (zie hoger noot 5) staan alle teksten vermeld en/of volledig geciteerd. Het leek ons daarom nuttig in dit artikel voor elk thema slechts enkele zeer treffende voorbeelden aan te geven, zonder exhaustiviteit na te streven.

gaat²⁵. Mens-zijn betekent dus essentieel sterfelijk-zijn; houden de grafverzen immers niet aan de voorbijganger dit bondige *memento-mori* voor: *cogitato te hominesse et scito: moriendust. vale* (CE 241, gebied van de Marsi, niet gedateerd)²⁶. Dat de mens sterven moet is precies wat hem van de goden scheidt: in een grafvers uit Aquincum geeft men deze verklaring voor het sterven van een kind: *non deus iste fuit* (AE 1952 nr. 1, 6 niet gedateerd).

– De natuurwet kon in de carmina gepersonifieerd worden in de godheden Fatum, Fortuna en de drie Parcae, die aan de mens het leven geven en het hem opnieuw ontnemen²⁷. De beslissingen van deze *numina* zijn niet enkel onveranderlijk en onontkoombaar²⁸, doch – vermits zij allen treffen zonder onderscheid – in zekere zin ook rechtvaardig. Het beeld dat dit levensgevoel het best uitdrukt is de vergelijking van het leven met een lening die protestloos dient terugbetaald²⁹.

Dit gedachtencomplex vindt men terug zowel in de heidense als in de christelijke carmina. Van de ca. 450 heidense carmina zijn er 143 of 32 % die deze gedachten vertolken; van de ca. 410 christelijke nog slechts 76 of 18,5 %.

Hierbij dient opgemerkt dat het optreden van de antieke goden, Fatum, Fortuna en Parcae in de christelijke carmina sterk ingeperkt wordt: ze treden niet langer op als levenschenkende machten (het leven wordt door God geschonken), doch veroorzaken nog enkel de dood³⁰. Eén enkele keer doet zich hierbij identificatie tussen

25. Zie bv. CE 465, 19-21 (Aix-en-Provence, einde 2de E.):

*q}uit mea damna doles? fati non vincitur ordo.
r}es hominum sunt ut [c]it}rea poma:
aut matur}a cadunt aut [i]mmatura} leguntur.*

Zo ook: CE 1040, 1-4 (Rome, 1ste E.?), CE 1490, 1-2 (Rome, niet gedateerd), CE 1542, 7-8 (Lucca, niet gedateerd), CE 1567, 4-7 (Rome, ca. 200), AE 1928 nr. 108, 6-7 (Roccagiovine, niet gedateerd).

26. Zelfde *memento-mori* bv. in CE 119, 1-2 = ILLRP, nr. 976 (Cremona, republikeinse tijd), CE 120, 1-2 (bij Capena), CE 242, 1 (Narbonne, b. 1ste E.), CE 1097, 3-4 (Trebiana), CE 1276, 7-9 (Narbonne) e.a.

27. Zo bv. CE 516, 9 (tussen Capsa en Thelepte, 2de of 3de E.), CE 610, 1-3 (Vercellae), CE 1041, 6-7 (Rome), CE 1537 B, 1-2 (Rome), CE 1552 A, 69-71 (Colonia Cillitana, b. 2de E.).

28. Onveranderlijk: zie bv. CE 501, 7-8 (Tupusuctu Mauretaniae, m. 3de E.), CE 1142, 15-16 (Rome), CE 1279, 6 = Alfoeldy nr. 444 (Tarraco, ten vroegste 2de E.).

29. Zo bv. in CE 464, 1-2 (bij Puteoli), CE 1001, 1 en 3-4 (Rome), CE 1316, 4-5 (Hispalis), CE 2177, 4-6 (Rome).

30. Zo bv. ILCV 3336, 5-6 (Salona, 6de E.):

*[at super astra} deus, qui te formavit et aufert,
[clemens accipi}at servetque ad gaudia membrum.*

Zo ook ILCV 3458, 8-9 (Rome, 295-304). Antieke goden als doodsmachten in christelijke carmina: bv. ILCV 4813 A (Fata), ILCV 3363b, 6-9 (Parcae), ILCV 1547, 4 (Fortuna).

Fata en God voor³¹. Toch blijft de antieke opvatting over de dood als natuur-wettelijk fenomeen in sommige christelijke carmina duidelijk aanwezig³². Er doet zich dus niet enkel een verschil in frequentie voor tussen christelijk en niet-christelijk materiaal, doch er zijn tevens inhoudelijke accentverschuivingen.

b. De carmina-dichters die het leven negatief beoordelen, erkennen geen wetmatigheid, geen goddelijke orde in het verloop der gebeurtenissen: zij stellen vast dat de doodsmachten, Fatum, Fortuna of Parcae naar willekeur toeslaan, zelfs bij voorkeur, de besten het eerst treffen³³. Dit is wat men de *Schadenfreude*, de *invidia* van deze godheden zou kunnen noemen. Sommige dichters beperken zich tot de ontgoochelende vaststelling dat de mens machteloos is uitgeleverd aan een hem vijandige godheid. Anderen trekken deze pessimistische lijn consequent door en komen tot het besluit dat het leven slechts een zinloze beproeving is, dat de dood, die rust en vergetelheid schenkt, bijgevolg verkieslijk is³⁴. Van de

31. Zie G. Ch. Picard, *l'Archéologie romaine en Tunisie en 1952*, in BCTH (1953) [1956] pp. 39-59, hier p. 53 nr. 15 (Mactar):

*Cela Ancilla in
nis quos illi fata
decre*

*pace vicxit an
hominum deusq
bit*

32. Zie bv. ILCV 3330 A, 3-6 (Rome):

*vita subit caelum, corpus tellure tenetur,
omnia sic repetunt, iura locosque suos.
sic rerum natura iubent, sic temporis ordo:*

quae modo sunt, pereunt, quaeque futura, cadent.

Zo ook ILCV 75, 1-2 (Arimini, 6de E.), ILCV 3463, 7 (Ostia, ca. 400) en LB 647, 9-12 (Limoges, 550-600). Vergelijking van het leven met een lening: ILCV 1347, 5 (van God), ILCV 217, 1-2 (van Terra Mater), AE 1947 nr. 191, 2-3 (van de *superi*), ILCV 1521, 5 (onbepaald).

33. Besten eerst: zie bv. CE 96, 7 (Rome); 401, 1-3 (Rome); 404, 5-6 (Cimiez); 1128, 5-8 (Napels). *Invidia*: zie bv. CE 54, 1-3 (Sabijnse land, 1ste E.v.C.):

*hospes resiste et pa[rite]r scriptum perlige,
matrem non licitum ess[e uni]ca gnata fruei,
quam nei esset, credo, nesci[oque i]nveidit deus.*

Zo ook: CE 472, 1-4 (Auzia, 2de of 3de E.); 963, 1-4 (Rome, 11 v.C.); 1065, 1-2 (Rome); 1171, 1-4 (Rome); 1311, 3-4 (Epidaurum, 3de E.).

34. De schakel tussen beide groepen vormen carmina zoals CE 1066, 5-8 (Rome):

*quid prodest vixisse in amabilitate facetum
cunctaque blanditiis emeruisse suis?
num potuit dilectus ob haec perducere lucem
longius?*

en CE 1498, 1-2 (Rome, e. 3de E.):

*evasi effugi. Spes et Fortuna valete,
nil mihi voviscum est, ludificate alios.*

Dood verkieslijk boven leven: zie bv. CE 97, 10-15 (Aeclanum, b. 2de E.); 507, 1-3 (Ravenna, 150-200); 801, 1-4 (Rome, 1ste E.); 1497, 1-2 (Ammaedara, e. 1ste-b. 3de E.); CE 1092, 1-3 = INSCR. ITAL. XI, 1 nr. 11 *adnot.* (Turijn, b. 3de E.). Beter vroeg te sterven: zie bv. CE 1165, 10-12 (Rome, b. 2de E.), CE 1203, 1-4 (Comum). Beter geen kinderen ter wereld brengen: CE 369, 1-4

heidense dichters zijn er 28 % (of 126 op ca. 450 CE) deze mening toegedaan, terwijl nog slechts 7 % der christelijke (of 28 op ca. 410 CE). Dit pessimisme is dus niet geheel verdwenen uit de christelijke epigrafie, doch het kent toch een aanzienlijke teruggang.

In de christelijke carmina wordt het leven op aarde wel negatief beoordeeld, als bron van zonde (*contemptus mundi*)³⁵, veel minder vaak echter omwille van de lasten en het leed die het met zich meebrengt (*taedium vitae*).

II.2. Naast deze eerste groep dichters die alle het leven als een waarde *in se* beschouwen – of zij er nu een positief of een negatief oordeel over vellen –, treft men ook een tweede grote groep aan, die het leven wel degelijk in functie van een bepaalde hiernamaalsverwachting beoordelen.

a. Ook in deze groep vindt men bij de carmina-dichters twee tegengestelde denkrichtingen terug. Sommigen omschrijven de dood als de definitieve vernietiging van individualiteit en bewustzijn, of nog als de overgang naar de schimmenwereld, de *umbrae* in Hades of graf³⁶. Hoewel het hier om twee verschillende hiernamaalsvoorstellingen gaat, kan men ze toch samen behandelen: hun invloed op de levende mens is immers dezelfde. In het eerste geval is van voortbestaan geen sprake; in het tweede krijgt het voortbestaan in de schimmenwereld zo'n negatieve kenmerken dat het helemaal geen tegenwicht kan vormen tegen het leven op aarde. Belangrijk is tevens dat dit schimmenbestaan, eigenlijk een voortbestaan in mineur, elke dode zonder onderscheid ten deel valt³⁷.

(Trebia-vallei, m. Iste E.), CE 382, 2-3 (Dalmatia) en CE 980, 5-6 (Nova Carthago).

35. Voorbeelden van christelijke *contemptus mundi*: ILCV 3348, 1-4 (Lyon), ILCV 3432A, 3-4 (Theveste); ILCV 3454, 3-5 (Chieri, 488).

36. Zie bv. CE 1582, 10-11 (Rome):

*nunc levis adque meo iaceo tumulo, neque sentio quicquam
et tu qui legis ecce meum titulum, moneo, fruere tunc vita data es(t).*

en CE 77, 4 en 6 (Delminium, vóór 42):

nunc to[r]p[er]ens iaceo, hic o[ss]a req[ui]e[re] u[er]e[m] cunct mea.

... ..

vale et bene facito vitae, dum fatum venit.

Vgl. met een graffito op een christelijke grafwand: ILCV 900 (Clusium, 3de E.n.C.): *dum vives, homo vives; nam post mortem nihil est; omnia remanent et hoc est homo, quod vides.*

Bestaan in schimmenrijk: zie bv. AE 1910 nr. 171 (Viminacium):

iter carpite, legite ...

vos vitam incundam ex[i]gatis;

post mortem nihil est nisi est vilis umbra.

37. Zo bv. CE 1084, 5-6 (Venafrum):

nunc [mo]ror in tenebris deserta luce [co]acta:

hoc omnes veniunt, [vi]vere disce, vale.

Negatieve kenmerken van dit nabestaan in de carmina: Sanders, o.c. in noot 7,

Het aardse leven is bijgevolg het enige échte leven: het bezit absolute waarde. De levenden moeten er zo intens mogelijk van genieten. *Bona vita vive sodalis, quare post obitum [n]ec risus / nec lusus [n]ec ulla voluptas erit*, kan men op een grafsteen uit Samnium lezen (CE 186, 9-10) en te Rome: *ioceris, ludas hortor: hic summa est severitas* (CE 85, 3, 1ste E.v. of n.C.)³⁸.

Deze levensfilosofie is sterk aanwezig in de pagane grafverzen: 20 % van het heidense corpus (of 89 CE op ca. 450) hoort thuis in deze groep. In de christelijke epigrafische poëzie vindt men nog slechts 6 voorbeelden: dit maakt ongeveer 1,5 % uit van de ca. 410 bestudeerde christelijke teksten³⁹. Opvallend is tevens, dat deze zeldzame christelijke grafverzen in de tijd nauw aansluiten bij de heidense – het jongste voorbeeld dateert uit het begin van de 5de E. (ILCV 1232, Rome) – en dat bovendien in deze inscripties de christelijke hiernamaalsvoorstelling vaak ontbreekt⁴⁰.

b. In de tegengestelde groep inscripties wordt de dood gedefinieerd – niet als een definitieve vernietiging, ook niet als de overgang naar een inferieure bestaansvorm – doch als het begin van bewust en individueel beleefde onsterfelijkheid met retributief karakter. Uit dit perspectief van beloning of straf na de dood, vloeit onmiddellijk voort dat het leven op aarde nog slechts een relatieve, een functionele waarde bezit: het dient voorbereiding te zijn op het leven aan de overzijde van de dood.

Deze denkrichting is uitgesproken christelijk: de christelijke voorbeelden zijn ongeveer zevenmaal zo talrijk als de heidense: de heidense groep telt slechts 27 voorbeelden (dit is 6 % van de ca. 450 geanalyseerde niet-christelijke carmina)⁴¹.

Vanzelfsprekend wordt in de pagane epigrafie wel vaker over onsterfelijkheid gesproken, doch zelden heeft deze onsterfelijkheid

pp. 172-178, 230-245, 251-263. Negatief voortbestaan niet als straf ervaren: Galletier, *o.c.*, p. 47; Sanders, *o.c.*, pp. 238-239.

38. Zo ook bv. CE 856, 12-15 (Rome, ca. 180), CE 190, 1-3 (Rome), CE 1318 (Ostia, 3de E.), AE 1947 nr. 31 = AE 1953 nr. 125, 1-10 (Aquincum, 225-250). Ook de formule *es bibe lude veni* in bv. CE 1500 = CIL II 1434 (Sabara) en CIL II 2262 (Cordoba), AE 1952 nr. 108 (Pancaliente), CE 1317 (Rome, ca. 350). Vgl. nog met de definitie in een proza-inscriptie uit Timgad: CIL VIII 17938: *venari, lavari | ludere, ridere | occ est vivere*.

39. Zes voorbeelden: ICUR V nr. 13655, 5-6 (Rome), ILCV 3175, 1-3 (Vienne), ILCV 1336, 7-9 (Ovilava, 4de E.), ILCV 900 (Clusium, 3de E.), ILCV 1232, 13 (Rome, b. 5de E.), AE 1956 nr. 253 (Keulen).

40. Zo bv. ILCV 1232, 11 en ILCV 1336, 2-4. Geen hiernamaals vermeld in AE 1956 nr. 253 en ILCV 3175.

41. Zie bv. CE 435, 1-2 (Rome):

*hi sancte coluere deos vixere[re] honeste,
post obitum Elysios [ui] possent [visere] campos.*

Zo ook CE 1186, 13-15 (Ostia, m. 2de E.), CE 1233, 12-17 (Philippi, 3de E.), CE 1250, 3-4 (Rome), CE 1970, 1-2 (Rome), AE 1948 nr. 107, 1-7 (Mactar, e. 3de E.).

een duidelijk retributief karakter, en nog zeldzamer, geeft dit onsterfelijkheidsgeloof aan het leven op aarde een nieuwe richting⁴².

Tegenover deze 27 heidense voorbeelden kan men 189 christelijke getuigenissen van deze levensvisie stellen; dit maakt 46% uit van de ca. 410 bestudeerde christelijke teksten⁴³. Men kan dus gerust stellen dat deze visie op het leven als een proeftijd voor de eeuwigheid, pas definitief doorbreekt in de christelijke inscripties.

II.3. Tenslotte dient nog kort de derde fundamentele optie besproken: een beperkt aantal dichters geeft niet enkel een kijk op het leven of op het leven en de toestand na de dood, doch projecteert het korte mensenbestaan tegen de eeuwigheid. Deze dichters bezitten een globale, een samenhangende visie: zij pogen een antwoord te geven op de vraag: „waar komt de mens vandaan, wat betekent zijn leven, waar gaat hij heen?”. Ook hier treft men een fundamenteel verschil aan tussen de pagane dichters en de christelijke; de heidense carmina-dichters hebben een cyclische visie op het leven: de dood betekent steeds een terugkeer naar een vroegere fase. De christelijke epigrafische dichters daarentegen zien het leven als een *einmalig* gebeuren, als een unieke kans ter verovering van het eeuwige leven. De dood betekent voor hen niet een terugkeer, doch een overgang naar een nieuwe bestaanssfeer.

a. De cyclische visie op het leven en de dood ligt ten grondslag aan drie verschillende opvattingen: de epicurische visie, het Terra-Mater-geloof, en het dualistische mensbeeld.

In de epicurische carmina wordt de dood omschreven als een terugkeer naar de toestand van niet-zijn voor de geboorte. Het leven is dan slechts een korte periode van individualiteit en bewustzijn, voorafgegaan en gevolgd door een lange periode van niet-zijn⁴⁴. De formules *N(on) F(ui) F(ui) N(on) S(um) N(on)*

42. Over Elysium: Galletier, *o.c.*, pp. 45-58; Sanders, *o.c.* in noot 7, pp. 274-290. Over astrale onsterfelijkheid: Galletier, *o.c.*, pp. 58-65; Sanders, *o.c.*, pp. 290-315. Geringe aandacht voor retributieve aspecten: Pikhaus, *o.c.*, pp. 191-194.

43. Enkele treffende christelijke vb.: ILCV 1049, 22-23 (Vercellae, 500-550 n.C.), ILCV 1515 A, 1-4 (Rome, 4de E.), ILCV 3441, 1-4 (Vercellae), ILCV 3481, 3-4 (Rome), LB 179, 1-3 (Tours, e. 5de E.), AE 1923 nr. 81, 1-3 (Rome, 5de E. ?), AE 1940 nr. 24, 1-8 (Tipasa, ca. 400 n.C.). Eén van de oudste carmina uit Latijns Africa drukt deze levensvisie zeer duidelijk uit: Monceaux, *o.c.*, nr. 153 (Carthago, 258, epigrafisch ?).

44. Zie bv. CIL VI 34165a (vgl. met CE 1495) (Rome):

*ni]l sumus, ut [fuimus mor]tales. dispice [lector]
in ni]hil a nihil[o quam cito] reccidimus.*

Zo ook CE 800, 4 (Lambaesis, 2de E.) en CE 1496, 1-2 (Pisaurum).

C(uro) vormt hiervan de bondigste uitdrukking⁴⁵. Iets meer dan 3 % van de heidense carmina-dichters (of 15 CE op ca. 450) zien het leven en de dood zo⁴⁶.

Een tweede groep meent dat het individuele leven voortkomt uit het grote kosmische leven van Terra Mater, de goddelijke Moeder Aarde, en erin terug moet opgaan, opdat nieuw leven zou kunnen ontstaan: ook deze verklaringswijze komt niet zeer frequent voor in de pagane carmina: slechts 9,5 % van de ca. 450 inscripties (of 43 CE) spreken uitdrukkelijk over de terugkeer naar de goddelijke Aarde-Moeder⁴⁷.

In de dualistische grafverzen tenslotte, keren de twee elementen in de mens naar hun respectieve oorsprong terug: de ziel gaat terug naar haar goddelijke vaderland, het lichaam wordt aan de aarde teruggeschonken. Belangrijk in dit dualistische mensbeeld is het feit, dat de twee elementen in de mens niet gelijkwaardig zijn. De vereniging van beide, van geest en stof, tijdens het aardse leven, wordt bovendien steeds negatief beoordeeld. Voor het goddelijke element in de mens betekent de dood een bevrijding. Deze levensvisie is bijzonder zeldzaam: iets meer dan 1 % (of 6 CE op 450) van de heidense carmina bevatten duidelijke sporen ervan⁴⁸.

Ook de christelijke dichters grijpen nog terug naar deze cyclische visie op het leven en de dood. De epicurische versie ontbreekt echter geheel. Terra Mater daarentegen, is niet geheel verdwenen uit de christelijke inscripties, doch zij wordt niet langer voorgesteld

45. Formule: CE 247 = ILS 8164 (Patavium), CIL V 1813 (Gemona), CE 247 = Cholodniak nr. 1330 a = ILS 8163 (Lectoure, 2de E.), CE 247 = Cholodniak nr. 180 = ILS 8162 (Lambaesis), Cholodniak nr. 865 = CIL VI 9258 (Rome); CIL VIII 27736 (Sidi Athman) en CE 1585, 2 (Concordia). Deze formule werd reeds bestudeerd, in Griekse en Latijnse inscripties door F. Cumont, *Non fui, fui, non sum*, MB 32 (1928) pp. 73-85 en M. Markovic, *Nota epigraphica*, ZAnt. 2 (1952) pp. 268-269.

46. Naast de in noot 44 en 45 geciteerde teksten ook nog CE 1095 (Verona, 1ste E.), Engstroem nr. 43 (Fanum Fortunae), AE 1928 nr. 110 = CIL VI 38506 (Rome), CIL VI 29884 (Rome), CIL II 1434 (Sabora).

47. Enkele treffende voorbeelden: CE 809 (bij Vardagate), CE 192, 2 (Rome), CE 1559, 1-2 (Rome, 3de-b. 4de E.), CE 1039, 1-2 (Rome), CE 1313, 3-4 (Corfinium, 1ste E.), CE 1184, 12-18 (Rome, b. 1ste E.?).

48. Zie CE 611 (Rome):

*sed mea divina non est itura sub umbras
anima. mundus me sumpsit et astra
corpus habet tellus et saxum nomen inanae.*

en ICERV nr. 574 (Ilipula):

*terrenum corpus caelestis spiritus in me,
quo repetente suam sedem nunc vivimus illic
et fruitor superis aeterna in luce Fabatus*

(herhaald in CE 591 = ILCV 3443, Capua 1ste E., voor dezelfde persoon). Zo ook: CE 1277, 1-6 (Lyon), CE 1559, 13-16 (Rome, 3de-b. 4de E.), CE 2152, 2-5 (Keulen, 3de-4de E.).

als de goddelijke Moeder, die aan de individuele dode kosmische onsterfelijkheid schenkt⁴⁹. In de christelijke carmina wordt enkel het lichaam aan Moeder Aarde teruggeschonken; wegens het verrijzenisgeloof is deze teruggave bovendien slechts voorlopig⁵⁰. Het hele thema blijkt in de christelijke epigrafische poëzie veeleer bijbels gefundeerd (Gen. 3: 19), dan antiek geïnspireerd⁵¹. Het is bovendien vrij zeldzaam: het vertegenwoordigt slechts 3,5% (of 14 CE) van de ca. 410 carmina.

Voorals het dualisme leeft sterk voort in de christelijke grafverzen: 7% van de 410 bestudeerde inscripties (of 29 CE) zijn uitgesproken dualistisch⁵². Het is vaak onduidelijk in hoeverre dit dualisme uit de christelijke grafverzen reeds verzoend is met de christelijke geloofsleer: in enkele carmina is de dichter er zich wel van bewust dat de mens zijn onsterfelijkheid aan Christus' Verlossing en aan eigen verdiensten dankt, en niet aan de goddelijke natuur van zijn ziel, doch in andere worden dergelijke onderscheiden niet gemaakt⁵³. Het is trouwens opmerkelijk dat de

49. Bv. in pagane inscripties zoals CE 1532, 2-3 (Rome):

*mortua heic ego sum et sum cinis, is cinis terrast,
sein est terra dea, ego sum dea, moriua non sum.*

Soortgelijk: CE 974, 4 (Rome) en CE 975, 4 (Rome, 1ste E.).

50. Zie bv. ILCV 990, 1-2 (Rome, 604, voor Gregorius Magnus):

*suscipe, terra, tuo corpus de corpore sumptum,
reddere quod valeas vivificante deo.*

51. Zo bv. ILCV 2392, 1-3 (Rome):

*dixit et hoc pater omnipotens cum [pelleret Adam]:
„de terra sumptus terrae traderis hu[mandus]”
sic nobis situ filia et Agape Christ[i] fidelis.*

Over bijbelse beïnvloeding van dit thema: J. Gensichen, *De Scripturae Sacrae vestigiis in inscriptionibus latinis christianis*, Diss. Gryphiae 1910, pp. 33-34 en G. Sanders, *Licht en duisternis in de christelijke grafchriften. Bijdrage tot de studie van de Latijnse metrische epigrafie van de vroegchristelijke tijd*, Brussel 1965, pp. 354-357.

52. Een treffend voorbeeld hiervan vormt o.a. ILCV 4812, 1-2 (bij Macerinum, 350-400):

*Pontia sidereis aspirans vultibus olim
hic iacet: aetherio semine lapsa fuit.*

53. Onderscheid: ingrijpen van Christus bv. in ILCV 3420, 3-4 = ICUR VI nr. 15842 (Rome, ca. 450):

*sedibus en propriis mens pura et membra quiescunt,
ista iacent tumulo, gaudet at illa polo.
pono meTUM DE FINE MEO, SPES UNa salutis
nam MIHI FIT XPS, auo duce mors moritur.*

Nadruk op vergelding: ILCV 3427, 1-3 = INSCR. ITAL. IX, 1 (Pollentia, 4de-5de E.):

*caelestes animae, damnant quae crimina vitae,
terrenas metuunt labes sub iudice Cristo,
corporeo laetae gaudent se carcere solvi.*

Geen onderscheid in bv. ILCV 3432, 3-5 (Rome, 399):

nec reor hunc lacrimis [fas esse urgere beatum],

vergelijking van het lichaam met een kerker voor de ziel, en de minachting voor het aardse bestaan, die toch inherent verbonden zijn aan het dualistische wereldbeeld, duidelijk en frequent aan het licht treden in de christelijke carmina, terwijl ze bijna geheel ontbreken in de heidense ⁵⁴.

b. Naast de oorspronkelijke pagane zienswijze, komt in de christelijke grafverzen tevens een geheel nieuwe interpretatie van het leven en de dood aan het licht. In de typisch christelijke visie is de dood niet langer de uitdrukking van een algemene natuurwet, doch het gevolg van de zondeval. Door de zonde is de mens zijn oorspronkelijk vrij-zijn van sterven verloren. Sinds de Verlossing kan de mens opnieuw eeuwig leven veroveren : hij kan deel krijgen in de overwinning van zijn God op de Dood. Deze relatie tussen God en de mens zet in bij het doopsel : de gelovige is *renatus*, herboren voor het eeuwige leven ⁵⁵. Het mensenleven is niet langer een groter of kleiner segment van een eeuwige kring, doch het vertrekpunt naar het eeuwige leven. De dood is nog slechts een verandering van bestaanssfeer, een *migratio*, een *transitus* ⁵⁶.

Deze typisch christelijke geloofswaarheden, nl. het verband tussen zonde en dood, de verlossing uit de zonde, de persoonlijke inzet tijdens het aardse bestaan dat enkel nog een functionele waarde bezit, zijn aanwezig in 16,5 % van de ca. 410 christelijke inscripties, hier bestudeerd (of 69 CE) ⁵⁷.

*corporeis exutus, vinculis q[ui] gaudet in astris]
nec mala terrenis sensit c[ontagia sensus].*

Vgl. nog wendingen *contagia carnis, corporeos nexos, terrenas labeas* in ILCV 1091, 8 = Alfoeldy nr. 939 (Tarraco, 554-555), ILCV 1129, 2 (Rome, 381) en ILCV 1049, 23 (Vercellae, ca. 500-550).

54. Deze metafoor komt slechts in één proza-inscriptie voor : ILS nr. 8476 (*caelo desideratus corporeo carcere liberaretur*) (Praeneste).

55. *Renatus* : zie bv. ILCV 1515 A, 1-4 (Rome, 4de E.) :

*Herculia hic sita est sacris abluta lymbis,
quae super [r]ena[ta] deo vivit per secula semper.
hoc fides, hoc meritum, hoc praestat purissima v[ita].*

56. *Migratio* : zie bv. de proza-inscripties ILCV 1163d (Vercellae), ILCV 2766 (Rome, 493), ILCV 2778 (Cremona), ILCV 2779 (tussen Valence en Vienne, 516). *Transitus* : zie bv. ILCV 3436, 2-4 (bij Satafis) en de proza-inscripties ILCV 2909-2920A. Vertrekpunt voor het eeuwige leven : zie bv. de carmina bij A. Silvagni, *La silloge epigrafica di Cambridge*, RivAC 20 (1943) pp. 49-112, hier pp. 106-107, nr. 34, 1-2 (Roma, 615) :

*vita hominum brevis est certa hanc determinat hora
sed vitae aeternae inde paratur iter*

en *ibid.*, p. 92 nr. 13, 1-2 en 6 (Rome, 498-514).

57. Enkele treffende voorbeelden : LB 559, 1-4 = Ven. Fort. IV, 4, 1-4 (Clermont-Ferrand, 550-600) :

*hostis inique Adam paradiso fraude repellis
ecce deus famulos praestat adire polos
invidie sic tua mors homini meliora paravit
tu expellis terris, hic dat et astra suis.*

III.1. Als men het hoger gegeven cijfermateriaal aandachtig beschouwt, dan blijkt dat 80 % van de heidense carmina-dichters het aardse leven als het enige échte leven beschouwen : zij beoordelen het positief of negatief, doch dit hangt niet af van hun hiernamaalsvoorstelling ; ofwel geven ze aan hun lezers de raad mee intens van het aardse leven te genieten, precies omdat er geen volwaardige bestaansvorm na de dood is. 20 % van de heidense dichters legt wel een relatie tussen het leven en de toestand na de dood, doch slechts 6 % meent dat men het leven op aarde werkelijk in dienst moet stellen van een retributief hiernamaals.

In de christelijke epigrafische poëzie daarentegen, leggen 73 % van de dichters een relatie tussen het aardse en het eeuwige leven : hiertoe behoren de dichters die het leven beschrijven als een proeftijd, die de typisch christelijke leer over zonde en verlossing weergeven, doch ook de christelijke dichters die nog vasthouden aan de oorspronkelijke heidense cyclische visie op het leven en de dood. Laat men deze laatste groep even terzijde, dan beschouwen nog 62,5 % van hen het leven als een proeftijd of als een vertrekpunt naar de eeuwigheid.

III.2. Ondanks het feit dat de christelijke carmina nog een aantal antieke visies op het leven en de dood behouden – vaak in verchristelijkte vorm trouwens (bv. dualisme, Terra Mater, dood is eigen aan de *condicio humana*), toch doet er zich een belangrijke verschuiving en vernieuwing in de thematiek voor :

- vooreerst brengen de christelijke dichters een geheel nieuwe en eigen verklaring van het mensenleven en van de dood : de dood is het gevolg van de zonde, het leven op aarde is niet het ware leven.
- verder krijgt een thema dat in de heidense carmina slechts sporadisch voorkomt, nl. de visie op het leven als een proeftijd (6 % van het materiaal), een preponderante rol in de christelijke (46 % van het corpus).
- tenslotte zijn heidense thema's die werkelijk onverzoenbaar bleken met de christelijke geloofsleer, verdwenen (bv. de epicurische levensfilosofie) of verdwijnen vrij vlug (bv. de raad van het aardse leven te genieten omdat het het enige waardevolle is).

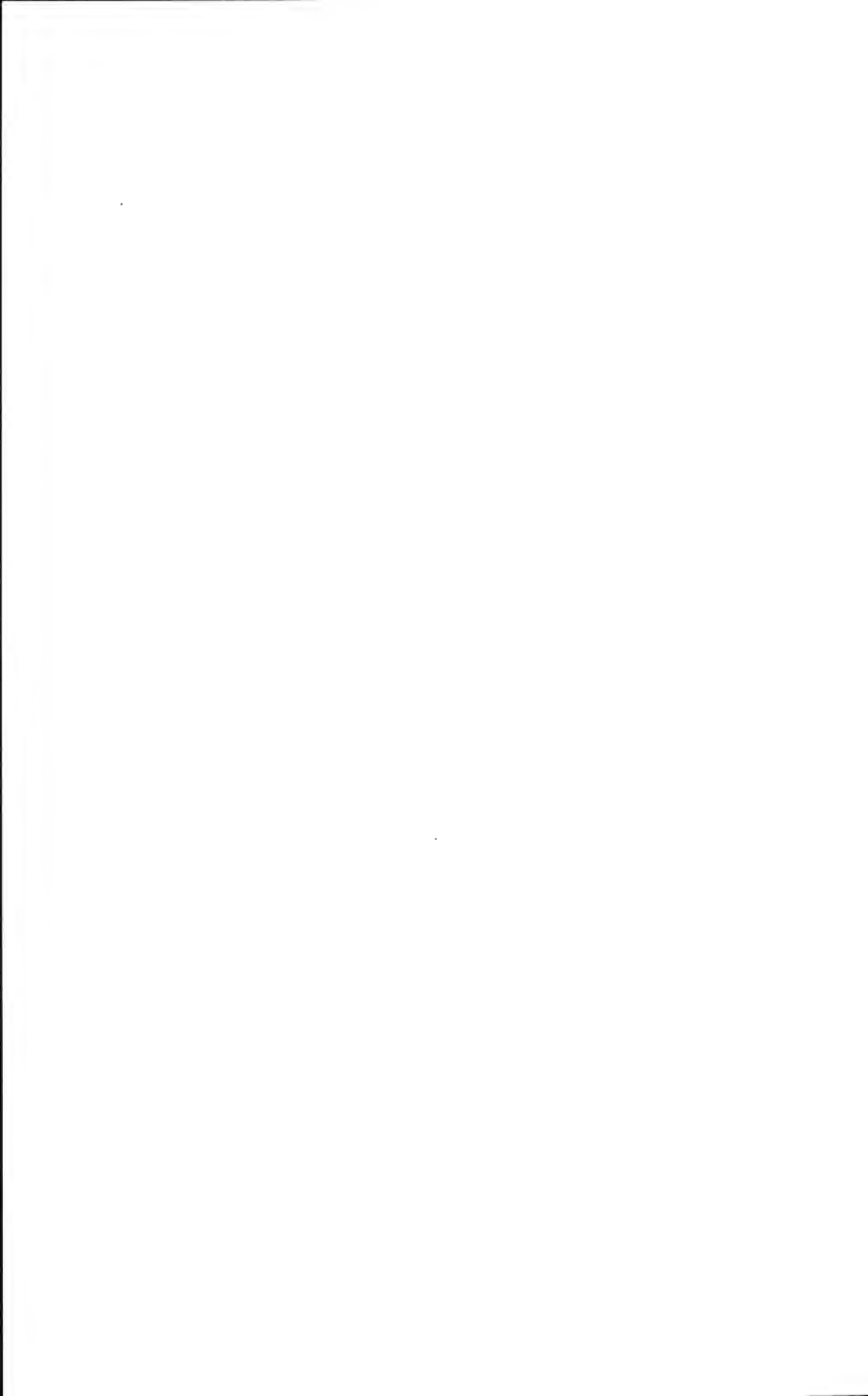
Overwinning op de Dood : zie bv. A. Ferrua, *Epigrammata Damasiana*, Città del Vaticano 1942, nr. 71, 7-11 = ILCV 1768, 7-11 (Rome, 337-350) :

*nomen enim Christi celebratur sedibus istis,
Tartaream solus potuit qui vincere mortem,
invectus caelo solusq. inferre triumphum,
nomen Adae referens et corpus et omnia membra
a mortis tenebris et caeca nocte levata.*

III.3. De thematiek is dus grondig gewijzigd in de christelijke epigrafie. Hierbij dient echter een belangrijke restrictie gemaakt: ook de sociale functie van de metrische inscripties is veranderd. Zoals reeds aangestipt werd, beschikken wij nog niet over globale cijfers hieromtrent. Toch zijn de cijfers in verband met de hier bestudeerde reeksen veelzeggend. De numeriek belangrijkste thema's uit de heidense grafpoëzie zijn respectievelijk de positieve aanvaarding van leven en dood als natuurwetmatige gegevens (32 %), de pessimistische opvatting van het leven (28 %) en de aansporingen intens te genieten van de *gaudia vitae* (20 %). In deze drie reeksen inscripties blijft het aandeel van de twee hoogste *ordines* (*ordo senatorius* en *equester*) en van de bovenlagen van het *plebs* (*decuriones*, officiers) beneden de 10 %. De thema's die het duidelijkst vernieuwend zijn in de christelijke grafpoëzie nl. het leven als een proeftijd en het thema „verlossing”, zijn respectievelijk voor 67,5 % en voor 80 % afkomstig van de adel en de hogere clerus. Zelfs voor een antiek geïnspireerd thema nl. de dood als natuurlijk fenomeen, bedraagt het aandeel van de hoogste standen in de christelijke carmina nog 42 %. Voor alle reeksen waarin het leven op aarde en het leven na de dood in verband met elkaar worden gebracht, bedraagt het aandeel van de hoogste standen in de christelijke carmina meer dan 50 %.

Bovendien worden in de christelijke periode de niet-funeraire carmina relatief talrijker: we beschikken over ca. 510 bruikbare niet-funeraire carmina tegenover ca. 860 funeraire. In de voorchristelijke tijd zijn de corresponderende cijfers ca. 440 en ca. 1860. De eigen christelijke visie op het leven dat door de Verlossing vertrekpunt naar de eeuwigheid wordt, komt voor 38 % (26 CE op 69) in *dedicationes* voor die grotendeels afkomstig zijn van wereldlijke of kerkelijke gezagsdragers en aangebracht werden ter lering van de gelovige gemeenschap. Ongeveer hetzelfde kan gezegd over de christelijke opvatting van het leven als proeftijd: hier vertegenwoordigen de niet-funeraire inscripties 26 % van de serie (50 op 189 CE).

Samenvattend kan men dus zeggen dat de thematiek in de carmina uit de christelijke periode sterk vernieuwd wordt, hun levensvisie is niet langer *diesseitig* georiënteerd – maar op het *Jenseits* gericht – doch tevens dient aangestipt dat deze levensbeschouwing grotendeels afkomstig blijkt te zijn van de sociaal hogere standen.

Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm

door

PH. VAN DE NIEUWEGIESSEN

OVERZICHT VAN HET ONDERZOEK

In zijn biografie *Het korte leven van Jacques Perk* noemt Garnt Stuiveling de Amsterdamse letterkundige kringen waar de Waalse predikant M. A. Perk veel vrienden en kennissen had, onder wie J. A. Alberdingk Thijm, cultureel emancipator van het katholieke bevolkingsdeel in de negentiende eeuw¹. Behalve auteur van talrijke geschriften zoals de verzenbundel *Het voorgeborchte en andere gedichten* en de historische schetsen *Portretten van Joost van den Vondel* was de laatste tevens hoogleraar in de Aesthetica aan de Rijks-Akademie van Beeldende Kunsten en firmant van de uitgeverij C. L. van Langenhuisen, gevestigd 'In den Berg Thabor' op de hoek van het Singel en de Beulingstraat. Zelf was Ds. Perk een vruchtbaar auteur van reisbeschrijvingen en studies op kerk-historisch gebied: zijn bibliografie zal blijken omvangrijk te zijn². Nadat M. A. Perk op dinsdag 31 oktober 1876 de zojuist benoemde hoogleraar schriftelijk had gelukgewenst met zijn professoraat³, dat hij op maandag 4 december aanvaardde met het uitspreken van een inaugurele rede⁴, heeft zijn zoon Jacques, een zeventienjarige leerling aan de Eerste Hoogere Burger School aan de Keizersgracht, op donderdagavond 16 november 1876 omstreeks acht uur door bemiddeling van zijn vader persoonlijk kennism gemaakt met J. A.

1. Garnt Stuiveling, *Het korte leven van Jacques Perk*. Een biografie, Amsterdam 1957; tweede, gewijzigde druk, Amsterdam 1966; derde, gewijzigde druk, Amsterdam 1974, blz. 51-52, 63. Alle verwijzingen hebben steeds betrekking op deze derde druk, verder aangehaald als *Het korte leven van Jacques Perk*³.

2. Een uitgebreide verzameling van zijn geschriften bevindt zich in de Bibliotheek van de Waalse Gemeente te Amsterdam.

3. De zeer beknopte gelukwens op een ongedateerde briefkaart van M. A. Perk aan J. A. Alberdingk Thijm, afgestempeld Amsterdam, 31 oktober 1876; aanwezig in het Katholiek Documentatie Centrum, Universiteitsbibliotheek te Nijmegen; verder aangehaald als Katholiek Documentatie Centrum.

4. J. A. Alberdingk Thijm, *Openingsrede, bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijks-Akademie van Beeldende Kunsten, den 4n December, 1876*, Amsterdam 1876; tweede, verbeterde druk, Amsterdam 1877. Een anoniem [?] verslag van deze plechtigheid, waarbij Jacques Perk misschien aanwezig is geweest, is opgenomen in het *Algemeen handelsblad*, 5 december 1876, blz. [3]. Rubriektitel 'Vervolg der nieuwstijdingen'.

Alberdingk Thijm⁵. De relatie tussen hen is achtereenvolgens meer of minder uitvoerig behandeld door Betsy Perk⁶, Albert Verwey⁷, Willem Kloos⁸, J. F. M. Sterck⁹, Ch. M. van Deventer^{9bis}, Ika A. Thomése¹⁰, Gerard Brom¹¹, H. L. M. van Can¹², G. Stuiveling¹³,

5. *Het korte leven van Jacques Perk*⁸, blz. 63; M. A. Perk aan J. A. Alberdingk Thijm, 14 november 1876 (Jacques Perk, *Brieven en dokumenten*, ed. Garnt Stuiveling, Amsterdam 1959, blz. 84; verder aangehaald als *Brieven en dokumenten*); J. A. Alberdingk Thijm aan M. A. Perk, 14 november 1876 (hier afgedrukt blz. 208); J. A. Alberdingk Thijm aan M. A. Perk, 18 november 1876 (Betsy Perk - zie hiervoor noot 6 -, blz. 48-49; *Brieven en dokumenten*, blz. 85). In dezelfde maand waarin Jacques Perk kennismaatte met J. A. Alberdingk Thijm schreef hij zijn gedicht 'Bij het portret van onze familiekring', genoteerd in 'Berijmde Ernst en Kortswijl', 1e Boekje, blz. 20-21. Dit bevindt zich onder signatuur XV C10 in het Perk-archief in de Universiteits-Bibliotheek van Amsterdam; verder aangehaald als Perk-archief. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid heeft dit gedicht betrekking op de foto van de familie Perk, afgedrukt door Betsy Perk tegenover blz. 59 van haar boek - zie hiervoor noot 6 -, die dan eveneens uit november 1876 zal dateren; *Brieven en dokumenten*, blz. 411.

6. Betsy Perk, *Jacques Perk, geschetst voor 't jong Nederland der XXe eeuw, met onuitgegeven prozastukken, gedichten en portretten van den dichter*, Amsterdam-Hilversum 1902, blz. 48-49, 73-82; verder aangehaald als Betsy Perk.

Dit boek bestaat in ingenaaide en gebonden uitvoering. Zoals op de omslagen staat vermeld, verscheen de ingenaaide in twee afzonderlijke 'stukken'. Daarnaast zijn er gebonden exemplaren in een band ontworpen door J. B. Heukelom; zie hiervoor E. Braches, *Het boek als nieuwe kunst*. Een studie in art nouveau, Utrecht 1973, blz. 373 en 515. [Proefschrift Universiteit van Amsterdam].

De vroegste besprekingen van het eerste 'stuk' verschenen in juli 1902 en die van het tweede in oktober van dat jaar, zodat beide waarschijnlijk niet tegelijkertijd het licht hebben gezien. Dit is nog aannemelijker door de toekomstige tijd van de volgende mededeling op de omslag van het eerste 'stuk': 'Het 2e stuk zal bevatten de historische- en wijsgeerige artikelen van den dichter.'. Een opgave van alle achterhaalde recensies zal worden opgenomen in de te verschijnen bibliografie over Jacques Perk.

7. Albert Verwey, *Inleiding tot de nieuwe Nederlandsche dichtkunst (1880-1900)*, Amsterdam z.j. [1905], blz. 31-33.

8. Willem Kloos, *Jacques Perk en zijn beteekenis in de historie der Nederlandsche literatuur*, Amsterdam 1909, blz. 74-75, 95.

9. J. F. M. Sterck, 'Een brief van Jacques Perk', in *Van onzen tijd* XVI (1915-1916), blz. 290-293 [april 1916].

9bis. Ch. M. van Deventer, 'Uit het leven van Jacques Perk. Brieven van hem zelf aan Ch. M. van Deventer', in *De gids* LXXX (1916), deel III, blz. [199]-229 [augustus] en [429]-451 [september]; blz. 432-433.

10. Ika A. Thomése, *Romantiek und Neuromantiek*. Mit besonderer Berücksichtigung Hugo von Hofmannsthal's, Haag 1923, blz. 113 [Proefschrift Rijks Universiteit te Utrecht].

11. Gerard Brom, 'Josef Alberdingk Thijm en de romantiek. Slot', in *Dietsche warande en belfort* XXV (1925), blz. 481-505; over Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm blz. 501-505 [juni]; herdrukt in Gerard Brom, *Romantiek en katholicisme in Nederland*, deel II. Wetenschap en staatkunde, Groningen-Den Haag 1926, blz. 273-298; over Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm blz. 294-298. Alle verdere verwijzingen hebben steeds betrekking op de boekuitgave.

12. H. L. M. van Can, *J. A. Alberdingk Thijm*. Zijn dichterlijke periode, Rotterdam 1936, blz. 11 en 156 [Proefschrift Rijks Universiteit te Leiden].

13. G. Stuiveling, 'Vosmaer en zijn jongere tijdgenoten' en 'De briefwisseling Vosmaer-Perk', in *Groot-Nederland* XXXVI (1938), deel II, blz. 109-204 [augustus]; over Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm blz. 113; in boekvorm verschenen als *De briefwisseling Vosmaer-Perk*, ed. G. Stuiveling, Amsterdam 1938

nogmaals J. F. M. Sterck¹⁴, W. C. Bennink¹⁵, L. J. Rogier¹⁶, nogmaals Gerard Brom¹⁷, nogmaals Garmt Stuiveling¹⁸, Harry G. M. Prick¹⁹ en R. Breugelmans²⁰.

Hoewel Willem Kloos in december 1890 een tipje oplicht van de sluier over de gang van zaken bij de keuze van een bezorger van Jacques Perks schriftelijke nalatenschap in november 1881²¹ en Lodewijk van Deyssel in de liefdevolle biografie die hij in 1893 onder het pseudoniem A. J. aan de nagedachtenis van zijn vader heeft gewijd een en ander meedeelt over de bezoeken van Jacques Perk aan zijn ouderlijk huis²², heeft Betsy Perk zich als

[augustus]; over Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm blz. 9; verder aangehaald als *De briefwisseling Vosmaer-Perk*.

14. J. F. M. Sterck, 'Thijm en Perk. De invloed van den Amsterdamschen meester op den jongen dichter', in *De Maasbode*, 19 augustus 1938, avondblad, tweede blad, blz. 5.

15. W. C. Bennink, *Alberdingk Thijm*. Kunst en karakter, Utrecht-Nijmegen 1952, blz. 142-144 [Proefschrift Katholieke Universiteit te Nijmegen].

16. L. J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren*. Katholiek Nederland 1853-1953, 's-Gravenhage 1953, blz. 396.

17. Gerard Brom, *Alberdingk Thijm*, Utrecht-Antwerpen 1956, blz. 240-241.

18. *Het korte leven van Jacques Perk*³, blz. 63-64, 68, 72-73, 74.

19. Harry G. M. Prick, 'Lodewijk van Deyssel over Jacques Perk', in *Roeping* XXV (1959-1960), blz. 448-450 [december 1959].

20. R. Breugelmans, *Jacques Perk*, New York z.j. [1975], blz. 18, 22, 32-33, 36, 154.

21. Willem Kloos, 'Vosmaer en de moderne Hollandsche literatuur', in *De nieuwe gids* VI (1891) [1890-1891], deel I, blz. [293]-310; over Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm blz. 300 [december 1890]; herdrukt als 'Vosmaer en de moderne Hollandsche literatuur', in Willem Kloos, *Veertien jaar literatuur-geschiedenis*, deel II, Amsterdam 1896, blz. [186]-206; over Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm blz. 194; 1898²; 1904³; 1925⁴. Zie ook blz. 227-228.

22. A. J. [K. J. L. Alberdingk Thijm], *J. A. Alberdingk Thijm*, Amsterdam 1893, blz. 184. Blijkens het handschrift heeft Jacques Perk model gestaan voor de figuur van Marinus de Beer in Van Deyssels roman *Een liefde*, deel I, Amsterdam 1887, blz. 196, 203-205; deel II, Amsterdam 1887, blz. 31-34, 55; fotomechanische herdruk met gelijke paginering, ed. Harry G. M. Prick, Den Haag 1974; Amsterdam 1899², gewijzigde herdruk, blz. 186, 193-195, 225-227, 247.

In het Van Deyssel-archief bevindt zich een ongedateerd concept van een brief uit 1908, het jaar van Potgieters eeuwfeest, waarvan de geadresseerde overigens niet bekend is. Hierin schrijft Van Deyssel dat hij in zijn ouderlijk huis voor de eerste maal heeft horen spreken over Jacques Perk, toen zijn vader was thuisgekomen van de onthulling van het Potgietermonument op de Westerbegraafplaats waar hij Jacques Perk had ontmoet.

Deze plechtigheid had plaats op maandag 3 februari 1879. Bij de onthulling van Potgieters borstbeeld werd het woord gevoerd door Joh. C. Zimmerman, de bezorger van Potgieters *Werken*, J. A. Alberdingk Thijm, J. Dyserinck en J. van Vloten. Een anoniem [?] verslag hiervan is opgenomen in het *Algemeen handelsblad*, 4 februari 1879, blz. [1]. Een beschrijving van het monument geeft Jan ten Brink: 'In eene nis van blauwen eskauzijschen steen staat Potgieter's wit marmeren borstbeeld, door Stracké gebeiteld.' (Jan ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw*. In biographieën en bibliographieën, 1830-1880, deel II, Amsterdam 1888, blz. 165).

Tijdens deze plechtigheid liep Jacques Perk een verkoudheid op die hem – met allerlei complicaties – noodzaakte gedurende de maanden februari en maart in huis te blijven (Jacques Perk aan Charles van Deventer, 27 februari 1879; Ch. M.

eerste literair-historisch beziggehouden met de relatie tussen Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm. In de zomer van 1902 publiceert ze de volgende bescheiden : de brief van J. A. Alberdingk Thijm aan M. A. Perk van 18 november 1876²³, concept Ia van Jacques Perks brief aan J. A. Alberdingk Thijm van 28 januari 1878²⁴, de brief van J. A. Alberdingk Thijm aan Jacques Perk van 1 februari 1878²⁵ en concept IIB van Jacques Perks brief aan J. A. Alberdingk Thijm van 11 februari 1878²⁶. Daarnaast drukt ze de brieven af van Jacques Perk aan haar zelf van 9 december 1880²⁷ en 20 september 1881²⁸ waarin enkele opmerkingen over J. A. Alberdingk Thijm voorkomen. Haar conclusies zijn dat Jacques Perk werd uitgenodigd voor de donderdagavonden en daarvan een trouw bezoeker werd, terwijl uit zijn brieven een zekere overmoed en een zich ontwikkelend geestelijk bewustzijn blijken²⁹.

Zonder van nieuwe documenten gebruik te maken bespreekt Albert Verwey in 1905 het belang van Warner Willem van Lenneps vertaling van Keats' *Hyperion* voor de toenmalige jongeren, die was opgedragen aan de vriendenkring welke in de wintermaanden iedere dinsdagavond om de veertien dagen ten huize van J. A. Alberdingk Thijm bijeen kwam³⁰.

van Deventer, 'Uit het leven van Jacques Perk. Brieven van hem zelf aan Ch. M. van 'Deventer', in *De gids* LXXX (1916), deel III, blz. [199]-229 [augustus] en [429]-451 [september]; opmerking blz. 207; *Brieven en dokumenten*, blz. 169).

23. Betsy Perk, blz. 48-49; *Brieven en dokumenten*, blz. 85. De opmerking over Bilderdijs genealogie heeft met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid betrekking op de door J. A. Alberdingk Thijm samengestelde 'Stamtafel van Mr. Willem Bilderdijs, opgemaakt uit ongedrukte en gedrukte bescheiden', gevoegd bij zijn artikel 'De eer eens grooten meesters', in *De gids* 1876, deel III, blz. [305]-325 [augustus].

24. Betsy Perk, blz. 73-76; zie voor de verhouding tussen de concepten en de netbrief noot 100, blz. 212.

25. Betsy Perk, blz. 77-78; *Brieven en dokumenten*, blz. 117-118.

26. Betsy Perk, blz. 79-82; *Brieven en dokumenten*, blz. 119-122; zie voor de verhouding tussen de concepten en de netbrief noot 112, blz. 216.

27. Betsy Perk, blz. 150-155; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 154; *Brieven en dokumenten*, blz. 263-267; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 266.

28. Betsy Perk, blz. 180-182; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 181; *Brieven en dokumenten*, blz. 384-385; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 385.

29. Betsy Perk, blz. 49 en 72. Haar opmerking op blz. 48 dat M. A. Perk aan J. A. Alberdingk Thijm een brief met klachten over het onderwijs op de H. B. S. van Jacques Perk heeft laten lezen is onjuist, daar in de brief van M. A. Perk aan J. A. Alberdingk Thijm van 14 november 1876 sprake is van 'schetsen' (*Brieven en dokumenten*, blz. 84). De brief met klachten van Jacques Perk is afgedrukt bij Betsy Perk, blz. 26-47; *Brieven en dokumenten*, blz. 87-104.

30. Albert Verwey, *Inleiding tot de nieuwe Nederlandsche dichtkunst (1880-1900)*, Amsterdam z.j. [1905], blz. 31-33. Ten onrechte zegt Verwey op blz. 33 over Perk: 'Hij ook is een enkele maal in dien Dinsdagschen kring geweest.'. Misschien is deze opmerking de bron inzake het misverstand dat Jacques Perk de dinsdagavonden zou hebben bezocht. In alle bewaard gebleven brieven en op twee briefkaarten is immers steeds duidelijk sprake van de donderdagavonden waarop

In januari 1909 constateert Willem Kloos dat er wel een fundamenteel verschil bestaat tussen de poëzie van Jacques Perk en de predikant-dichters, maar niet tussen die van Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm³¹.

Een jongere goede kennis van J. A. Alberdingk Thijm, J. F. M. Sterck, is de volgende die een dokument bekend maakt. Hij drukt in april 1916 de brief af van Jacques Perk aan J. A. Alberdingk Thijm van vrijdag 8 juni 1877³², die hij naar zijn zeggen samen met een duizendtal andere brieven van de erven J. A. Alberdingk Thijm heeft aangeworven³³. Volgens Sterck is deze geschreven naar aanleiding van Thijms sonnet 'Bij de dood van H. M. de Koningin'³⁴, evenals Perks bijbehorend gedicht 'Klage-deun'³⁵. Naar Sterck mededeelt, heeft J. A. Alberdingk Thijm zijn in 1853

Jacques Perk bij J. A. Alberdingk Thijm op bezoek ging, zoals uit de volgende plaatsen blijkt:

'Ik heb het cahier van uw zoon doorbladerd, en ben er zoo meê ingenomen, dat ik hem noodig Donderdagavond een uurtjen of twee met mij, in mijn huislijken kring te komen doorbrengen.' (J. A. Alberdingk Thijm aan M. A. Perk, 14 november 1876; hier afgedrukt op blz. 208).

'Donderdagsavonds (behalve den eerstvolgenden) ben ik gewoonlijk thuis (den 14en Dec. echter ook niet), als hij zijn bezoek eens hervatten wil, 't zal ons zeer aangenaam zijn.' (J. A. Alberdingk Thijm aan M. A. Perk, 18 november 1876; *Brieven en dokumenten*, blz. 85).

'Moreover will I go annoy Mr. Thijm at Thursday evening, you know?' (Jacques Perk aan Frank van der Goes, 5 september 1877; *Brieven en dokumenten*, blz. 111).

'Reeds op meer dan ééne Donderdag-avond stond ik bereid uwen huiselijken kring door mijn gezelschap te komen vergrooten, maar 't was mij telkens of me een onverklaarbaar iets daarvan afhiel.' (Jacques Perk aan J. A. Alberdingk Thijm, 28 januari 1878; *Brieven en dokumenten*, blz. 113-116; citaat blz. 114).

'Daarom wensch ik hartelijk, zoodra de geneesheer mij toestaat de avondlucht te trotseeren met veruimde borst weder eens bij u te komen „Donderdagavonden”.' (Jacques Perk aan J. A. Alberdingk Thijm, 11 februari 1878; hier afgedrukt op blz. 220-223; citaat blz. 223).

'Helaas veroorloofde mijne betrekking van medewerker aan Het Handelsblad mij sinds twee maanden niet een Donderdagavond bij u te slijten.' (Jacques Perk aan J. A. Alberdingk Thijm, 31 december 1878; hier afgedrukt op blz. 234).

Warner Willem van Lennep (Amsterdam, 28 augustus 1833 - Amsterdam, 3 mei 1903) had zijn *Hyperion*-vertaling privatim laten drukken in een beperkte oplage die bestemd was voor vrienden en kennissen (Amsterdam 1879; ed. J. Six, z. pl. [Amsterdam] 1927²). Jacques Perk bezat een exemplaar dat na zijn overlijden door Ds. Perk aan Willem Kloos is geschonken (Willem Kloos, *Okeanos-fragmenten*, ed. A. P. Verburg en Harry G. M. Prick, Den Haag 1971, blz. 20).

31. Willem Kloos, *Jacques Perk en zijn beteeckenis in de historie der Nederlandsche literatuur*, Amsterdam 1909, blz. 95.

32. J. F. M. Sterck, 'Een brief van Jacques Perk', in *Van onzen tijd* XVI (1915-1916), blz. 290-293 [april 1916].

33. Zie voor de problematiek die hiermee samenhangt noot 179, blz. 230.

34. J. A. Alberdingk Thijm, *Verspreide gedichten*. 1841-1889, ed. J. F. M. Sterck, Amsterdam 1894, blz. 144-145; *Brieven en dokumenten*, blz. 109.

35. Hs. berust onder signatuur XV C3⁵ in het Perk-archief; Jacques Perk, *Proeven in dicht en on dicht*, ed. Garnt Stuiveling, Amsterdam 1958, blz. 57-59; verder aangehaald als *Proeven in dicht en on dicht*. Stercks mededeling dat het hier een verloren gegaan sonnet betreft, is onjuist.

verschenen bundel *Het voorgeborchte en andere gedichten*, waarin het gedicht 'Ouderlijk huis' is opgenomen, aan Jacques Perk ten geschenke gegeven. Op grond hiervan ontwikkelde zich de correspondentie van 28 januari, 1 februari en 11 februari 1878. Sterck concludeert, dat Jacques Perk veel waarde hechtte aan het oordeel van Alberdingk Thijm en zijn 'Klink-dicht aan Joost van den Vondelen'³⁶ bewust Thijms invloed op zijn dichterlijke vorming.

In augustus en september van hetzelfde jaar publiceert Ch. M. van Deventer fragmenten van brieven van Jacques Perk aan hemzelf, waaronder ook een passage over J. A. Alberdingk Thijm uit een schrijven van 3 mei 1877³⁷. Op grond van de door Betsy Perk afgedrukte bescheiden veronderstelt hij dat Jacques Perk aanvaankelijk is ontvangen in Thijms familiekring en pas later aan diens letterkundige vrienden is voorgesteld. Van Deventer voegt er echter aan toe dat de zaak niet geheel duidelijk is^{37bis}.

Evenmin als Ika A. Thomése in 1923³⁸ neemt Gerard Brom in 1926 nieuwe documenten op, hoewel hij de netbrief van Jacques Perk aan J. A. Alberdingk Thijm van 28 januari 1878 - Ic - heeft

36. Hs. berust onder signatuur XV C3^{12d} in het Perk-archief; Betsy Perk, blz. 88; *Proeven in dicht en ondicht*, blz. 221.

37. Ch. M. van Deventer, 'Uit het leven van Jacques Perk. Brieven van hem zelf aan Ch. M. van Deventer', in *De gids* LXXX (1916), deel III, blz. [199]-229 [augustus] en [429]-451 [september]; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 432-433; *Brieven en documenten*, blz. 108.

37bis. Zie noot 37, blz. 432 noot 1.

38. Ika A. Thomése, *Romantik und Neuromantik*. Mit besonderer Berücksichtigung Hugo von Hofmannsthal's, Haag 1923, blz. 113 [Proefschrift Rijks Universiteit te Utrecht]. Haar opmerking dat Perk en andere jongeren de dinsdagavonden bezochten, is onjuist. In zijn bespreking van dit boek zegt Willem Kloos: 'Op bladz. 113 spreekt zij over de bekende avondjes bij professor Alberdingk Thijm en zegt dan kordaat: „Zu den regelmässigen Besuchern gehörten Kloos und Verwey“. Dit is een volstrekte onwaarheid. Ik zelf ben nooit op een dezer avonden tegenwoordig geweest, en Verwey heeft prof. Thijm zelfs niet persoonlijk gekend. Ik wist dit laatste reeds uit mijzelf maar ten overvloede is het mij nu, op mijn navraag, bevestigd door een persoonlijk schrijven aan mij van mijn vriend L. van Deyszel, prof. Thijm's wel genialen maar geenszins romantischen Zoon.' (Willem Kloos, 'Een fraai-opgetuigde maar onwezenlijke schijn', in *De nieuwe gids* XXXIX (1924), deel I, blz. [500]-512; citaat blz. 512 [april]; herdrukt als 'CCXXXVIII (CCCXXI) Een fraai-opgetuigde maar onwezenlijke schijn', in Willem Kloos, *Letterkundige inzichten en vergezichten* XVI/*Nieuwere literatuurgeschiedenis* XXI, Den Haag 1931, blz. [45]-60; citaat blz. 59-60 [november]. Zie voor de briefwisseling tussen Kloos en Van Deyszel hierover bijlage D, blz. 238-239.

De mededeling van Kloos en Van Deyszel dat Verwey en J. A. Alberdingk Thijm elkaar niet gekend hebben, wordt bevestigd door Verwey's opmerking dat hij Alberdingk Thijm wel op straat heeft gezien maar nooit gesproken (Albert Verwey, 'Bij den dood van J. A. Alberdingk Thijm', in *De nieuwe gids* IV (1889) [1888-1889], deel II, blz. [224]-231; opmerking blz. 225 [juni 1889]; herdrukt in Albert Verwey, *Verzamelde gedichten*, Amsterdam 1889, blz. 218-230; opmerking blz. 219; Amsterdam 1901²; *Verzamelde gedichten*, deel I, Amsterdam 1911, blz. 141-150; opmerking blz. 142; *Oorspronkelijk dichtwerk*, deel I, Amsterdam-Santpoort 1938, blz. 103-110; opmerking blz. 104.

gevonden en deze daarna aan de Bibliotheca Thijmiana is geschonken. Volgens Brom is de correspondentie tussen Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm maar gedeeltelijk overgebleven en heeft de bewust katholieke houding van Thijm veel bijgedragen tot Perks vorming. Literair-historici hebben Thijms aandeel daarin miskend en door een krijgslist van Willem Kloos is hij in november 1881 opzettelijk uitgesloten van het bezorgen van Jacques Perks *Gedichten*³⁹.

H. L. M. van Can wijst er in 1936 op dat Jacques Perk het inkonsekvente in Thijms denken en daden ontgaan is. Hij vergelijkt de gedichten die beiden hebben geschreven ter gelegenheid van de P. C. Hooft-feesten in maart 1881 met elkaar en constateert dat inhoud, toon en vorm geheel verschillend zijn⁴⁰.

Als twee jaar later de briefwisseling tussen Carel Vosmaer en Jacques Perk in augustus 1938 wordt uitgegeven⁴¹ – naar aanleiding waarvan J. F. M. Sterck een beschouwing schrijft die in hoofdzaak een herhaling is van zijn opstel uit 1916⁴² – en in januari 1939 die tussen Jacques Perk en Joanna C. Blancke⁴³, komen ook de passages over J. A. Alberdingk Thijm ter beschikking van het wetenschappelijk onderzoek. Uit de correspondentie tussen Carel Vosmaer en Willem Kloos, die in december 1939 verschijnt,

39. Gerard Brom, *Romantiek en katholicisme in Nederland*, deel II. Wetenschap en staatkunde, Groningen-Den Haag 1926, blz. 294-298. In zijn betoog zijn de volgende onjuistheden geslopen. Jacques Perk was geen zestien maar zeventien jaar toen hij J. A. Alberdingk Thijm leerde kennen (blz. 294). M. A. Perk stuurde geen verzen aan Alberdingk Thijm, maar een cahier met schetsen (blz. 294). Verder is de voorstelling van de gang van zaken op blz. 295 tendentieus: Jacques Perk had zijn Vondel-schetsen immers al geschreven toen hij Alberdingk Thijm persoonlijk leerde kennen. Dit blijkt uit de brief van Ds. Perk aan J. A. Alberdingk Thijm van 14 november 1876, waarin hij schrijft dat zijn zoon enige schetsen heeft geschreven die spelen in de tijd waarin Alberdingk Thijm zo goed thuis is en oorspronkelijk waren bestemd voor een voordracht in een kransje (*Brieven en dokumenten*, blz. 84). Dit laatste stemt overeen met de mededeling in de 'Inleiding' dat ze geschreven zijn voor een openbare lezing (Betsy Perk, blz. [205]; *Proeven in dicht en ondicht*, blz. 13). Bovendien plaatst Brom de brief van 8 juni ten onrechte in 1878 (blz. 295). Zie voor J. A. Alberdingk Thijm en Jacques Perks *Gedichten* blz. 227-228.

40. H. L. M. van Can, *J. A. Alberdingk Thijm*. Zijn dichterlijke periode, Rotterdam 1936, blz. 11 en 156 [Proefschrift Rijks Universiteit te Leiden].

41. *De briefwisseling Vosmaer-Perk*, over J. A. Alberdingk Thijm blz. 25, 31, 36 en 81. Hoewel door het overwegend mondelinge contact inderdaad veel zich aan onze waarneming onttrekt, is de opmerking van Stuiveling dat wegens gebrek aan dokumenten de verbanden tussen Thijm en Perk moeilijk op hun juiste waarde kunnen worden geschat minder juist (blz. 9).

42. J. F. M. Sterck, 'Thijm en Perk. De invloed van den Amsterdamschen meester op den jongen dichter', in *De Maasbode*, 19 augustus 1938, avondblad, tweede blad, blz. 5.

43. *Een dichter verliefd*. Brieven van Jacques Perk aan Joanna C. Blancke, ed. G. Stuiveling, Den Haag 1939 [januari]; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 35; *Brieven en dokumenten*, blz. 375; verder aangehaald als *Een dichter verliefd*.

blijkt dat Kloos inderdaad met een krijgslist de anti-katholieke Vosmaer tot medewerking aan het bezorgen van Jacques Perks *Gedichten* heeft weten te bewegen door er op te wijzen dat anders J. A. Alberdingk Thijm zich ermee zou kunnen belasten⁴⁴. Dit is een bevestiging van wat hij in december 1890 hierover heeft geschreven⁴⁵.

In 1952 publiceert W. C. Bennink in zijn monografie een gedeelte van de netbrief van Jacques Perk aan J. A. Alberdingk Thijm van 11 februari 1878 – IIc – en veronderstelt dat Betsy Perk in haar boek het klad daarvan – IIB – heeft afgedrukt. Hij vermoedt dat de bezoeken van Jacques Perk aan Alberdingk Thijm ook schaarser zijn geworden door zijn omgang met Kloos en de andere jongeren. In Thijms waardering voor Perks sonnetten speelt naast het esthetische element ook de warme vriendschap voor zijn persoon mee. Hij vestigt de aandacht op Thijms verdediging van Jacques Perk⁴⁶ en volgens hem is er invloed van zijn *Portretten van Joost van den Vondel* op Perks schetsen⁴⁷.

Na de terloopse bespreking van L. J. Rogier⁴⁸ vergelijkt Gerard Brom in 1956 enkele gedichten van Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm met elkaar – dit overeenkomstig aan wat Van Can vroeger al heeft gedaan – en concludeert dat Thijms poëzie conventioneel is in beeldspraak en woordkeus, terwijl Perk een geheel nieuw geluid laat horen⁴⁹.

Een jaar later behandelt Garnt Stuiveling in zijn levensbeschrijving uiteraard ook de relatie tussen Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm⁵⁰. In de *Brieven en dokumenten*, die aan de biografie

44. *De briefwisseling Vosmaer-Kloos*, ed. G. Stuiveling, Groningen-Batavia 1939 [december]; over J. A. Alberdingk Thijm en Jacques Perks schriftelijke nalatenschap blz. 76; verder aangehaald als *De briefwisseling Vosmaer-Kloos*.

45. Zie noot 21, blz. 199.

46. In *De portefeuille III* (1881-1882), 3 september 1881, blz. 227. Rubriektitel 'Ingezonden stukken'. Zie hiervoor blz. 226-227.

47. W. C. Bennink, *Alberdingk Thijm*. Kunst en karakter, Utrecht-Nijmegen 1952, blz. 142-144 [Proefschrift Katholieke Universiteit te Nijmegen].

48. L. J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren*. Katholiek Nederland 1853-1953, 's-Gravenhage 1953, blz. 396. Rogier vergist zich als hij schrijft dat Jacques Perk door Lodewijk van Deyssel is meegenomen naar zijn ouderlijk huis. Warner Willem van Lennep, geboren in 1833, behoorde niet tot de Tachtigers en kon in 1879 – het jaar waarin zijn *Hyperion*-vertaling verscheen – moeilijk nog jong genoemd worden, evenmin als het leesgezelschap dat op de dinsdagavonden ten huize van J. A. Alberdingk Thijm bijeenkwam; zie hiervoor blz. 211. Verder zijn de gegevens die Rogier gebruikt niet te vinden in het door hem als bron genoemde boek van A. J. [K. J. L. Alberdingk Thijm], *J. A. Alberdingk Thijm*, Amsterdam 1893 (blz. 861).

49. Gerard Brom, *Alberdingk Thijm*, Utrecht-Antwerpen 1956, blz. 240-241. Zijn opmerking dat Jacques Perk de dinsdagavonden bezocht, is onjuist.

50. *Het korte leven van Jacques Perk*³, blz. 63-64, 68, 72-73, 74. De mededeling van Stuiveling dat Perks sonnet voor Alberdingk Thijm op 28 januari 1878 is geschreven is onjuist (blz. 72). Beide handschriften in het Perk-archief zijn

ten grondslag liggen, drukt hij het reeds eerder bekendgemaakte materiaal nogmaals af, met dien verstande dat concept Ia wordt vervangen door netbrief Ic⁵¹, maar concept Iib gehandhaafd blijft⁵². Bovendien publiceert Stuiveling de briefkaart van Jacques Perk aan Frank van der Goes van woensdag 5 september 1877⁵³ en die aan J. A. Alberdingk Thijm van dinsdag 31 december 1878⁵⁴. In de eigenlijke biografie brengt hij geen nieuwe feitelijke gegevens naar voren die al niet bekend zijn uit de documenten.

In december 1959 publiceert Harry G. M. Prick een nagelaten aantekening van Lodewijk van Deyssel over Jacques Perk, waaruit blijkt dat J. A. Alberdingk Thijm een exemplaar van de eerste uitgave van Jacques Perks *Gedichten* bewaarde 'Onder het glazen dak van het voorportaal zijner bibliotheek, [...]'.⁵⁵

In zijn monografie *Jacques Perk*, het eerste boek in een vreemde taal over onze dichter, bespreekt R. Breugelmans in 1975 op enkele plaatsen wel de relatie tussen Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm, maar zonder nieuwe gegevens of conclusies⁵⁶.

Al deze beschouwingen zijn voor het meerendeel gebaseerd op de volgende tot nu toe openbaargemaakte documenten, die we in drie groepen kunnen verdelen :

- I De briefwisseling tussen M. A. Perk en J. A. Alberdingk Thijm
- 1 Brief van M. A. Perk aan J. A. Alberdingk Thijm van 14 november 1876⁵⁷
- 2 Brief aan J. A. Alberdingk Thijm aan M. A. Perk van 18 november 1876⁵⁸

gedateerd op 21 januari 1878; zie hiervoor noot 101, blz. 213. Verder wekt zijn beschouwing op blz. 63-64 de indruk dat de aldaar genoemde gasten op de donderdagavonden op bezoek kwamen; zie hiervoor echter blz. 211.

51. *Brieven en dokumenten*, blz. 113-116.

52. *Brieven en dokumenten*, blz. 119-122.

53. *Brieven en dokumenten*, blz. 111.

54. *Brieven en dokumenten*, blz. 158; zie hiervoor bijlage A, blz. 234.

55. Harry G. M. Prick, 'Lodewijk van Deyssel over Jacques Perk', in *Roeping* XXV (1959-1960), blz. 448-450 [december 1959]; citaat blz. 449. Een afbeelding van dit voorportaal in *Brieven en dokumenten*, blz. 416. Deze tekening heeft Johan Braakensiek gemaakt voor het J. A. Alberdingk Thijm-nummer van *De Amsterdammer* van 24 maart 1889 na een bezoek aan Thijms huis aan de hand van een foto, die als frontispiece is opgenomen in J. A. Alberdingk Thijm, *Klimop en rozen*, deel II. Onuitgegeven en verspreide gelegenhedenverzen, brieven enz., ed. J. C. Alberdingk Thijm, Amsterdam 1890.

56. R. Breugelmans, *Jacques Perk*, New York z.j. [1975], blz. 18, 22, 32-33, 36, 154.

57. Hs. of afschrift berust onder signatuur XV C16¹ in het Perk-archief; *Brieven en dokumenten*, blz. 84.

58. Betsy Perk, blz. 48-49; *Brieven en dokumenten*, blz. 85.

- II De briefwisseling tussen Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm
- 1 Brief van Jacques Perk aan J. A. Alberdingk Thijm van 8 juni 1877 ⁵⁹
 - 2 Brief van Jacques Perk aan J. A. Alberdingk Thijm van 28 januari 1878 ⁶⁰
 - 3 Brief van J. A. Alberdingk Thijm aan Jacques Perk van 1 februari 1878 ⁶¹
 - 4 Brief van Jacques Perk aan J. A. Alberdingk Thijm van 11 februari 1878 ⁶²
 - 5 Briefkaart van Jacques Perk aan J. A. Alberdingk Thijm van 31 december 1878 ⁶³
- III De brieven en een briefkaart van Jacques Perk aan derden waarin J. A. Alberdingk Thijm ter sprake komt
- 1 Brief aan Charles van Deventer van 3 mei 1877 ⁶⁴
 - 2 Briefkaart aan Frank van der Goes van 5 september 1877 ⁶⁵
 - 3 Brief aan Carel Vosmaer van 29 september 1879 ⁶⁶
 - 4 Brief aan Carel Vosmaer van 2 januari 1880 ⁶⁷
 - 5 Brief aan Betsy Perk van 9 december 1880 ⁶⁸
 - 6 Brief aan Carel Vosmaer van 21 december 1880 ⁶⁹
 - 7 Brief aan Carel Vosmaer van 25 augustus 1881 ⁷⁰

59. Hs. in het Katholiek Documentatie Centrum; *Van onzen tijd* XVI (1915-1916), blz. 291-292 [april 1916]; *Brieven en dokumenten*, blz. 109-110.

60. Concept Ib in het Van Deyssel-archief, Delft; hs. Ic in het Katholiek Documentatie Centrum; Betsy Perk, blz. 73-76 (Ia); *Brieven en dokumenten*, blz. 113-116 (Ic). Jacques Perk heeft per vergissing de netbrief gedateerd op 1877.

61. Betsy Perk, blz. 77-78; *Brieven en dokumenten*, blz. 117-118.

62. Concept IIa in het Van Deyssel-archief, Delft; hs. IIc in het Provinciaal Archief van de Jezuïeten in Nederland, Nijmegen; Betsy Perk, blz. 79-82 (IIb); *Brieven en dokumenten*, blz. 119-122 (IIb).

63. Hs. in het Katholiek Documentatie Centrum; *Brieven en dokumenten*, blz. 158.

64. Ch. M. van Deventer, 'Uit het leven van Jacques Perk. Brieven van hem zelf aan Ch. M. van Deventer', in *De gids* LXXX (1916), deel III, blz. [199]-229 [augustus] en [429]-451 [september]; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 432-433; *Brieven en dokumenten*, blz. 108.

65. Hs. berust onder signatuur 908 in het Frank van der Goes-archief in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam; *Brieven en dokumenten*, blz. 111.

66. Hs. in het Vosmaer-archief, Leiden; *De briefwisseling Vosmaer-Perk*, blz. 23-28; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 25; *Brieven en dokumenten*, blz. 204-209; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 207.

67. Hs. in het Vosmaer-archief, Leiden; *De briefwisseling Vosmaer-Perk*, blz. 29-31; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 31; *Brieven en dokumenten*, blz. 211-213; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 212.

68. Betsy Perk, blz. 150-155; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 154; *Brieven en dokumenten*, blz. 263-267; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 266.

69. Hs. in het Vosmaer-archief, Leiden; *De briefwisseling Vosmaer-Perk*, blz. 33-36; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 36; *Brieven en dokumenten*, blz. 267-270; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 270.

70. Hs. in het Vosmaer-archief, Leiden; *De briefwisseling Vosmaer-Perk*, blz. 80-81; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 81; *Brieven en dokumenten*, blz. 364-365; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 365.

8 Brief aan Joanna Blancke van 7 september 1881 ⁷¹

9 Brief aan Betsy Perk van 20 september 1881 ⁷²

DE NIEUWE DOKUMENTEN

Enkele tot nu toe niet uitgegeven bescheiden in het Lodewijk van Deysssel-archief maken het mogelijk de bestaande beschouwingen aan te vullen en te nuanceren. Bovendien bevinden zich in genoemd archief vijf brieven van Joannes Reddingius aan Lodewijk van Deysssel, die enig licht werpen op de gang van zaken bij het persklaar maken van Betsy Perks boek *Jacques Perk, geschetst voor 't jong Nederland der XXe eeuw, met onuitgegeven prozastukken, gedichten en portretten van den dichter* in 1901 en 1902, en de drukproeven van de briefconcepten Ib en IIa met inktcorrecties in het handschrift van Lodewijk van Deysssel ⁷³. De vraag rijst hoe de eerste groep documenten, die bestaat uit een brief van J. A. Alberdingk Thijm aan M. A. Perk van 14 november 1876 en de ongedateerde concepten Ib en IIa, in het Van Deysssel-archief terecht is gekomen. Uit een tweetal brieven van M. A. Perk aan Lodewijk van Deysssel blijkt dat Ds. Perk in een niet nauwkeurig te bepalen jaar, maar in elk geval tussen februari 1896 en november 1901 ⁷⁴, deze bescheiden aan Van Deysssel heeft geschonken ⁷⁵.

71. Hs. in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag; *Een dichter verliefd*, blz. 34-36; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 35; *Brieven en documenten*, blz. 375-376; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 375.

72. Betsy Perk, blz. 180-182; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 181; *Brieven en documenten*, blz. 384-385; over J. A. Alberdingk Thijm blz. 385.

73. Dr. Harry G. M. Prick te Delft, beheerder van het Van Deysssel-archief, was zo vriendelijk mijn aandacht op deze documenten te vestigen en zijn toestemming tot publicatie te geven. Ook voor alle andere gegevens uit het Van Deysssel-archief en voor menige goede raadgeving ben ik hem ten zeerste erkentelijk.

74. M. A. Perk heeft vóór februari 1896 tevergeefs gezocht naar brieven van J. A. Alberdingk Thijm aan Jacques Perk ten behoeve van het in februari 1896 verschenen boek *Jos. Alb. Alberdingk Thijm*. In zijne brieven geschetst als christen, mensch, kunstenaar, ed. Catharina Alberdingk Thijm, Amsterdam 1896. Enige tijd later bleken ze toch in de schriftelijke nalatenschap van Jacques Perk aanwezig te zijn; zie hiervoor bijlage C, brief I van M. A. Perk aan K. J. L. Alberdingk Thijm. Volgens Joannes Reddingius bevonden er zich in november 1901 geen brieven van J. A. Alberdingk Thijm in het Perk-archief; zie hiervoor zijn brief aan K. J. L. Alberdingk Thijm van 5 november 1901, hier afgedrukt op blz. 229.

De mededeling betreffende de aanwezige bescheiden in brief I van M. A. Perk aan K. J. L. Alberdingk Thijm wordt bevestigd door de globale 'Inventaris v. Perk's Letterk Nalatenschap' die Ds. Perk heeft opgesteld na het overlijden van Jacques Perk en waarin voorkomt:

B. Portefeuille 1. Brieven, bijdragen tot de kennis van het karakter en het ge-
1879-1881 moedsleven van Jacques. (o. a. correspondentie van Smit Kleine.
prof. Alb. Thijm- [...])

(A. C. J. A. Greebe, *Jacques Perk's Mathilde-cyclus in den oorspronkelijken vorm hersteld*, 's-Gravenhage 1915, blz. [339]-341; mededeling blz. 340).

75. Zie hiervoor bijlage C, blz. 236-238.

Het eerste thans bekende dokument dat betrekking heeft op de relatie tussen Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm is de brief die M. A. Perk op dinsdag 14 november 1876 aan Alberdingk Thijm heeft geschreven over eventuele literaire capaciteiten van zijn zoon Jacques, die in de vierde klas van de Eerste Hoogere Burger School aan de Keizersgracht met grote moeilijkheden te kampen had⁷⁶. In de tot nu toe gepubliceerde dokumenten volgt onmiddellijk daarop de brief die J. A. Alberdingk Thijm op zaterdag 18 november aan M. A. Perk heeft geschreven over het bezoek dat Jacques Perk inmiddels aan hem had gebracht⁷⁷. In werkelijkheid echter heeft J. A. Alberdingk Thijm nog op diezelfde dinsdag de brief van Ds. Perk beantwoord met het volgend schrijven :

J. A. ALBERDINGK THIJM AAN M. A. PERK

Hooggeachte Heer,

Ik heb het cahier van uw zoon⁷⁸ doorbladerd, en ben er zoo meê ingenomen, dat ik hem noodig Donderdagavond een uurtjen of twee met mij, in mijn huislijken kring te komen doorbrengen. Te 8 uur vindt hij mij thuis. Hoogachtend

Uw

J. A. Alberdingk Thijm
14 Nov 1876.

Meer brieven van J. A. Alberdingk Thijm aan M. A. Perk zijn tot op heden niet teruggevonden. Het is echter volstrekt zeker dat Alberdingk Thijm nog minstens tweemaal aan Ds. Perk heeft geschreven over zijn zoon.

Dat er nog een brief bestaan heeft, blijkt uit de drukproef van concept Ib, waaraan Betsy Perk aanvankelijk het volgende heeft toegevoegd: 'Wie zal het bevreemden, dat dit schrijven van een jongeling, die zoo vereerd was met de welwillendheid van een Hoogleeraar, terwijl hij nog niet eens tot de Universiteit was toegelaten, een buitengewonen indruk maakte. Een zulke zelfs, dat

76. *Brieven en dokumenten*, blz. 84; zie verder *Het korte leven van Jacques Perk*³, blz. 64-65; Betsy Perk, blz. 26-47; *Brieven en dokumenten*, blz. 87-104.

77. Betsy Perk, blz. 48-49; *Brieven en dokumenten*, blz. 85. Stuivelings mededeling 'Reeds de dag daarna betrad Jacques Perk het herenhuis aan de Nieuwezijds Voorburgwal.' is onjuist, daar Thijm hem in zijn briefje van 14 november 1876 - een dinsdag - uitnodigde voor de volgende donderdagavond; *Het korte leven van Jacques Perk*³, blz. 63.

78. Misschien is dit het cahier met Vondel-schetsen dat niet bewaard is gebleven; zie hiervoor noot 39, blz. 203; *Het korte leven van Jacques Perk*³, blz. 62; *Brieven en dokumenten*, blz. 84; Betsy Perk, blz. [205]-230; *Proeven in dicht en on dicht*, blz. 13-33.

hij die indruk niet voor zichzelf kon houden, maar mijn broeder moest meedeelen in verbazing en ontroering niet minder over zulk een eenigen hoogst merkwaardigen brief.' Van deze toelichting is uiteindelijk in de boekuitgave alleen de eerste zin opgenomen⁷⁹. Het is niet duidelijk wie de laatste zin, waaruit duidelijk blijkt dat J. A. Alberdingk Thijm naar aanleiding van Jacques Perks brief van 28 januari op of omstreeks 1 februari 1878 ook nog een brief aan Ds. Perk heeft geschreven, heeft laten vervallen⁸⁰.

Een ander schrijven wordt genoemd in een brief van Jacques Perk aan zijn tante Betsy van 9 december 1880, waarin hij meedeelt: 'Ook schreef hij¹⁸ aan mijn vader uiterst vleidend over zijn zoon, die een echte Dichter was geworden en loofde de gedichten, die geacheveerd en voortreffelijk zijn.'⁸²

Bovendien is het onwaarschijnlijk dat J. A. Alberdingk Thijm, die altijd zoveel belangstelling had getoond voor de persoon en het werk van Jacques Perk, bij zijn overlijden op 1 november 1881 niet van zijn medeleven zou hebben doen blijken⁸³. Omdat tussen

79. Betsy Perk, blz. 76-77.

80. In de drukproef is deze toelichting door Van Deyssel geheel geschrapt, maar blijkens het in de marge en onder de brief aangebrachte afsluitingsteken – een dubbele streep – betekent deze doorhaling enkel dat Van Deyssel dit gedeelte niet meer heeft gecorrigeerd.

81. J. A. Alberdingk Thijm.

82. Betsy Perk, blz. 154; *Brieven en dokumenten*, blz. 266. Waarschijnlijk doelt J. A. Alberdingk Thijm hier op de sonnetten 'De bouwval', 'Duif en sperwer', 'Nacht', 'Dorpsdans' (*De Nederlandsche spectator*, 9 oktober 1880, blz. 331) en 'Aan de sonnetten', 'Erato', 'Die lach', 'De afgrond', 'De waterval der beek' (*Nederland* 1880, deel III, blz. [292]-296 [november]).

Over deze sonnetten heeft J. A. Alberdingk Thijm zich ook op zijn colleges zeer waarderend uitgelaten blijkens de volgende passages in twee brieven van Jacques Perk: 'Alberdingk Thijm las mijn werk voor op zijn college aan de Kunst-Academie, met bijvoeging of men zich kon voorstellen, dat de Dichter dezer Sonnetten maar even twintig kon zijn.' (Jacques Perk aan Betsy Perk, 9 december 1880; Betsy Perk, blz. 150-155; citaat blz. 154; *Brieven en dokumenten*, blz. 263-267; citaat blz. 266); 'Wellicht laat u „Nederland" van November en trof daarin oude bekenden aan. [...] Ik beleaf niets dan genoeg van die sonnetten. Zelfs Alberdingk Thijm prees ze zeer en las ze op zijn les aan de jonge schilders voor.' (Jacques Perk aan C. Vosmaer, 21 december 1880; *De briefwisseling Vosmaer-Perk*, blz. 33-36; citaat blz. 36; *Brieven en dokumenten*, blz. 267-270; citaat blz. 270).

83. In zijn brief aan Carel Vosmaer van 16 november 1881 schrijft Willem Kloos dat naar men zegt J. A. Alberdingk Thijm het sonnet heeft geschreven dat onder het pseudoniem Jan Baga is gepubliceerd in *De Amsterdammer*, 6 november 1881, blz. 4; *De briefwisseling Vosmaer-Kloos*, blz. 88-89. Het bewuste sonnet ook in *Brieven en dokumenten*, blz. 404-405. Stuivelings commentaar op blz. 403 dat dit volgens Kloos is geschreven door J. A. Alberdingk Thijm berust op een onjuist lezen van Kloos' brief.

Een handschrift van dit gedicht is niet aanwezig in de Bibliotheca Thijmiana, hoewel Sterck meedeelt dat Alberdingk Thijm met zorg de handschriften van zijn verzen had bijeengebracht, waarvan hij twee dikke portefeuilles heeft aangekocht (J. A. Alberdingk Thijm, *Verspreide gedichten*. 1841-1889, ed. J. F. M. Sterck, Amsterdam 1894, blz. [209]). Het sonnet is in ieder geval niet opgenomen in de twee posthume bundels van J. A. Alberdingk Thijm, *Klimop en rozen*, deel I-II.

de condoléance-brieven van A. C. Wertheim, Joséphine de Groot, W. W. van Lennep, C. Vosmaer, J. J. L. ten Kate, T. C. van der Kulk, H. J. Schimmel, N. Beets, G. Keller en Cd. Busken Huet⁸⁴ de zijne ontbreekt, is het aannemelijk dat ook deze in de loop der jaren is zoekgeraakt⁸⁵.

J. A. Alberdingk Thijm nodigde Jacques Perk dus uit voor een donderdagavond. Het is gewent hier een scherp onderscheid te maken tusschen de donderdagavonden waarop het leesgezelschap 'De vioolstruik' bijeenkwam⁸⁶ en die waarop 'minder belangrijke figuren'⁸⁷ werden ontvangen.

In de wintermaanden vergaderde 'De vioolstruik' bij roulatie om de veertien dagen ten huize van een van haar leden, een en ander in verband met het souper dat de bijeenkomsten placht te besluiten. In 1881 waren daarvan lid: J. A. Alberdingk Thijm, mevrouw W. A. S. Alberdingk Thijm-Kerst, E. M. Alberdingk Thijm, mevrouw F. C. R. Alberdingk Thijm-Cuypers, K. J. L. Alberdingk Thijm, Th. Alberdingk Thijm, P. J. H. Cuypers, mevrouw A. C. Th. Cuypers-Alberdingk Thijm, mejuffrouw M. Cuypers, A. B. J. Sterck, mevrouw L. Sterck-Kervel, mevrouw E. M. Th. Sterck-De Voys, mejuffrouw Elise Sterck, F. Diepenbrock, mevrouw J. J. Diepenbrock-Kuytenbrouwer, mejuffrouw Lidwina Diepenbrock, mejuffrouw Marie Diepenbrock, abbé J. W. Brouwers⁸⁸ en deken A. C. Quant⁸⁹.

Op de andere donderdagavonden, die in den huize Thijm de 'algemeene receptie-avonden' werden genoemd⁹⁰, werd Jacques Perk ontvangen in de huislijke achterkamer⁹¹ en verschenen figuren als Willem Otto, telegrafist en lettervriend, en C. L. Lütkebühl,

Onuitgegeven en verspreide gelegenheidsverzen, brieven enz., ed. J. C. Alberdingk Thijm, Amsterdam 1890, en *Verspreide gedichten*. 1841-1889, ed. J. F. M. Sterck, Amsterdam 1894.

84. *Brieven en dokumenten*, blz. 397-406.

85. Een bewijs van de voortgezette relatie tussen M. A. Perk en J. A. Alberdingk Thijm vormt een briefkaart van 12 mei 1887 in het Van Deyssel-archief, Delft; zie hiervoor bijlage B, blz. 235.

86. Lodewijk van Deyssel [K. J. L. Alberdingk Thijm], *Gedenkschriften*, Amsterdam 1924, blz. 168-169; Zwolle 1962, ed. Harry G. M. Prick, blz. 223-224.

87. A. J. [K. J. L. Alberdingk Thijm], *J. A. Alberdingk Thijm*, Amsterdam 1893, blz. 184.

88. P. Alberdingk Thijm, *Levensschets van J. W. Brouwers*, Gent 1894; met bibliografie.

89. Lodewijk van Deyssel [K. J. L. Alberdingk Thijm], *Gedenkschriften*, Amsterdam 1924, blz. 168; Zwolle 1962, ed. Harry G. M. Prick, blz. 223.

90. Dagboekantekening van Lodewijk van Deyssel, Van Deyssel-archief, Delft.

91. Lodewijk van Deyssel [K. J. L. Alberdingk Thijm], *Gedenkschriften*, Amsterdam 1924, blz. 179-186, hoofdstuk VIII 'J. A. Alberdingk Thijs eetkamer/1883'. Dit hoofdstuk werd geëlimineerd in de heruitgave van de *Gedenkschriften*, ed. Harry G. M. Prick, Zwolle 1962; verantwoording daarvan in noot 4, blz. 24.

dichter van *Leven en lied*⁹². Uit twee brieven van Jacques Perk blijkt dat hij daar ook heeft ontmoet A. L. de Rop, schoolhoofd en dichter van onder meer de bundel *Duinbloemen*⁹³, en uit een dat hij er met anderen Vondels *Leeuwendalers heeft gelezen*⁹⁴.

Deze donderdagavonden mogen niet verward worden met de dinsdagavonden waarop eveneens om de veertien dagen in de voorkamer⁹⁵ mensen werden ontvangen als W. W. van Lennep, de vertaler van Keats' *Hyperion* en later wethouder van onderwijs van Amsterdam, J. C. de Marez Oyens, advocaat en later minister van verkeer en waterstaat in de regering-Abraham Kuyper, A. D. de Vries, onder-directeur van het Rijksprentenkabinet, generaal B. R. F. van Vlijmen⁹⁶ en J. A. H. G. Janssen, later docent aan het Groot Seminarie te Rijsenburg⁹⁷.

Gerard Brom, die de relatie tussen Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm tot dusver het uitvoerigst heeft behandeld en nadrukkelijk de aandacht heeft gevraagd voor Thijms invloed op Perks ontwikkeling, constateert op grond van de brief die Perk op 28 januari 1878 aan Alberdingk Thijm heeft geschreven onder meer het volgende: 'De domineeszoon moest zich heftig tegen de beginselen van een katholiek, vooral van zoo'n principieel Katholiek als Thijm, verzetten, en waarschijnlijk heeft deze bewuste houding tot zijn ontwikkeling bijgedragen.'⁹⁸ Hòe heftig Jacques Perk zich in een eerste opwelling heeft verzet tegen de persoon en de opvattingen van J. A. Alberdingk Thijm toen deze hem zijn bundel

92. Zie noot 87. Deze bundel is door Van Deyssel besproken in *De dietsche warande*, N[ieuwe] R[eeks], deel IV, 1884, blz. 402-412; aldaar gedateerd op 20 augustus 1882; herdrukt als 'Leven en lied', in Lodewijk van Deyssel [K. J. L. Alberdingk Thijm], *Verzamelde opstellen*, deel II, Amsterdam 1897, blz. [31]-43; 1901².

93. Brief aan Ch. M. van Deventer van 3 mei 1877; *De gids* LXXX (1916), deel III, blz. 432; *Brieven en dokumenten*, blz. 108. Brief aan C. Vosmaer van 29 december 1879; *De briefwisseling Vosmaer-Perk*, blz. 23-28; opmerking blz. 25; *Brieven en dokumenten*, blz. 204-209; opmerking blz. 207.

Voor Van Deyssels nooit gebundelde bespreking van De Rop zie *De briefwisseling tussen Lodewijk van Deyssel en Arnold Ising Jr.*, ed. Harry G. M. Prick, Den Haag 1968, noot 73, blz. 40.

94. Brief aan Ch. M. van Deventer van 3 mei 1877; zie noot 93.

95. Een beschrijving van deze kamer in Lodewijk van Deyssel [K. J. L. Alberdingk Thijm], *Gedenkschriften*, Amsterdam 1924, blz. 172-173; Zwolle 1962, ed. Harry G. M. Prick, blz. 227-228.

96. B. R. F. van Vlijmen, 'Een avond bij Alberdingk Thijm', in *Het jaarboekje van Alberdingk Thijm*. Almanak voor Nederlandsche katholieken, 44e bundel, Amsterdam z.j. [1895], blz. 98-159.

97. Lodewijk van Deyssel [K. J. L. Alberdingk Thijm], *Gedenkschriften*, Amsterdam 1924, blz. 172; Zwolle 1962, ed. Harry G. M. Prick, blz. 227.

98. Gerard Brom, *Romantiek en catholicisme in Nederland*, deel II. Wetenschap en staatkunde, Groningen-Den Haag 1926, blz. 295-296.

Het voorgeborchte en andere gedichten had gegeven⁹⁹, blijkt nog duidelijker uit de concepten Ia en Ib van zijn brief van maandag 28 januari 1878¹⁰⁰. De tekst van concept Ib luidt als volgt:

JACQUES PERK AAN J. A. ALBERDINGK THIJM
Concept Ib

- Toen ik u zag voor 't eerst, dien ernst in uwe trekken,
Dat voorhoofd door een glans van kunstzin overstraald
met
Die plooiën op 't gelaat door strijd en smart gestaald...
Toen meende ik eenen geest vol liefde en vreë te ontdekken.
[5] Eén woord, en op mijn ziel hadt gij gezegepraald.
God weet hoe 'n liefde gij me in 't jonge hart kont wekken,
Hoe gloeiden met u saâm voor kunst, de teërste plekken
Van een gemoed waar zucht naar God was ingedaald!
Helaas, uw streven, niet uw' tegenwoordigheid
[10] Die stichting aan gastvrijheid en aan leering huwt
Heeft me op mij zelf terug en van u wechgeleid
Met weemoed dank ik u door diepen dank gestuwd

99. J. F. M. Sterck, 'Een brief van Jacques Perk', in *Van onzen tijd* XVI (1915-1916), blz. 290-293; opmerking blz. 290. Het is niet duidelijk hoe hij aan deze inlichting is gekomen. Is dit een mondelinge mededeling van Alberdingk Thijm aan hem geweest in de tachtiger jaren? Ook op grond van de reminiscenties in r. 34-37 (zie hiervoor noot 103-105, blz. 214) is het aannemelijk dat er een verband bestaat tussen de brief en Thijms gedicht 'Ouderlijk huis' (*Het voorgeborchte en andere gedichten*, Amsterdam 1853, blz. 115-116), waarin Alberdingk Thijm zich richt tegen de moderne vooruitgangsideeën en een conservatief christendom propageert. Cd. Busken Huet legt een verband tussen dit gedicht en de revoluties van 1848 als hij schrijft: '[...] 'Ouderlijk huis', een lied van 1851 en waarin een naklank trilt van het antirevolutionair verzet tegen de gebeurtenissen van '48 [...]' (Cd. Busken Huet, '[Bespreking van J. A. Alberdingk Thijm, Een weinig Amsterdamsche kritiek bij gelegenheid der nationale feestviering, en Zeven feestredenaars; een blik uit de „Warande" op de gedenkteekens in proza van de viering der novemberfeesten]', in *De gids* XXVIII (1864), deel III, blz. [266]-297; citaat blz. 274 [augustus]; rubriektitel 'Letterkunde. Kronyk en kritiek'; herdrukt als 'J. A. Alberdingk Thijm', in Cd Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*, deel II, Haarlem z.j., blz. [131]-162; citaat blz. 137.

100. Van deze brief bestaat een concept op blz. 73-76 van het boek van Betsy Perk waarvan het handschrift nog niet is teruggevonden, een concept in het Van Deyssel-archief en de definitieve brief in het Katholiek Documentatie Centrum, die is geschonken door Gerard Brom; zie hiervoor blz. 202-203. Bij vergelijking van deze drie teksten blijkt dat de versie in het boek van Betsy Perk het grootste aantal verschillen met de netbrief heeft en het concept in het Van Deyssel-archief het kleinste. Naar de volgorde van ontstaan worden ze hier aangeduid als Ia, Ib en Ic.

Het concept in Betsy Perks boek is door haar ten onrechte gedateerd op 30-I '78. Dit is te verklaren door de omstandigheid dat Jacques Perk zijn brouillons niet van een datum voorzag. Blijkbaar is Betsy Perk uitgegaan van J. A. Alberdingk Thijms gedateerde antwoord van 1 februari 1878 en heeft op grond daarvan verondersteld dat Jacques Perk zijn brief op 30 januari heeft geschreven. Dat deze datering niet van Jacques Perk kan zijn, wordt ook aannemelijk gemaakt door het feit dat hij de maand nooit aangaf met een romeins maar met een arabisch cijfer of de naam voluit dan wel afgekort schreef.

Voor wat uw hoog genie, uw ^{min} hart mij heeft bereid :
 Doch 't hart krimpt heen van u, dat van uw richting gruwet. ¹⁰¹

Hooggeleerde Heer

- De woorden die aan deze regelen voorafgaan zijn me uit de pen gevloeid toen ik mijn geweten bezwaard gevoelde. Langen tijd deed ik niets van mij zien of hooren maar ik wil mijn onwellevendheid niet zoo verregaand doen zijn dat ik zonder eenigen uitleg deze
- [5] gedragslijn zou blijven volgen. Reeds op meer dan een Donderdag-avond stond ik bereid uwen vriendelijken kring door mijn aanwezig te komen uitbreiden maar 't was mij telkens of me een onverklaarbaar iets heftig daarvan terug hield. Natuurlijk zocht ik naar de oorzaak dezer onmacht : „de vuurige geest der jeugd wil gaarne raadsels lezen” ¹⁰². Zie hier wat ik voor de reden meen te mogen aanmerken.
- [10] Ofschoon ik het verwaand vind mij met den heiligen kunstenaarsnaam te bestempelen zoo durf ik mij gerust te schikken onder hen die de kunst vergoden. Ten vorigen jare blaakte ik ook reeds voor
- [15] haar en was zodoende in overeenstemming met een uwer vele edele hartstochten. Maar met hen die ik wensch te beminnen wilde ik gaarne sympathiseeren in iets dat hooger staat dan de kunst of dat met haar gelijken tred houdt, de liefde voor een zelfde ideaal, voor een zelfde vaderland.
- [20] Toen ik voor de eerste maal ten uwent was had ik inzicht in niets ; uit duistere voorgevoelens bestond mijn leven en ik liet mij leiden door de aanlagen die God mij in het geweten plantte en welker bewustzijn ik nog niet bezat. In de stilte van mijn werkkamertje heb ik mij evenwel na strijd en moeite eene soort overtuiging
- [25] gebouwd, die, hoe onvolkomen zij van een jongen kan wezen, niettemin de noodige hechtheid bezit om mij gelukkig te maken en al mijne aspiraties te bevredigen. Ik denk haar mij dus in volkomen overeenstemming met de organisatie mijns geestes. Op mijn leeftijd kan een dag soms rijker zijn aan conclusies en aan
- [30] verklaring van raadsels, dan in latere tijden een jaar. Het kan nu wezen dat het de jeugd is, die mij drijft maar de convictie welke mij bezielt en welke ik prijs zou geven voor den brandstapel noch voor een uitjouwende menigte, leidt voor uit.

101. Dit sonnet is veel verzorgder geschreven dan het eigenlijke briefconcept Ib. Waarschijnlijk is het overgenomen van een kladje, dat tot nu toe niet is teruggevonden. Daarnaast bestaan er twee handschriften die nauwelijks afwijken van de tekst gevoegd bij de definitieve brief van 29 januari 1878. Het ene, gedateerd op 21 januari 1878, staat op blz. [70] van 'Kamperfoelies en Hegge-winden', door Marie Adriaanszen, een schrijfboek in folioformaat met de jaartallen 1876-1878 dat onder signatuur XII C4 in het Perk-archief berust. Het andere bevindt zich aldaar in een map met losse bladen onder signatuur XII C13⁷, blad [8], en is eveneens gedateerd op 21 januari 1878.

102. Dit is waarschijnlijk een citaat waarvan de bron niet te achterhalen bleek.

- [35] Uw Booze¹⁰³ is mijn God. Het wezen dat voor mij in zonneglans prijkt en der volkverlichting¹⁰⁴ voorgeeft naar het ideaal, wil ik lauweren en aanbidden. U wenscht het den stakkelkrans te slaan op wat u schijnt zijn hoornig voorhoofd¹⁰⁵ en 't licht dat het afstraalt, dat voor mij het heldere en ware licht is schijnt u den rossen gloed van een smeulenden pekkrans. U stelt zich schrap tegen
- [40] het voortschrijden van dien engel... hij zal niettemin voortgaan zij het ook over u en uwe geloofsgenooten. Mij trekt hij door de liefde met zich mede.
- Met hart en ziel ben ik der moderne protestantsche richting¹⁰⁶ toegedaan.
- [45] 't Zal mij een heilig streven zijn om haar, der verlichting, schoon baan te maken. Zij behoeft niet gestuwd te worden, God leidt haar. Maar de distelen die zich op haar pad hebben gelegd moeten in rozen worden omgeschapen.
- Is het te verwonderen dat vooral dezer dagen¹⁰⁷ ik mij hoe langer zoo minder met u in sympathie gevoel? Mij is uw wezen iets zonderlings en dan zal voor mij altijd wel een sluier blijven hangen over het gedrag van iemand die huiverend dwaalt om de schreden der poëzie, en die de lichtstof van haar wezen wil besmetten, door haar, die de verlichting is, te belemmeren in haar hemelvaart. Langs den
- [50] weg dien ik mij koos te bewandelen geloof ik alleen te kunnen komen tot de objectiviteit in godsdienst en kunst, die de waarheid is, de waarheid der intuïtie en een deel van het drieëenig ideaal der schoonheid, goedheid, waarheid¹⁰⁸.

103. 'Ouderlijk huis', strofe 9, vs 5.

104. 'Ouderlijk huis', strofe 9, vs 6.

105. 'Ouderlijk huis', strofe 9, vs 7-8.

106. Perk doelt hier op het modernisme, een richting binnen het protestantisme die omstreeks 1850 de supranaturalistische opvatting van de Groninger school begon te bestrijden door de methode van de moderne wetenschap toe te passen op de bronnen van de openbaring. Het streven van deze theologen moet daarom niet gezocht worden in een afbraak van het christendom, maar in een pogen het christelijk godsdienstig leven op verantwoorde manier te kunnen behouden voor de moderne mens, die verantwoordiging van alles vroeg voor zijn rede (vgl. J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, deel IV, tweede stuk, Haarlem 1918, blz. 712-713; K. H. Roessingh, *Het modernisme in Nederland*, Haarlem 1922).

107. Het is niet duidelijk waarom Jacques Perk juist 'dezer dagen' zich minder in sympathie gevoelde met J. A. Alberdingk Thijm.

108. Vergelijk voor de samenhang tussen deze drie begrippen de rede van Socrates in Plato, *Het symposium*. Een gesprek over de liefde, vert. D. Loenen, Amsterdam 1970³, blz. 63-85.

Dezelfde platonische achtergrond is aan te wijzen in de volgende twee plaatsen: Cd. Busken Huet: 'Op deze wijze voortgaande zou men een wijsgeerig stelsel kunnen bouwen welks sluitsteen tot opschrift droeg: „Het goede en het ware danken de onsterfelijkheid aan het schoone,” en welks zuilgangen de leer verkondigen: „Houd u aan datgene wat in uw gemoed eene onvergankelijke blijdschap wekt.”' (Cd. Busken Huet, 'Drie voorwaarden van kunstgenot', in *Nederland* 1879, deel I, blz. [251]-272 en [339]-374; citaat blz. 252; herdrukt als 'Drie voorwaarden van kunstgenot', in Cd. Busken Huet, *Litterarische fantasien en kritieken*, deel X, Haarlem z.j., blz. [125]-178; citaat blz. 126. Deze lezing is in de loop

- [60] Nu u mijn gezindheid kent zult u ook begrijpen dat onze geesten welke zoo samenklinken voor kunst, in al het andere in botsing komen. Wie hier het kluwen bij het rechte eind gevat heeft staat niet aan mij te beoordeelen. Als eenmaal Gods koninkrijk gekomen zal zijn en zijn wil op aarde geschieden zal¹⁰⁹ moet het blijken langs welken weg men het beste daartoe is gekomen. U kunt het mij niet
- [65] euvelduiden dat ik mij in uw bijzijn ongerust vinden zou omdat uw groote gaven u haast tot eene verpersoonlijking maakten van den stilstand of den achterwaardsgang naar de Middeleeuwen. Had God het geweld zoo was u een der machtigste grondslagen geweest voor den vooruitgang, die den mensch tot geest maakt, niet door dooding
- [70] van het lichaam, maar door kuisching van geheel zijn wezen, door levenslust en stervensmoed.
- God deed mij partij kiezen zooals hij het u deed haast voor de geboorte mijns vaders. Uw geloof rust op de ondervinding, ik hoop dat het mijne door de ondervinding alzóó gesterkt zal worden. Ik kan
- [75] het niet verzaken omdat ik tusschen beide niet meer twijfel. Ik haat uwe richting omdat ik de mijne liefheb.
- En nu zou het mijns inziens eene kleine gemeenschap zijn eene gastvrijheid te komen misbruiken, die ik met zooveel vreugde genoot, en een drempel te overschrijden die mij toegang tot eene wereld van
- [80] welwillendheid zou geven doch waar niet die innige sympathie zou gevonden worden, die den vrede met zich brengt, en waarop alle vriendschap zijn oorsprong neemt.
- Ik heb het mijn plicht geacht u dit alles rondborstig te melden en zoo mijn gedrag te rechtvaardigen dat zonder die verklaring weder
- [85] dien droeven trek om uwe lippen zou doen spelen welke ik er op aanschouwd heb toen u repte van Martin Kalff¹¹⁰. Ik ben u ook te

van 1878 achtereenvolgens gehouden te Den Haag, Leiden, Haarlem, Amsterdam en Dordrecht. Hoewel Jacques Perk er in zijn brieven niet over schrijft, is het mogelijk dat hij de voordracht van Busken Huet te Amsterdam heeft bijgewoond.

Albert Verwey – min of meer parodiërend – :

'Het hart van allen, die te voren streefden

Naar de eeuwge trits van 't Schoone, Ware en Goede,

Geloofde in God: [...]' ;

(Albert Verwey in Guido [Willem Kloos, Albert Verwey, Frederik van Eeden, Jan Veth en C. E. Duyts], *Julia*. Een verhaal van Sicilië, Haarlem z.j. [1885], blz. 21).

109. Mattheüs 6 : 10 ; Lucas 11 : 2.

110. Martinus Kalf (Amsterdam, 28 februari 1847 - Amsterdam, 4 mei 1898), kunstredakteur van het *Algemeen handelsblad* en vader van Jan Kalf, de latere directeur van de Rijksdienst voor monumentenzorg ; publiceerde onder de naam Martin Kalff onder meer : *Amsterdam in plaatjes en praatjes*, Amsterdam 1875, *De oome's*, Amsterdam 1878, en *Onbekende vrienden*, 's-Gravenhage 1881.

De oorzaak van de 'droeve trek' was waarschijnlijk een ernstig meningsverschil tussen J. A. Alberdingk Thijm en Martin Kalff, waarover J. F. M. Sterck meedeelt : 'Martin Kalff was een der heftigste bestrijders van het culturele streven van Thijm, wiens heilige linie 110a hij meer dan eens in een belachelijk daglicht heeft gesteld, o.a. in „De Oome's”, een soort roman ([Anoniem] [?], 'Op bezoek bij Thijm's oudsten vriend. Dr. J. F. M. Sterck vertelt van zijn herinneringen', in *De Maasbode*, 6 maart 1939, avondblad, vijfde blad, blz. 20).

Over Kalff deelt Gerard Brom nog het volgende mee : 'Voordat de gewezen katholiek Martin Kalff in 1878 zijn hoon over Thijm en Cuypers uitstortte in een

veel dank verschuldigd om dergelijke onbeleefdheid verschoonbaar te vinden in eigen oogen. Van meening dat in deze omstandigheden ook voor u mijne bezoeken niet aangenaam meer zouden wezen
[90] gevoel ik mij er van ontheven.

Wees nochtans verzekerd van mijn innig ontzach voor uwe uitstekende kunstenaarsgaven, alsook dat ik mij lang de gezellige avonden zal herinneren waarin u voor mij de kunstenaar waart die eerbied afperst en ik alleen vooral u als kunstenaar dacht 't geen me nu
[95] onmogelijk is.

Betuig indien u het niet te veel moeite is uw lieve echtgenoot in wie ik een moederlijke vriendin zag mijnen dank voor de goede zorgen die zij voor mij had en ontvang zelf de zekerheid dat ik steeds zal blijven hooggeachte heer de vereerder uwer kunst

J. Perk

Als antwoord op de net-versie van bovenstaand concept – Ic – schreef J. A. Alberdingk Thijm op vrijdag 1 februari 1878 een brief¹¹¹ die Jacques Perk op maandag 11 februari heeft beantwoord met netbrief IIc¹¹². De tekst van concept IIa luidt als volgt :

JACQUES PERK AAN J. A. ALBERDINGK THIJM
Concept IIa

Hooggeleerde heer

U heeft met zooveel goeden wil en vriendschap mijn misschien veel te heftigen brief beantwoord dat ik daardoor geroerd werd.

onleesbaar verhaal *De Oome's* had Schaepman in brieven van [lees : aan] Nuyens de Vioolstruik als een kring voor zelfverheerlijking bespot.' (Gerard Brom, *Alberdingk Thijm*, Utrecht-Antwerpen 1956, blz. 219).

110a. J. A. Alberdingk Thijm, 'Het autaar ten oosten, de grondslag der kerkbouwsymboliek', in *De dietsche warande* III (1857), blz. [195]-258, [331]-375, [437]-482 ; herdrukt als J. A. Alberdingk Thijm, *De beilige linie*. Proeve over de oostwaardsche richting van kerk en autaar, als hoofdbeginsel der kerkelijke bouwkunst, Amsterdam 1858.

111. Betsy Perk, blz. 77-78 ; *Brieven en dokumenten*, blz. 117-118.

112. Het handschrift van deze brief berust onder signatuur F 17 a in het Archief van de Nederlandse Provincie der Jezuïeten te Nijmegen en is waarschijnlijk geschonken door J. C. Alberdingk Thijm S.J. ; zie hiervoor blz. 230. Daarnaast bestaat het concept in het Van Deyssel-archief en de tekst die Betsy Perk op blz. 79-82 van haar boek heeft afgedrukt, blijkbaar naar een ongedateerd concept dat tot nu toe niet is teruggevonden. Wat is de verhouding tussen deze drie versies ? Bij vergelijking blijkt dat het concept in het Van Deyssel-archief het grootste aantal verschillen heeft met de definitieve brief en de versie in het boek van Betsy Perk het kleinste. De conclusie is gerechtvaardigd dat het eerste concept (IIa) het oudste is, waaruit het tweede concept (IIb) – door Betsy Perk afgedrukt – is samengesteld. Op grond van dit laatste heeft Jacques Perk zijn netbrief (IIc) geschreven in een zeer duidelijk en verzorgd handschrift.

Het bestaan in handschrift van IIa en IIc weerlegt de insinuatie van J. Meijer dat concept IIb een door Betsy Perk vervaardigde vervalsing zou zijn (J. Meijer, *'t Geluk uit eigen keus*. Jacques Perk en zijn zuster Dora, Heemstede 1975, blz. 89, noot 1).

Zooveel liefde had ik niet durven hopen dat u voor me koesterde en 't is me eene behoefte u daarvoor mijn innigen dank te betuigen.

[5] U heeft toch nimmer gemeend dat ik u haatte omdat ik uwe richting afkeur? Mag men de zonde niet haten en den zondaar liefhebben, mag men niet een streven als boosheid beschouwen zonder dat men hem, die streeft voor een kwaad mensch aanziet?

[10] Verschil van appreciatie bestaat tusschen ons en dat is mij leed want als ik mijne richting goedkeur moet ik de uwe voor kwaad aanzien. Ons beginsel dat beken ik met vreugde verschilt niet: wij willen verbetering, volmaking maar de wijzen waarop wij streven staan tegen elkander over. Ik gevoel al te zeer dat ik te ver beneden u sta om met u te mogen redetwisten. Mijn doel met dit schrijven

[15] is ook niet de klove die mij helaas van u dreigde te scheiden te verbreeden maar integendeel die te dempen.

Vergeef mij om den wille van het doel de aanmatiging van u weder kostbare oogeblikken te ontrooven door u deze letteren ter lezing te zenden.

[20] Omdat u er openlijk voor uit kwam dat u een Ultramontaan¹¹³ was en dat men u bij uw optreden als zoodanig begroette met slijk en steenen¹¹⁴ moest ik dat wel gelooven en kon ik anders dan in het Ultramontanisme een grove zonde zien? Moest ik niet ook mijn zandkorreltje bijbrengen om dat onzalige streven te begraven?

[25] Zoo oud als de wereld is het wel is waar, doch dus ook zoo oud als de zonde en de offers die het eischt zijn te groot voor een mensch en dus niet goed voor hem. Dat streven loochent de verschillende aanlagen en wil als algemeene zedeleer zien aangenomen 't geen waarmeê sommige menschen van harte instemmen. Ik heb altijd een

[30] afkeer van het booze (streven in ons) van de zelfzucht en moet die dus ook hebben van het Ultramontane dat als individu optreedt en ons allen in wenschte te slokken.

Het Ultramontane schijnt me te streven naar het geluk van den mensch door allen te plaatsen onder een kaasstolp in welks huisje

[35] Z. H. vertoeft.

113. Ultramontanen (van middeleeuws Latijn *ultramontani* = mensen aan gene zijde van de bergen, d.w.z. de Alpen), naam waarmee in de middeleeuwen de noorderlingen, vooral de Duitsers, door de Italianen werden aangeduid. In de 19de eeuw werd ultramontanen door niet-katholieken in Noord-Europa gebruikt als scheldnaam voor katholieken. Deze zouden 'over de Alpen', bij de paus, alle richtlijnen halen en de belangen van de eigen staat aan die van Rome ondergeschikt maken. Deze opvatting kwam voort uit het feit dat de Rooms-Katholieke Kerk op tal van punten afwijzend stond ten opzichte van de moderne staat die na de Franse Revolutie ontstond, en rationalisme en liberalisme afwees. De strijd tussen de ultramontanen en de zgn. liberaal-katholieken, die een verzoening nastreefden met de moderne staat, eindigde in 1878 met het begin van het pontificaat van Leo XIII (*Winkler Prins' Encyclopedie*⁶, deel XVIII, Amsterdam-Brussel 1974, blz. 761).

114. Zie voor de reacties op Thijms ultramontaans optreden als dichter J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, deel IV, tweede stuk, Haarlem 1918, blz. 778; vgl. ook Harry G. M. Prick, 'Truitje Toussaint en een 'verschrikkelijk mensch'', in *Juffrouw Idastraat 11*, IV (1975-1976), no. 1-2, blz. 2-4 [september 1975].

- Ik zie op het voedende deel reeds mijten van een zwarte kleur azen die naar gewoonte bederven en doen rotten ¹¹⁵. Maar 'k mag u niet bezighouden met dergelijke praatjes. Indien ik weder bij u ware zou ik dat alles mondeling kunnen bekouten maar vooreerst is mij be-
- [40] volen het huis te houden. Ik ben nl door eene [onleesbaar] bloedspuwing overvallen die mij deerlijk aangreep ¹¹⁶. We maakten ons ongerust doch ik ben nu beterende. 't Is om deze reden dat ik ook zoo laat schrijf. Misschien is deze uiting het begin van eene longtering ; dan zal het spoedig gedaan zijn en ik, alsdan in staat alles
- [45] te begrijpen waarover ik hier nog maar gissen kan.
't Zou jammer zijn, zegt men. Mij zou het ook spijten want ik had gaarne met hart en ziel voor mijn vaderland gearbeid en het weinigse talent dat ik ontving aan zijne belangen dienstbaar gemaakt doch niet mijn wil, niet mijn wensch zelfs geschiede maar die van den
- [50] Hoogen God ¹¹⁷, wiens arm ik in de natuurkrachten zie en wiens adem, het pneuma, ik mij door de aren voel bruischen en dien ik mij niet kan voorstellen als zich nóg onmiddellijker met ons bemoeiend.
Volgens menschenzeggen is mijn leeftijd nog niet die waarop men sterft. Ik gevoel me nog zoo pas jong en nog zoo pas aan de kinderschoenen ontwassen, ik zie mijn speelgoed nog in handen van mijne jongere zusjes en verheug mij in hun onschuld en liefvalligheid. Als die vroolijke lach speelt over hare zorgelooze trekken en zij hare blonde kopjes te zamen steken om recht hartelijk te giggelen over de wereldsche zaken dan komt mij dat heerlijke : zalig zijn de klei-
- [60] nen van geest ¹¹⁸ en het wees gelijk de kinderen ¹¹⁹ in de gedachten.
In zulke oogenblikken kan ik niet nalaten mij de hemellingen als in een eeuwige jeugd voor te stellen maar in zelfbewuste jeugd. Dan ook staat mij het wezen uwer richting voor als doelend op dat kind worden.
- [65] Zalig zijn de dooden ¹²⁰ maar ik zal niemand vermoorden om hem zalig te doen zijn ; zalig zijn de kleinen van geest ¹²¹ maar moet men ieder klein van geest maken om hem gelukkig te doen wezen ?
Wees gelijk de kinderkens ¹²², ja in onschuld met bewustzijn, niet in de onschuld der onwetendheid. Voelt niet een elk in zich het
- [70] streven naar verheldering van denkbeelden, van bewustzijn van zich en zijn zieleven ? en heeft dat streven niet recht van bestaan even-

115. Waarschijnlijk is dit een toespeling op de zwarte kleren van de geestelijken.

116. *Brieven en dokumenten*, blz. 117, 122-123 ; *Het korte leven van Jacques Perk* ³, blz. 73-75.

117. Lucas 22 : 42. Het zal aanbeveling verdienen eventuele invloeden van de Bijbel in het werk van Jacques Perk niet alleen te onderzoeken met behulp van de Statenvertaling maar ook met *La Sainte Bible*, daar hij als zoon van een Waals predikant met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid beide vertalingen terdege heeft gekend.

118. Mattheüs 5 : 3.

119. Mattheüs 18 : 3.

120. Johannes 14 : 13.

121. Mattheüs 5 : 3.

122. Mattheüs 18 : 3.

zoo goed als de zinnen recht hebben bevredigd te worden om ons als mensch op aarde te doen bestaan ?

- [75] Zie waarde heer ! dergelijke gedachten komen weder in 't hoofd en 't is of ik dan de Jesuit zie, die de menschheid van zijn geluk onwetend wil doen zijn, hem ondanks dat streven naar weten, terug wil brengen tot den kindertoestand en tot het tijdperk waarin die toestand de menschelijke was, tot de Middeleeuwen, die u de kindsheid der moderne menschheid zou willen noemen.
- [80] Dan word ik boos omdat ik in mijn ziel de dorst naar weten voel ontwikkelen en geloof dat zulks in ieder jong hart plaats grijpt. Dan keer ik mij tegen den Ultramontaan¹²³ die het volk dom houden wil zonder het zelfs te willen zeggen waaròm, want indien het volk het bewustzijn daarvan kreeg zou het niet meer dom zijn.
- [85] En is het geen afschuwelijke zelfverheffing van de priesters voor zich alleen de wetenschap te willen mijnen ! ? Waar blijft dan die vrijheid, die zucht naar zelfstandigheid en onverbondenheid, die toestand welke door God werd toegestaan als slavernij uit verkiezing aan het Goede ?¹²⁴ Moet zoo'n heilig smachten gesmoord worden ?...
- [90] Maar ik bemerk dat ik begin uit te varen en in U weer een Ultramontaan¹²⁵ te zien. Goddank dat is niet zoo. U is het niet, die vloek spreekt over wijsbegeerte en... tooneel, over vrijheid van drukpers, over de wetenschap, over de vrijheid van onderzoek en van geest.
- [95] Wees volmaakt gelijk uw hemelsche vader¹²⁶ en omdat in alle werken der schepping eene nimmer verstoorde consequentie waarneembaar is¹²⁷ zoo is het ieders wensch, niet waar, consequent te zijn. U is dat in alles. U roept bij al wat u doet een beginsel in, u bekleedt
- [100] een professoralen leerstoel u is bespiegelend wijsgeer en u zoekt de humaniteit te bevorderen door uwe novellen¹²⁸ en gedichten¹²⁹ zoowel als met uwe vertaling... op het tooneel¹³⁰ en 't is daarom dat ik gaarne uw aanbod aanneem om weder bij u te verschijnen want ik leer inzien dat wij het in den grond degelijk eens zijn
- [105] en dat uwe appretiatie van het menschzijn niet veel van de mijne verschilt. Zoodra de geneesheer mij toestaat voet buitenshuis te zetten en de avondlucht mij geen nadeel doet kom ik met verruimd

123. Zie noot 113.

124. Het is mogelijk dat dit een zeer vrije parafrase is van I Corinthe 10, vs 29b.

125. Zie noot 113.

126. Mattheüs 5 : 48.

127. Perk doelt hier waarschijnlijk op de in de Dogmatiek voorkomende opvatting dat achter de Schepping een Goddelijk plan aanwezig zou zijn dat zou doorwerken in het gehele scheppingsproces. Ds. Drs. N. K. van den Akker te Den Bosch was zo vriendelijk mijn aandacht hierop te vestigen.

128. Magdalena van Vaernewijck (1851) ; *Portretten van Joost van den Vondel* (1876).

129. *Drie gedichten* (1844) ; *Palet en harp* (1849) ; *Het voorgeborchte en andere gedichten* (1853).

130. Henri de Bornier, *De dochter van Roeland*, Amsterdam 1877.

hart weder een Donderdagavondje bij u slijten, in de schaduw van uw vriendschap.

- [110] Nog duizendmaal dank waarde heer ! voor uwe lieve letteren, betuig als 't u belijft mevrouw uwe echtgenoot mijnne hoogachting en wees verzekerd in mij steeds te zien
uw en u zeer genegen
Jacques Perk

De definitieve brief die Jacques Perk op maandag 11 februari 1878 aan J. A. Alberdingk Thijm heeft geschreven – IIc – luidt als volgt :

JACQUES PERK AAN J. A. ALBERDINGK THIJM
Netbrief IIc

Hooggeleerde Heer !

U heeft met zooveel goeden wil en vriendschap mijn, misschien te heftigen, brief beantwoord, dat ik daardoor werd geroerd. Zooveel liefde had ik niet durven hopen dat u voor me koesterde en 't is me eene behoefte u daarvoor innig dank te zeggen.

- [5] U heeft toch nimmer gemeend dat ik *n* haatte omdat ik uwe richting veroordeel ? ! Mij dacht dat men hem, die streeft moest liefhebben al haatte men den aard van dat streven ; ongeveer zooals men den zondaar moet liefhebben en de zonde verafschuwen.

- [10] Met het kiesvermogen van den mensch moet men, geloof ik, in dat laatste geval te rade gaan ; uit analogie misschien ook in het eerste, maar ik gevoel dat ik te ver beneden u sta om met u te mogen redetwisten. Mijn doel met dit schrijven is ook niet weder te timmeren op ons verschil van waardeering maar wèl het doen eener poging om de klove, die mij van u dreigde te scheiden te dempen.

- [15] Vergeef mij om den wille van het doel, de aanmatiging van u wederom kostbare oogenblikken te ontrooven door het u toezenden dezer regelen.

- [20] Omdat u er openlijk voor uit kwam dat u een Ultramontaan ¹³¹ was en dat men u, als zoodanig bij uw optreden „begroette met slijk en steenen” ¹³² moest ik het wel gelooven.

Kon ik anders dan in het Ultramontanisme een op groote schaal zondig streven zien ?

Moest niet ook ik mijn zandkorreltje trachten aan te brengen om dat onzalige drijven te begraven ?

- [25] 't Is wel in waar zeer oud maar dit voorrecht deelt het met de ondeugd.

De offers, die het, streng toegepast, eischt schijnen mij onmensche-lijk toe en in strijd met het goede, met het geen goed is voor den

131. Zie noot 113.

132. Zie noot 114.

- mensch. Het loochent de verschillende aanlagen der menschelijke natuur en wil als algemeene zedeleer diegene zien gehuldigd, waarmede sommigen van harte instemmen en het wil dat die huldiging ook op de wijze dier enkelen geschiedt.
- [30] Moet men niet een afkeer hebben van het booze (streven in ons) : de zelfzucht ? En moet men dan niet even goed afkeerig zijn van die
- [35] zelfzucht indien ze wordt uitgeoefend door een als individu optredend lichaam, dat ons allen wil inslokken ?
- Volgaarne had ik deze vragen geöpperd bij u te huis maar mij is bevolen vooreerst niet de straat op te gaan. In de vorige week namelijk ben ik door eene bloed-spuwing overvallen, die mij nogal
- [40] deerlijk heeft aangegrepen ¹³³. De ongerustheid over dit voorval week, naarmate ik in beterschap toenam en nu schijn ik herstellende. Wellicht draag ik de kiemen eener tering onder de leden, die mij als ze bestaat, binnenkort zal kunnen voeren naar die gewesten waar weten is en niet slechts hupothese.
- [45] Eensdeels zou mij dat leed zijn want met hart en ziel hadde ik voor mijn vaderland willen arbeiden en al wat ik van hooger hand ontving aan zijne belangen willen dienstbaar maken.
- Mijn wensch evenwel worde niet vervuld maar de Wil geschiede van dien al wijzen God ¹³⁴, Wiens armen ik in de natuurkrachten
- [50] zie en Wiens adem, het pneuma, ik mij door de aderen 'voel bruischen ; Dien ik mij niet kan voorstellen als zich nog dichter bij ons bevindend en zich nog onmiddellijker met ons bemoeiend.
- Men zegt dat mijn leeftijd niet die is waarop men vaak sterft en dat gaarne doet.
- [55] Ik geloof dat men daarin gelijk heeft want ik gevoel me nog zoo pas jong en nog zoo sinds kort aan de kinderschoenen ontwassen. Nog zie ik mijn kinder-speelgoed in de handen van mijne zusjes en och, zoo gaarne denk ik mij terug in dien tijd toen ik zoo was als zij, zoo vol onschuld. Als die vroolijke lach zweeft over die zorgeloze
- [60] mondjes en zij de blonde kopjes bij-één steken om eens van harte over de wereld en over alles te ginnegappen, dan komt mij dat goddelijke : „zalig zijn, die geestelijk arm zijn” ¹³⁵ en het „wees gelijk de kinderen” ¹³⁶ in de gedachten.
- Dan denk ik vaak : „och ! wisten zij toch eens hoe onschuldig zij
- [65] zijn” en „ware ik zoo onschuldig bij wat ik weet !”
- Dan ook staat mij het wezen uwer richting voor als een doel om kind te doen worden, als een wensch om het volk tot zijn eigen bate onwetend te doen zijn en het „kind” te doen blijven naar den geest of het terug te brengen naar dat tijdperk, dat de kindsheid der
- [70] moderne menschheid kan worden genaamd, tot de Middeleeuwen. Dan word ik boos : vergeef het mij ? Zalig zijn de dooden ¹³⁷, maar mag

133. Zie noot 116.

134. Lucas 22 : 42.

135. Mattheüs 5 : 3.

136. Mattheüs 18 : 3.

137. Johannes 14 : 13.

- men „moorden” (als de indiesche worgers)¹³⁸ om iemand zalig te doen zijn ?
- Is God niet een alwetend God¹³⁹ en moeten wij niet zijn : „vol-
[75] maakt gelijk onze hemelsche vader ?¹⁴⁰
- Zie, waarde heer ! Ik geloof dat ieder jong hart de dorst naar kennis gevoelt, die mij verscheurt en mag die gesmoord worden ? En de vrijheid dan, die zucht naar zelfstandigheid, naar dien toestand, welke eene gekozene slavernij aan het ideaal is¹⁴¹, moet ook dat
[80] smachten worden verstompt ? – 't Volk dom en roomsch houden” is de leus der Ultra's¹⁴² en dat zonder het rekenschap te geven want hadde het volk bewustzijn waaróm het dom moet zijn, dan ware het reeds niet dom meer. Maar ten onrechte vaar ik uit want u is niet zulk een Ultramontaan¹⁴³. U vloekt niet : de wijsbegeerte en de
[85] wetenschap, de vrijheid van drukpers, onderzoek en geweten, noch het tooneel. – Beginseltrouw moet men wezen, indien men de nooit verstoorde consequencie Gods in de schepping¹⁴⁴, wil navolgen. U vergoedt haast de consequentie van Bilderdijk¹⁴⁵ ; men zegt, dat u bij alles wat u verricht een beginsel inroept. U is professor, bespie-
[90] gelend wijsgeer en humanist in uwe gedichten¹⁴⁶ en geschriften¹⁴⁷ zoowel als in uwen arbeid voor het tooneel¹⁴⁸. Meer en meer leer

138. Jacques Perk doelt hier waarschijnlijk op de Thugs – of Thags –, beroepsmoordenaars die in groepen door India zwierven en zich op slinkse wijze in het vertrouwen van de reizigers indrongen. Wanneer zich een gunstige gelegenheid voordeed, wurgden ze hen met een zakdoek of strik rond hun hals, plunderden en begroeven hen. Dit alles gebeurde overeenkomstig bepaalde streng voorgeschreven oude vormen, waarvan de inwijding van het houweel en het offeren van suiker een belangrijk onderdeel waren. De leden bezaten een eigen vakttaal en tekens waaraan ze elkaar herkenden. De eerste ernstige pogingen de benden uit te roeien werden omstreeks 1830 ondernomen, maar ze zijn pas na 1850 voorgoed verdwenen. Recente literatuur in Norman Mac Kenzie, *Secret societies*, London 1967, blz. 64-83.

139. Johannes 16 : 30.

140. Mattheüs 5 : 48.

141. Zie noot 124.

142. Zie noot 113.

143. Zie noot 113.

144. Zie noot 127.

145. J. A. Alberdingk Thijm, 'De eer eens grooten meesters', in *De gids* 1876, deel III, blz. [305]-325 [augustus] ; hieraan is toegevoegd J. A. Alberdingk Thijm, 'Stamtafel van Mr. Willem Bilderdijk, opgemaakt uit ongedrukte en gedrukte bescheiden'. Zie hierover P. Geyl, 'Een eeuw strijd om Bilderdijk', in *De gids* CXIX (1956), deel II, blz. 20-37 [juli], 280-295 [oktober], 366-379 [november], 457-477 [december] ; over W. Bilderdijk en J. A. Alberdingk Thijm blz. 31-34, 286-290 ; herdrukt als 'Een eeuw strijd om Bilderdijk', in P. Geyl, *Studies en strijdschrijten*. Bundel aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, Groningen 1958, blz. [304]-376 ; over W. Bilderdijk en J. A. Alberdingk Thijm blz. 316-319, 329-334 ; herdrukt als 'Een eeuw strijd om Bilderdijk', in P. Geyl, *Van Bilderdijk tot Huizinga*. Historische toetsingen, Utrecht-Antwerpen z.j. [1963], blz. 7-82 ; over W. Bilderdijk en J. A. Alberdingk Thijm blz. 19-22, 32-37.

146. Zie noot 129.

147. Zie noot 128.

148. Zie noot 130.

ik inzien dat we 't in den grond eens zijn en dat uwe schatting van 't mensch-zijn niet veel van de mijne verschilt.

[95] Daarom wensch ik hartelijk, zoodra de geneesheer mij toestaat de avondlucht te trotseeren met verruimde borst weder eens bij u te komen „Donderdagavonden”. Vooreerst zal dat evenwel niet zijn maar dàn zal ik mij in de schaduw uwer vriendschap recht gelukkig gevoelen.

[100] Nog duizendwerven dank, waarde heer ! voor uwe lieve letteren... betuig, als 't u belijft, mijne achting aan uwe echtgenooten en wees verzekerd in mij steeds te kunnen zien uwen u zeer genegen

J. Perk

11 Febr. 78.

Wanneer we de concepten Ia en Ib vergelijken met de definitieve brief Ic en de concepten IIa en IIb met de netbrief IIc, dan vallen de talloze kleine veranderingen op die bestaan uit een nauwkeurigere interpunctie, het verplaatsen van woorden en woordgroepen en het vervangen van woorden door andere met dezelfde of nagenoeg dezelfde betekenis¹⁴⁹. Al deze veranderingen hebben evenwel geen grote betekeniswijziging tot gevolg. Meteen echter springen ook de verschillen in het oog die van veel fundamentele aard zijn dan de zojuist genoemde, namelijk gehele zinnen en zinsgedeelten die worden weggelaten en woorden welke worden vervangen door andere met een volstrekt andere betekenis. Deze laatste groep bestaat uit de volgende gevallen :

Concept Ia¹⁵⁰

A Regel 87 is weggelaten :

'In uwe nabijheid zou ik te onvrede worden, [...]'.
B Regels 90-91 zijn weggelaten :

'U is een der voornaamste woordvoerders tegen den vooruitgang,

[...]'.
Concept Ib

A Sonnet, vs 14 :

'gruwt' is vervangen door 'schuwt'.

B Regels 50-54, die nog niet stonden in concept Ia, zijn wegge-
ten :

'Mij is uw wezen iets zonderlings en dan zal voor mij altijd wel een sluier blijven hangen over het gedrag van iemand die huiverend dwaalt om de schreden der poëzie, en die de lichtstof van haar

149. Op de stilistische betekenis van de varianten in de poëzie en het proza van Jacques Perk hoop ik elders in ruimer verband nog eens terug te komen.

150. Betsy Perk, blz. 73-76.

wezen wil besmetten, door haar, die de verlichting is, te belemmeren in haar hemelvaart.'

C Regels 64-67, die nog niet stonden in concept Ia, zijn weggelaten :

'U kunt het mij niet euvelduiden dat ik mij in uw bijzijn ongerust vinden zou omdat uw groote gaven u haast tot een verpersoonlijking maakten van den stilstand of den achterwaardsgang naar de Middeleeuwen.'

Concept IIa

A Regels 9-13 zijn weggelaten :

'Verskil van appreciatie bestaat tusschen ons en dat is mij leed want als ik mijne richting goedkeur moet ik de uwe voor kwaad aanzien. Ons beginsel dat beken ik met vreugde verschilt niet : wij willen verbetering, volmaking maar de wijzen waarop wij streven staan tegen elkander over.'

B Regel 26 :

'zonde' is vervangen door 'ondeugd'.

C Regel 31 :

'het Ultramontane' is vervangen door 'een lichaam'.

D Regels 33-38 zijn weggelaten :

'Het Ultramontane schijnt me te streven naar het geluk van den mensch door allen te plaatsen onder een kaasstolp in welks huisje Z. H. vertoeft.

Ik zie op het voedende deel reeds mijten van een zwarte kleur azen die naar gewoonte bederven en doen rotten. Maar 'k mag u niet bezighouden met dergelijke praatjes.'

E Regels 61-62 zijn weggelaten :

'In zulke oogenblikken kan ik niet nalaten mij de hemellingen als in een eeuwige jeugd voor te stellen maar in zelfbewuste jeugd.'

F Regels 66-75 zijn weggelaten :

'[...] ; zalig zijn de kleinen van geest maar moet men ieder klein van geest maken om hem gelukkig te doen wezen ?

Wees gelijk de kinderkens, ja in onschuld met bewustzijn, niet in de onschuld der onwetendheid. Voelt niet een elk in zich het streven naar verheldering van denkbeelden, van bewustzijn van zich en zieleleven ? en heeft dat streven niet recht van bestaan evenzoo goed als de zinnen recht hebben bevredigd te worden om ons als mensch op aarde te doen bestaan ?

Zie waarde heer ! dergelijke gedachten komen weder in 't hoofd en 't is of ik dan de Jesuit zie, [...].'

G Regels 85-90 zijn weggelaten :

'En is het geen afschuwelijke zelfverheffing van de priesters voor

zich alleen de wetenschap te willen mijnen !? Waar blijft dan die vrijheid, die zucht naar zelfstandigheid en onverbondenheid, die toestand welke door God werd toegestaan als slavernij uit verkiezing aan het Goede ? Moet zoo'n heilig smachten gesmoord worden ?...'

Concept IIb ¹⁵¹

A Regels 9-16, die nog niet stonden in concept IIa, zijn weggelaten :

'Ik had wijlen Zijne Heiligheid ¹⁵² even lief als wijlen Traupmann ¹⁵³, zoo sprak Uw Hooggeleerde eens, „het goede in den een, het kwade in den ander, doet hen geliefd of gehaat zijn, als menschen waren ze echter beiden beminnelijk”.

Ik weet niet, hoe een determinist, als u schijnt te wezen, met Traupmann (grootmoordenaar) ¹⁵⁴ omspringt. Ik vind zijn persoon, als die was, tamelijk afstootend, omdat ik hem toch een kiesvermogen tusschen goed en kwaad toeschrijf’.

B Regel 30 :

‘kwade’ is vervangen door ‘ondeugd’.

C Regel 39 :

‘godsdiensstige vereeniging’ is weggelaten.

D Regels 40-41 zijn weggelaten :

‘Maar ik mag niet denken dat deze vragen grond van bestaan hebben.’

E Regel 82 :

‘roomsch’ is toegevoegd.

Wanneer we deze weglatingen en veranderingen nader bekijken, dan blijkt dat slechts enkele zonder veel betekenis zijn. In bijna alle andere gevallen gaat het om woorden of zinnen die zich fel richten tegen de persoon en de katholieke opvattingen van J. A. Alberdingk Thijm.

Het handschrift van de concepten Ib en IIa is zeer haastig en

151. Betsy Perk, blz. 79-82 ; *Brieven en dokumenten*, blz. 119-122. Regeltelling volgens *Brieven en dokumenten*.

152. Waarschijnlijk Pius IX (Giovanni-Maria Mastai-Feretti ; Sinigaglia, 13 mei 1792 - Rome, 7 februari 1878) ; paus van 1846 tot 1878.

153. In het boek van Betsy Perk en in de *Brieven en dokumenten* is de naam verkeerd gespeld. Jean-Baptiste Troppmann werd op 19 januari 1870 terechtgesteld wegens het uitmoorden van de familie Kink te Pantin bij Parijs ; zie hiervoor I. S. Toergenjew, ‘De terechtstelling van Troppmann’, in *Maastaf XXII* (1974), blz. 1-21 [juni] ; herdrukt als ‘De terechtstelling van Troppmann’, in I. S. Toergenjew, *Herinneringen*, Amsterdam z.j. [1975], blz. 180-211.

154. ‘grootmoordenaar’ : dit ontbreekt in de tekst in de *Brieven en dokumenten*, maar is daar op blz. 117 zonder opgave van redenen als aantekening geplaatst boven de brief van J. A. Alberdingk Thijm aan Jacques Perk van 1 februari 1878.

onverzorgd en de snelheid waarmee deze brouillons geschreven zijn blijkt bovendien duidelijk uit de zeer summiere interpunctie. De conclusie lijkt dan ook gerechtvaardigd dat ze ontstaan zijn in een eerste opwelling, respectievelijk na het lezen van Thijsms gedicht 'Ouderlijk huis' en zijn brief van 1 februari 1878. Toen Jacques Perk na enige tijd de definitieve brieven schreef – het begeleidende sonnet dateert van 21 januari¹⁵⁵ en de netbrief van 28 januari 1878, terwijl Thijsms schrijven van 1 februari eerst op 11 februari werd beantwoord –, heeft hij het al te persoonlijke en felle weggelaten om Alberdingk Thijm niet te zeer te kwetsen. Deze handelwijze is overigens niet kenmerkend voor Jacques Perk alleen, maar kan eerder beschouwd worden als algemeen menselijk.

J. A. ALBERDINGK THIJM EN JACQUES PERKS 'ZIJ SLUIMERT' EN 'STORM'

Ruim drie jaar na de correspondentie in 1878 heeft J. A. Alberdingk Thijm in het openbaar Jacques Perk verdedigd tegen kritiek op zijn sonnetten 'Zij sluimert' en 'Storm'¹⁵⁶ met het volgende ingezonden stuk :

'Met graagte lees ik meestal uw weekblad. 't Voorziet, naar mijn oordeel, in eene behoefte, die door geen ander orgaan vervuld wordt. Met de bibliografische berichten, door u den lezer ten beste gegeven, gaan nu en dan beoordeelende wenken gepaard. Wie zal u dat euvel duiden ? Toch meen ik u te moeten waarschuwen tegen het onbedacht overnemen en met uw gezach versterken van anderer kritiek. In uw No. van 27 Aug. ontleent ge aan de *Arnhemse Courant* eene *would-be*-overzetting in proza en *would-be*-toetsing aan 't gezond verstand van twee sonnetten van den veelbelovenden (en reeds veelgevendenden) jongen dichter Jacques Perk. Iemant, die zich Sl. teekent¹⁵⁷, tracht die zin- en zangrijke klinkdichten belachelijk te maken ; o. a. door aan elkaâr te verbinden, wat niet bij elkander behoort. Ik bid u, leest de sonnetten en hunne analyse, en zegt mij, hoe gij oordeelt over den dichterlijken zin van Sl.'¹⁵⁸.

De redakteur van *De portefeuille*, Taco H. de Beer, voorzag bovenstaande verdediging van een anoniem naschrift :

155. Zie noot 101, blz. 213.

156. Deze twee sonnetten waren verschenen in *Nederland* 1881, deel II, blz. 127-128 [mei]. De anonieme kritiek in de *Arnhemse courant*, 18 augustus 1881, blz. [1] ; herdrukt in *De portefeuille* III (1881-1882), 3 september 1881, blz. 227 ; herdrukt in J. Meijer, *Jacques Perk en Willem Kloos* 1881, Groningen 1972, blz. 77.

157. Zie voor dit pseudoniem J. Meijer, *Jacques Perk en Willem Kloos* 1881, Groningen 1972, blz. 55, 56, 77-78. Meer dan een veronderstelling is zijn opmerking inzake de identiteit van Sl. niet.

158. *De portefeuille* III (1881-1882), 3 september 1881, blz. 227. Rubriektitel 'Ingezonden stukken'.

'Voor den heer J. Perk ware het wenschelijker geweest, dat de heer Alb. Th. de schoonheid van het sonnet aangewezen had, dan dat hij – zooals nu – zich met niets beduidende woorden er af maakte, om op anderen te kunnen smalen.'

In een brief aan Joanna C. Blancke van 7 september 1881 heeft Jacques Perk hierop als volgt gereageerd:

'Zekere Sl. heeft in uw Arnhemse krant¹⁵⁹ van dien voorgevoelden datum 18- $\frac{18}{8}$ -81¹⁶⁰ eenige uitdrukkingen mijner sonnetten aangetast. Dit protest werd door een letterkundig tijdschrift overgenomen en nu heeft Alb. Th. zich voor mij in de bres gesteld. Zijn verzet behelst echter meer fraaie vleiende epitheta aan mijn adres, dan wel gronden, die Sl. verslaan. De redactie van het weekblad verwijt dit weder aan den professor en takt hem zooveel als een collegie te geven over de schoonheid der gewraakte verzen.'¹⁶¹

J. A. ALBERDINGK THIJM EN JACQUES PERKS GEDICHTEN

Na het overlijden van Jacques Perk op dinsdag 1 november 1881 kwam in de briefwisseling tussen Willem Kloos en Carel Vosmaer al op donderdag 3 november het uitgeven van zijn gedichten ter sprake¹⁶² en enkele dagen later schreef Kloos in zijn brief aan Vosmaer van zaterdag 5 november dat J. A. Alberdingk Thijm zich misschien met de dichterlijke nalatenschap zou gaan bemoeien¹⁶³. In december 1890 heeft hij echter erkend, dat deze opmerking alleen bedoeld was om op de anti-katholieke gevoelens van Vosmaer te spelen en hem zo te bewegen mee te werken aan de uitgave van Perks *Gedichten*¹⁶⁴.

159. Joanna C. Blancke woonde in Arnhem.

160. Het is niet duidelijk wat de oorzaak van dit voorgevoel is geweest.

161. *Een dichter verliefd*, blz. 34-36; citaat blz. 35; *Brieven en dokumenten*, blz. 375-376; citaat blz. 375. In een andere brief uit dezelfde tijd komt de volgende zin voor waaruit eveneens een zekere afstand blijkt die Jacques Perk bewaarde ten opzichte van Alberdingk Thijm: 'Thijm loert tusschen zijn bakkebaarden op het minste woordenken, dat men zich over prosodie laat ontvallen en spuwt dan domheden.' (Jacques Perk aan C. Vosmaer, 25 augustus 1881; *De briefwisseling Vosmaer-Perk*, blz. 80-81; citaat blz. 81; *Brieven en dokumenten*, blz. 364-365; citaat blz. 365).

162. *De briefwisseling Vosmaer-Kloos*, blz. 72-73.

163. *De briefwisseling Vosmaer-Kloos*, blz. 90-91.

164. Willem Kloos, 'Vosmaer en de moderne Hollandsche literatuur', in *De nieuwe gids* VI (1891) [1890-1891], deel I, blz. [293]-310; over J. A. Alberdingk Thijm en Jacques Perk blz. 300 [december 1890]; herdrukt als 'Vosmaer en de moderne Hollandsche literatuur', in Willem Kloos, *Veertien jaar literatuur-geschiedenis*, deel II, Amsterdam 1896, blz. [186]-206; over J. A. Alberdingk Thijm en Jacques Perk blz. 194; 1898²; 1904³; 1925⁴.

Toen de bundel op 5 december 1882 was verschenen¹⁶⁵, heeft J. A. Alberdingk Thijm deze uitgave niet besproken, evenmin als de andere oudere literatoren Jan ten Brink, H. J. Schimmel en Allard Pierson¹⁶⁶. Van Vosmaer kon dit niet verwacht worden: daar hij een van de bezorgers was en de biografisch getinte 'Voorrede' had geschreven, moest hij zich beperken tot een korte aankondiging¹⁶⁷. Hoewel de hier met name genoemden Jacques Perk hebben geholpen bij het publiceren van zijn gedichten in tijdschriften en vol belangstelling waren voor zijn werk en hem bovendien vaak persoonlijk kenden, hebben zij – om welke reden dan ook – het boekje waarmee de moderne Nederlandse literatuur begint nergens gerecenseerd¹⁶⁸.

HET PERSKLAAR MAKEN VAN BETSY PERKS BOEK

De concepten Ib en IIa waren al in 1902 bijna gepubliceerd. Tijdens de voorbereidingen voor Betsy Perks boek *Jacques Perk, geschetst voor 't jong Nederland der XXe eeuw, met onuitgegeven prozastukken, gedichten en portretten van den dichter* bleken de brieven van J. A. Alberdingk Thijm aan Jacques Perk niet tussen zijn nagelaten papieren aanwezig te zijn¹⁶⁹. Naar aanleiding hiervan ontstond zich een correspondentie tussen Joannes Reddingius en Lodewijk van Deyszel waarvan alle brieven van Reddingius, vijf in getal, bewaard zijn gebleven, maar helaas niet die van Van Deyszel¹⁷⁰.

165. De eerste aankondiging in *Het vaderland*, 5 december 1882, blz. [2]. Rubriektitel 'Kunst- en letternieuws'.

166. Een uitzondering vormt T. C. van der Kulk, die de 'Iris' had geplaatst in *De tijdspiegel* van oktober 1881 en ook Perks *Gedichten* met een aantal andere bundels heeft besproken onder de rubriektitel 'Letterkunde. Nederlandsch dichtwerk van den jongsten tijd', in *De tijdspiegel* 1883, deel II, blz. [180]-202 [mei].

167. Flanor [C. Vosmaer], '[Aankondiging van Jacques Perk, *Gedichten*]', in *De Nederlandsche spectator*, 9 december 1882, blz. 403. Rubriektitel 'Vlugmaren'. De eigenlijke bespreking van de hand van Holda [A. F. J. Clant van der Mijl-Piepers] verscheen in *De Nederlandsche spectator*, 3 februari 1883, blz. 39-40.

168. In de zomer van 1930 is de relatie tussen Jacques Perk en J. A. Alberdingk Thijm ter sprake gekomen in de briefwisseling tussen Henriëtte Mooy en Willem Kloos, die zich thans bevindt in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag; zie hiervoor bijlage G, blz. 241-242.

169. Enkele bescheiden – namelijk de brief van J. A. Alberdingk Thijm aan M. A. Perk van 14 november 1876, de concepten Ib en IIa en waarschijnlijk de brief van J. A. Alberdingk Thijm aan Jacques Perk van 1 februari 1878 – waren tussen februari 1896 en november 1901 door M. A. Perk aan Van Deyszel gezonden; zie hiervoor bijlage C, brief I van M. A. Perk aan K. J. L. Alberdingk Thijm, blz. 236.

170. De restanten van het Joannes Reddingius-archief bevinden zich sinds juni 1973 in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag. De daarin aanwezige brieven van Van Deyszel zijn alle van veel latere datum.

JOANNES REDDINGIUS AAN K. J. L. ALBERDINGK THIJM

Hilversum, 5/11 1901.

WelEdHeer.

Met den Amsterdamschen uitgever S. L. v. Looy zal ik uitgeven een boek van mej. Betsy Perk over Jacques Perk. In dit werk wordt [lees : worden], behalve zijn onuitgegeven opstellen, ook opgenomen de twee brieven, die hij aan uw vader richtte. Nu zijn de brieven ('t antwoord), van uw vader niet in ons bezit, daarom wilde ik u vragen of gij ook weet wie die brieven heeft en of wij ze mogen opnemen, ingeval ze ons worden ter hand gesteld. Het zal mij een vreugd zijn uw antwoord te mogen ontvangen

met hoogachting
uw dw
J. Reddingius.

Joannes Reddingius vergist zich als hij schrijft dat Jacques Perk aan J. A. Alberdingk Thijm twee brieven heeft geschreven. In werkelijkheid bestonden er in 1901 minstens drie brieven en een briefkaart¹⁷¹. Het getal twee berust misschien op een mondelinge of schriftelijke mededeling van M. A. Perk aan Joannes Reddingius. Ds. Perk had vroeger aan zijn zuster Betsy Perk de concepten Ia en Iib gegeven, waarvan hij dacht dat het de definitieve brieven waren¹⁷². Dit getal twee is waarschijnlijk in zijn geheugen blijven hangen en vandaar misschien in 1901 zijn mededeling aan Reddingius. De concepten Ia en Iib zijn eind februari of begin maart 1902 bij Betsy Perk weer boven water gekomen¹⁷³.

Op woensdag 6 november 1901 tekende Lodewijk van Deyssel aan : 'Den Hr. Evert Slaghek¹⁷⁴ schrijven over brieven J. A. A. Th. voor Reddingius.' ; op donderdag 14 november 1901 dat hij Jan Sterck over deze brieven moest schrijven¹⁷⁵. Dit laatste heeft hij inderdaad gedaan, zoals hij naar alle waarschijnlijkheid zijn voornemen om Slaghek te schrijven heeft laten varen¹⁷⁶.

171. Dit waren de brieven van 8 juni 1877, 28 januari 1878, 11 februari 1878 en de briefkaart van 31 december 1878.

172. Zie hiervoor de brief van Joannes Reddingius aan K. J. L. Alberdingk Thijm van 2 maart 1902, blz. 232.

173. Zie hiervoor noot 172.

174. Lodewijk van Deyssel [K. J. L. Alberdingk Thijm], *Gedenkschriften*, ed. Harry G. M. Prick, Zwolle 1962, blz. 398-402.

175. Dagboekantekeningen van Lodewijk van Deyssel, Van Deyssel-archief, Delft.

176. Een antwoord van E. Slaghek, de executeur-testamentair van mevrouw W. A. S. Alberdingk Thijm-Kerst, is tenminste niet aanwezig in het Van Deyssel-archief, Delft.

J. F. M. Sterck antwoordde hem op dinsdag 19 november 1901 dat na het overlijden van J. A. Alberdingk Thijm op 17 maart 1889 '[...] al de particuliere brieven [...] ter zijde werden gelegd op het kleine kamertje naast de voorkamer', waar 'zij daar door uw broeder den pastoor¹⁷⁷ zijn nagezien en uitgezocht, waarop een groot aantal aan hem is toegezonden. Wat er verder mee gebeurd is kan ik u niet met zekerheid zeggen. Wel meen ik eens gehoord te hebben dat uw oom Dr. Cuypers¹⁷⁸ vele brieven en papieren omtrent uw vader bewaart.'¹⁷⁹

Uit de tweede brief van Reddingius blijkt dat Van Deysel hem heeft gezonden wat in zijn archief aanwezig was, daarbij als voorwaarde stellend dat hij drie present-exemplaren van het boek wilde ontvangen.

JOANNES REDDINGIUS AAN K. J. L. ALBERDINGK THIJM

Hilversum, 25/11 1901.

WelEdHeer.

Hartelijk dank voor uw zending, gaarne zal ik u de drie gewenschte ex. toezenden.

Hoogachtend
uwdw
J. Reddingius.

Toen de concepten Ib en IIa en een brief van J. A. Alberdingk Thijm gezet waren, stuurde Reddingius de handschriften en drukproeven met het volgende schrijven aan Van Deysel terug :

177. J. C. Alberdingk Thijm S.J. (1847-1926) was van 1897-1903 pastoor van 'De Zaaier' te Amsterdam.

178. P. J. H. Cuypers was getrouwd met een zuster van J. A. Alberdingk Thijm.

179. In werkelijkheid bezat J. F. M. Sterck toentertijd een grote verzameling brieven gericht aan J. A. Alberdingk Thijm, daar hij jaren later heeft medegedeeld deze van de erven J. A. Alberdingk Thijm te hebben aangeworven (*Van onzen tijd* XVI (1915-1916), blz. 291).

Hierbij is de volgende toelichting gewenst. J. A. Alberdingk Thijm had geen testamentaire regeling getroffen betreffende zijn schriftelijke nalatenschap. Een aantal brieven aan hem was reeds tijdens zijn leven ondergebracht in een antieke kist, waarvan de sleutel evenwel onvindbaar was en die door Sterck werd aangekocht à raison van f 400.-. In 1916 en 1922, maar ook nog in het begin van de dertiger jaren, heeft Van Deysel bij Sterck navraag gedaan over een en ander. De brieven uit 1916 en ca. 1930 zijn tot nu toe niet teruggevonden, maar voor Van Deysels schrijven uit 1922 zie bijlage F, blz. 240.

Van deze verzameling, die aanvankelijk was ondergebracht in het Ignatius-College te Amsterdam en later werd geschonken aan de Bibliotheca Thijmiana in de Universiteitsbibliotheek te Nijmegen, heeft F. A. Vercammen gebruik gemaakt voor zijn proefschrift (F. A. Vercammen, *Thijm en Vlaanderen*, Amsterdam 1932, blz. 259 [Proefschrift Rijks Universiteit te Utrecht]).

JOANNES REDDINGIUS AAN K. J. L. ALBERDINGK THIJM

Hilversum, 28/2 1902.

WelEd. Heer.

Met bizonderen dank heb ik de eer u toetuzenden de brieven, welke u mij welwillend afstond, van uw hooggeachten vader en Jacques Perk. Het handschrift van den laatste is dikwerf haast niet te ontcijferen; de heer S. L. van Looy (medeuitgever van het boek) en ik hebben de proef naar ons beste weten gecorrigeerd¹⁸⁰.

Heel gaarne zouden wij zien, dat u de 3 gezette brieven even zoudt willen doorlezen, of u alles duidelijk is; 't is van 't hoogste belang dat alles juist weergegeven wordt.

Mocht ik u ooit van dienst kunnen zijn, dan heel gaarne! Met beleefde groet

hoogachtend
uwdw. dr
J. Reddingius.

Welke '3 gezette brieven' worden hier bedoeld? Uit de eerste zin blijkt dat er zowel brieven van Jacques Perk als van J. A. Alberdingk Thijm gezet zijn. Die van Jacques Perk kennen we: het zijn de concepten Ib en IIa. Uit Van Deysse's dagboekanteekening van woensdag 5 maart 1902 blijkt dat hij de drukproef van een brief van J. A. Alberdingk Thijm aan Jacques Perk heeft gecorrigeerd, zodat het aannemelijk is dat deze brief zich toen in het Van Deysse-archief bevond. Dit is des te waarschijnlijker, daar M. A. Perk aan Lodewijk van Deysse een brief van J. A. Alberdingk Thijm aan Jacques Perk heeft gezonden¹⁸¹. Het is niet uitgesloten dat met deze brief van Alberdingk Thijm zijn schrijven aan Jacques Perk van 1 februari 1878 wordt bedoeld, dat is afgedrukt in Betsy Perks boek¹⁸². Het blijft dan echter raadselachtig waarom deze brief thans ontbreekt in het Van Deysse-archief. Zijn bewaarzucht in aanmerking genomen is het onbegrijpelijk dat daaruit een dergelijk dokument zou zijn verdwenen.

180. Uit deze opmerking blijkt dat Betsy Perk de uitgave niet alleen heeft bezorgd. Overigens is het aannemelijk dat het persklaar maken niet zonder moeilijkheden is verlopen. In het Willem Kloos-archief in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag bevindt zich onder signatuur 69 F 13 een brief van Joannes Reddingius aan Willem Kloos van 28 februari 1902 die daarop wijst. Nadat hij Betsy Perk in verband met verwikkelingen rond het handschrift van Jacques Perks drama 'Herman en Martha' - de publikaties daarover worden opgesomd in de te verschijnen bibliografie - 'een razende furie' heeft genoemd, vervolgt hij: 'Door de zorgen van van Looy en mij worden vele dwaasheden voorkomen, 't mensch maakt zich telkens woedend en windt zich op om niets.'

181. Zie hiervoor bijlage C, brief I van M. A. Perk aan K. J. L. Alberdingk Thijm, blz. 236.

182. Betsy Perk, blz. 77-78; *Brieven en dokumenten*, blz. 117-118.

Enkele dagen na het schrijven van bovenstaande brief kwam Joannes Reddingius tot een 'merkwaaardige ontdekking'.

JOANNES REDDINGIUS AAN K. J. L. ALBERDINGK THIJM

Hilversum, 2/3 1902.

WelEd. Heer.

'k Kom tot een merkwaaardige ontdekking, n. m. l. dat de brieven van Jacques Perk, welke op 't oogenblik gezet staan niet de echte brieven zijn, doch slechts de kladjes, waaruit hij de werkelijke brieven saamstelde.

Ds. Perk heeft zich dus vergist¹⁸³, ruim tien jaar geleden heeft ZEd de echte brieven aan zijn zuster ter hand gesteld¹⁸⁴, doch schijnt dit vergeten te zijn. U zult het mij, naar ik hoop, niet euvel duiden, dat ik u onwetend moeite veroorzaakte. Gaarne ontving ik enkel de afdruk van uws vaders brief gecorrigeerd terug.

Met beleefde groeten

hoogachtend

Uw dw

J. Reddingius.

Op woensdag 5 maart 1902 tekende Van Deyssel aan dat hij had gecorrigeerd 'proef brief [doorgehaald : Jacq. Perk] J. A. Alb. Th. aan Jacques Perk'¹⁸⁵.

De gezette kladjes waren de concepten Ib en IIa. Blijkbaar heeft in 1902 niemand ingezien dat de ongedateerde brouillons Ia en IIb, die Reddingius aanduidt als 'de echte brieven', helemaal geen definitieve brieven zijn, want ze werden wel als zodanig in het boek van Betsy Perk opgenomen. Gelet op de zinsnede 'de afdruk van uws vaders brief' is er, zoals in het voorafgaande is besproken, één brief van J. A. Alberdingk Thijm gezet waarvan het handschrift zich in maart 1902 in het Van Deyssel-archief bevond. Waarschijnlijk is dit zijn brief aan Jacques Perk van 1 februari 1878 geweest. Aan het verzoek van Reddingius heeft Van Deyssel inderdaad voldaan, daar in het Van Deyssel-archief geen drukproef van een brief van J. A. Alberdingk Thijm meer aanwezig is.

Ruim een week later kwam Reddingius nog eens terug op de drukproeven met het volgende schrijven :

183. Ds. Perk vergiste zich wel vaker; zie hiervoor noot 196, blz. 236 en bijlage C, brief II van M. A. Perk aan K. J. L. Alberdingk Thijm, blz. 237-238.

184. In werkelijkheid waren dit niet de echte brieven, maar de concepten Ia en IIb.

185. Dagboekantekening van Lodewijk van Deyssel, Van Deyssel-archief, Delft.

JOANNES REDDINGIUS AAN K. J. L. ALBERDINGK THIJM

Hilversum, 12/3 1902.

WelEd. Heer.

Er wordt mij gevraagd naar een afdruk van de kladbrieven van Jacques Perk, doch ik kan er de familie niet meer aanhelpen [lees : aan helpen], daar 't zetsel reeds gedistribueerd is. Kunt u mij wellicht de proef zenden, welke ik u toezond ? Heeft u haar niet meer, dan behoef ik geen bericht.

Met beleefden dank
hoogachtend
uw dw
J. Reddingius

Op dit laatste verzoek van Joannes Reddingius is hij niet ingegaan, daar de beide drukproeven van de concepten Ib en IIa met inktcorrecties in zijn handschrift zich nog steeds in het Van Deyssel-archief bevinden.

Ondanks de drie present-exemplaren van Betsy Perks boek, waar Van Deyssel in zijn antwoord van november 1901 blijkbaar om had gevraagd, heeft hij deze uitgave nergens besproken. Wèl heeft hij zich echter enkele jaren later geringschattend uitgelaten over de persoon van de samenstelster, toen hij haar terloops karakteriseerde als 'de ridicule tante'¹⁸⁶.

186. De terloopse opmerking maakte Van Deyssel naar aanleiding van K. K. [K. Kuiper], '[Bespreking van J. Aleida Nijland, *Jacques Perk*. (Mathilde-Iris). Een studie]', in *Onze eeuw* VI (1906), deel IV, blz. 473-475 [december]. Rubriek-titel 'Boekbesprekingen'.

Dit boekje is een herdruk van het gelijknamige opstel in *De gids* LXVI (1902), deel IV, blz. [273]-311 [november] en verscheen waarschijnlijk mede met het oog op Jacques Perks 25ste sterfdag op 1 november 1906.

Lodewijk van Deyssel [K. J. L. Alberdingk Thijm], 'Nederlandsche letterkunde van den tegenwoordigen tijd, in *De XXe eeuw* XIII (1907), deel I, blz. [78]-121 ; over Perk blz. 119-120 [januari] ; herdrukt als 'Nederlandsche letterkunde van den tegenwoordigen tijd', in Lodewijk van Deyssel [K. J. L. Alberdingk Thijm], *Verzamelde opstellen*, deel X, Amsterdam 1907, blz. [77]-155 ; over Perk blz. 155.

BIJLAGEN

BIJLAGE A

Deze briefkaart noemt Stuiveling ten onrechte een brief. Daar de tekst in de *Brieven en dokumenten* een aantal onjuistheden bevat, wordt hij hier nogmaals afgedrukt.

JACQUES PERK AAN J. A. ALBERDINGK THIJM

oûjaar 1878

Hooggeleerde Heer !

't Is mij, hoop ik, geoorloofd u en de uwen op het hartelijkst den nieuwjaarsgroet te brengen ?

Jacques Perk

P. S. Helaas veroorloofde mijne betrekking van medewerker aan Het Handelsblad mij sinds twee maanden niet een Donderdagavond bij u te slijten. Wees overtuigd Hooggeleerde Heer ! dat alleen tijdsgebrek mij daartoe dreef.

In *Het korte leven van Jacques Perk*³ worden op blz. 85-88 de onprettige kanten van zijn tijd bij het *Algemeen handelsblad* wel besproken, maar het is aannemelijk dat hij het er nog veel minder naar zijn zin heeft gehad dan uit Stuivelings biografie blijkt. In de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden berust onder signatuur Letterkunde 1969 de volgende op postpapier van het American Hotel te Amsterdam geschreven brief van M. A. Perk aan J. Aleida Nijland :

M. A. PERK AAN J. ALEIDA NIJLAND

Amsterdam, 16 Oct 1906

Waarde Juffr Nijland,

Gisteren was ik uit de stad. Bij mijn thuiskomst vond ik het exemplaar van uw studie¹⁸⁷, dat gij zoo vriendelijk waart mij toe te denken. Besten dank daarvoor.

[5] Het exemplaar van mijn: In de Belg. Ardennen¹⁸⁸ heb ik besteld doch nog niet ontvangen. Zoodra ik het in handen heb, zal het U geworden, met de besproken aanwijzingen.

187. Zie noot 186.

188. M. A. Perk, *In de Belgische Ardennen*, Haarlem 1905⁴.

- Wat uwe vraag ¹⁸⁹ betreft, moet ik u tot mijn leedwezen antwoorden, dat ik bezwaar heb haar toestemmend te beantwoorden. Behalve de grieven, die ik persoonlijk tegen het Handelsbl. heb, komt dan hier
- [10] bij nog in rekening de wijze, waarop dit mijn [onleesbaar] jongen heeft behandeld en die hem zoo ontzettend veel verdriet gedaan heeft en de onverschillige wijze waarop dit van zijnen onverwachten dood melding maakte ¹⁹⁰, en die den door u ook hooggeschatten Mr. Warner v. Lennep noopte zich naar het bureel der hoofdredactie
- [15] te begeven en de Heeren „een standje te maken” (hij zelf deelde in der tijd mij de zaak mede/en ik haal zijn eigen woorden aan) over hun houding, welk standje aanleiding gaf tot het opnemen van een uitvoeriger meer waardeerend bericht en van een proeve van Jacques' talent van zijne sonnetten, door den Heer v. L. hun uit het hoofd voorgedragen ¹⁹¹.
- [20] Als ik mij niet vergis, heeft mijne zuster Betsy in haar boek over Jacques' werkzaamheid aan het Handelsblad een en ander medegedeeld ¹⁹².
- [25] U begrijpt dus zeker wel, dat ik niet veel voel voor het denkbeeld dit Blad, zij het ook indirect, boven andere groote bladen een dienst te bewijzen, vooral waar het den persoon van Jacques Perk geldt. Mondeling hoop ik wel eens U nadere bijzonderheden mede te deelen.
- [30] Inmiddels blijf ik met vriendschappelijke waardeering en beleefde groeten

Uw dienstw
M. A. Perk

BIJLAGE B

M. A. PERK AAN J. A. ALBERDINGK THIJM ¹⁹³

Met de U verleende onderscheiding ¹⁹⁴, hartelijk geluk

Uw dienstw
M. A. Perk

A. 12/5 87

189. Waarschijnlijk een vraag om een artikel in het *Algemeen handelsblad* te mogen schrijven ter gelegenheid van Jacques Perks 25ste sterfdag op 1 november 1906.

190. [Anoniem] [?], '[In memoriam Jacques Perk]', in het *Algemeen handelsblad*, donderdag 3 november 1881, blz. 4. Rubriektitel 'Vervolg der nieuwstijdingen'.

191. Een anoniem [?] verslag van het bezoek van W. W. van Lennep (zie voor hem noot 30, blz. 200-201) en de niet zonder fouten geciteerde tekst van 'Woudzang' zijn opgenomen in het *Algemeen handelsblad*, vrijdag 4 november 1881, blz. 3.

192. Betsy Perk, blz. 22.

193. Briefkaart in het Van Deysseel-archief, Delft.

194. Het is niet duidelijk om welke onderscheiding het hier gaat.

BIJLAGE C

I M. A. PERK AAN K. J. L. ALBERDINGKK THIJM

Amst. 17 [of 12 ?] [maand onleesbaar] [geen jaar]

Geachte Heer,

- Toen gij de uitgave der brieven van Uwen geëerden vader¹⁹⁵ voorbereidet, hebt gij ook aan mij het verzoek gericht, mocht ik eenig schrijven van hem bezitten, dit U af te staan¹⁹⁶. Ik wist wel dat ik epistels van hem ontvangen had: ben aan het zoeken getogen.
- [5] Doch zonder eenig succes. Ook onder de papieren van Jacques zocht ik. Maar evenmin gelukte het mij wat te vinden, hoewel ik wist dat hij met uwen vader een briefwisseling van heel teederen aard gevoerd had. Wel kwamen [lees: kwam] mij in handen de copy van een paar brieven door Jacques geschreven, die ik later aan mijne
- [10] zuster Betsy Perk zond¹⁹⁷. En nu, geheel onverwacht, ter plaatse waar ik niet had hunnen vermoeden dat zij lagen, heb ik de geheele briefwisseling¹⁹⁸ ontdekt en haast mij U die te zenden, om U daarover de vrije beschikking te laten.
- Het beeld van uwen vader verschijnt daarin in zulk een liefelijk
- [15] licht, de geest, die in zijn schrijven aan den vermetelen knaap¹⁹⁹ ademt, is zóo mild, zóo groot, dat ik het zonde en jammer zou vinden, indien deze bijdrage tot de kennis van het karakter van den nobelen man verborgen bleef. Ook als blijk van zijne waardeering van het ontlukend talent van Jacques hebben deze brieven waarde.

Hoogachtend
Uw dw.
M. A. Perk

195. *Jos. Alb. Alberdingk Thijm*. In zijne brieven geschetst als christen, mensch, kunstenaar, ed. Catharina Alberdingk Thijm, Amsterdam 1896 [dit boek verscheen in de tweede helft van februari 1896].

196. M. A. Perk vergist zich hier; het verzoek brieven van J. A. Alberdingk Thijm ter beschikking te stellen was in werkelijkheid uitgegaan van Catharina Alberdingk Thijm.

197. Dit waren de concepten Ia en Iib, die in 1902 zijn gepubliceerd in het boek van Betsy Perk; zie hiervoor blz. 232.

198. Dit waren dus minstens: de brief van J. A. Alberdingk Thijm aan M. A. Perk van 14 november 1876, de concepten Ib en Iia en waarschijnlijk de brief van J. A. Alberdingk Thijm aan Jacques Perk van 1 februari 1878; zie hiervoor blz. 232.

199. Het is niet met zekerheid te bepalen welke brief hier wordt bedoeld. Waarschijnlijk is het zijn schrijven van 1 februari 1878; zie hiervoor blz. 232.

II M. A. PERK AAN K. J. L. ALBERDINGK THIJM²⁰⁰

Amsterdam, American-hotel 19 Maart 1913

Zeer geachte en waarde Heer !

- Vreezende, dat met dit barre weder, een verblijf in mijn geliefde Laroche²⁰¹ niet lang duren zal, haast ik mij uw schrijven van eergisteren²⁰², dat mij veel genoegen deed, te beantwoorden. Wat de hoofdzaak betreft, de kwestie der brieven van Jacques²⁰³, moet ik
- [5] U tot mijn spijt teleurstellen. Ik herinner mij daarover niets. Het is mij bijgebleven dat indertijd, toen U de uitgave van de brieven van mijnheer uw vader²⁰⁴ voorbereidet, maar ik vergis mij, dat deed Mejuffr. uwe zuster, en ik een verzoek ontving om mocht er correspondentie van hem aan Jacques in mijn bezit zijn, die af te staan,
- [10] [ik] geantwoord heb, dat ik niets gevonden had²⁰⁵, en toen later ik een brief van hem vond²⁰⁶, U dat heb geschreven²⁰⁷, dezelfde vergissing begaande als hierboven, en daarna van U vernam, dat niet gij, maar mejuffr. Cath. A. T. de circulaire had uitgevaardigd en de bezorgster der uitgave was²⁰⁸. Dat is alles wat ik mij herinner van
- [15] de correspondentie over die zaak.
- Heeft U nu in uw bezit copiën [lees : copieën] van brieven van Jacques²⁰⁹ en verlangt U die een bestemming²¹⁰ te geven en daarom [daarvoor ?] mijn verlof te verwerven, dan geef ik U dat gaarne.

200. Adres op enveloppe, die is afgestempeld Amsterdam, 19 maart 1913 :
Monsieur K. J. L. Alberdingk Thijm,
Grand Hotel des Ardennes,
Laroche (Lux.) Belgique.

Volgens de Biografische gegevens van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, kaart X, verbleef Van Deyssel in deze maand te Laroche. Het is curieus dat hij in zijn notitieboekje van 1913 veelal aantekent wie hij een brief heeft geschreven. Tijdens zijn verblijf in Laroche heeft hij opmerkelijk veel brieven verzonden, maar dat hij er ook een aan Ds. Perk geschreven heeft, zoals we weten uit brief II van M. A. Perk aan K. J. L. Alberdingk Thijm, werd nu juist niet door hem aangetekend !

201. Ds. M. A. Perk heeft het toerisme in Laroche ten zeerste bevorderd. Van zijn hand verschenen verschillende reisbeschrijvingen, zoals *In de Belgische Ardennen*, dat door Van Deyssel is besproken in *De Amsterdammer*, 2 juli 1882, blz. 4.

202. Deze brief van Van Deyssel aan M. A. Perk van 17 maart 1913 is tot nu toe niet teruggevonden.

203. Het is niet duidelijk welke kwestie Van Deyssel in zijn brief heeft besproken.

204. Zie hiervoor noot 195.

205. Deze brief van M. A. Perk aan Catharina Alberdingk Thijm is tot nu toe niet teruggevonden.

206. Dit is waarschijnlijk de brief van J. A. Alberdingk Thijm aan Jacques Perk van 1 februari 1878.

207. Zie hiervoor bijlage C, brief I van M. A. Perk aan K. J. L. Alberdingk Thijm.

208. Deze brief van Lodewijk van Deyssel aan M. A. Perk is tot nu toe niet teruggevonden.

209. Het is niet duidelijk welke copieën hier worden bedoeld. Misschien zijn het de concepten Ib en IIa die Ds. Perk vroeger aan Van Deyssel had gezonden.

210. Het is niet duidelijk welke bestemming hier wordt bedoeld.

[20] Ik heb genoeg vertrouwen in U, dat gij er een goed gebruik van zult maken.

Wat gij mij verder mededeeldet aangaande de Perkbank ²¹¹ verblijdde mij zeer; en ik ben U daar zeer erkentelijk voor.

[25] Gelieve mijn beleefde groeten aan U zelve te aanvaarden en ze over te brengen aan mijn vriend Jules Tacheny ²¹² en zijn vrouwtje en dochtertje, die ik hoop dat niet te veel geleden hebben van het barre weder en den [onleesbaar] en mij met de meeste hoogachting te gelooven

Uw dienstw.

M. A. Perk

Ik zal Tacheny spoedig schrijven.

BIJLAGE D ²¹³

I WILLEM KLOOS AAN K. J. L. ALBERDINGK THIJM

Den Haag, 4 Maart 1924

Waarde Vriend,

Mag ik mij even tot je wenden met een verzoek om inlichting? Het betreft een kwestietje uit een meer dan 40 jaren oud verleden waarover ik alleen bij u eenig uitsluitel krijgen kan.

[5] Ik ben thans bezig te lezen een boek *Romantik und Neuromantik* ²¹⁴ door Dr. Ika A. Thomese (in 1923 verschenen) ²¹⁵. Daar staat op bladz. 113 het volgende:

[10] "Vereinzelt besuchte Perk (nl Jacques) den Kreis der jungen Männer, die jeden Dienstagabend im Hause Alberdingk Thijms zusammenkamen und die Schönheit der Literatur ihres Vaterlandes von Vondel und Hooft bis Potgieter, sowie die Dichtung Virgils und der Griechen bewunderten."

[15] Dit detail uit Perk's leven kende ik tot dusver niet, of het was mij ontgaan, en ik vond het dus interessant het te vernemen. Maar de volzin, dien Dr. Thomese dan laat volgen, bracht mij weer in twijfel. Immers daar lees ik: Zu den regelmässigen Besuchern gehörten u. a. Kloos und Verwey. Want het staat vast, dat, zooals je zelf óók weet, ik nooit op zoo'n avondje bij je Papa ben geweest, en Verwey evenmin. Dit laatste detail dus moet mej. Dr. Thomese

[20] uit haar duim gezogen hebben en nu vraag ik mij dus af: is dit óók het geval met haar bericht over de tegenwoordigheid van Jacques

211. Zie voor een afbeelding hiervan *Brieven en dokumenten*, blz. [432].

212. Jules Tacheny (1870-1920), eigenaar van het Grand Hôtel des Ardennes te Laroche.

213. Beide brieven bevinden zich in het Van Deyssel-archief, Delft.

214. Kloos schrijft dit zodanig, dat men evengoed kan lezen 'Neu Romantik'. Van Deyssel heeft het dan ook zo gedaan, getuige bijlage E, blz. 239-240.

215. Kloos plaatst hier evenmin als elders in zijn brief het accentteken.

Perk op die avondjes ? Want ik kan mij niet herinneren, dat Jacques Perk daar ooit met mij over sprak dat hij daar telkens heenging. 't Is mogelijk, dat hij mij vertelde, dat hij daar wel eens gehospiteerd heeft, maar dit is mij dan in elk geval ontgaan.

- [25] Daar ik over Dr. Thomese's boek voor de Aprilaflevering wil schrijven, zou je mij een ontzaglijk genoegen doen, als ik hier spoedig antwoord op krijgen kon ²¹⁶.
Met hartelijke groeten van ons allen,
je Willem Kloos

II WILLEM KLOOS AAN K. J. L. ALBERDINGK THIJM

Den Haag, 22 Maart 1924

Beste Vriend,

- Hartelijk wil ik je even dankzeggen voor je kostbare mededeeling over het niet bestaan hebben van eenig persoonlijk verband tusschen je Papa en Verwey. Ik heb daar een erkentelijk gebruik van gemaakt in mijn stuk, dat ik je verzoek, om te willen dóórzien, daar ik mij
- [5] veroorlooven moest, ook een paar opmerkingen te maken over jezelf en je werk, hetgeen wenschelijk was omdat die juffrouw Ika Thomèse jou een romanticus noemt. D. w. z. je bent, volgens haar, een auteur, die moet gerekend worden te behooren tot de Romantische school, die in de 19e eeuw, in Duitsland, Frankrijk (Hugo)
- [10] en Engeland (Byron) zooveel stof heeft opgewaaid. Ik heb natuurlijk over die onwaarheid in mijzelf hartelijk moeten lachen en heb, in mijn opstel, radicaal met haar afgerekend.
[...].

[De rest van de brief handelt over heel andere kwesties.]

BIJLAGE E

Intussen had Van Deyssel zich gezet tot het schrijven van een opstel :

LETTERKUNDIGE VERKEERSPROBLEMEN ²¹⁷

Everhardus Potgieter, Jacques Perk, Willem Kloos,
Albert Verwey en J. A. Alberdingk Thijm.

Van hooggeschatte en bevriende zijde word ik er opmerkzaam op gemaakt, dat in het Duitsche werk van Dr. Ilsa A. Thomese,

216. Het antwoord van Van Deyssel is niet aanwezig in het Willem Kloos-archief in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag en evenmin in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum aldaar.

217. Aantekening in het Van Deyssel-archief, Delft.

getiteld *Romantik und Neu Romantik*, verschenen in 1923, men leest op bladzijde 113 :

„Vereinzelt besuchte Perk (nl. Jacques) den Kreis der jungen Männer, die jeden Dienstagabend im Hause Alberdingk Thijms zusammenkamen... Zu den regelmässigen Besuchern gehörten u. a. Kloos und Verwey...”

[Hier breekt het opstel reeds af.]

BIJLAGE F

Blijkens een ongedateerde brief uit 1922, niet verzonden maar door een andere vervangen, in welke niet-verzonden brief te lezen staat :

„Gij zeidet mij in 1916 die brieven te hebben „gevonden” in het perceel hoek Cingel en Beulingstraat. Dit perceel is door U gekocht met de zich daarin bevindende zaak en de voorwerpen en papieren, welke tot die zaak behooren. [...]. In het tijdschrift „Van Onzen Tijd” las ik de mededeeling door U, dat gij die brieven van de erven had „verworven”. Maar aangezien ik tot die erven behoer, moest mij daarvan dan toch iets bekend zijn.”.

Op het waarschijnlijk geheel herschreven epistel ²¹⁸ antwoordde J. F. M. Sterck als volgt :

J. F. M. STERCK AAN K. J. L. ALBERDINGK THIJM ²¹⁹

Heemstede, 4 Juli 1922

WelEd G. Heer,

In de door U bedoelde loketkast van de firma C. L. van Langenhuysen zijn door mij geen brieven of andere papieren van uw vader aangetroffen, daar deze door den executeur-testamentair daaruit verwijderd waren.

{5} Op 31 Maart 1894 heb ik van den heer Mr. Evert Slaghek, als executeur-testamentair van Mevrouw de Wed. Alberdingk Thijm, geb. Kerst, aangekocht een kist met papieren en handschriften van wijlen Prof. Dr. J. A. Alberdingk Thijm in volledigen eigendom.

Ik veronderstel, dat hierin zich bevonden de door U bedoelde {10} brieven uit de loketkast.

Hoogachtend
Uw dw.
J. F. M. Sterck

218. Deze brief van Van Deyssel aan J. F. M. Sterck is tot nu toe niet teruggevonden.

219. Aanwezig in het Van Deyssel-archief, Delft.

BIJLAGE G

I HENRIËTTE MOOY AAN WILLEM KLOOS EN JEANNE KLOOS-REYNEKE VAN STUWE

Zomer 1930
Amsterdam.

Lieve Mevrouw en Mijnheer Kloos,

[...].

- Ik begin nu aan een studie voor een (Daar het niet zoo goed is vóór iets af is er over te „kakelen”, zeg ik nog maar niet wát het is, maar ik moet er allerlei dingen voor nasuffelen. In *klad* ligt het al grootendeels gereed) een studie voor een.. Open brief ; maar
- [5] ik zeg nog niet aan wien !²²⁰ Nu behoort tot de dingen die ik zeér nauwkeurig er voor weten moet iets dat, naar ik hoop door Mijnheer Kloos wel geweten wordt en dat hij mij misschien wel zou willen mededeelen. Het schijnt bekend te zijn dat Jacques Perk den moed, het prachtige hooge gevoel, heeft gehad, een bijdrage
- [10] van den ouden Alberdingk Thijm geweigerd te hebben met de woorden : „Ik plaats geen werk van”, of „ik werk niet samen met” „een roomsch-katholiek.”
- Kan ik dit ergens lezen ? Is het inderdaad gebeurd ? Ik vind het erg scherp en strijdlustig van houding en, tegenover een man als, naar
- [15] „de algemeene berichten” luiden, de oude Alb. Thijm er een was, niét mooi. Bezien echter van een hóóger standpunt dan dat der menschelijke verhoudingen (hij zoo jong, de ander zoo bejaard, verdienstelijk en achtenswaardig) vind ik het *prachtig* en in het „raam” van het plan dat ik onderneem komt het *zeer wel* te pas.
- [20] Maar wáárin kan ik het lezen ? Nu zeide Dr. Boeken²²¹ mij dat de heer Kloos me zéker wel op het spoor ervan zou kunnen brengen en daarom ben ik nu zoo vrijmoedig U te vragen of Dr. B. zich daarin niet vergist en of U zoo vriendelijk zoudt willen zijn mij daarin ter hulp te komen. Ik hoóp dat ik er U geen last mede veroorzaak.
- [...].

220. Het is twijfelachtig of deze 'Open brief' ooit is verschenen. Hij is in ieder geval niet aanwezig in de verzameling knipsels van Henriëtte Mooy [Johanna Carolina Henriëtte Mooij, Amsterdam, 24 januari 1890-Maarssen, 30 maart 1974] in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te Den Haag.

221. Hendrik Jan [Hein] Boeken (Amsterdam, 2 december 1861 - Amsterdam, 19 oktober 1933) ; classicus, leraar te Amsterdam en Hilversum, zeer bevriend met Willem Kloos en redakteur van *De nieuwe gids* van 1893 tot zijn dood. Na zijn overlijden bezorgde Henriëtte Mooy met enkele anderen de bundel *Proza en poëzie van Hein Boeken*, Amsterdam 1936.

222. Jacqueline Reyneke van Stuwe (Muntok, 13 augustus 1881 - Den Haag, 21 september 1955) ; zuster van Jeanne Kloos-Reyneke van Stuwe, woonde bij haar en Willem Kloos aan de Regentesselaan 176 te Den Haag. Vanaf 1919 redaktrice van *De Hollandsche lelie*, schreef meisjesboeken, amusementsromans en toneelstukken.

Ontvangt U en ook mej. Jacqueline met de mooie aandachtige neus ²²², vele hartelijke groeten

Van Uwe U toegenegene
Henriëtte.

II WILLEM KLOOS AAN HENRIËTTE MOOY

Den Haag, 9 Juli 1930

Waarde Henriëtte,

Vermoedelijk mag ik u wel zoo noemen, evenals mijn vrouw dat doet. En waarschijnlijk zult ge er ook geen oogenblik boos over worden, als ik u zeg, dat ik u daardoor op meer natuurlijke toon de waarheid over wat gij mij vraagt, precies kan vertellen, zooals zij is.

[5] Welnu, dit heele verhaal wat gij gehoord hebt, en dat dus blijkbaar onder een aantal menschen, de ronde doet nl, dat Jacques Perk een periodiek zou geredigeerd hebben, en dat hij daarvoor een bijdrage zou hebben geweigerd van prof. J. A. Alberdingk Thijm, moet mij lijken, evenals zooveel dingen, die door latergeborenen over de [10] literatoren van '80 beweerd worden en verteld, niets meer te zijn dan een zotte fantasie ²²³.

Jacques die op 22½ jarigen leeftijd overleed, heeft natuurlijkerwijs nooit aan het hoofd van een tijdschrift kunnen staan, en dus ook geen inzending daarvoor van een beroemd en hoogstaand man, [15] zooals prof. Alberdingk Thijm was, gelezen en toen geweigerd. Hoe verzinnen de menschen toch zulke dingen?

Bovendien kende Jacques Perk den ouden heer Alberdingk Thijm persoonlijk : hij had wel eens als jonge knaap mogen hospiteeren op de literaire avondjes die A. Th. te zijnen huize voor jonge literatoren [20] organiseerde, en Jacques, die zeer maatschappelijk gevormd was, en al het literaire wat van anderen kwam, eer te veel goed- dan afkeurde, zou om die redenen dus óók gesteld dat hij ooit een orgaan geredigeerd had, eer een inzending van den ouden heer Thijm met vreugde begroet hebben, dan vierkant afgewezen.

[25] Zoó staat het met dit kwestietje, dat mij vroolijk heeft gemaakt en wijs tegelijkertijd. Want als een teeken des tijds, want van hoe men telkens dwaasheidjes bedenkt, en deze dan als historische feiten vertelt, lijkt mij wat men u bericht heeft, allerkarakteristiekst.

Met hartelijke groeten van mijn vrouw en mij.

[30] Uw genegene

Willem Kloos

223. In tegenstelling tot wat Willem Kloos hier schrijft, is Jacques Perk wel degelijk betrokken geweest bij het redigeren van een periodiek. Ds. Perk deelt mee dat zijn zoon hem regelmatig hielp bij zijn werkzaamheden voor het familieweekblad *De Hollandsche illustratie* (M. A. Perk, *Herinneringen aan personen en feiten*, Leiden 1913, blz. 131). Zie hiervoor ook Jacques Perk aan Joanna C. Blancke, 25 januari 1881 (*Een dichter verliefd*, blz. 14-16; opmerking blz. 15; *Brieven en dokumenten*, blz. 293-295; opmerking blz. 294).

Een Vlaamse bewerking van het "Tractatus de Regimine Principum" van Egidius Romanus

door

DIRK VAN DEN AUWEELE

Tussen de vele, vaak op bestelling geproduceerde middeleeuwse vorstenspiegels is er één die alle andere in sukses overtreft, nl. de *De regimine principum* van Egidius (Colonna) Romanus (° 1243/47 - † Avignon, 22.12.1316)¹. De auteur, ongetwijfeld de meest briljante leerling van Thomas van Aquino († 1274), slaagde erin een merkwaardige loopbaan op te bouwen. Van zijn tijdgenoten kreeg hij de bijnaam *doctor fundatissimus* en hij stierf als aartsbischop van Bourges. Omstreeks 1277-79 schreef hij in opdracht van de Franse koning Filips III de Stoute († 1285) een handleiding in staatsmanskunst voor zijn leerling-kroonprins, de latere Filips IV de Schone († 1314). Het was een klassieke bijna traditionele opdracht². De uitwerking ervan, algemeen erkend als een hoogtepunt in het middeleeuws aristotelisch denken, beantwoordde aan de politieke betrachtingen van de Franse vorsten. Zij vonden er de filosofische en staatsrechtelijke verantwoording in voor hun

1. Voor vorstenspiegels cf. W. Kleineke, *Englische Fürstenspiegel vom Policraticus Johannes von Salisbury bis zum Basilikon Doron König Jakobs I* (Studien zur englischen Philologie 90) Halle 1937, en vooral W. Berges, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters* (Schriften des Reichsinstituts für ältere deutsche Geschichtskunde. MGH. Schriften 2) Leipzig 1938, 211-228 en 320-328 nr 22 (Aegidius Romanus). Voor de recente bibliografie cf. W. Totok, *Handbuch der Geschichte der Philosophie. II. Mittelalter*, Frankfurt a.M. 1973, 532-536, en C. Vasoli, *Il pensiero medievale. Orientamenti bibliografici* (Piccola biblioteca filosofica Laterza 70) Bari 1971, 219-223. Voor een recente *status questionis* over zijn leven en werken cf. M. A. Hewson, *Giles of Rome and the Medieval Theory of Conception. A Study of the „De formatione corporis humani in utero“* (University of London. *Historical Studies* 38) London 1975, 3-37 (Giles of Rome and his Writings).

2. Voor de Franse vorstenspiegels cf. Y. Congar, *L'Eglise et l'Etat sous le règne de Saint Louis*, in *Septième centenaire de la mort de Saint Louis. Actes des colloques de Royaumont et de Paris (21-27 mai 1970)*, Paris 1976, 257-271. Voor een bondige samenvatting van de 13e eeuwse politieke problemen cf. L. Genicot, *Le „De Regno“ : spéculation ou réalisme*, in *Aquinas and Problems of His Time* (*Mediaevalia Lovaniensia* 1.5) Leuven/Den Haag 1976, 3-17 (een analyse van de *De regimine* van Thomas van Aquino).

nationalisme en absolutisme³. Het traktaat werd onmiddellijk een bestseller en bleef dit lange tijd. Blijkbaar had ook de leerling er wat aan. In het konflikt tussen kerk en staat ten tijde van paus Bonifatius VIII († 1303) stonden de koning van Frankrijk en de aartsbisschop van Bourges tegenover elkaar⁴. Zette de leerling al te konsekwent de theorie van de meester (*rex est semideus*) in de praktijk om, had hij zijn les toch verkeerd begrepen of was de meester van mening veranderd? Wat er ook van zij, Egidius nam de verdediging van Bonifatius VIII op zich en keerde zich tegen de koning, zoals blijkt uit zijn *De ecclesiastica potestate*⁵.

Ook al had de auteur zich bedacht, het sukses van de *De regimine* bleef verzekerd. De originele Latijnse versie kende zowel in handschrift als in druk een zeer grote verspreiding. In nagenoeg elke middeleeuwse bibliotheek was een manuscript beschikbaar⁶. Dit verklaart trouwens waarom er nog altijd geen moderne, kritische of pseudokritische editie voor handen is. De *editio princeps* (s.l.) dateert van 1473, de laatste complete uitgave van 1607 (Roma)⁷. Deze originele versie werd daarenboven meermaals vertaald en bewerkt. Wellicht mag de Latijnse bewerking, het *Compendium libri de regimine principum*, aan Egidius zelf toegeschreven worden⁸. Verder zijn er Franse, Italiaanse, Kastiliaanse, Katalaanse, Portugese, Duitse, Engelse, Zweedse en Hebreeuwse versies bekend⁹. Blijkbaar heeft het *Compendium* meer dan de *De regimine* zelf invloed uitgeoefend op de omzettingen in de volkstaal, hoewel

3. Voor de juridische en politieke achtergrond cf. R. Scholz, *Die Publizistik zur Zeit Philipps des Schönen und Bonifaz' VIII. Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Anschauungen des Mittelalters* (Kirchenrechtliche Abhandlungen 6-8) Stuttgart 1903 (repr. Amsterdam 1962), spec. dl. 1, 32-129; Th. J. Renna, *Royalist Political Thought in France, 1285-1305*, in *Dissert. Abstracts* 31 A (1970-71) 6504; M. Boulet-Sautel, *Jean de Blanot et la conception du pouvoir royal au temps de Louis IX*, in *Septième centenaire de la mort de Saint Louis. Actes des colloques de Royaumont et de Paris (21-27 mai 1970)*, Paris 1976, 57-68. Voor Egidius Romanus cf. W. Berges, *Die Fürstenspiegel*, 327-328; G. Santonastaso, *Il pensiero politico di Egidio Romano*, Firenze 1939 (= *Civiltà moderna* 11 (1939) 167-200); F. Merzbacher, *Die Rechts-, Staats- und Kirchengauffassung des Aegidius Romanus*, in *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 41 (1954) 88-97.

4. H. G. Walther, *Imperiales Königtum, Konziliarismus und Volkssouveränität. Studien zu den Grenzen des mittelalterlichen Souveränitätsgedanken*, München 1976, 125-135 en 135-158.

5. Aegidius Romanus, *De ecclesiastica potestate*, ed. R. Scholz, Weimar 1929, (repr. Aalen 1961), VIII-XIV.

6. G. Bruni, *Catalogo dei manoscritti Egidiani Romani*, in *Rivista di filosofia neo-scolastica* 22 (1930) 230-249 en 23 (1931) 410-441; Id., *Il „De regimine principum“ di Egidio Romano. Studio bibliografico*, in *Aevum* 6 (1932) 339-372; W. Berges, *Die Fürstenspiegel*, 320.

7. W. Berges, *Die Fürstenspiegel*, 320.

8. W. Berges, *Die Fürstenspiegel*, 320-321.

9. W. Berges, *Die Fürstenspiegel*, 321-328.

dit voor de Franse versie van Henri de Gauchi (ca 1282) betwist wordt¹⁰.

Het ligt voor de hand dat de *De regimine* ook in het middelnederlands werd omgezet en bewerkt. Reeds in 1897 vond A. Tille in het stadsarchief van Rees een fragment met de bewerkte middelnederduitse vertaling van l. 3 p. 2 c. 13 i.m. – 14 i.i., c. 15 – 16 i.m. Dit bifolium (ca 1400) fungeert als band rond een archiefstuk van 1578¹¹. Deze middelnederlandse versie staat evenwel niet alleen. Het konvolut *Gent, Rijksarchief, Sint-Pietersabdij, 1e r. 461* bevat een Vlaamse, waarschijnlijk een Oostvlaamse bewerking van de *De regimine* (f. 121^r-128^v).

Voor mediëvisten is deze Gentse bundel lang geen onbekende meer¹². De rijke en gevarieerde inhoud ervan werd bij herhaling bestudeerd en lag aan de basis van diverse tekstuitgaven¹³. Ondanks

10. W. Berges, *Die Fürstenspiegel*, 320-321; S. P. Molenaer, „*Li livres du gouvernement des rois*”. *A XIIIth Century French Version of Egidio Colonna's Treatise „De regimine principum”*, New York 1899 (repr. New York 1966).

11. A. Tille, *Eine mittelniederdeutsche Übersetzung des „Tractatus de regimine principum” von Egidius Romanus*, in *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 57 (1901) 484-497.

12. De studie van dit handschrift werd opnieuw ter hand genomen in het kader van het Leuvense project *Juridische handschriften in België vóór 1800* o.l.v. prof. G. Van Dievoet: cf. G. Van Dievoet en D. Van den Auweele, *Juridische handschriften in België vóór 1800. Een nieuw project*, in *Archief- en bibliotheekwezen in België* 47 (1976) 44-52. Onze bijzondere dank gaat naar prof. G. Van Dievoet, dr J. Monballyu, mr J. Dauwe, prof. R. Lievens, allen van de KU.Leuven, en dr J. Deschamps (KB.Brussel), die ons bij de uitwerking van deze bijdrage behulpzaam zijn geweest.

13. *Leenrechten van Vlaanderen* (f. 39^r-40^r, 119^r-120^r: laatste item; f. 107^r-114^r: fragment van de korte versie): J.-F. Willems, *Oud formulier van Vlaemsche rechtspleeging omtrent het jaer 1300*, in *Belgisch Museum* 1 (1837) 40-77; *Coutumes de la seigneurie de Saint-Pierre-lez-Gand*, ed. D. Berten (*Publications de la Commission royale des anciennes lois et ordonnances de Belgique. Coutumes du pays et comté de Flandre. Quartier de Gand* 10) Bruxelles 1905, 351-365; E. I. Strubbe, *De „Leenrechten van Vlaanderen”*, in *Handelingen van het achttiende Vlaamse filologencongres*, s.l. s.d., 57-58. Onlangs kocht de KB. te Brussel een exemplaar van de *Leenrechten van Vlaanderen* (hs. IV 1060): J. D[eschamps], *Traktaat over het leenrecht van het graafschap Vlaanderen*, in *Bulletin K.B.*, 20 (1976) 92-93. – *Jurisdicdien van Vlaendren* van Jan vanden Berghe (f. 145^v-169^v): D. Berten, *Un document de vieux droit coutumier flamand*, in *Bulletin de la Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de Belgique* 9 (1909) 5-37; E. I. Strubbe, *Jean van den Berghe, écrivain et juriste flamand* (13...-1439), in *Ibid.* 12 (1926) 174-201 (= *De luister van het oude recht. Verzamelde rechtshistorische studies* (Publikaties van de Faculteit der rechtsgeleerdheid 5) Brussel 1973, 387-406). – *Dietsche doctrinale* van Jan Deckers (f. 133^v-135^r: fragment): Ph. Blommaert, *Oudvlaemsche gedichten der XIIe, XIIIe en XIVE eeuwen* 2, Gent 1841, 65-68 vv. 1-259 (vv. 1-167 = vv. 3501-3665 uit W. J. A. Jonckbloet, *Die „Dietsche doctrinale”*. *Leerdicht van den jare 1345 toegekend aan Jan Deckers, clerck der stad Antwerpen*, 's Gravenhage 1842, 205-213, aan wie het Gentse fragment niet bekend was). De vv. 168-259 uit de editie Blommaert komen niet uit het *Dietsche doctrinale* en wachten op identifikatie. – Een aantal teksten uit het hs. werden nog niet bestudeerd, nl. een kort traktaat over het onderscheid tussen roerende en onroerende goederen in het Kortrijkse

dit intensief onderzoek bevat het handschrift nog enkele interessante teksten, die de belangstelling van de vorsers niet hebben gewekt of – wat waarschijnlijker lijkt – aan hun aandacht ontsnapt zijn, zoals o.m. deze Vlaamse vorstenspiegel, die weliswaar noch volledig noch origineel is, maar toch als een relevant specimen van de kwantitatief vrij beperkte middelnederlandse staatsrechtelijke literatuur kan beschouwd worden¹⁴.

De 8 (f. 121^r-128^v) papieren (Briquet 376) folia (286 × 216 mm.) behoren tot het 18e katern (f. 120-135 = 1 VIII) van de band. De afschrijving (200 × 136 mm.) is in inkt uitgevoerd. De tekst kadert niet precies in de afschrijving. De sobere in inkt uitgevoerde versiering blijft beperkt tot het bladwerk bij de initiaal *D* (f. 121^r), de opvulling en het bladwerk bij de lombard *D* (f. 121^v) en het openwerken van de lombard *A* (f. 123^v). Het schrift kan getypeerd als gotisch boekschrift (*littera cursiva currens*) van omstreeks 1450¹⁵. Deze datering wordt door het watermerk geconfirmeerd (Rijsel, 1438).

Zoals het fragment uit Rees hoort ook het Gentse traktaat thuis in l. 3 p. 2 van de *De regimine*, waarin Egidius uiteenzet hoe de staat in vreedstijd moet bestuurd worden¹⁶. De middelnederduitse versie volgt de Franse versie van Henri de Gauchi op de voet¹⁷. De Vlaamse bewerking daarentegen sluit noch formeel noch materieel direct aan bij de Latijnse teksten of hun Franse bewerkingen. De Vlaamse vertaler-bewerker stelt zich zelfstandig op tegenover zijn basistekst en levert oorspronkelijk werk. Daarom is het waarschijnlijk dat deze versie, zoals ze in afschrift in het Gentse handschrift bewaard bleef, een afgerond geheel vormt, dat op zichzelf volledig is hoewel het uiteraard maar op een fractie

leenrecht (f. 120^v-121^r), waarvan dr J. Monballyu een uitgave voorbereidt; een tweetal door N. De Pauw, *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten*. 2. *Wereldlijke gedichten* (Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde 3e r. 8) Gent 1903, 453-524, spec. 457, niet uitgegeven profetieën (f. 128^v-131^r): *Io Jobannes Amisins dicke dese naervolghende propheesye uten latine int jaer M.CC.LXXXVJ. den XIJsten dach van meye*, (f. 131^r-132^r): *Hier naervollecht de sentencie meester Arnouts van Wulven, gbeheeten van Hollant. een Pronosticate eener astronomique* (f. 132^v); enkele geneeskundige recepten (f. 135^v-136^v).

14. Men denke aan werken als *Des Conincx Summe* (cf. *Somme li Roy*), het *Cancelierboek* (cf. *De conscientia*) of zelfs Maerlant's *Heimelijckheid der heimelijckheden* (cf. *Secretum secretorum*), die eerder thuishoren in het *De vitiis et virtutibus*-genre dan in de eigenlijke staatsrechtelijke literatuur. Sommige passages uit Jan Matthijssen's *Rechtsboek van Den Briel* zijn in dit verband relevanter.

15. Voor de nomenklatuur cf. J. P. Gumbert, *Iets over laatmiddeleeuwse schrifttypen, over hun onderscheiding en hun benamingen*, in *Archief- en bibliotheekwezen in België* 46 (1975) 273-282.

16. Aegidius Romanus, *De regimine principum*, Roma 1607 (rep. Aalen 1967), 451: „Secunda pars tertii libri de regimine principum in qua tractatur quomodo regenda est civitas aut regnum tempore pacis”.

17. W. Berges, *Die Fürstenspiegel*, 325.

van de *De regimine* betrekking heeft. Deze Vlaamse vorstenspiegel is m.a.w. waarschijnlijk geen uittreksel uit één of andere niet bewaarde complete Vlaamse versie van de *De regimine*.

De Vlaamse bewerking is als volgt opgebouwd :

1. Titel ;
2. Inleiding : cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 36 ;
3. Wat de (goede) vorst moet doen om in zijn land de vrede te bewaren : cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 15 en c. 9 ;
4. Het verschil tussen de goede vorst en de tiran : cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 6 ;
5. De kenmerken van de tiran : cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 10 en c. 9 ;
6. De noodzakelijke ondergang van de tiran : cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 11 en c. 13 ;
7. De wet : aard, wijziging en toepassing : cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 31 en c. 22 ;
8. De plichten van de rechters en de wethouders : cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 23 ;
9. De bestraffing van de rechters en de wethouders ;
10. Het recht : cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 30 ;
11. De plichten van de goede vorst ;
12. De plichten van de baljuws ;
13. De plichten van de rechters en de wethouders ;
14. De plichten van de advocaten en de taalmannen ;
15. De plichten van de getuigen ;
16. De plichten van de onderdanen : cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 34 ;
17. De bestraffing van de onderdanen : cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 34 ;
18. De rechten van de vorst ;
19. De billijke repartitie van de belastingen.

Opvallend hierbij is dat deze bewerking noch wat de volgorde van de hoofdstukken noch wat de volgorde van de items binnen een hoofdstuk betreft enige structurele verwantschap vertoont met de Latijnse en Franse teksten¹⁸. Anderzijds toont tekstvergelijking aan dat de Vlaamse versie voor sommige passages dichter aansluit bij de Franse versie, op andere plaatsen nauwkeuriger de Latijnse tekst volgt. In elk geval brengt de Vlaamse versie een eigen interpretatie van de *De regimine*. De uiterst gekondenseerde vorm, waarin deze bewerking gegoten is, veronderstelt de toepassing van de *abbreviatio*-techniek met alle problemen van selectie en aksentuering die hiermee verband hou-

18. Zo is hoofdstuk 1 van de Vlaamse versie een bewerkte kompositie van de *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 15 en l. 3 p. 2 c. 9 met in volgorde c. 15 § 1, § 4-7, § 2, § 10 en c. 9 § 1-3, § 6-10. Voor verdere precisering en andere voorbeelden cf. het bronnenapparaat van de editie.

den. Ook Henri de Gauchi maakt van deze techniek gebruik, zij het in mindere mate. Het is niet zonder belang vast te stellen dat de Vlaamse en de Franse versie precies in de toepassing van deze techniek een andere richting uitgaan. Om dit duidelijk aan te tonen zouden de Latijnse, de Franse en de Vlaamse teksten naast elkaar moeten afgedrukt worden, wat binnen het bestek van deze bijdrage niet mogelijk is¹⁹. Tenslotte dient erop gewezen dat voor sommige passages uit de Vlaamse versie geen preciese parallelteksten konden gevonden worden, noch in de *De regimine* noch elders²⁰. Het is niet uitgesloten, zelfs waarschijnlijk dat de auteur-vertaler nog andere bronnen dan de *De regimine* heeft gebruikt. Materieel kan men deze tekstgedeelten bij tal van filosofische en juridische traktaaten laten aansluiten. Een nauwkeurig afgelijnde formele afhankelijkheid kon evenwel niet worden vastgesteld. Wellicht kan deze uitgave er toe bijdragen dit aspect verder te onderzoeken. In elk geval onderlijnen deze vaststellingen de oorspronkelijke aanpak van de Vlaamse auteur-vertaler.

Wie deze man is, waar en wanneer hij schreef, blijft een open vraag. Toch is enige precisering niet uitgesloten. Vooreerst de datering. De uiterste *termini* worden uiteraard bepaald door het ontstaan van de *De regimine* zelf en de overlevering van de Vlaamse versie in het Gentse handschrift. Dit geeft als *terminus postquam* ca 1277-79 en als *terminus antequam* ca 1450. Daar het enerzijds duidelijk is dat de Vlaamse versie in afschrift bewaard is en anderzijds de taalkundige karakteristieken niet toelaten de tekst vóór 1350 te plaatsen, lijkt een datering einde 14e-begin 15e eeuw een verdedigbare optie²¹. Over het milieu kan weinig twijfel bestaan. Het dialect is Vlaams en waarschijnlijk Oostvlaams getint²². De tekst wordt bewaard in een konvolut van de Gentse Sint-

19. Eén voorbeeld: *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 9 § 8: „Octavo decet verum Regem (ut ait Philosophus) sapientes et bonos, etiam extraneos adeo honorare, ut putetur non sic honoratos esse a civibus propriis, si inter ipsos existerent, quod tyranni non faciunt: nam sapientes et bonos, ut infra patebit, non honorant, sed perimunt”; Henri de Gauchi, l. 3 p. 2 § 8: „La .VIII. chose si est, que les rois et les princes doivent hennouer les bons et les sages de lor reaueme. Mes cen ne font pas les tyrantz, ainz les deshennourent les bons et les sages cen qu'il puent”; Vlaamse versie 1.13: „Tertienste es dat hij de vremde altoes eere, zo zullen zij zijne eere ende zine duecht altoes vertellen voert”.

20. Dit is het geval voor 9, 11-15, 18-19.

21. Dat het hier wel degelijk om een afschrift gaat blijkt uit het handschrift zelf, waarin diverse andere teksten door dezelfde hand gekopieerd werden, en uit enkele kopieerfouten, o.m.: 8.6 (f. 124^v) volgt op 8.4, 8.5 werd blijkbaar vergeten; 5.4 (f. 123^v) *bewert* i.p.v. *verwert*.

22. Wij danken prof. R. Lievens (KU. Leuven) die ons wees op enkele taalkundige karakteristieken van het traktaat, o.m. op de *ou*-vormen, die eerder zelden door *au*-vormen afgewisseld worden, op het gebruik van Franse woorden en in verband met de datering op het gebruik van enkele specifieke termen.

Pietersabdij. De hypotese dat de Vlaamse versie in deze abdij tot stand kwam, waar men zeker over een exemplaar van de *De regimine* moet beschikt hebben, ligt voor de hand. De auteurvertaler blijft anoniem maar dient in eerste instantie tussen de monniken van Sint-Pieters zelf gezocht te worden.

Leuven, 18.4.1977.

BIJLAGE

Gent, Rijksarchief, Sint-Pietersabdij, 1e r. 461, f. 121^r-128^v.

- 121^r 1 [1] Dit es ghenomen hutten boucken der philosophijen,
die trecht ende tregymment leeren ende wijsen
den keyzers, den coninghen, den printchen ende
den lantsheeren van kerstinhede, hoe zij hem ende
5 haer volc regieren zullen met gherechticheden,
bider wet ende biden goeden usagyen vanden ghemeenen lande.
- [2] Allen printchen ende allen lantsheeren bethaemt wel ende
zijn oec sculdich haer volc hem te doen minnene, ende oec
consienselic ghemint zal een heere zijn van zijnen ondersaten,
10 es hij ontfaermich, liberael ende goedertiere jeghen elken
na zinen staet, ende sedt hij hem in avontueren omme hem ende
omme zijn volc te beschermene van onrechte ende te behoudene
in rechte ende jn paeyse, ende mint hij de wetten ende heert,
ende scuwet hij die quade daer hij mach. Ontsien zal hij zijn,
15 es hij gherechtich, ende puniert hij de quade ende spaert hij no vrient
noch maech ; ende en laet hij om miede noch om goet hij en zij
gherechtich, noch omme niemene hij en doet zinen bailliu onder-
[soucken
ende de quade neerendstelike corrigeren ; so salmenne ontsien
ende niemene en zal hopen te ontgane zijne correctien.
- 20 [3] De phylosophen bescriven ons XV. pointe, die elc printche houden
moet, zal hij hem ende zijn lant behouden in paeyse ende in rusten.
- 121^v [3.1] Deerste es dat hij hem niet gherne late verbreken van cleenen
dinghen, die metten rechte zouden zijn.
- [3.2] Dander es dat hij ne gheen veeten en late ghedueren onder zijne
[moghende
25 lieden onversoent, no manslacht noch ghevecht no ander quaethede
onghepuniert.
- [3.3] Terde point es dat hij merke ende doe voorsien hoe zij hem
dienen, die hij heeft te dienste ghesedt ende upgetrocken ;
zijn zij goet ende ghetrauwe, doe hem voort goet ende heere,
30 ende zijn zij onghetrauwe ende verwaent, condampnerse
jn tijds.

- [3.4] Tvierde es dat hij eerstwaerven niemene en sette te groeter officien, hij en kennene goet ende ghetrauwe.
- 35 [3.5] Tfiijfde es dat hij niet en zij te roukeloes, maer neerendstich om zijn lant jn paeysel ende jn rusten te houdene, ende negheen dinc sonder goeden raet af te gane.
- [3.6] Tseste es dat hij zijn volc, zijn vriende ende zijne maghen met zinen onrechte niet en verwerke, die hem zijn lant ende zijn recht souden helpen houden.
- 40 [3.7] Tsevenste es dat hij hebbe ghedinkenesse met gheschriften ofte andersins hoe zijn voorders ende andre lieden haer goet, haer lant verloren ofte behouden hebben.
- [3.8] Dat achtste es dat hij tgoet van zijnre heerscepyen heerlic verdoet, ende niet onheerlic noch lachterlic en bestede an de quade.
- 45 [3.9] Dat neghenste es dat hij de wette ende de cueren van zynen lande behoede, ende niet en late verkeerren zonder ghemeene nudscap van zynen lande, maer eere ende werde die ghene diese behouden willen.
- f. 122^r [3.10] Dat tienste es dat hij hem niet en houde te mindere, want men wertter onweert mede ende onghelacht, maer houde hem jn wandelinghen, ende jn al zijn lant doe heerlic ende tamelijc na zynen staet.
- 50 [3.11] Dat ellefste point es dat hij zij ghetempert ende ghemaniert in ate ende in dranken, ende in al zijn doen niet ghulsich no vrec nochte te luxurryeus no te onghetempert.
- [3.12] Dat twalefste es dat hij hem ende zijn gheselschap beware tamelic ende wel van casteelen, van paerden ende van wapenen, ende van al dat hem behouven mach na zinen staet, ofte men hem bestrijden wilde dat hij metten rechte een betre procuruer heeten mach omme der ghemeender nudscap zijns volcx, dan een vrec tiran die souckende es sijn bate ende ghemac.
- 60 [3.13] Tertienste es dat hij de vremde altoes eere, zo zullen zij zijne eere ende zine duecht altoes vertellen voort.
- 65 [3.14] Tveertienste es dat hij zijn lantschap meere daer hij mach metten rechte ende met eeren, omme zijn recht ende zijn lant te bet der mede te behoudene.
- [3.15] Tvijftienste ende dleste point es dat elc goed printche es sculdich kerken ende priesters ende clerken te bescermene, te minnene ende te eerne na zine macht omme gode ende omme zine eere; zo zal al zijn volc hopen te bet te vaerne ende hem wel jonnen omme zijne duecht; dus mach elc goet heere zijn lant regieren met eeren ende oec behouden.
- 70
- f. 122^v [4] Tghescil tusschen den goeden, gherechtighen printche ende den quaden tiran, ondersceeden jnde naervolghende pointen.
- 75 [4.1] Deerste es dat de goede printche altoes beghert ende staet naer

de ghemeene nudscap van zijnen lande ; die tiran staet altoes daer hij mach naer zijne proye ende naer zijn beiach.

80 [4.2] Dander es dat die goede heere altoes staet naer die eere van gode ende naer zijnen lof ; die tiran staet meest naer zijne ghenouchte ende naer zijn ghemac.

[4.3] Dat derde es dat de goede printche altoes pleecht der duecht ende der milteyt ; ende die tiran staet altoes naer den

85 scad te gaderne.

[4.4] De vierde differencie es dat elc die gherechtich printche es beghert altoes met hem, te zijnen dienste ende te zijnen rade, zijne goede liede van zinen lande, diet goet, eere ende lijf niet hebben te behoudene ende te verliesene ; die

90 tiran beghert altoes de vremde lieden, die zijne trecken niet an en gaen, ende omme dat zijne lieden zijnen raet ende zijne quaetheyt te min weten zouden.

[5] De filosofhen bescriven ons XIJ tirantsche

teekene daer die tiran mede tiranniseret in zijn lant.

95 [5.1] Deerste es dat hij zijne moghende, rijke lieden veronwerdt ende scuwet.

[5.2] Dander es dat hij de goede wettichghe lieden achtert ende versmaedt, etc.

123^r [5.3] Dat derde es dat hij de vroede te zijnen rade niet en neemt
100 noch niet en beghert, want hij ducht begrepen te zijne vanden goeden vroeden.

[5.4] Dat vierde es dat hij altoes bewert^a daer hij mach vergaderinghe vanden goeden ende moghenden, want hij ducht dat zij alyanche ende kennesse maken mochten omme quaetheyt te verwerne.

5 [5.5] Tvijsste es dat hij over al heeft zijne spiereres omme te wetene wie zij zijn, die hem setten jeghen hem, ende waer hij zijn proeye ghecrijghen mach.

10 [5.6] Tseste es dat hem niet en rouct wat veeten ofte wat onpaeyse dat zijn tusschen zijnen moghenden lieden, omme dat ziere mede onledich zouden zijn.

[5.7] Die sevenste treke es dat hij altoes zijn ghemeen volc taelgyet ende arem maect ende weec.

15 [5.8] Tachtste es dat hij altoes hem doet metter eenre partien over deen zijde, omme dattene dandere partie zoude vleeuwen ende mieden ; dus heeft hijse beede te hemwaerts.

[5.9] Dat neghenste es dat hij de valsche, moghende quade aen hem trect met zijnen goede, dat hij bij rechte verdoen zoude metten goeden omme ghemeene nudscap van zijnen lande.

20 [5.10] Tienste es dat hij lettelt miendt up die cueren ende up die wetten van zinen lande, ende wiese hout mach hij zijne quaetheyt ver-
[voorderen.

123^v [5.11] Dat ellefste es dat hij lettelt rouct wien men veronrecht ende

wat yemende deert, mach hij zijn goet ghemeeren ende
zijn ghemac ghecrijghen.

25 [5.12] Twalefste es dat hij hem toecht goddelic ende goet voor
al tvolc in zijne woorden ende in zijn ghelaet, maer jn
zijne ghewerken es hij ongherechtig ende quaet.

[6] Dusdanighe tiranne varen gherne qualike
ende sterven omme IIJ zaken, dat zijn dese.

30 [6.1] Deerste es omme dat alle quaetheyt corumpert ende te nieute
gaet, also als zij zullen.

[6.2] Dander es omme dat zij van gode ververdert werden als
lucifer was haer heere, ende oec vanden lieden vervloucken.

35 [6.3] De derde zake es omme datse alle lieden, beede goede ende
quade, haten ende vernederen als hij connen ende durven ;
dus moeten zij te nieuten gaen ende sterven quader doot,
dies in tijds niet af staen noch laten willen.

[7.1] Alle ghesedtte wette zijn ghesedt ende gheordinert te
40 houdene omme die quade der mede te corrigierne ende
te punierne, als zij gode ende de duecht laten willen,
ende omme de goede thare der mede te behoudene met paeys
ende met zalicheden te besittene.

[7.2] Es oec dat zake dat eenighe wet es ghesedt, die onmueghelic
45 es den volke te draghene naer den tijt, naer de usagie ende
naer de zeden vanden lande, die en es niet nuttelic, maer
ongheordinert, onnutte ende valsche ; ende dese wet es de
f. 124^r hover heere sculdich te beterne ende te vuldoene.

[7.3] Ende es zo gherechtich naer der natueren wet, ende es zo
50 orbuerlic den volcke, zo esse den heere sculdich te houdene
ende den volcke wel te doen houdene.

[7.4] Elc lantsheere, die wet heeft te behoedene ende te settene, es
sculdich te settene jugierers ende wethouders, die goet zijn
van consiencien ende oemoedich, ende die vonnessen gheven
naer de auctoriteit ende naer de gherechte maninghe van
55 haren maenre, ende de ghene die vroet zijn van wette, ende
deghene die verwerrende zaken connen te rechte setten ende
besceeden, ende de ghene die gherechtich zijn, die omme huere
no omme miede noch omme ne gheen dinc valsche vonnesse
en souden willen wijsen, ende de ghene die de lantseden
60 kennen ende bewandelt zijn van weerliken rechten^b, want wethouders
zijn sculdich te zijne als eene regule tusschen tween zaken
ende tween partijen.

[7.5] Es oec dat zake dat zij omme huere ofte omme miede, of omme
65 minne of omme nijt, ofte omme eeneghe zaken metter
eenre partijen helden jeghen trecht, ende vanden rechte
sceeden, ende den rechte niet en helpen, eyst met delaeys
te makene, eyst met ongherechtighen paeys te makene, eyst

met groeten costen buten redenen te doene of met ghedreeghe,
zo zijn zij ongherecytich ende quaet.

- 70 [7.6] Es oec dat zake dat zij niet en volghen der wet ende den
goeden usagien vanden lande, of dat zij af gaen buten
redenen en boven der maninghen die zij hebben ontfanen, ofte
dat zij oec niet wel en hebben gheonderzondert de zaken, de
75 ghewerken ende de woorde vanden partijen, zo wisen zij
dan ongherechtich vonnesse, zot, valsch ende quaet.

- 124^r [8] De philosophen bescriuen ons .X. pointen, die
elc jugiererre ende elc gouvernerrre van zijns even-
kerstins live ofte van zijnder eeren ofte van zijnen goede
80 zijn sculdich te hebbene altoes voor hoeghen vander
herten, ende de mesdadeghen meer ghenadich ende
sachte te zijne dan al ute gherechtich ende fel, ofte
god onse heere zal hemlieden meten met der
zelder maten daer zij haren evenkerstijn mede meten.
- [8.1] Deerste point es dat hij merken moet dat de meinschelike
85 natuere harde broesch es ende harde cranc, ende meer ter
quaetheyt ghereet dan ter duecht, ende dat zo wel roupen
mach altoes omme ghenadichede voor den groeten doure, dies
wij alle daghelicx te doene hebben.
- [8.2] Dander es dat hij zijn jugement gheve biden overheere, die
90 de wet draecht ; alst te doene es de heere mach ghenadichede
doen in de maninghe ende in anderen manieren.
- [8.3] Terde es dat hij merke dat die wette meer ghesedt zijn omme
de mesdaghes te bewaerne ende te bevreesene ende te bedwinghene,
de quaethede te latene ende de duecht te doene, dan de
95 lieden et doemmenen ende te schendene.
- [8.4] Tvierde es datmen besie ofte de mesdadeghe heeft gheweest
voormaels van goeden ghewerken.
- [8.6] Dat seste point es datmen besye ofte de mesdadeghe yet langhe
de mesdaet gheploghen heeft of yet vele ghedaen.
- 100 [8.7] Tsevenste point es dat men besye of men den mesdadeghen
sculdich ware te bescuddene vanden quade dat hij ghedaen hadde.
- 125^r [8.8] Tachtste es datmen besye of de mesdadeghe ghedoeghsaem
es in zijn penitencie.
- [8.9] Dat neghenste point es datmen besye of de mesdadeghe
5 voormaels heeft gheweest paysviel, ghetrauwe ende goets aerts
ende gherechtich.
- [8.10] Tienste point es dat de jugierers ende de wethouders
10 sculdich zijn te besiene of die mesdadeghe ne gheene
diffusie noch faute en souct, dat hij vriendelic doeghen
wille haer ghenadich vonnesse dat zij wijsen zullen.
- [9.1] Die dusdanighen lieden gheene ghenadichede en dade naer
hare mesdaet ende naer haren staet, dat ware jeghen gode,
jeghen recht redene ende jeghen wet, want honden, liebaerden

- ende de stomme beesten, die zonder redene ende zin zijn,
 15 doen den oemoedeghen ghenade.
 [9.2] Maer die ghene die ghewerken hebben ghedaen, die contrarye
 zijn den vorseiden pointen, ende die te openbaer zijn, ende daer de
 wet ende vryhede te zeere mede zoude zijn ghecorumpert,
 20 dien mach men corrigieren ende punieren naer de wet ende
 naer de usagie van dien, met compassyen van herten zonder
 miede, sonder nijt, met onderscheedicheden naer haren staet
 ende naer hare mesdaet, allen anderen quaden jn exempele,
 ende daer bij te castyene, ende omme die goede jn paeyse
 te houdene, ende omme die heere der gherechticheyt gods.
 25 [9.3] So wye dat omme miede ofte om nijt ofte om yemens hulde
 andersins doomd zinen evenkerstijn, dien zal god domen
 na dat zelve vonnesse, dat hijne ghedomd heeft; ende
 dat en es gheene justicie, maer het es roef ende moort.

- f. 125^v [10] Dat de wet vander natueren ende de ghesedtte wet
 30 gheordinert zijn ende ghesedt zijn te houdene jn kerstijnhede,
 dat es om mijn zaken ende om mijn nudscap.
 [10.1] Deerste es dat der ewangelyen wet ghesedt es te houdene
 metten anderen twee, dat es om dat moghelijc ware
 ghedoeghen, dat een printche ghedoeghen mochte alrande
 35 quaethede ende die niet punieren en dede jn zijn lantscip.
 [10.2] Tander es dat de bedectte quaethede zoude bliven altoes
 onghecorrigeert ende zonder raet ofte besceedeliken wille,
 dies af te stane.
 [10.3] Dat derde es dat die ghesedtte wet wijst een vonnesse over
 40 recht, ende in een ander lant wijstmen tselve onrecht;
 dus discorderen dese wetten.
 [10.4] Tvierde point es omme dat der natueren wet niet ghenouch
 en es omme daer mede te ghecrijghene dat hoeghe rijke, dat
 groete goet dat boven natueren gaet, met moedt laten ende
 45 doen jeghen der natueren wille, ende dat oec jeghen die
 ghesette wet zomwile gaet.
 [10.5] Daer omme es de wet der ewangelyen ghesedt de bedectte
 quaethede te corrigierne ende te verbiedene, ende de natuere
 wet ende de ghesedtte wet besceeden te doene ende te latene
 50 zonder discoort met eenen ghemeenen rade der ewangelyen.
 [11.1] Raet ende ghebod der ewangelyen es dat alle printchen,
 die volc hebben te regierne, zijn sculdich haren ondersaten
 te wederkeerne alle de tailgen, alle de dienste, die niet
 ghesedt en zijn voormaels bijden heere ende wet te ghevene,
 55 daer sijse ontfaen hebben of laten ontfaen ofte doen ontfaen
 yemene van haren weggen.
 [11.2] So wat printchen, die orloghen ofte reysen doet, of wijghe
 movert met zijnen onrechte, daert hijt weet ofte weten
 mochte, es sculdich te wederkeerne alle de scaden, die
- f. 126^r

60 hij ende zijn volc zijnre weder partijen ghedaen hebben, ende
de scade van zijns sellefs liede, zij van goede, van eeren
of van live ; es oec dat zake dat die ondersaten zeker zijn
dadt haer heere tonrechte heeft, zo en zijn zij hem niet sculdich
65 onderdanich te zijne, want al onrecht verbiedt elken meinsche,
ende helpen zij hem hier boven zo dat zij yemende scade
doen, die zijn zij zelve sculdich weder te keerne, maer
en keerse haren heere niet.

[11.3] Zo wat printche, die baillius ofte wethouders sedt, ende
die can tiranniseren, of yemene van zijnen weghe, onder
70 zijne ondersaten, daert hijt weet ofte weten mochte,
al die scade die zij doen es hij hemlieden^d sculdich
te keerne ofte te doen keerne ende up te rechtene.

[11.4] So wat heere, die heerscepie hout, en mach niemene gheene
75 huere no miede gheven omme gherecht vonnesse te hebbene
onder hem ofte onrechtichede achter te latene, want daer
omme zijn hem gheorlooft te boetene ander renten, ander goet,
ende de werdde van zijnre heerscepyen ghegheven, ende
correctie ende tgehod over tvolc ; ende neemt hij boven dat
vorseit es, dat es hij sculdich weder te keerne ende jeghen den
80 hoverheere te boetene, maer sentmen hem hovesschede sonder
besprec ende niet vander partyen handen, omme dmestrauwen ;
die ghifte moghen zij houden, maer qualinc ghenouch zij
en verdiendens jn anderen manieren, etc.

126^v [11.5] Elc heere es sculdich zijne ondersaten te behoedene ende te
85 wachene van onnutten ende onrechten daer hij mach,
van dien dat hem toebehoert ende daer hijt weet ofte weten
mochte ; also een meester van vsyken ofte van erssaterien es
sculdich zijne zieken te cuererne, die hij onderstaen heeft,
ende te hoedene naer zijn macht van allen ongaussen dinghen,
90 ende ter ghesontheden te bringhene ende te helpene.

[12.1] Baillius ende officijers, die hare ghenoomde somme van goede
over haren dienst hebben, en moghen gheene ghiften nemen
van ne gheenre partyen omme gherechtichede te hebbene voor
hemlieden ; ende van dien dat haren dienste toebehoert ende
95 nemen sijse, die moeten zij bij rechte weder keeren, etc.

[12.2] Een bailliu, die yemende quaethede laet doen omme miede
ofte omme vrientscap, zonder orlof van zijnen heere, die
moet hij zijnen heere weder keeren ende beteren ; es oec
dat sake dat eenich bailliu den mesdadeghen laedt te punierne
100 om miede ofte om vrientscap, daer hij de waerheyt af weet,
eyst van dieften, eyst van roeve, eyst van tenserne, eyst van
vechtene ofte van anderen quaetheden jn zijne bailgie,
al de scade, die de mesdadeghe doet zijnen lieden, die es
hij hemlieden sculdich te keerne ende up te rechtene ofte
5 den mesdadeghen te doen keerne, ende voort jnt ghelijke zijnen
heere van dat de mesdadeghe mesdede jeghen hem.

[12.3] Een bailliu, die de ondersaten up tijt dat zij mesdaen moghen hebben puniert, ende zij niet mesdaen en hebben mochten zij ghecrijghen wet ende vonnesse, dat es hij sculdich weder te keerne den ondersaten ofte te doen keerne den heere diet hadde.

f. 127^r [13.1] Jugierers ende wethouders, jn wat manieren dat zij zijn, die wetende wijsen valsch vonnesse om miede ofte omme minne ofte om hatie ofte omme eeneghe andere zaken, dat moeten zij weder keeren ofte doen keeren al de scade diede weder partie daer af ontfaen heeft.

[13.2] Es oec dat zake dat zij ghiften nemen omme gherechtichede te doene, ofte te wijsene omme yemende mede jn te bringhene, dat moeten zij weder keeren, uutghedaen dat zij bij rechte ende usagien hebben moghen.

[13.3] Es oec dat zake dat zij valsch vonnesse gheven bij harer dulheden ofte bij harer rouckeloesheden, zonder vroeden raet, ende daer partien scade af comt, die scade zijn zij sculdich te gheldene ende up te rechtene, want het staet hemlieden te wetene ende te bezinnene.

[13.4] Wijsen zij oec quaet vonnesse bij vroeden rade, zo moeten die raetghevers bij rechte ghelden al de scade diere af comt; ende es oec dat zake dat de wethouders gheen vonnesse gheven willen van zaken daer zij wel vroet af zijn, zonder te hebbene wettelike nootzake, al de scade die daer af comt die zijn zij sculdich te gheldene.

[13.5] Wethouders moghen heessen haren cost ofte hare ghesedtte ghelt als zij dinghen buten haren daghen; maer waren zij buten gheghaen omme raet ende zij niet anders en daden, daer af en zouden zij niet hebben, want zij hebbet omme hare leene ofte ander recht dat zij haren heere helpen moeten zijn lant houden jn paeysse ende jn rusten.

[14] Elc advocaet ofte taelman es sculdich te houdene vijf pointe, etc.

f. 127^v 40 [14.1] Deerste es dat hij niet en mach zijn wijsere ofte accessuer ofte vooght jn de zake daer hij af dinghen moet ofte toghen wille, noch hij en mach oec niet verwaten zijn.

45 [14.2] Tander es dat hij ne gheene valssche zaken zal onderstaen, daer hij de waerheyt af weten mach, ende als hijse weet zo slaecxse daer hij mach.

[14.3] Dat derde es dat hij ne gheene valssche jnstrumente huerbuere, no valsche orconden noch valssche treken voort en sette, noch gheene refugen zouke buten rechte omme der weder partien daer met te bezwaerne buten rechte.

50 [14.4] Dat vierde es dat hij zij ghetrauwe den ghenen daer hij voren toocht ende niet roukeloes nochte eenvoudich jn zijne dulhede.

[14.5] Tvijfste es dat hij niet en neme te groeten solarijs, maer neemse

naer den usagen vanden lande ende naer den aerbeyt vander zaken
 ende naer den staet der persoon : den aveloesen es hij sculdich
 55 te doene aelmoessene van zijnre consten, ende wilde hij hem
 oec niet helpen omme gode, ende die aveloese verlore zijne zake
 omme dat hij hem niet helpen wilde, zo waer hij zake van al
 dien verliese ende van al diere scaden.

[14.6] Ware oec dat zake dat de taelman met wetenden wille quaet zeide,
 60 ofte rouckeloes jn zijn bespreken ware of eenvoudich jn zijn dulhede,
 ofte dat hij hem zeer beroumt hadde ofte belooft hadde de zake te
 doen winnene, zo ware hij sculdich zijnre partijen coste te gheldene
 ende al dat zij verloren, midts zijnre dulheden ende zijnen roume.

[15.1] Orconden ne zijn niemende sculdich te voeren te segghene haer
 65 [orconscip,
 ende zij moeten zijn wetwerdich, niet verwaten noch onwetwerdich
 gheprouft, ende al de meeste gherechte waerheyt zegghende, die zij
 gheweten moghen van dien datmen aen hem draecgt, omme de heere
 der gherechticheyt gods, ende omme haren evenkerstijn tsine mede
 te behoudene ende anders nieuwers omme, ende nemen zij anders
 70 yet dan cost vanden ghenen diese roupt omme gherecheyt^e
 te zegghene, dat moeten zij bij rechte weder keeren.

128^r [15.2] Ware oec dat zake dat yement zijnen evenkerstijn tsijne liete verliesen
 omme dat hij de waerheyt niet orconden wilde, die mesdade harde
 zwaerlic, ofte hijne hadder goede redene toe.

75 [15.3] Orconden die valscheyt orconden daer zijt gheweten moghen,
 zijn sculdich weder te keerne ende te gheldene den ghenen
 diet verliest al die scade diere af comt, eyst om vrientscap of
 om huere of om hatye of om vreesse ofte omme eenighe andre zaken.

[16] Omme IJ nutscepen zijn de ondersaten sculdich te zijne
 80 haren gherechten heere onderdanich, ende de cuere ende
 wet ende die goede usagen vanden lande te minnene
 ende te behoudene.

[16.1] Deerste es omme de duecht ende omme de goede ghewerken
 diemen doet jn een lant dat jn paeyse ende in rusten staet.

85 [16.2] Dander nutschap es omme die heere ende omme die zalicheyt, die
 haer heere ende zij liede van gode ende vanden goeden lieden
 [ontfaen hebben.

[16.3] Terde es omme den paeyse ende omme de vervulthede vanden
 herdschen goede, die tvolc vanden lande^f te bet ende te meer hebben
 jn tijde van paeyse dan in tijden van onwettelicheden, van
 90 orloghen, van onpaeyse ende van onrusten.

[17] Ondersaten die haren gherechten heere niet en gheven ofte doen
 dat zij sculdich zijn te doene, dat moeten zij hem bij rechte
 keeren ; ende moet hij danne orloghen ofte tyranniseren in zijn
 land omme zijn recht mede te behoudene, van al diere scatthinghen
 95 ende scaden die daer af comt zijn zij zake, ende dat moeten

zij keeren jeghen gode, jeghen haren heere ende jeghen alle de ghene diere af bescaedt zijn ofte verachtert.

- f. 128^v 100
- [18] In VIJ manieren es elken lantsheere gheorlooft zijne ondersaten te tailgene ende tamelike hulpe te heesschene ende te nemene, als hij tachter es worden ende aveloes van redeliken zaken, ende hij zijne heerscepye moeste cranken, ende hij breke hebben zoude naer zinen staet van zijns zellefs persoene.
- [18.1] Deerste es omme zijn lant te beschermene als ment hem af winnen wille met onrechte.
- 5 [18.2] Dander es als hij zijnen zone rudder maect.
- [18.3] Terde es als hij zijnre dochtre huwet, want hij ende zijn lant werdtter mede versterct.
- [18.4] Tvierde es als hij zijn leen ende zijne heerscepye meerdert omme te moghender te werdene, zijn lant te beschermene ende te behoedene.
- 10 [18.5] Tvijsfte es als hij zijn goet verloren heeft jn gherechten wighe.
- [18.6] Dat seste es omme hem te lossene uut vanghenessen van zijnen vijanden.
- [18.7] Tsevenste es omme paeys te makene jeghen zijne vijanden, omme hem ende zijne ondersaten mede te bevredene.
- 15 [19.1] Dese vorseide costen ende setthingen es men sculdich te zettene up [hem ende up alle zijne ondersaten, up elken na zijnen staet van zijnen persoene ende van zijnen goede, zoment effenst can ghepointene.
- [19.2] Zo wye dat yement sedt meer omme hatye ofte omme eenegherande vrientschepe dan zijne ghelijke gheven, dat es hij sculdich weder te keerne den ghenen die meer gaf dan zijne ghelijke daden, ofte den ghenen weder doen keeren die min gaf dan zijne ghelijke.
- 20

a sic em. verwert *b add. p.c.* *c sic em.* mesdadeghe
d bis *e sic em.* gherechticheyt *f add. p.c.*

- 2 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 6 (466), c. 36 (552-554).
 3.1 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 15 § 1 (490).
 3.2-5 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 15 § 4-7 (491-492).
 3.6 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 15 § 2 (490).
 3.7 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 15 § 10 (493).
 3.8-10 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 9 § 1-3 (474).
 3.11-15 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 9 § 6-10 (475-476).
 4.1-4 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 6 § 1-4 (466-467).
 5.1-7 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 10 § 1-7 (477-479).
 5.8 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 10 § 10 (480).
 5.9 cf. *Ne reg.*, l. 3 p. 2 c. 9 § 1-2 (474).
 5.10-12 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 9 § 9-10 (476-477).
 6.1-3 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 11 (481).
 7.1-6 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 31 (537-541), c. 22 (512-513), c. 1 (451-453).
 8.1-10 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 23 § 1-10 (513-517).
 10.1-5 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 30 (535-537).
 11.5 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 31 (529).
 16.1-3 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 34 (547-550).
 17 cf. *De reg.*, l. 3 p. 2 c. 34 (549).

DIALECTLEXICOLOGIE

I Bedenkingen bij dialectlexicologie

door

PROF. DR. R. WILLEMYNS

WOORD VOORAF

De sectie „Taalkunde” heeft het initiatief genomen de maartvergadering (1977) helemaal te wijden aan de problematiek i.v.m. de conceptie en redactie van dialectwoordenboeken en had daarom als sprekers uitgenodigd de twee huidige bewerkers van het *Woordenboek der Vlaamse Dialekten*, Magda Devos en Hugo Ryckeboer.

Als Voorzitter van de sectie had ik een inleidende tekst geschreven die aan beide sprekers vooraf was overhandigd en die normaal vóór de vergadering gepubliceerd had moeten worden in het *Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel*. Door een technische storing is dit niet kunnen gebeuren zodat deze tekst hier wordt afgedrukt, samen met de teksten van beide sprekers.

Zoals men zal kunnen vaststellen had ik in de inleidende tekst o.m. een aantal vragen gesteld en een aantal bezwaren geformuleerd tegen de manier van bewerken van dialectwoordenboeken in het algemeen en van het *Woordenboek der Vlaamse Dialekten* in het bijzonder. Beide sprekers hebben die vragen beantwoord, hebben zich tegen een aantal van die bezwaren uitstekend en overtuigend verdedigd en zijn met een aantal argumenten naar voren getreden die het nut en de noodzaak van hun onderneming heel duidelijk in het licht stellen. Ze hebben op die manier overigens ook bewezen dat de woorden van lof die in de inleidende tekst over hun persoon werden geschreven, volkomen op hun plaats waren.

Opdat ook diegenen die op de lezing afwezig waren zich daar rekenschap van zouden kunnen geven, lijkt het me billijk de drie teksten hier samen uit te geven.

Een aantal bedenkingen over de ontwikkeling van de dialectologische bedrijvigheid blijven uiteraard gelden, zodat ik hoop dat

het initiatief van de sectie „Taalkunde” én de onderhavige publicatie van drie teksten i.v.m. dialectwoordenboeken, moge bijdragen tot een noodzakelijke theoretische discussie onder dialectologen over de richting die de research op het gebied van de dialectologie uitmoet en over de plaats die de Vlaamse dialectologie inneemt in de linguïstiek in het algemeen en de Neerlandistiek in het bijzonder.

* * *

Enkele tijd geleden verscheen een nieuwe uitgave van het *Gents woordenboek* van Lievevrouw Coopman (eerste editie Gent 1950-52), die de boekhandel uitvloog... Ook het in 1972 te Handzame voor het eerst verschenen *Oostends Woordenboek* van R. Desnerck stond lang op de bestsellerlijst van de Oostendse boekhandels en is al aan een tweede druk toe. Voor de dialectoloog een opmerkelijk verschijnsel; duidt dit op een heroplevende belangstelling voor de dialectologie of heeft het alleen iets te maken met de retromode en de al langere tijd voelbare hang naar opgekalefaterde hoefvetjes, 19de-eeuwse landbouwwerktuigen als siervoorwerpen, kortom naar alles wat verdwenen of aan het verdwijnen is?

Het is niet de bedoeling van deze bijdrage op die (m.i. overigens onbelangrijke) vraag een antwoord te vinden, maar het is wel een welkome aanleiding om de problematiek van het schrijven van dialectwoordenboeken eens van naderbij te bekijken.

Bij het grote publiek is het woordjessprokkelen en het verzamelen van rariteiten blijkbaar altijd al het meest aantrekkelijke facet van de dialectologische bedrijvigheid geweest. Wanneer men voor een min of meer uitgebreide enquête met vragenboek en bandrecorder het land afhost, is men erover verbaasd hoeveel amateurs plots een aantal schoolschriftjes uit hun lade halen waarin ze allerlei curiosa uit hun dialect hebben opgetekend. Zo is overigens ook het dialectonderzoek begonnen: met het aanleggen en publiceren van zgn. *idiotica*, dat zijn dialectwoordenboeken. Het oudst bekende uit de 19de eeuw is de *Proeve van Bredaasch taal-eigen* (Breda 1836) van J. H. Hoeufft.

Een tijd later begonnen er regelmatig soortgelijke *idiotica* te verschijnen¹. Dergelijke werken vertonen heel wat gebreken, ver-

1. Zie o.m. J. Goossens, *Niederländische Mundartwörterbücher in Belgien* in W. Mitzka (Hsg.) *Wortgeographie und Gesellschaft*. Berlin 1968, 131-145 en van dezelfde auteur *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie* in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Dialectologie en Toponymie*, 1970, 202-273.

oorzaakt door een onwetenschappelijke aanpak². Toch worden ze ook nu nog vaak gebruikt, gewoon omdat er niet steeds ander materiaal voorhanden is. Het is o.m. daarom dat de laatste tijd in wetenschappelijke, universitaire instituten een aantal projecten op stapel werden gezet om wetenschappelijk verantwoorde dialectwoordenboeken te maken. Of ze bij het grote publiek evenveel commercieel succes zullen hebben als de twee eerder genoemde valt te betwijfelen, maar dat ze voor de dialectoloog nuttiger zullen zijn, staat als een paal boven water. Ik denk nu vooral aan : A. Weijnen & J. van Bakel, *Woordenboek der Brabantse dialecten*³, A. Weijnen & P. Goossens, *Woordenboek der Limburgse dialecten*⁴, allebei in de Universiteit te Nijmegen en M. Devos & H. Ryckeboer, *Woordenboek der Vlaamse dialecten*⁵ in de Rijksuniversiteit te Gent.

Deze woordenboeken, die wat opzet en structuur betreft vrij veel overeenkomst vertonen, verschillen grondig van de vroegere idiotica :

- de ordening is systematisch in plaats van alfabetisch wat niet alleen een technische wijziging is maar tevens toelaat met woordvelden te werken ;
- er wordt gepoogd enige aanduiding te geven betreffende de uitspraak van de opgenomen woorden ;
- binnen het resp. werkterrein van de woordenboeken in kwestie wordt het verbredingsveld van de opgenomen woorden zo nauwkeurig mogelijk aangeduid ;
- kaarten en tekeningen moeten resp. het verbredingsveld en de betekenis duidelijker maken.

Dit is dus een hele vooruitgang in vergelijking met de idiotica van de oude stempel en het lijdt geen twijfel dat de dialectoloog op die manier een overvloed van belangrijk materiaal wordt geboden.

Totnogtoe ben ik ervan uitgegaan dat dergelijke woordenboeken in een behoefte voorzien. De vraag moet echter worden gesteld of dat inderdaad zo is of, beter gezegd, of de bedoeling die bij de makers van dit soort woordenboeken voorzit, overeenkomt met de noden van de dialectologen. Het is vooral die kwestie die ik hier even wil behandelen, wat meteen impliceert dat zo duidelijk mogelijk moet worden verwoord wat de noden van de hedendaagse

2. Enkele daarvan worden opgesomd bij M. Devos en H. Ryckeboer, *Het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten : een terreinverkenning met voorproef* in *Taal en Tongval*, 1975, 131-167.

3. Totnogtoe verschenen daarvan drie afleveringen, Assen 1966, 1968 en 1976.

4. Nog geen enkele aflevering verschenen.

5. Zie het onder 2 vermelde artikel (met een vervolg in *Taal en Tongval*, 1976, 49-58) waarin het hele opzet uit de doeken wordt gedaan en enkele voorbeelden van lemmata worden gegeven.

dialectologen dan eigenlijk wel zijn. Het spreekt vanzelf dat een dergelijke analyse vrij persoonlijk en dus subjectief is en ik kan alleen maar hopen dat anderen eveneens hun visie bekend zullen maken; op die manier kan misschien het gebrek aan overleg tussen de Nederlandse dialectologen enigszins worden goedge maakt.

De dialectologie is een discipline die organisatorisch en institutioneel nogal zwak staat: op de programma's van de Vlaamse en enkele van de Nederlandse universiteiten staat het als keuzevak. In Nederland is er een Amsterdams „*Instituut voor Dialectologie*” van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen dat de dialectologische activiteit aldaar stimuleert en in zekere mate coördineert. In Vlaanderen bestaat niets dergelijks maar er is wel het tijdschrift *Taal en Tongval* waarin Vlaamse en Nederlandse dialectologen hun bijdragen kwijt kunnen. Een begin van – gestructureerd – onderling overleg werd gemaakt door het bijeenroepen, op initiatief van bovengenoemd Amsterdams instituut, van een soort officiële „dialectologenconferentie”⁶. Deze nogal wankele status van de dialectologie is er allicht de oorzaak van dat de meeste dialectologen ook nog „iets anders” zijn, d.w.z. veel van hun tijd aan andere dingen dan dialectologie (moeten) besteden, wat dan misschien verklaart waarom er zo weinig studies verschijnen over het wezen van de dialectologie, over het nut en de noodzaak van de studie van de dialecten. Anderzijds is de kennis van de methoden en resultaten van het dialectonderzoek ongemeen nuttig bv. voor de historische linguïstiek⁷, de sociolinguïstiek en zo meer.

Wanneer men zich gaat bezinnen over de plaats van de dialectologie in de linguïstiek, moet men m.i. uitgaan van Francescato's bekende uitspraak „dialects do not belong to a language, they are a language”⁸ en dan moet men Jan Goossens bijtreden waar hij stelt dat dialecten, zowel als cultuurtalen „menselijke communicatiesystemen (zijn) waarvan elk afzonderlijk een eigen structuur heeft waardoor het zich van alle andere onderscheidt”⁹. Een dialectoloog is dientengevolge een onderzoeker van een communicatiesysteem,

6. Hoewel de (Belgische) „*Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*” uiteraard wel een ontmoetingsplaats voor Vlaamse dialectologen kan zijn, heeft zij officieel een andere functie. In de door die commissie gepubliceerde „*Handelingen*” worden uiteraard wel dialectologische opstellen opgenomen.

7. Zie o.m. R. Willemys, *Historische grammatica en dialectologie* in Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 1976, 45-59.

8. G. Francescato, *Structural comparison, diasystems and dialectology* in Zeitschrift für romanische Philologie 1965, 486.

9. *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie*, HCTD 1970, p. 126.

van taal, d.w.z. in eerste instantie een linguïst. Principieel maakt het inderdaad geen verschil uit of men het Brugs, Amsterdams, Berlijns dan wel het Nederlands, Duits, Engels, Frans... bestudeert of zelfs de historische grammatica van het Mechels of van het Nederlands. De methoden die voor al die studies noodzakelijk zijn behoren allemaal tot de algemene linguïstiek. De algemene taalkunde trekt profijt uit de resultaten van het onderzoek van de afzonderlijke talen en kan daardoor haar methoden en technieken verbeteren en verfijnen, wat dan weer aan de onderzoekers van de afzonderlijke talen ten goede komt. Er is dus een voortdurende wisselwerking waarin uiteraard ook de dialectologie meespeelt. Men kan of mag het dialectonderzoek dus niet zien als een soort buitenbeentje, een geval apart; het is integendeel een onderdeel van de linguïstiek en dat is iets waar de dialectoloog zich van bewust moet zijn wanneer hij zijn onderzoeksterrein afbakt en zijn methodes definieert, ook wanneer hij woordenboeken schrijft.

Een onderzoek naar de fonologie, de morfologie, de syntaxis van een of meerdere dialecten is dus een linguïstisch onderzoek van een „menselijk communicatiesysteem”. Dit is een waarheid als een koe en ik geloof niet dat iemand dat ooit in twijfel heeft getrokken. De zaken komen merkwaardigerwijze iets anders te liggen wanneer het de lexicologie betreft. We hebben er al op gewezen dat dit aanvankelijk het werkteerrein bij uitstek was van goedmenende, al dan niet competente amateurs. Dat nu ook wetenschapsmensen zich voor het bijeenbrengen van de dialectwoordschat zijn gaan interesseren, is een zeer verheugend verschijnsel en heeft in ieder geval al geresulteerd in een beduidende wijziging van de methoden. De vraag is echter of er ook niets veranderd moet worden aan wat men onderzoekt of dus m.a.w. het soort woordschat of het soort woordvelden dat behandeld wordt, niet anders moet worden bekeken.

We nemen als concreet voorbeeld het *Woordenboek der Vlaamse Dialecten* (WVD) niet alleen omdat dat het dichtste bij huis is maar ook omdat de auteurs ervan in het reeds genoemde artikel expliciet stellen, dat hun „bijdrage een uitnodiging (is) om ons door opbouwende kritiek in staat te stellen de definitieve tekst van het woordenboek ... een optimale vorm te geven” (p. 131-132). Terecht verwijten zij de oude idiotica o.m. „in zekere zin moesten zij rariteitenkabinetten zijn waarin vooral het kurieuze dialectgoed tot uiting zou komen, vandaar dat woorden die ook in de kultuurtaal voorkomen er heel vaak niet in terug te vinden zijn

(vooral De Bo, Loquela, Joos)" (p. 133). Het verwijt impliceert dus vooral dat genoemde auteurs te weinig rekening hielden met het linguïstische aspect van de dialectologie en zich gedroegen als verzamelaars van volkskundige rariteiten zoals diegenen die volkszagen verzamelen, opschriften van kermiskramen of „doodsprentjes". Op zichzelf misschien interessante maar zeker geen linguïstische activiteiten.

De vraag is nu of de samenstellers van het WVD niet in zekere (veel geringere) mate hetzelfde verwijt treft. Een eerste aanduiding daarvoor vinden we in paragraaf 1.2 (p. 134) waar gezegd wordt dat de dialecten momenteel zo aan invloed van het A.B.N. blootstaan dat ze aan het veranderen zijn en dus vlug moeten worden geregistreerd (dat worden ze trouwens al door het Gentse en Amsterdamse bandopnameproject). Wanneer men dat echter als uitgangspunt neemt voor het schrijven van een woordenboek, dan blijkt daaruit m.i. een enigszins romantische opvatting over dialecten nl. hoe ouder hoe beter en „echter". Men mag niet uit het oog verliezen dat „het dialect van het gebied X" is, de taal zoals die door de bewoners van X *nu* wordt gesproken. Dat die taal nu anders is dan 20, 40, 100... jaar geleden spreekt vanzelf maar neemt niet weg dat het „authentieke" en „echte" dialect, dat is wat *momenteel* wordt gesproken. Voor wie zich vooral voor sociolinguïstiek interesseert is de huidige toestand van verandering werkelijk „gefundenes Fressen". Heeft men andere bedoelingen, bv. een diachronische studie, dan is het uiteraard wel nuttig en noodzakelijk te proberen te achterhalen hoe de dialecttoestand er vroeger uitzag. In deze twee gevallen (en ook alle mogelijke andere) zal het standpunt waarop men zich plaatst, consequenties hebben voor het soort dialectmateriaal dat men wil verzamelen en de manier waarop men dat wil doen. Het is niet zo gemakkelijk in dit verband de positie van de dialectwoordenboekauteurs te bepalen. Men kan van mening zijn dat men gewoon maar alles moet bijeengaren waar men de hand op kan leggen en dan maar afwachten voor wie die verzameling nuttig kan zijn. Rekening houdend met de huidige specialisering in de linguïstiek en het feit dat in deze tijd alle wetenschappelijk onderzoek geprogrammeerd moet worden wil het rendabel zijn, is het zeer de vraag of een dergelijke „laissez aller"-houding nog wel acceptabel is. Het komt er m.i., ook voor de auteurs van dialectwoordenboeken, op aan een standpunt in te nemen en vooraf te bepalen wat hun precieze bedoelingen zijn, zodat ze daar hun werkmethode op af kunnen stemmen. Dat dit ook geldt voor bv. de samenstellers van dialect-

atlassen heb ik onlangs in een recensie van de laatste aflevering van de Leidse Taalatlas betoogd¹⁰.

De auteurs van het *Woordenboek der Vlaamse Dialecten* noch die van de andere reeds geciteerde dialectwoordenboeken lijken zich daarover totnogtoe zorgen te hebben gemaakt. Dit blijkt o.m. ook uit de volgende enigszins verontrustende uitlating: „Bovendien lijkt het ons voorbarig het reële doel van het WVD voorlopig verder te stellen dan het verzamelen en publiceren van het dialectisch woordgoed van het boerenbedrijf en andere (oude) beroepen. Dat woordgoed is immers het minst ontsloten en het meest met verdwijnen bedreigd” (p. 136). Hoewel dit op het eerste gezicht een vrij aanvaardbare werkwijze lijkt te zijn, is het m.i. ook weer een uiting van een „rariteitenkabinet”-mentaliteit. Zolang er geen duidelijk aanwijsbare linguïstische redenen kan gegeven worden waarom de landbouwterminologie *in se* voor de dialectoloog belangrijker zou zijn dan een ander woordveld – en ik zie niet goed in wat die redenen wel zou kunnen wezen – lijkt er mij voor de voorkeursbehandeling van de landbouwterminologie (of die van enige andere „vaktaal”) geen enkele linguïstische rechtvaardiging te bestaan. Die is er slechts wanneer men zich op het standpunt van de folklorist plaatst. Gezien ik er vanuit ben gegaan dat de dialectoloog een „menselijk communicatiesysteem” bestudeert, kan ik me helemaal niet met de „conservator”-idee van de bewerkers van het WVD verenigen. Het moet onze taak zijn het functioneren en de structuur van de taal (dus ook het dialect) te bestuderen vanuit linguïstisch perspectief en dat zie ik hier niet zitten. Ik geloof niet dat de dialectologie van een antiquiteitenfetichisme gediend is en ik geloof evenmin dat, indien men om praktische redenen het werkteerterrein van een nieuw dialectwoordenboek moet beperken, het dan moet gebeuren op grond van de door Devos en Ryckeboer opgegeven criteria.

Dat men mij goed begrijpe: ik wens niet a priori uit te sluiten dat men een dergelijke onderneming met een exploratie van de landbouwterminologie kan beginnen, maar dan moeten daar deugdelijke redenen voor worden gegeven. Zo een reden kan niet zijn dat de andere woordenboeken – in casu het Brabantse en het Limburgse – hetzelfde doen; die zijn m.i. in hetzelfde bedje ziek. Ik sluit zeker niet uit dat in dit materiaal stof kan worden gevonden voor zeer interessante linguïstische studies, ook buiten het eigenlijke lexicologische terrein, maar dat is dan eerder „meegenomen” dan dat het werkelijk zo bedoeld zou zijn en er is bovendien

10. R. Willemys, *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland, aflevering 9* (rec.) in *Leuvense Bijdragen* 1976, 391-395.

niets wat bewijst dat er met een andere aanpak niet evenveel of zelfs meer te vinden zou zijn.

Die voorkeur voor het meer incidentele, het niet-doelgerichte, blijkt ook, en hiermee zitten we dan bij de technische kant van de zaak, uit de opbouw van de lemmata. De twee auteurs geven ons in hun artikel een voorsmaakje van hoe die eruit zullen zien en van de moeilijkheden die te verwachten zijn. Een typisch voorbeeld hier is het lemma „de velden”. Devos en Ryckeboer brengen een zeer uitvoerige analyse van de problemen die hier opduiken vanaf het enquêtewerk bij de boer tot het eigenlijke redactiewerk. Zij geven blijk van een meer dan loffelijke voorzichtigheid en wetenschappelijke schroom bij het interpreteren van het ingezamelde materiaal. Hoewel ik alle respect heb voor de luciditeit en de vakbekwaamheid die uit deze zeer ver doorgedreven analyse blijkt, vraag ik me af of hier het doel niet ver voorbijgeschoten wordt. Men krijgt soms de indruk dat het meer om een leerboek voor toekomstige landbouwers gaat dan om een woordenboek en men moet zelf bijna een halve landbouwer zijn om helemaal te snappen waar ze het over hebben. Ik zal de laatste zijn om de verdiensten van de „Wörter und Sachen”-methode te ontkennen maar hier vergeet men blijkbaar dat men een woordenboek der Vlaamse dialecten aan het schrijven is en geen monografie over vakterminologie. Een woordenaar wordt geacht in een woordenboek een duidelijk, overzichtelijk en gesynthetiseerd beeld te geven. Hij moet het materiaal *verwerken* en het niet, enkel wat gerangschikt, zo aan zijn lezer aanbieden. Ook in het op zichzelf zeer loffelijke streven om van elk woord het verbreidingsveld te geven, getuigen de twee auteurs me dunkt van overdreven ijver. Men vraagt zich af of men een woordenboek in handen heeft of een atlas in woorden (dit geldt ook voor het Brabantse woordenboek). De ellenlange reeks cijfers en letters (aanduidingen van dorpen) zullen er zeker niet toe bijdragen het WVD tot een overzichtelijk geheel te maken. Alle lof daarentegen voor de kaartjes waarvan we twee specimina in het tweede deel van het artikel aantreffen. Hoewel men daar om praktische redenen wellicht niet mee zal kunnen overdrijven is dat dé methode om de verbreiding van de bijeengebrachte woordenschat aanschouwelijk voor te stellen.

Laat ik tenslotte, bij wijze van besluit, pogen een deel van mijn misschien soms (te ?) harde kritiek te relativieren. Een woordenboek maken is geen sinecure en men stelt zich, wanneer men die ondankbare taak op zich laadt, onvermijdelijk aan kritiek bloot. Een *Woordenboek der Vlaamse dialecten* kan de Nederlandse dialectologie zeer grote diensten bewijzen. De vakbekwaamheid

van de twee bewerkers is bekend en staat borg voor een verzorgd, gedegen en uiterst welkom wetenschappelijk werk. Ik heb alleen gepoogd aan te tonen dat een dialectwoordenboek niet een ding op zichzelf is of mag zijn, maar een bijdrage tot de vooruitgang van de dialectologie en de linguïstiek. Ik wil er dus op wijzen dat, wie dialectologisch doende is, er zich bewust van moet zijn dat hij in eerste instantie een linguïst is die ofwel materiaal bewerkt ofwel zelf materiaal aandraagt. In het laatste geval moet hij rekening houden met de bruikbaarheid, de linguïstische bruikbaarheid van het aangedragene. Ik hoop dat, wanneer wij meer van het WVD te zien zullen krijgen, zal blijken dat het inderdaad die richting is uitgegaan.

Ik neem aan dat wie een woordenboek maakt zozeer in dat werk opgaat, zozeer met de vele problemen die ieder lemma weer stelt begaan is, dat hij soms dreigt door de vele bomen het bos uit het oog te verliezen. De bedoeling van deze bijdrage is enkel de gespecialiseerde auteurs van een dialectenwoordenboek even te confronteren met de ideeën en bedenkingen van een toekomstige gebruiker ervan. Het feit dat zij daar in hun artikel expliciet om hebben gevraagd bewijst dat in hun opvatting een dergelijke confrontatie nuttig kan zijn. De mijne is niet anders...

II Problematiek en methode bij het samenstellen van een modern Vlaams dialectwoordenboek

door

MAGDA DEVOS

0. INLEIDING

Aan het verzamelen van dialectwoorden en het schrijven van dialectwoordenboeken kunnen geheel verschillende motiveringen ten grondslag liggen.

- De belangstelling van de amateur-woordzanter gaat hoofdzakelijk uit naar het aparte, het kleurrijke, het curieuze element dat als karakteristiek voor de eigen geaardheid van het dialect wordt ervaren. Hierbij speelt de romantische opvatting dat dialect pas „echt” of „authentiek” mag heten in de mate dat het afwijkt van een zekere norm, de cultuurtaal of wat daarvoor wordt aangezien. De woordenlijsten die ons door dialectliefhebbers vanuit diverse hoeken worden toegestuurd, bestaan dan ook haast uitsluitend uit archaïsmen en rariteiten. Zulke collecties kunnen voor de lexicografie erg interessante gegevens bevatten, maar hebben voor het overige weinig te maken met wetenschappelijke dialectstudie.
- De dialectwoordenboeken die zijn geschreven vanuit taalpolitiek (particularistisch) oogpunt¹ vertonen weliswaar een meer systematische aanpak dan het pure amateurisme, maar desondanks leggen ze nogal eenzijdig de nadruk op woorden die het dialect van andere dialecten en van de cultuurtaal onderscheiden, en verwaarlozen ze vaak de bovengewestelijke elementen. Zo krijgt men een onvolledig en vertekend beeld van het dialect, en dit is precies wat vanuit wetenschappelijk oogpunt zoveel mogelijk vermeden moet worden.
- De dialectlexicografie als linguïstische discipline wortelt niet in nostalgie naar de betere dagen van het onverbasterde dialect, ze is er ook niet op uit een (moreel) waarde-oordeel uit te spreken aangaande de superioriteit van streektaal of cultuurtaal. Haar

1. Bedoeld zijn hier vooral het *Westvlaamsch Idioticon* van De Bo en *Loquela* van Gezelle.

taak bestaat erin het lexicon van een communicatiesysteem – het dialect – te beschrijven. Nu heeft elke (taal)wetenschappelijk gefundeerde inventarisering van de woordenschat van zowel een cultuurtaal als een dialect twee nauwverwante doelstellingen:

- 1) haar „interne” doelstelling is de beschrijving van het lexicon als geïntegreerd deel van de globale taalbeschrijving;
- 2) haar „externe” doelstelling is materiaal te leveren voor hen die op andere niveaus van taalbeschrijving en -onderzoek werkzaam zijn: de fonoloog, de syntacticus, de semanticus, ...

De woordenschat van de Vlaamse dialecten – d.w.z. de dialecten gesproken in de beide Vlaamse provincies en Frans-Vlaanderen – is nooit exhaustief beschreven; bovendien zijn, op één na², alle bestaande idiotica verouderd, zodat haast geen synchroon materiaal voorhanden is. Het project „Woordenboek van de Vlaamse Dialecten” (WVD), waar sinds 1972 aan gewerkt wordt, moet die lacune opvullen.

Over de concrete noden van de Vlaamse dialectlexicografie in het licht van de hedendaagse taal- en dialectstudie hebben we al vrij uitvoerig gehandeld in een vroegere bijdrage: „Het WVD, een terreinverkenning met voorproef”³. Daar werd ook een standpunt ingenomen tegenover een reeks theoretische en praktische vraagstukken waar de redactie van een dialectwoordenboek mee te maken krijgt. Enkele van die standpunten, die alle betrekking hebben op de presentatie van het woordmateriaal, wil ik in deze lezing nader toelichten en zo nodig nuanceren aan de hand van sindsdien verworven inzichten. Ik begin bij het meest algemene aspect van het probleem: de keuze van een indelingsprincipe. Daarna wordt aandacht besteed aan de criteria die wij hanteren om vanuit het gekozen ordeningsprincipe te komen tot een praktisch bruikbare paragrafering. Tenslotte behandel ik een paar moeilijkheden bij het lemmatiseren van geografisch gediversifieerde benamingen, en ik besluit mijn uiteenzetting met een voorstel i.v.m. het opstellen van de definitieve woordenboektekst.

1. ALFABETISCHE OF SYSTEMATISCHE ORDENING ?

Een van de neteligste kwesties is de keuze tussen een alfabetische of systematische ordening van het materiaal.

Argumenten voor en tegen beide indelingsprincipes zijn in de literatuur ten overvloede aanwezig. Dat de discussie al zeer lang in

2. R. Desnerck, *Oostends Woordenboek*, Handzame 1972.

3. *Taal en Tongval XXVI* (1975), 4 en *XXVIII* (1976), 1. („Voorproef”).

de belangstelling staat blijkt o.m. uit het overzicht van de Heidelbergse romanist Kurt Baldinger in *Romanistisches Jahrbuch* 1952⁴. Zelf een voorstander van de systematische ordening, vermeldt hij een reeks taalkundigen, sommigen uit de eerste helft van de vorige eeuw, die allen in mindere of meerdere mate hun ongenoegen hebben geuit tegen de alfabetische indeling, die (naar hun mening) „alles wat zakelijk, zielkundig of maatschappelijk”⁵ bijeenhoort zonder enig respect voor inwendige samenhang door elkaar haspelt. In het Nederlandse taalgebied is vooral Van Ginneken⁶ een geestdriftig verdediger van de systematische methode. Voor de meer recente geschiedenis van de discussie ten onzent kunnen we verwijzen naar de polemiek tussen A. Weijnen en F. De Tollenaere n.a.v. het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (WBD)⁷.

Zonder daarom de hele discussie weer op te rakelen, wil ik toch even enkele vaak gehoorde argumenten van beide partijen kritisch belichten, teneinde de juiste context te situeren waarbinnen wij een beslissing moesten treffen.

Het alfabet, een bij uitstek conventionele ordening van de letters, als criterium van indeling gebruiken betekent: alleen de grafische weergave van de klanksequentie die wij een woord noemen, bepaalt de plaats van dat woord in de ordening. Dit criterium is uiteraard formeel: het heeft nergens uitstaans met de woordinhoud, de betekenis, het verwijzingskarakter van het woord, en bovendien is het van extern-linguïstische aard. Het is oncontroversieel, in die zin dat de volgorde van de letters vastligt, maar de prijs die het daarvoor moet betalen, is dat het geen inzichtelijke samenhang brengt in het te beschrijven materiaal. Dit is dan ook het grote bezwaar van de voorstanders van een ideologische of systematische ordening, die uitgaan van het onbetwistbare gegeven dat in een woordenboek betekenaars geïnventariseerd en van de nodige lexicale toelichting voorzien moeten worden. In die inven-

4. K. Baldinger, „Die Gestaltung des wissenschaftlichen Wörterbuchs. Historische Betrachtungen zum neuen Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie von Hallig und Wartburg.”, *Romanistisches Jahrbuch* 5 (1952), blz. 65 e.v.

5. Geparafraseerd naar J. van Ginneken, *De studie der Nederlandsche streek-talen*, Amsterdam 1943, blz. 91.

6. Op. cit. blz. 86: IX: De nieuwere lexicale dialectstudie.

7. Zie daarvoor: A. Weijnen, „De semantische en syntactische problematiek van het dialectwoordenboek”, *TNTL* 78 (1960-61) („Problematiek”), blz. 81 e.v.; F. De Tollenaere en A. Weijnen, *Woordenboek en Dialect*, BMDC XXIV, Amsterdam 1963; A. Weijnen en Jan Van Brakel, *Voorlopige inleiding tot het Woordenboek van de Brabantse Dialecten*, Assen, 1967, (*Voorlopige Inleiding*); F. De Tollenaere, „Problemen van het dialectwoordenboek, theorie en praktijk”, *TNTL* 84 (1968), blz. 197 e.v. Over dezelfde problematiek, zie ook: A. Weijnen, „Plan voor een ideologische ordening van de woordenschat, vooral der dialecten”, *Leuvense Bijdragen* 35 (1943), blz. 61 e.v.; F. De Tollenaere, *Alfabetische of ideologische lexicografie?*, Leiden 1960.

taris moet de inhoudelijke samenhang aan bod komen, en daar is het alfabetisch criterium – dat toevallig is en arbitrair – te enen male niet toe in staat.

Tot zover zijn alle verdedigers van de ideologische of systematische lexicografie het onderling eens.

Zodra echter de status van de bedoelde samenhangen ter sprake komt, lopen de meningen uiteen. Sommigen beweren dat de ideologische indeling aan de structuur van de taal (in casu de woordenschat) is ontleend, dat dus met linguïstische entiteiten wordt gewerkt. Dit is bijvoorbeeld het standpunt van Van Ginneken en aanvankelijk ook van W. von Wartburg⁸, die naderhand echter tot een genuanceerder positie evolueert. Een gelijkaardige ontwikkeling vinden we bij A Weijnen⁹.

De opvatting dat een ideologische indeling taalkundig superieur zou zijn, wordt niet alleen bestreden door de verdedigers van het alfabetisch systeem¹⁰, maar ook door tegenstanders ervan, zoals o.m. F. Dornseiff¹¹ en M. Konradt-Hicking¹². Zij zien geen enkele aanleiding om de weliswaar op inzichtelijke wijze tot stand gekomen begrip- of zaakgroepen, meteen ook een linguïstische status toe te kennen.

De kern van deze discussie is de vraag of we al dan niet beschikken over een uit de betekenis afgeleid – dus semantisch – criterium

8. Vgl.: „Das wissenschaftliche, deskriptive Wörterbuch muss die nichtssagende, unwissenschaftliche Anordnung nach dem Alphabet aufgeben [en vervangen door] ein der Sprache in ihrem jeweiligen Zustand selbst abgelassenes Darstellungssystem.“ (W. von Wartburg, „Betrachtungen über das Verhältnis von historischer und deskriptiver Sprachwissenschaft“, *Mélanges de linguistique offerts à Charles Bally*, Genève 1939, blz. 11 e.v.), met wat we lezen in de inleiding tot de 2e druk van het *Begriffssystem*: „[es] sei noch einmal ganz deutlich umschrieben was das B[e]griffs S[ystem] sein soll, nämlich ein empirisches, aus sprachlichen Allgemeinbegriffen bestehendes, nach gewissen auf phänomenologischer Grundlage beruhenden Gliederungsprinzipien gestaltetes *aussersprachliches* Bezugssystem.“ (R. Hallig en W. von Wartburg, *Begriffssystem als Grundlage für die Lexicographie*. Versuch eines Ordnungsschemas, 2., neu bearbeitete Auflage, Berlin 1963, blz. 21 ; cursivering van mij, M.D.).

9. Vgl.: „Nu is het zo gelegen dat de alfabetische ordening... volstrekt niet geacht mag worden door de structuur van de betekenaar bepaald te worden. Daarentegen pretendeert een ideologische ordening geheel op de betekenis gebaseerd te zijn.“ („*Problematiek*“, blz. 83-84), met: „Lange tijd heeft de redactie gemeend dat het woordmateriaal zou kunnen worden gerangschikt naar de betekenissen. Omdat deze echter... indien ooit, pas kunnen worden omschreven zodra het materiaal uitputtend verzameld is, blijft die werkwijze tot de onmogelijkheden behoren. Ordening naar gebruikssferen en -mogelijkheden is derhalve de aangewezen weg.“ (*Voorlopige inleiding*, blz. 40).

10. Zie o.m. F. De Tollenaere, *Alfabetische of Ideologische lexicografie?*

11. F. Dornseiff, „Das Problem des Bedeutungswandels“, *Zeitschrift für deutsche Philologie* 63 (1938) („*Bedeutungswandel*“), blz. 119 e.v.

12. M. Konradt-Hicking, „Wortfeld oder Bedeutungsfeld (Sinnfeld)?“, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* 73 (1956), blz. 222 e.v.

om de woordenschat van een taal in samenhangende geledingen op te splitsen. De zo in haar algemeenheid geformuleerde vraag kunnen we, lijkt mij, het best beantwoorden als we ze toespitsen op de enige geconcretiseerde theorie die een dergelijk programma pretendeert uit te werken, nl. de „Woordveldtheorie” van J. Trier en zijn medestanders¹³. Slaagt die theorie erin ons een linguïstisch-inhoudelijk criterium aan de hand te doen waarmee we in staat zijn een soort raster over de woordenschat te leggen die de woordvoorraad verdeelt in geschikte „velden” of sectoren? Het antwoord op deze vraag, zo meen ik, luidt negatief. Het weze hier vooraf opgemerkt dat Triers theorie niet is opgebouwd vanuit de bekommernissen van de lexicograaf. Hij wilde bewijzen dat het afzonderlijke woord slechts betekenis heeft in het licht van andere, betekenisverwante woorden in hetzelfde veld, en dat bijgevolg de studie van het alleenstaande woord een methodologische dwaling is. Maar de stelling waar heel zijn theorie op steunt zou, eens bewezen, wel verreikende en zeer praktische gevolgen hebben voor de lexicografie. Met name gaat zijn onderzoek uit van de overtuiging dat de woordenschat van een taal in wezen een perfecte structuur vormt, een stevig geweven net van benoemingen, dat klaarheid schept in de vage totaliteit van de kennisinhouden aanwezig in de menselijke geest. Die structuur is geconcretiseerd in het „woordveld” of „sprachliches Zeichenfeld”, dat een bepaald begripblok hiaatloos bedekt. Dank zij deze geleding van de taal in woordvelden wordt de mens in staat gesteld begrippen te concipiëren en zich een beeld te vormen van de wereld¹⁴.

Hierachter schuilen de wijsgerige en epistemologische opvattingen van von Humboldt – die zelf door Herder werd beïnvloed –, Cassirer en Weisgerber, die de taal een zelfstandig leven toekennen („Zwischenwelt der Sprache”), een eigen innerlijke kracht („inneren Form”), die het wereldbeeld van de denkende mens bepaalt. Dit wereldbeeld is voor elke taal verschillend, omdat elke taal over een eigen „inneren Form” beschikt. Die filosofische uitgangspunten lijken mij aanvechtbaar, maar het is hier niet de plaats om dit debat te voeren. Wat we hier wel moeten nagaan is in hoeverre de woordveldtheorie een methodologisch antwoord kan geven voor de classificatieproblemen waar de lexicografie mee te maken krijgt. Daarvoor moeten we kijken in welke mate het empirisch onderzoek van Trier en zijn volgelingen de vooropgestelde hypothese be-

13. Uitvoerige literatuuropgave bij H. Geckeler, *Strukturelle Semantik und Wortfeldtheorie*, München 1971.

14. Zie de inleiding van: J. Trier, *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*, Heidelberg 1931.

vestigt. En dan blijkt dat dit praktisch onderzoek – hoe verdienstelijk ook voor de studie van betekenisveranderingen in historisch perspectief – niet de gewenste structuurprincipes oplevert voor de globale woordenschat. Het komt immers helemaal niet toe aan de nagestreefde synthese, de beschrijving namelijk van het „lückenlose, mosaikhafte Gefüge” in zijn geheel. Want noch Trier, noch zijn volgelingen hebben zich met iets anders beziggehouden dan met beperkte deelgebieden van de woordenschat¹⁵. Dit heeft bij sceptici de kritiek uitgelokt dat Trier vanuit al te partiële gegevens zijn theorie extrapoleert naar de totaliteit van de woordenschat, dat hij m.a.w. aprioristisch te werk gaat: vanuit een aanvechtbaar filosofisch en kennistheoretisch standpunt manipuleert hij zijn materiaal zodanig dat het niet in botsing kan komen met de limieten van zijn theorie¹⁶. Zo bewijst men tegelijk alles en niets. W. Betz, die een soort tegenonderzoek heeft opgezet¹⁷, beweert met zijn resultaten evenveel te kunnen aantonen, maar dan in omgekeerde zin, als Trier met zijn studie over de Duitse intellectuele woordenschat.

Bovendien staat Triers bewering als zouden de door hem onderkende grenzen in en tussen woordvelden enkel en alleen door de taal zijn aangebracht, aan scherpe kritiek bloot¹⁸. Het zijn niet de woorden, zo beweert men, maar de begrippen die achter die woorden liggen en die met behulp van die woorden betekend worden, die met elkaar verwant zijn. De verwantschap is dus niet taalkundig, maar logisch-conceptueel. Trier heeft die kritiek blijvend bestreden met het argument dat de taalinhoud – waartoe hij niet enkel woordbetekenissen maar ook begrippen rekent – in wezen evenzeer tot de taal behoort als de formele aspecten. Immers, begrippen zijn niet vooraf gegeven maar worden door de „inneren Form” van de taal geconstrueerd. Er kan dan ook geen absoluut

15. Aanvankelijk hadden de aanhangers van de woordveldtheorie, ongetwijfeld in navolging van Trier, een uitgesproken voorkeur voor de intellectuele en abstracte woordenschat. Bibliografie bij Geckeler (op. cit.) en K. Gabka, *Theorien zur Darstellung eines Wortschatzes. Mit einer Kritik der Wortfeldtheorie*, Halle 1967.

16. O.m. W. Bahner, „Strukturalistische Bestrebungen in der gegenwärtigen Sprachwissenschaft im Hinblick auf die romanische Sprachwissenschaft”, aanhangsel bij: I. Jordan, *Einführung in die Geschichte und Methoden der romanischen Sprachwissenschaft*, Berlin 1962, blz. 450 e.v., vooral blz. 472-473; F. Scheidweiler, „Die Wortfeldtheorie”, *Zeitschrift für deutsches Altertum* 79 (1942) („Wortfeldtheorie”), blz. 268 e.v.; F. Dornseiff, „Bedeutungswandel”.

17. W. Betz, „Zur Überprüfung des Fedbegriffes”, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* 71 (1954), blz. 189.

18. F. Dornseiff, „Bedeutungswandel”; G. M. Gauger, *Wort und Sprache*, Tübingen 1970, blz. 68-69; F. Scheidweiler, „Wortfeldtheorie”.

onderscheid worden aangenomen tussen „sog. sprachlich gegebenen Zugehörigkeiten” en „sog. formallogischen Bindungen”¹⁹.

Het meningsverschil draait dus rond de vraag: wat kan „talig” worden genoemd, d.w.z. door de taal en haar wetten geregeerd, en wat niet? Hiermee betreden we het terrein van de filosofie, van de pre-wetenschappelijke vraagstelling. Er is nog te weinig bekend over de semantische processen die zich bij de taalgebruiker voltrekken, er kan nog te weinig worden gezegd over de relatie taal-reëel-denken, om een duidelijk geformuleerd en op exacte gegevens berustend antwoord te kunnen geven op dit soort vragen. Wanneer Trier een absolute analogie poneert tussen woordveld en begripsveld, tussen systeem van de woordenschat en conceptueel systeem, dan blijft dit hoe dan ook een wijsgerig axioma. We beschikken over onvoldoende wetenschappelijke argumenten om a priori te stellen dat taal en denken mechanismen zijn die volledig binnen dezelfde hersenfunctie thuishoren, en dus zeker niet om één van die mechanismen daarbinnen een zekere prioriteit toe te kennen. Anderzijds is er op dit ogenblik eveneens onvoldoende bekend om het tegendeel te beweren. Het probleem blijft dus voorlopig onbeslist, en de vraag of woordvelden al dan niet taal-kundige entiteiten zijn, kan nog niet worden beantwoord.

Wie op het terrein van de woordstudie werkzaam is, kan dus beter de woordveldtheorie ontdoen van haar speculatief-dogmatisch omhulsel om er de rationele kern van over te houden²⁰. Dit impliceert o.m. het opgeven van de identiteit woordveld-begripsveld, en van de stelling dat de woordenschat het geheel van de begrippen hiaatloos bedekt. Wat overblijft is de duidelijk geformuleerde noodzaak om langs inductieve weg tot een theorie van de betekenis te komen en daartoe de noties „woordveld”, „Begriffsfeld”, „champs sémantique”, „semantic field”, enz. terug te brengen tot het rationele niveau van werkhypothese.

Keren we nu terug tot de discussie over alfabetische of systematische indeling van het materiaal in een woordenboek. In het licht van wat voorafgaat meen ik te mogen besluiten dat geen van de

19. J. Trier, „Das Sprachliche Feld, eine Auseinandersetzung” *Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung* 10 (1934), blz. 428 e.v.

20. J. Trier en zijn woordveldtheorie kunnen in twee tradities gesitueerd worden: 1) de idealistische taalfilosofie en kennistheorie (zie blz. 272 in de tekst) van Humboldt, Weisgerber e.a. Tegen die achtergrond moeten de noties „inneren Form”, „Zwischenwelt der Sprache”, en de opvatting van de woordenschat als „lückenloser Zeichenmantel”, worden begrepen; 2) de vernieuwende richting in de woordstudie, die het systeemkarakter van de taal en het belang van de context bij de studie van het afzonderlijke woord beklemtoont. Daarin zijn anderen Trier voorgegaan, o.m. reeds in 1910 R. M. Meyer met zijn bijdrage „Bedeutungssysteme”, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* 43 (1910), blz. 352.

twee principes op dit ogenblik linguïstisch beter gefundeerd is dan het andere, voor zover de notie „linguïstisch” zelf al eenduidig is gedefinieerd. De term „ideologisch” lijkt me dan ook minder goed gekozen, omdat hierdoor te sterk de gedachte van betekenis-samenhang wordt opgeroepen. Wij zouden het WVD liever als een „systematisch” woordenboek karakteriseren. Elk van de tot dusver beproefde ordeningsprincipes gaat uit van een extern-linguïstisch criterium: bij het alfabetische is dat de toevallige volgorde van letters in het alfabet; bij het systematische het logisch bijeenhoren van begrippen, handelingen en zaken. In dit laatste kan wel een element van theoretische rechtvaardiging worden gevonden voor het systematische principe. Dit werkt hoe dan ook met samenhangen – al zijn het dan geen linguïstische – en men kan hopen dat via experimenten aan de hand van systematische werkhypothesen op de duur nieuwe gegevens aan het licht zullen komen m.b.t. de structuur van het lexicon. Het begrippensysteem van Hallig en von Wartburg, en de zaakgroepen van Dornseiff²¹ zijn waardevolle hulpmiddelen voor dit soort onderzoek. Maar omdat er evenmin als een systeem van betekenissen een vooraf gegeven begrippensysteem bestaat, zullen dergelijke hypothesen onvermijdelijk ten dele van intuïtieve en subjectieve uitgangspunten vertrekken. Het gevaar voor overlappingsen en hiaten in het resultaat is dan ook veel groter dan bij de alfabetische indeling, die veel minder rekening houdt met samenhang, verband of tegenstelling op het vlak van de woordinhoud.

Hiermee hebben we eigenlijk al gezegd dat, gezien de huidige stand van zaken, een evaluatie van de theoretische discussie geen antwoord zal geven voor het probleem van de lexicograaf. Zijn keuze tussen de verschillende werkwijzen zal vooral pragmatisch van aard zijn, d.w.z. in de eerste plaats bepaald door praktische overwegingen, met name:

- 1) de hanteerbaarheid voor de gebruiker;
- 2) de praktische mogelijkheden, of anders gezegd, de materiële beperkingen waarbinnen de woordenboekschrijver zich van zijn taak zal moeten kwijten.

Wat de noden van de toekomstige gebruiker betreft, kunnen we met Weijnen²² veronderstellen dat een dialectwoordenboek vooral wordt geraadpleegd door onderzoekers die het dialect niet kennen. Zij kunnen twee soorten vragen aan het woordenboek richten:

- 1) hoe wordt begrip x in het dialect verwoord, of welke bena-

21. F. Dornseiff, *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*, Berlin 1965 (6. Aufl.).

22. A. Weijnen, „Problematiek”, blz. 84.

mingen kent dit dialect voor die of die zaak, toestand, handeling, ... ?

- 2) wat betekent een bepaald woord in dit dialect, of welke zijn de gebruiksmogelijkheden ervan ?

Voor het eerste soort problemen – de onomasiologische vraagstelling dus – is een systematisch woordenboek het best geschikt. Semasiologisch onderzoek lijkt mij beter gebaat bij een alfabetisch woordenboek. Nochtans is ook dit onderscheid niet absoluut : een uitgewerkt alfabetisch register kan de tekortkomingen van de systematische indeling tot op grote hoogte ondervangen, terwijl aan een alfabetisch dialectwoordenboek een register van Nederlandse woorden, en zelfs een lijst van realia ten behoeve van het onomasiologisch onderzoek kan worden toegevoegd. Wat beantwoordt uiteindelijk beter aan de behoeften van de gebruiker : een systematisch woordenboek met een alfabetisch register, of een alfabetisch woordenboek met een register van Nederlandse woorden en/of trefwoorden ? In het licht van de hierboven gegeven theoretische beschouwingen, maar ook en vooral vanuit mijn – beperkte – ervaring als medewerkster aan het WVD, ben ik geneigd met De Tollenaere²³ te concluderen dat beide principes voor- en nadelen hebben, maar dat het alfabetische alsnog een vertrouwensstem meer verdient, en dit om de volgende redenen : het heeft zijn bruikbaarheid al ontelbare malen bewezen in de praktijk, en het biedt grotere kans op volledigheid, is minder omslachtig en objectiever dan het systematische.

Waarom hebben we dan toch een systematische indeling gekozen voor het WVD ? Omdat dit voor onze mogelijkheden het enige haalbare is. Om te beginnen moet voor een alfabetisch woordenboek het volledige materiaal verzameld zijn vooraleer men aan publikatie toe kan komen. Gezien de beschikbare krachten zou dit in ons geval minstens 25 jaar in beslag nemen. We vinden het niet verantwoord het geduld van kredietverleners, vrijwillige medewerkers en toekomstige gebruikers zo lang op de proef te stellen. Met de systematische werkwijze is het mogelijk een aflevering uit te brengen zodra één onderdeel van het materiaal is bijeengebracht en bewerkt. Daarmee wil ik de opwerping niet terzijde schuiven dat ook het systematisch woordenboek pas na de voltooiing ervan ten volle voor semantisch onderzoek bruikbaar zal zijn. Maar is de onderzoeker niet beter gebaat bij gedeeltelijk materiaal dan bij geen materiaal ?

Maar er is meer. De woordenschat van een of meer dialecten verzamelen is iets anders dan de woordenschat van een cultuurtaal

23. Zie de bijdragen vermeld in noot 7.

inventariseren. Voor de laatste kan worden geput uit een overvloed aan eigentijdse geschreven en gesproken bronnen. De dialectlexicograaf daarentegen heeft maar weinig synchroon materiaal tot zijn beschikking; het gros van de nodige bouwstoffen moet door nieuwe enquêtes worden geleverd. De materiële mogelijkheden bepalen mee de vorm waarin die enquête zal verlopen. Zo zijn wij hoofdzakelijk aangewezen op de schriftelijke rondvraag d.m.v. vragenlijsten, die aan vrijwillige medewerkers worden gestuurd. Alleen voor Frans-Vlaanderen wordt hiervan afgeweken. Nu is het bekend dat vragen naar de betekenis(sen) van een woord, langs schriftelijke weg weinig betrouwbare en moeilijk te vergelijken antwoorden opleveren. Wanneer ik vragen stel van het soort „Kent u dit woord in uw dialect; zo ja, wat betekent het?“, dan nodig ik de zegspersoon uit om alle in zijn dialect aanwezige toepassingsmogelijkheden van dit woord onder één gemeenschappelijke noemer, de betekenisomschrijving, te vatten. Als ik dan zelf niet aanwezig kan zijn om mijn langs voorstudie verworven inzichten en veronderstellingen met zijn commentaar te confronteren, om dus de rol te spelen van corrigerende factor, moet ik niet verwachten dat de dialectspreker dit deel van mijn taak op zich zal kunnen nemen. Hier moet ik een knoop doorhakken: ofwel blijf ik bij „betekenisvragen“, maar dat impliceert mondelinge opvraging, al was het maar om ingezonden antwoorden ter plaatse te gaan controleren, ofwel behoud ik de schriftelijke methode en formuleer vragen die rechtstreeks geen uitstaans hebben met die vage grootheid die we betekenis noemen. Beoogt men echter een alfabetisch dialectwoordenboek met semantisch volledig gedocumenteerde lemmata, dan zal vroeg of laat voor het eerste alternatief gekozen moeten worden. En zoals gezegd, kan het WVD die mogelijkheid voorlopig niet overwegen. We trachten dan ook alle nodige en nuttige consequenties te trekken uit die beperking. Teneinde de invuller niet voor onmogelijke opdrachten te plaatsen, moet de schriftelijke vraag o.i. in principe gericht zijn op begrippen uit de realiteit waarmee de zegspersoon vertrouwd is. Per vraag mag slechts één begrip worden behandeld. „Betekenisvragen“ dienen hoogstens als aanvulling en controle. Aldus langs onomasiologische weg verkregen materiaal leent zich het best tot bewerking in een systematisch woordenboek, omdat dit eveneens op begrippen is gebaseerd.

Tenslotte biedt het systematische principe een voordeel voor de presentatie van geografisch gediversifieerd woordmateriaal. Het laat toe met woordkaarten te werken om de lokalisering van naar

de plaats verschillende benamingen op overzichtelijke wijze aan te bieden.

2. NAAR EEN PARAGRAFERING VOOR HET WVD

Ik meen nu voldoende te hebben aangetoond dat de redactie van het WVD nergens taalkundig-theoretische argumenten inroept om haar beslissing ten gunste van de systematische methode te verantwoorden. In de afwezigheid van een semantische theorie, die wetmatigheden in het lexicon kan beregelen, blijft elke groepering van de woorden naar de inhoud functie van de samenhang der dingen in de extern-linguïstische realiteit. En omdat die samenhang een uiterst complex gegeven is, zijn er veel verschillende principes denkbaar om de realiteit te ordenen. De geschiedenis van de wetenschappen alleen al, en het voortdurend in aanraking komen van het object van de ene wetenschap met dat van de andere, illustreert dat iedere indeling van de werkelijkheid uitgaat van een visie op die werkelijkheid. Zolang we ons ervan bewust blijven dat een zekere mate van willekeur in al onze beslissingen aanwezig is, en iedere grens die wordt getrokken in principe ook vervangbaar ware geweest door een andere, die dan weer aan een andere zienswijze zou beantwoorden, is het gevaar voor verabsoluteren van het eigen systeem niet erg groot.

Welke visie ligt aan de basis van de indeling van het WVD ?

We meenden dat het criterium gezocht moest worden in de menselijke samenleving, want dit is het terrein waar de taal als communicatiemiddel bij uitstek wordt gehanteerd. En aangezien die samenleving primair gekenmerkt wordt door een verdeling in beroepssectoren, maakten wij een eerste grote indeling naar de dagelijkse bezigheden van mensen, d.w.z. beroepen en andere specifieke activiteiten. Eens die weg ingeslagen, bestond de volgende stap in het uitkiezen van één welbepaald vakgebied om het onderzoek te beginnen. Als er in Vlaanderen één beroepsbezigheid te vinden is die eeuwenlang meer dan alle andere een stempel heeft gedrukt op onze maatschappij in haar geheel, op het hele cultuurpatroon, en dus niet het minst op de evolutie van het dialect zelf, dan is dat wel de landbouw. We kunnen ons terecht afvragen of landbouwwoordenschat nog wel „vakterminologie” genoemd kan worden in de enge zin die voor andere beroepen zoals smid, mandenvlechter, kuiper, strodekker, enz... geldt. Immers, niemand zal betwisten dat tal van woorden die wij in ons onderzoek als landbouwtermen definiëren – en die dat zakelijk gezien ook zijn – gemeengoed zijn ver buiten de sociologische groep

waar wij ze bij klasseren. Ik denk hier o.m. aan de benamingen i.v.m. bouwland en weiland, de teelt van sommige gewassen, het kweken van kleinvee, de verwerking van produkten e.d.m. Het sterk rurale karakter van de samenleving door de eeuwen heen verklaart waarom voor vele Vlaamse dialectsprekers de grens tussen landbouwwaktaal en algemene woordenschat vaak moeilijk te trekken is. De voornaamste reden die ons ertoe heeft aangezet de taal van het boerebedrijf prioritair te onderzoeken, is dus van cultuurhistorische aard. We ontkennen echter niet dat die keuze eveneens werd beïnvloed door de praktische voordelen die er aan vastzitten. Om te beginnen is er over het bedoelde onderwerp al heel wat onderzoek verricht²⁴. De bestaande studies bespaarden ons veel voorbereidend werk inzake terreinverkenning en oriëntering, zodat we binnen de kortste tijd aan eigen vragenlijsten toe konden komen. Daarbij komt nog dat ook het Woordenboek van de Brabantse Dialecten met de landbouwwoordenschat is begonnen, en daarmee al verscheidene jaren bezig was op het ogenblik dat ons project van wal kon steken. Parallellie met Nijmegen bood ons – toen onervaren woordenboekschrijvers – de mogelijkheid nut te halen uit de ondervinding van anderen die vóór ons dezelfde paden hadden bewandeld. De paragrafering van de landbouwwoordenschat in het WVD is op die van het Brabantse woordenboek geïnspireerd. Naarmate er afleveringen verschijnen, zal de gebruiker kunnen beschikken over onomasiologisch vergelijkbaar materiaal voor een groot gedeelte van het Nederlandse taalgebied. Aan de andere kant stellen we vast dat het landbouwbedrijf als gevolg van de snelle mechanisering en de introductie van nieuwe technieken, aan enorme veranderingen onderhevig is geweest, en dat bovendien het gewicht van de landbouw in de globale maatschappelijke bedrijvigheid zienderogen slinkt. Het dialect, en meer bepaald de woordenschat, weerspiegelt die gewijzigde verhoudingen in een snelle evolutie naar uniformisering, nauwere verwantschap met de cultuurtaal, opname van innovaties. Woorden ter benoeming van verdwijnende zaken of irrelevant geworden begrippen raken in onbruik en worden uit de levende taal gestoten. Zo zal de woordenschat verbonden aan het traditionele boerebedrijf, die bij de oudste generatie van dialectsprekers (dus in een

24. Belangrijk in dat opzicht zijn de (ongepubliceerde) licentieverhandelingen over landbouwwoordenschat, voorgelegd door Gentse en Leuvense germanisten, bibliografie bij H. Ryckeboer, „Uit het Seminarie voor Vlaamse Dialectologie aan de R.U.G.: Een modern Vlaams Idiotikon op het getouw”, *Spieghel Historiaal van de Bond van Gentse Germanisten* 16 (1974), blz. 9 e.v., de reeks bandopnemingen van het Seminarie voor Vlaamse Dialectologie te Gent, artikels in taal- of volkskundige tijdschriften, en enkele gepubliceerde monografieën. Gedetailleerde bronnenopgave in „Voorproef”, *Taal en Tongval XXVII*, blz. 141.

relatief nabij verleden) nog zo'n substantieel aandeel had in het lexicon, binnen afzienbare tijd grotendeels verdwenen zijn. Is het moeizaam opdelven van die al half gefossiliseerde woorden dan geen folkloristische bezigheid? Wij menen van niet, al kan het er soms wel de schijn van hebben. Systematisch lexicografisch onderzoek over dit onderwerp lijkt ons vanuit wetenschappelijk oogpunt verantwoord en noodzakelijk, omdat het een schakel moet blootleggen in een proces van taalverandering, waarvan het woordenboek binnen het gekozen synchrone kader, verantwoording moet afleggen.

3. PROBLEMEN BIJ DE BOUW VAN HET LEMMA

Als laatste punt wil ik nog even bij een aspect van de praktijk van het woordenboekschrijven stilstaan, een aspect dat eigenlijk indirect weer te maken heeft met de semantische organisatie van het lexicon van de taalgebruikers.

Bij onomasiologisch onderzoek vertrekken we niet van vooraf gegeven lexicale eenheden, maar gaan we na hoe de dingen uit de werkelijkheid benoemd of be-tekend worden. Met „dingen uit de werkelijkheid” bedoel ik het bestaande in de ruime zin: zaken, klassen van zaken, handelingen, gevoelens, geestestoestanden, enz. Aan de kop van een lemma in het WVD komt dus de standaardbenaming voor het begrip, dat in de verschillende streken door een verschillend woord wordt gerepresenteerd. De verzameling van die geografisch gediversifieerde benamingen, die Weijnen heteronimen noemt, zou ik met de term „onomasiologisch veld” willen aanduiden. De semantische homogeniteit van zo'n onomasiologisch veld zou, theoretisch gezien, door de begripsomschrijving die de titel van het lemma vormt, gewaarborgd moeten zijn, zodat tussen de opgenomen woorden een synonymie-relatie bestaat. Hoe evident dit ook moge lijken, toch komen we hier soms voor een typisch probleem te staan, dat er ons weer levendig aan herinnert dat een begrip geen onafhankelijk bestaan leidt, los van de realiteit en de sprekende mens. Zolang het immers gaat om de benaming van een concreet, aanwijsbaar voorwerp (b.v. een werktuig), of een begrip dat bij alle informanten een eenvormige voorstelling oproept (b.v. de omheining), levert de classificatie van het materiaal geen speciale problemen op.

Maar omdat het WVD een uitgestrekt gebied bestrijkt, wordt een dergelijke uniformiteit van het begrip dikwijls in het gedrang gebracht door (toevallige) plaatselijke kenmerken van de zakelijke toestand. Dit is zeker het geval bij de landbouwwoordenschat

omdat daar begrip en benaming innig zijn verbonden met de zakelijke achtergrond. Wat voor de spreker van de ene streek relevant is, kan in een ander gebied onbelangrijk zijn, omdat daar de werkelijkheid er enigszins anders uitziet, en zodoende het actief-op-de-werkelijkheid-ingrijpen andere vereisten stelt.

Een m.i. illustratief voorbeeld voor het hier besproken probleem wordt gevormd door de benamingen die rekening houden met aspecten van het terrein, zoals o.m. die voor laaggelegen, vochtig weiland. Uit de antwoorden op diverse enquêtevragen leren we dat zulke weiden in ons gebied door de volgende benamingen kunnen worden aangeduid: *am(me)*, *bilk*, *broek*, *broekmeers*, *broekwei*, *draswei*, *dries*, *gaver*, *meers*, *moer(e)*, *onderland*, *ossebilk*, *pulse(rij)*, *schor(re)*, *venne*, *vloeimeers*, *zompe*. Ik kan beslissen al die woorden onder te brengen in een lemma „laag, vochtig weiland”. In hoever is die beslissing gerechtvaardigd? Alleen in zoverre dat de semantische componenten [laag], [vochtig], en [weiland] in elk van de opgetekende woorden gerepresenteerd zijn. Bij nader onderzoek van de gebruiksmogelijkheden van elke term afzonderlijk blijkt dat een aantal woorden naast de drie genoemde, binnen dit onomasiologisch veld niet-distinctieve, componenten, nog andere relevante betekenselementen bevatten, die door de voorgestelde begripsomschrijving niet worden verantwoord. Het onomasiologisch veld is dus slechts ten dele homogeen.

Enkele voorbeelden van zulke betekenisonderscheidene elementen:

- waar *draswei*, *pulse(rij)*, *venne* en *zompe* voorkomen, wordt daar altijd laaggelegen weiland van slechte kwaliteit mee bedoeld;
- *ossebilk* en *vloeimeers* houden het kenmerk [van goede kwaliteit] in, terwijl voor de andere woorden de notie hoedanigheid van geen belang is;
- van *bilk* is pas sprake wanneer het bedoelde weiland omheind is;
- *broek* en *moer(e)* duiden op een uitgestrekte vlakte waar men uitsluitend hooi op wint; bovendien is een *moer(e)* noodzakelijk gelegen op uitgeveende grond.

Op die manier komen we tot de volgende 9 lexicaal relevante kenmerken, die op verschillende wijze met de drie gemeenschappelijke gecombineerd kunnen zijn:

1. gelegen aan een waterloop (K1)
2. gelegen tussen dijk en waterloop (K2)
3. van goede kwaliteit (K3)
4. van slechte kwaliteit (K4)
5. uitsluitend voor hooiwinning (K5)

6. op uitgevende grond (K6)
7. omheind (K7)
8. opvallend uitgestrekt (K8)
9. met ondoorlatende bodem (K9)

Stellen we de drie gemeenschappelijke kenmerken voor door het symbool A, en vervangen we elk onderscheidend kenmerk door het symbool K, voorzien van een index (1 tot 9), dan kan de inhoud van de opgetekende woorden in de volgende matrix worden weergegeven :

	Onderscheidende kenmerken										Som van de kenmerken	
	A	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9		
Lexeem	A											
am(me)	x	x										A, K1
bilk	x							x				A, K7
broek	x					x						A, K5, K7
broekmeers	x					x						A, K5
broekwei	x					x						A, K5
draswei	x				x					x		A, K4, K9
dries	x				x							A, K4
gaver	x	x										A, K1
meers	x					(x)						A, (K5)
moer(e)	x					x	x		x			A, K5, K6, K8
onderland	x	x	x									A, K1, K2
ossebilk	x	x		x								A, K1, K3
pulse(rij)	x				x					x		A, K4, K9
schor	x	x	x									A, K1, K2
venne	x				x					x		A, K4, K9
vloeimeers	x	x		x								A, K1, K3
zompe	x				x							A, K4, K9

Wegens het enge verband tussen de zakelijke achtergrond en de toepasbaarheid van de woorden uit het hier behandelde onomasio-logische veld, en aangezien die zakelijke toestanden erg variëren van streek tot streek, kunnen soms aan één woord verschillende combinaties van kenmerken worden toegewezen. Dit is b.v. het geval met het woord *meers*, dat in sommige plaatsen het relevante kenmerk [voor hooiwinning] insluit, en in andere niet, m.a.w. in een deel van het betrokken gebied noemt men *meers* elk weiland dat laag is en nat; elders kan die term pas worden gebruikt als

het weiland in kwestie voor hooiwinning is bestemd. Hierdoor ontstaat overlapping met een ander begrip, nl. „hooiland”, doch daarop kom ik straks nog even terug.

Bekijken we nu voor ieder woord de som van alle semantische componenten, gemeenschappelijke en onderscheidende, dan blijkt dat in 5 gevallen sprake kan zijn van congruentie :

1. *am(me)* en *gaver* (gelegen bij een waterloop);
2. *schor(re)* en *onderland* (tussen dijk en waterloop);
3. *broekmeers*, *broekwei* en in een aantal plaatsen *meers* (uitsluitend voor hooi);
4. *draswei*, *pulse(rij)*, *venne* en *zompe* (van slechte kwaliteit + ondoorlatende bodem);
5. *ossebilk* en *vloeimeers* (aan een waterloop + vruchtbaar).

Bij *bilk*, *broek*, *dries*, *moer(e)* en soms *meers* is de combinatie uniek.

Voor de woordenboekschrijver rijst nu de vraag : hoe lemmatiseren ?

In principe zijn hier twee mogelijkheden denkbaar. Als ik mij bepaal tot het standpunt van de absolute semantische homogeniteit, dan moet ik voor elke verschillende componentencombinatie een aparte begripsomschrijving geven, d.w.z. een afzonderlijk lemma samenstellen. In ons voorbeeld zou dit dus betekenen : tien lemma's, waarvan er maar vijf meer dan één benaming zouden bevatten. Onder de omschrijving „laaggelegen, vochtig weiland op uitgeveende bodem en uitsluitend voor hooiwinning” zouden we alleen het woord *moer(e)* aantreffen, gevolgd door een opsomming van de plaatsen waar dit woord gebruikelijk is.

Een dergelijke werkwijze zou echter de indeling zodanig compliceren dat er uiteindelijk nog weinig terecht komt van wat toch de bedoeling moet zijn van een systematisch woordenboek : de inzichtelijke classificatie van begrippen en hun benamingen. Er moet dus een andere methode worden gevolgd, die noch de eis van wetenschappelijke nauwkeurigheid, noch die van goede hanteerbaarheid en bondigheid, uit het oog verliest. Dit kan m.i. door het oorspronkelijk voorstel aan te houden, met dien verstande dat in het lemma zelf, d.w.z. na het betreffende woord of na de betreffende vindplaats de noodzakelijke semantische toelichting wordt gegeven. De lemmatisering van *meers* en *moer(e)* b.v. zou er dan uitzien als volgt :

(...) *meers* : *a*, *b*, *c*, (alleen voor hooi), *d*, ... ; *moer(e)*
 (uitgestrekt hooiland op uitgeveende vlakte) : *a*, *b*, *c*, ... ; (...)
 (*a*, *b*, *c*, ... = codenummers van de plaatsen waar het woord voorkomt).

Een gelijkaardige moeilijkheid ligt in de overlappingsen van verschillende gelexicaliseerde begrippen. Het probleem werd zoëven al te berde gebracht n.a.v. het woord *meers*, dat in het betrokken gebied ruime gebruiksmogelijkheden heeft. Zoals eerder gezegd, betekent het heel vaak „waterrijk weiland”, maar om verklaarbare redenen – die echter het domein van het woordenboek te buiten gaan – komt het ook voor als benaming voor „hooiweide” en „weide” in het algemeen. Die twee laatste begrippen zijn in het gebied van het WVD over het algemeen lexicaal relevant, wat het samenstellen van twee afzonderlijke lemma's vereist. In het lemma „hooiweide” staat *meers* naast *hooigras*, *hooibilk*, *maaiwei*, *maai-meers*, e.a. ; in het lemma „weide” naast *bilk* en *wei*.

De verspreidingsgebieden van *meers* in de respectieve betekenissen „laag, vochtig weiland” en „hooiweide” vallen echter gedeeltelijk samen. Bijgevolg ontstaat in het woordenboek een overlapping : alle plaatsen waar de twee begrippen lexicaal niet worden onderscheiden, zullen in twee verschillende lemma's worden opgesomd.

Uit wat voorafgaat blijkt duidelijk dat de moeilijkheden verbonden aan de onomasiologische vraagstelling een weerslag zullen hebben op de presentatie van het materiaal in het WVD. Het beeld dat wij in de boven geciteerde voorstudie van een lemma schetsen²⁵, kan nu als volgt worden vervolledigd : bij elk gelemma-tiseerd woordtype komt naast de fonetische documentatie en de geografische lokalisering per bron (twee aspecten die ik hier niet opnieuw ter sprake heb gebracht), ook de nodige semantische toelichting. Bovendien zullen onvermijdelijk overlappingsen ontstaan, die maar gedeeltelijk door een systeem van verwijzingen ondervangen kunnen worden. Bij dit alles kan men zich afvragen of een aldus opgebouwd lemma nog wel leesbaar is, m.a.w. of de hanteerbaarheid van het woordenboek hier niet wordt opgeofferd aan de eis van wetenschappelijke precisie. Wij zijn van mening dat dit gevaar inderdaad reëel is. Er moet dus een middel worden gevonden om te vermijden dat door al te gedetailleerde opsommingen van gegevens het nut voor de gebruiker in het gedrang wordt gebracht. We mogen daarbij niet het oog verliezen dat het woordenboek ook voor niet-specialisten bruikbaar moet zijn : in de eerste plaats voor de vele tientallen vrijwillige medewerkers, en ook voor hen die vanuit volkskundige of cultuurhistorische belangstelling aan dialectstudie doen.

Vanuit die bekommernissen overwegen we sinds kort een publicatie van het woordenboek in tweeledige vorm. In het eerste deel,

25. „Voorproef”, blz. 145 en 158 e.v. (voorbeelden).

laat ik het het „corpus” noemen, zouden de lemma's bestaan uit een opsomming van de toepasselijke woordtypes, zo nodig voorafgegaan door enige toelichting betreffende zakelijke achtergrond, semantische differentiëring en synchroniciteit van het materiaal. De geografische spreiding van de benamingen zou slechts in grote lijnen worden aangegeven (b.v. zoals in het Zeeuwse woordenboek), in principe dus zonder vermelding van de codenummers der vindplaatsen. Een tweede deel, op dezelfde wijze ingedeeld als het „corpus” zou gereserveerd zijn voor de fonetische documentatie, de nauwkeurige opgave van alle vindplaatsen (d.m.v. de codenummers van het systeem Kloeke-Grootaers), met opgave van de bron waaruit het materiaal afkomstig is, en per plaats de nodige informatie m.b.t. mogelijke betekenisnuances van het woord, het al of niet verouderd karakter ervan e.d.m.

Een organisatie van het woordenboek volgens dit systeem, dat nog ter discussie staat en verder uitgewerkt moet worden, zou als voordeel bieden dat wie het woordenboek ter hand neemt niet automatisch verplicht is een overvloed aan – vaak technisch aandoende – gegevens door te werken, om aan de gewenste informatie te komen. Wie evenwel dieper op de zaken wil ingaan, kan daarvoor terecht in het tweede deel.

Laat ik hier tot slot nog aan toevoegen dat dit voorstel is gegroeid uit de commentaar en opbouwende kritiek die de voorproef van het WVD heeft uitgelokt.

III Gebruiksmogelijkheden van het Woordenboek van de Vlaamse dialecten

door

HUGO RYCKEBOER

Wil men iets zeggen over de gebruiksmogelijkheden van het WVD, dus over de relatie tussen het gebodene in het woordenboek en de gebruiker ervan, dan is het nodig om zowel het gebodene als de gebruiker nader te trachten omschrijven of in elk geval te trachten voorzien.

De eerste vraag is dan : wat kan het dialectwoordenboek bieden ? Het dialectwoordenboek reveleert niet het dialect als hele taalsysteem. Het dialectwoordenboek reveleert alleen een deel van het taalsysteem, nl. het lexicon.

Wat is nu het lexicon, of wat zit er in het lexicon ? Om het eenvoudig te zeggen : de verzameling van woorden. En wat zit er dan in het woord, dat in het woordenboek zou moeten gegeven worden ? Omdat het woord een integrerend deel is van het taalsysteem, moet het zoveel mogelijk in zijn relatie tot dat systeem beschreven, geordend en voorgesteld worden. M.i. zijn vijf aspecten van het woord in zijn relatie tot de taal als systeem zo essentieel, dat ze in het dialectwoordenboek ergens aan hun trekken zouden moeten kunnen komen.

Die 5 aspecten zijn :

- de semantische valentie
- de syntactische valentie
- de morfologische valentie
- de fonologische valentie
- de geografische verspreiding
- de sociale verspreiding.

Het is duidelijk dat de eerste drie aspecten betrekking hebben op het grammaticaal systeem van de taal (als men ook de semantiek in de grammatica wil betrekken - al of niet in de basiscomponent, dat laat ik hier buiten beschouwing -) en dat de twee laatste aspecten betrekking hebben op diasystemen, taalsystemen die als vergelijkings- of referentiesysteem relevant zijn.

Laten we die vijf aspecten even doorlichten :

1. *De semantische valentie*

Gezien er nog geen sluitende universele semantische theorie is opgesteld, kan het dialectwoordenboek ook niet naar zo'n theorie opgebouwd worden. Collega Devos heeft uitgelegd hoe de bouw en indeling van het WVD is opgevat¹. Het spreek vanzelf dat, aangezien we voor een lemma uitgaan van een begrip, aan de semantische valentie van het woord is recht gedaan. Waar de betekenis van een opgave binnen een lemma enigszins afwijkt van de type-omschrijving, wordt dat verantwoord.

2. *De syntactische valentie*

Traditioneel behoort de beschrijving van de syntactische valentie van een woord, of liever van de woorden van een woordsoort tot het terrein van de grammatica en niet tot dat van het woordenboek. Maar heel vaak kan het woordenboek daar niet buiten. Ik denk bijv. aan het genus van substantieven, dat herkenbaar kan zijn aan het begeleidend lidwoord of adjectief of aan de pronominale aanduiding. Traditioneel gaven oudere idiotica in navolging van de officiële woordenboeken het genus aan. Maar het is zeker dat die opgave in zijn algemeenheid vaak onjuist is. Ik denk bijv. aan de neiging in het kustwestvlaams – een neiging die hierin samengaat met het Hollands – om heel wat vanouds vrouwelijke woorden bij de pronominale aanduiding als mannelijke te gebruiken. Dat komt bij De Bo niet steeds duidelijk tot uiting.

Hoe zit dat nu met het WVD? In onze enquêtering wordt niet systematisch naar het genus – dus naar het begeleidend lidwoord of de pronominale aanduiding – gevraagd. En dat om praktische redenen. We menen nl. dat dit onze informanten al te zeer zou belasten, van de kern van de zaak zou kunnen afleiden en vooral hoogstwaarschijnlijk geen of weinig betrouwbare informatie zou opleveren. Om die te verkrijgen zou je nl. bij voorbaat het gevraagde woord moeten kennen en dat woord in verschillende constructies aanbieden. M.a.w. syntactisch-morfologische variabelen die traditioneel ook tot de grammatica behoren, zoals genus, verbuiging, vervoeging, worden niet opgevraagd en dus ook niet systematisch geboden in het woordenboek. O.i. is dat stof voor specifiek gericht onderzoek. Dat wel systematisch in het woordenboek willen verwerken zou de enquêtering en de bewerking zodanig vertragen, dat het woordenboek op die manier al te lang op de redactietafel zou blijven liggen. Andere syntactisch bepaalde gebruiksmogelijk-

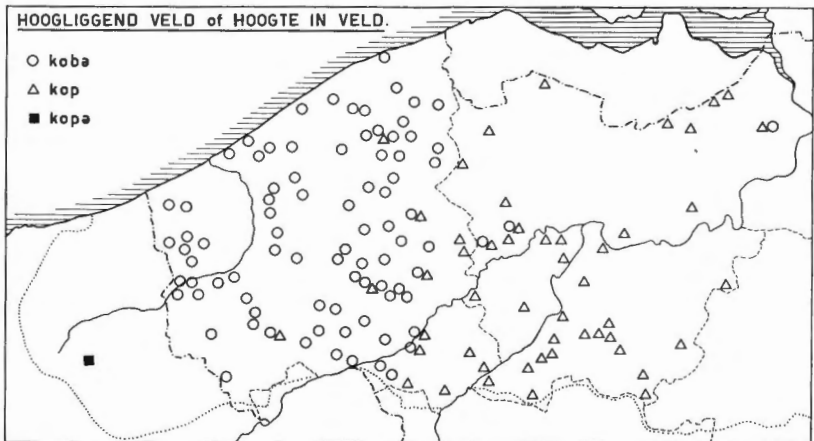
1. M. Devos, *Problematiek en methode bij het samenstellen van een modern Vlaams dialectwoordenboek*, in deze *Handelingen*.

heden van en woord moeten o.i., voorzover de informatie dat toelaat, wel gedocumenteerd worden. Zo is bijv. bij het lemma *akker* vermeld dat de types *partij*, *perceel*, *plek* en *stuk* zich onderscheiden van de andere, doordat ze met *land* of *grond* kunnen nabepaald worden. Maar het zal iedereen wel duidelijk zijn dat in het globale woordpakket van het woordenboek niet alle syntactisch relevante eigenaardigheden verdisconteerd kunnen zijn. Zulke informatie is – ik moet het toegeven – eerder toevallig en afhankelijk van het feit dat ze al of niet uit het materiaal te halen is en bij de verwerking ervan al of niet in het oog springt. Hier ook dringt zich de praktische noodzaak op om zich te beperken. De exhaustieve beschrijving van de syntactische valentie van de woordvoorraad is opnieuw zaak van een apart onderzoek.

3. De morfologische valentie

Morfologische kenmerken die echter niet grammaticaal bepaald zijn, bijv. substantieven met vanouds niet-geapocopeerde slot-e (bijv. *karre* tegenover *kar*) of werkwoorden met systematische n-apocope komen uiteraard wel tot hun recht. Al is de isoglosse van de e-apocope, die in ons gebied voor de meeste woorden van noord naar zuid door het Waasland loopt en verder nagenoeg de Dender volgt, genoegzaam bekend², toch kunnen bepaalde woorden daar wel eens aanmerkelijk van afwijken. Een voorbeeld om dat te illustreren zijn de *kobbe/kop*-opgaven voor hoogte in een veld of hooggelegen veld. (Kaart 1). De *kobbe* en *kop*-opgaven

KAART 1.

2. A. Weijnen, *Nederlandse Dialectkunde*, Assen, 1966², op uitslaande kaart: e-apocope ontbreekt.

zijn in het woordenboek als varianten van één woord gegeven, ook al is op het eerste gezicht moeilijk uit te maken of de *kop*-opgaven in West-Vlaanderen niet een ander woord, nl. KOP (= hoofd, uitstekend deel) zijn. Ze zullen daar volksetymologisch wel mee geassocieerd zijn. Maar één opgave *koppe* in Frans-Vlaanderen rechtvaardigt m.i. de interpretatie dat de westelijke *kop*-opgaven ook als oorspronkelijk geapocopeerde vormen van *kobbe* te beschouwen zijn.

4. *Is er de fonologische valentie van het woord*

Ook die moet in het woordenboek aan bod komen. Eenvoudiger gezegd, het woordenboek rekt het tot zijn plicht ook de uitspraak van een woord weer te geven.

Aan onze medewerkers hebben wij gevraagd de uitspraak van hun dialect zo precies mogelijk weer te geven met de tekens van de konventionele spelling, en indien ze daarvan afweken ons de klankwaarde van hun tekens te verklaren. Waarom zijn we zo te werk gegaan en hebben we ze niet b.v. de tekens van het IPA of een populariserend foneografisch schrift bijgebracht? De praktijk heeft uitgewezen dat zelfs geschoolden die het IPA of een ander fonetisch schrift hebben leren kennen, leraars of studenten filologie bijvoorbeeld, het accuraat fonetisch transcriberen niet beheersen als ze er niet speciaal op zijn getraind. Dat in het beste geval, waar training en afspraak tussen dialectopnemers een homogeniteit in de fonetische transcriptie zou moeten waarborgen, dat ideaal toch niet bereikt wordt, is bijv. aangetoond door J. Goossens in *Die niederländische Strukturgeographie und die 'Reeks Nederlandse Dialectatlassen'*³. Hoeveel minder dan zullen terzake oningewijde correspondenten een betrouwbare fonetische transcriptie leveren, zelfs met een populair foneografisch schrift als dat van het WBD.

Dat nu deze wenk aan de medewerkers niet steeds voldoening schenkt, ligt voor de hand. Veel medewerkers vernederlandsen hun dialectwoord in de spelling of naar de vorm en geven dus geen of nauwelijks enige aanduiding over de uitspraak. Anderen bieden soms zo'n eigenaardige „klankomspelingen” dat het er niet duidelijker op wordt. Nog anderen geven in margine wel eens een verhelderende aantekening over de uitspraak. Toch hebben we bewust de voorkeur gegeven aan deze manier van informeren naar de uitspraak, omdat in een woordenboek o.i. het lexem primeert en de uitspraak daar slechts een secundair aspect van vormt.

3. *Bijdragen en Mededelingen van de Dialectencommissie*, Amsterdam, XXIX (1965).

Ook nadat we aan onze medewerkers het uitspraakspellingsysteem van het WVD hebben toegestuurd, blijkt dat maar weinigen daar gebruik van maken.

Natuurlijk is het zo dat het lexeem slechts via de uitspraak te herkennen is en dat die fonetische realisatie niet zomaar verwaarloosd zou kunnen worden. Daarom moet de redactie o.i. ook fonetisch documenteren waar dat kan en waar dat moet. Waar kan het? Dat hangt af van de bron. Het materiaal uit de RND, licentieverhandelingen en uit de lijsten van sommige informaten is fonetisch betrouwbaar. Veel ander materiaal geeft geen sekure fonetische informatie, maar is wel te interpreteren ofwel uit andere bronnen voor dezelfde of een nabijgelegen plaats of uit de bestaande dialectliteratuur. Maar wie enigszins met klankgeografie vertrouwd is, zal beseffen hoe voorzichtig men hier tewerk moet gaan. Tenslotte is er bronnenmateriaal dat niet eenduidig te interpreteren valt.

Daarom heeft de redactie besloten zoveel mogelijk fonetisch te interpreteren en te documenteren. Alle haar toegankelijk vergelijkingsmateriaal wordt daartoe benut en indien mogelijk wordt ter plaatse navraag gedaan. Als een zekere interpretatie niet mogelijk is, wordt het woordmateriaal in zijn genormaliseerde vorm gegeven met de waarschuwing: z.f.d. (zonder fonetisch documentatie).

Die fonetische dokumentatie kan geen precieze weergave nastreven volgens de verworvenheden van de articulatorische of de akoestische fonetiek. Ze kan evenmin een fonologische transcriptie zijn. Ze wordt aangeboden in een populair foneografisch systeem, dat het midden houdt tussen een fonologische omspelling en de conventionele spelling. Er is gepoogd een gemakkelijk leesbaar systeem te ontwerpen, geïnspireerd op dat van het Woordenboek der Zeeuwse Dialecten. Uiteraard kan daarmee geen recht gedaan worden aan de vele fijne schakeringen die een dialectische uitspraak soms van plaats tot plaats verschillend typeren.

Dat spellingssysteem ziet er als volgt uit :

Vokalen :	WVD	IPA		WVD	IPA
korte	ie	i	lange	iē	i:
	uu	y		uū	y:
	oe	u		oē	u:
	i	ɪ (1)		ee	e:
	u	ʌ (2)		eu	ø:
	o	ɔ/v		oo	o:
	e	ɛ (3)		èè	ɛ:
	a	a/ɑ		ū	œ:
	e	ə		òò	ʊ:/ɔ:
				ae	a:/æ:
				aa	ɑ:

(1) In het Frans-, West- en westelijk Oostvlaams in de regel ɪʀ of ɛʌ.

(2) In het Frans-, West- en westelijk Oostvlaams in de regel ʌʀ of œ.

(3) In het Frans-, West- en westelijk Oostvlaams in de regel ɛʀ, æʌ of æ.

diftongen	WVD	IPA	WVD	IPA
	ei	ɛ.i	oeə	u.ə
	euj	ø.j	eeə	e.ə/ɪ.ə
	ui	œ.j	ooə	o.ə
	oj	ʊ.i/ɔ.i	òòə	ʊ.ə/ɔ.ə
	aj	ɑ.i		
	ew	ɛ.u		
	aew	æ.u		
	ieə	i.ə		
	uuə	y.ə		

De konsonanten hebben dezelfde waarde als in het Nederlands ; na en korte klinker worden ze niet dubbel geschreven. Daar worden aan toegevoegd :

WVD	IPA
sj	ʃ
zj	ʒ
ch	χ
ng	ŋ
nj	ɲ

De glottisslag en de tenuisverschuiving worden niet aangegeven. De realisatie s' voor *sk, Ndl. sch- wordt genormaliseerd tot sk.

Heel zeker zal het WVD niet in alle opzichten als basis kunnen dienen voor klankgeografisch onderzoek, zoals bijv. de RND⁴ dat – met de nodige reserves – wel kan. Het moet ten eerste al lukken dat je voor hetzelfde begrip overal hetzelfde woord krijgt. Ten tweede zijn er de restricties van de bronnenopgave, zoveel z.f.d. dus, en ten derde is de fonetische documentatie slechts benaderend. Bijv. is in het nooden van Oost-Vlaanderen òò die correspondeert aan Nederlandse lange a voor labialen en velaren in wisselende mate ontrond en gepalataliseerd. Sommige correspondenten schrijven voor „mager” dan ook bijv. „muiger”, omdat de uitspraak nagenoeg gelijk is aan die van de locale uitspraak van Nederlands *ui*. Als we vergelijken met de gegevens uit de RND, dan blijkt dat heel wat correspondenten ook gewoon „mòògar” schrijven, waar nochtans de atlas een ontronde of gepalataliseerde $\text{æ}/\text{t}$ opgeeft. In zo'n geval, waar het om een fonetische schakering gaat, waarvan wij zonder systematisch onderzoek niet kunnen nagaan of die ook een fonologische repercussie heeft, hebben we in de regel genormaliseerd, in dit geval dus tot òò.

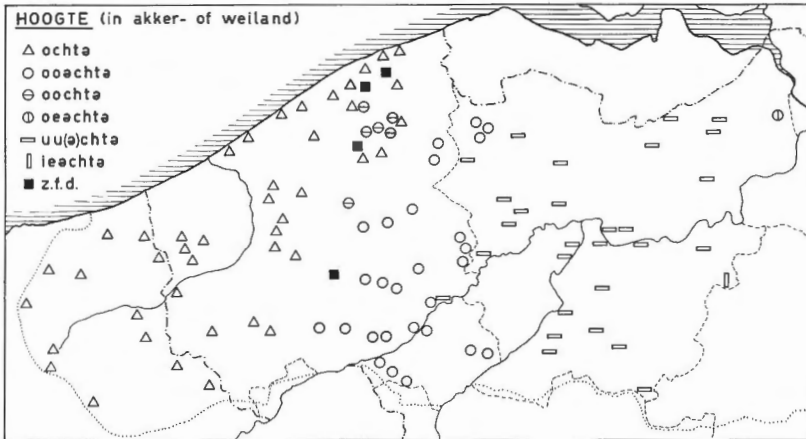
Daarnaast echter biedt het woordenboek ook heel wat fonetisch gedocumenteerd materiaal dat de klankgeograaf zeker te stade zal komen. Voor menig woord dat in de RND niet voorkomt, zal de klankgeografisch geïnteresseerde gebruiker essentiële verschillen in de fonetische realisatie approximatief kunnen localiseren. Wie bijv. ter aanvulling van het artikel van M. Devos en J. Taeldeman over de Westvlaamse vocaalverkorting⁵ wat meer materiaal en wat nadere localisering wenst over gevallen die daar als uitzonderingen genoteerd staan, zal wel zijn gading vinden. Met de weergave van de uitspraak van *hoogte* en *laagte* kan men vrij duidelijk het gebied van de verkorting in die twee woorden afbakenen. (Kaart 2 en 3). Een andere klankisoglosse die ik met behulp van WVD-materiaal kan trekken is die tussen *voorə* en *veurə* in Frans-Vlaanderen, een isoglosse die naast die van *bok/buk* en *dorst/durst*

4. RND = Reeks Nederlandse Dialectatlassen. Voor het gebied van het WVD komen in aanmerking:

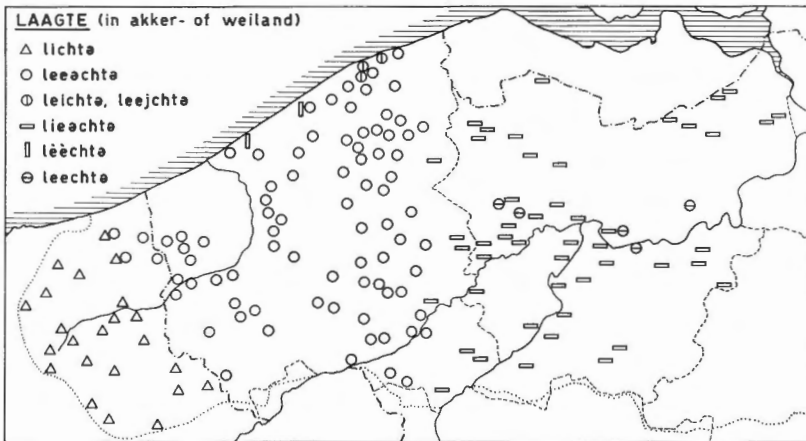
- 1 E. Blancquaert, *Dialectatlas van Klein-Brabant*, Antwerpen, 1952².
- 2 E. Blancquaert en H. Vangassen, *Dialect-Atlas van Zuid-Oost-Vlaanderen*, Antwerpen, 1930.
- 3 E. Blancquaert, *Dialect-Atlas van Noord-Oost-Vlaanderen en Zeeuwsch-Vlaanderen*, Antwerpen, 1935.
- 6 W. Péé, *Dialect-Atlas van West-Vlaanderen en Fransch-Vlaanderen*, Antwerpen, 1946.
5. M. Devos en J. Taeldeman, *Vokaalverkorting in het Westvlaams*, in *Taal en Tongval* 26 (1974) 5-45.

(getrokken met RND-materiaal) bewijst dat de zg. spontane palatalisatie van uit wgm. \bar{u} in het uiterste westen vaak niet heeft plaatsgehad⁶.

KAART 2.

KAART 3.

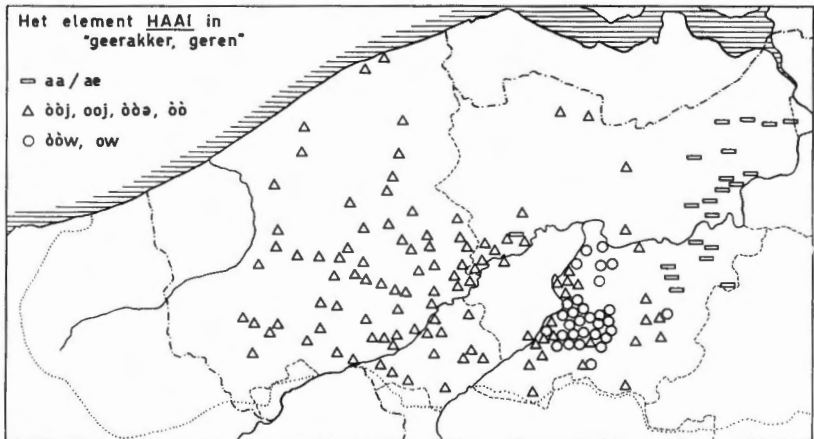

Sommige gegevens uit het nu reeds klaargemaakte materiaal van het WVD kunnen misschien wel eens helpen om een duistere etymologie op te lossen. Ik denk bijv. aan het element *haai* in het ww. *haaien* voor geren en de subst. *haai*, *haaiakker*, *haaibek*, *haai-*

6. H. Ryckeboer, *Het Nederlands van de Franse Westboek, Situatie en Situering*, in *Taal en Tongval* (29 (1977) 49-65 (kaart 3, p. 62).

eind, haaipeer, haaihoek, haailand, haai partij, haaitip, haaituit en haai voor voor *geerakker*. Dat element betekent schuine hoek of strook. Eigenlijk wijzen de vormen op een alternatie *haai-hei*. *Hei* komt dan voor in het westelijk Waasland en in de omgeving van Dendermonde. Daar blijkt de fonetische realisatie grotendeels overeen te komen met die van Ndl. /ei/. In Antwerpen en Vlaams-Brabant daarentegen, zoals blijkt uit het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten*, zijn de vormen allicht weer als *haai* te interpreteren⁷. Cornelissen-Vervliet vermeldt in elk geval *haaien* en *heien* naast elkaar. Een mogelijke nieuwe etymologisering aan de hand van de *haai-hei*-wisseling, die trouwens ook in Noord-Nederlandse dialecten voorkomt, zou me hier te ver leiden. Maar ze zet in elk geval de etymologie van W. Foerste⁸ op losse schroeven. (Kaart 4).

KAART 4.

5. Naast de poging om zoveel en zo goed mogelijk de uitspraak weer te geven, verschilt het WVD van de oudere idiotica ook duidelijk hierin dat het de geografische verspreiding van woord

7. Dr. A. Weijnen en Dr. J. van Bakel, *Woordenboek van de Brabantse Dialecten*, Assen, 1967-, p. 246: oorbek: òàrbék, O 63a; oorkeer: òòrkier O 74; oorkter, P 4; òòrkier, O 162; oorhoek: òòwòhòk, K 332; òòòk, K 287; oojhoek, O 67; oortip: òòatòp, K 333b; òòaitòp, K 340; òòitip, K 332; hoo(f)dtip: hèùjtìp, K 248; hòeitìp, K 341a; eihoek: ijhoek, K 262. De normalisering van het eerste lid tot oor- of hoofd- zijn hier verkeerdt. Uit de fonetische documentatie enerzijds en de geografisch aansluitende verspreiding van haai-, hei- in Vlaanderen anderzijds moet m.i. hier gereïnterpreteerd worden tot samenstellingen met haai- of hei-.

8. *Taal en Tongval* 11 (1959) 138-153.

en uitspraak aangeeft. Daarmee volgt het de traditie van het Zeeuws en Brabants Woordenboek en ook van de moderne Duitse dialectwoordenboeken. Zodoende is het woordenboek ook voor dialectgeografisch onderzoek bruikbaar, zoals uit de bijgaande kaarten kan blijken. Een praktische moeilijkheid die hier de kop opsteekt, is de presentatie van die geografische verspreiding zonder de leesbaarheid fel te hinderen. Alternatieve oplossingen daarvoor bespreekt collega Devos.

6. Tenslotte is er de sociale valentie van het woord, de sociale bepaaldheid, de gebruikssfeer.

Zolang we vakterminologieën behandelen, zoals nu de landbouwterminologie, stelt zich hier nauwelijks een probleem: die woordenschat is per definitie sociaal beperkt, want bij elk van die vakterminologieën wordt alleen de specifiek tot dat vak of beroep behorende woordenschat opgetekend. Toch rijst vaak de vraag of een bepaald begrip nu bij één sociaal beperkte woordenschat of een andere, of bij de algemene woordenschat thuishoort. Er zijn overlappingen. Het weer is bijv. voor de boer zeker een essentieel onderdeel van zijn beroepservaringen en wel een van de frequentste onderwerpen van gesprek. Toch zou het onzinnig zijn om de hele woordenschat i.v.m. het weer bij de landbouwterminologie op te nemen, want iedereen heeft wel eens met het weer te maken. In principe hoort dat dus thuis bij de algemene woordenschat. Toch is het goed denkbaar dat bepaalde ervaringen met het weer alleen voor de boer een specifiek belang hebben en dus alleen in zijn vaktaal een specifiek woord opleveren. Hetzelfde geldt voor de jaar- en dagindeling, de maaltijden en eetgewoonten, de kledij, de gebouwen, de uitbating van het bedrijf en het handel drijven van de boer. Er is dus het probleem van de categorisering van een begrip binnen en bepaalde vakterminologie. Moeten bijv. de produkten van een bepaald beroep bij die beroepsterminologie of bij die van de gebruiker van het produkt, eventueel dus in de algemene woordenschat. Zullen de namen voor de onderdelen van het trekjuk van het paard ondergebracht worden bij de vakterminologie van de boer of bij die van de zadel-/gareelmaker? In de praktijk blijkt dat de boer voor alle onderdelen die betrekking hebben op de functie van het trekjuk wel een benaming kent, maar vaak niet van onderdelen die alleen bij de vervaardiging relevant zijn. De gareelmaker kent ze allebei, al kunnen zijn benamingen wel eens verschillen van die van de boer. Het kan onlogisch schijnen om het paardetrekjuk en de onderdelen ervan tweemaal te behandelen, eenmaal bij de vakterminologie van de boer en eenmaal bij die van de gareelmaker. Vanuit het ordeningsprincipe naar de sociaal

bepaalde bruikbaarheid van de woorden kan die noodzaak zich toch opdringen, al was het maar om het verschil in benoeming voor dezelfde zaak bij boer en gareelmaker te reveleren. Vanzelfsprekend wordt dan door de verwijzing naar de betreffende hoofdstukken de behandeling van de zaak in zijn geheel mogelijk.

Tot de sociale valentie rekent men traditioneel ook de gevoelswaarde. Welke woorden zijn op dat stuk neutraal, welke zijn plat, welke zijn eufemistisch? Ook binnen een vakterminologie zijn er zulke schakeringen. Ook de boer kent eufemistische woorden of uitdrukkingen voor bijv. beer voeren of koedrek verzamelen. Voor dat laatste, wat ondertussen niet meer in gebruik is, hoorde ik in Ruiselede (I 223) de uitdrukking *pòdnə sneiən* (letterlijk: fluweel knippen). Waar we duidelijk informatie krijgen over de „gevoelswaarde” van een woord, wordt dat zeker vermeld in de woordenboektekst.

Daarmee heb ik zeer summier aangeduid wat in het WVD zoal te vinden is en wat niet, en daarbij zijdelings ook de belangstelling of vragen van de eventuele gebruiker aangeraakt. Er is toch nog wat meer te zeggen over die gebruiker en de eisen of wensen die hij aan het WVD kan stellen. Als we aan de toekomstige gebruiker van het WVD denken, mogen we zeker niet alleen aan de taalkundige denken. Integendeel moet onze aandacht m.i. vooreerst uitgaan naar de gewone taalgebruiker die belangstelling heeft voor zijn moedertaal, die een Vlaams dialect is. Het is trouwens die taalliefhebber die ons belangeloos alle materiaal levert om het woordenboek te schrijven. Het zou erg onlogisch en ondankbaar zijn hem in te ruil daarvoor een ingewikkeld, onleesbaar of onverstaaubar wetenschappelijk apparaat aan te bieden, waarin hij met moeite de hem vertrouwde taalwerkelijkheid kan herkennen. Dat er bij de leek wel degelijk belangstelling bestaat voor een dialectwoordenboek, en het maken daarvan dus niet louter een kamergeleerdenbezigheid is, maar ook in een sociale behoefte voorziet, wordt bewezen door het feit dat het Woordenboek der Zeeuwse Dialecten⁹ in tien jaar tijd reeds vier drukken kende. Ook het Oostends Woordenboek van R. Desnerck¹⁰ en de anastatische herdruk van Lievevrouw-Coopmans Gents Woordenboek zijn de boekhandels uitgevlogen! Vandaar onze bekommernis om de uitspraakspelling zo eenvoudig en doorzichtig mogelijk te houden, vandaar ook onze bekommernis om een oplossing te vinden voor de voorstelling van de geografische spreiding op een manier dat ze de leesbaarheid niet zo sterk bemoeilijkt als in het Woorden-

9. Den Haag, 1975⁴.

10. Handzame, 1972.

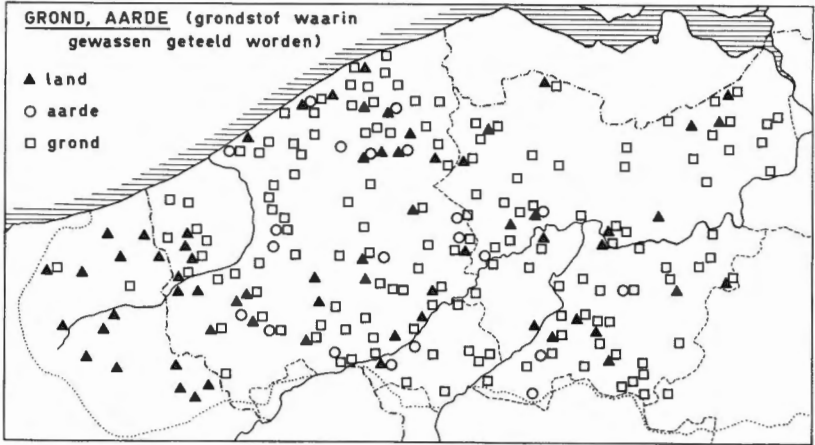
boek van de Brabantse Dialecten. De systematische ordening kan de gewone gebruiker misschien wat onwennig voorkomen, maar een goed cumulatief alfabetisch register zal hem toch gemakkelijk wegwijs maken.

Hoe is dat te verenigen met de eisen die de taalkundige aan het woordenboek kan stellen? De taalwetenschap of linguïstiek is vandaag de dag reeds in zoveel onderdisciplines gesplitst met elk hun eigen onderzoeksterrein, dat het evident is dat het woordenboek niet zo maar hét materiaal kan bieden aan dé linguïst. Maar de dialectoloog, de taalgeograaf, de beoefenaar van de historische taalkunde, de etymoloog en ook de naamkundige zullen er zeker heel wat materiaal in ontsloten vinden dat anders ontoegankelijk zou blijven. Ik kan er bijv. op wijzen dat het Woordenboek van de Brabantse Dialecten voor Dr. P. G. J. Sterkenburg mede een belangrijke bron van modern dialectmateriaal is geweest om de taal van het middeleeuwse Glossarium Harlemense te localiseren in het Hageland en aangrenzend Limburg¹¹.

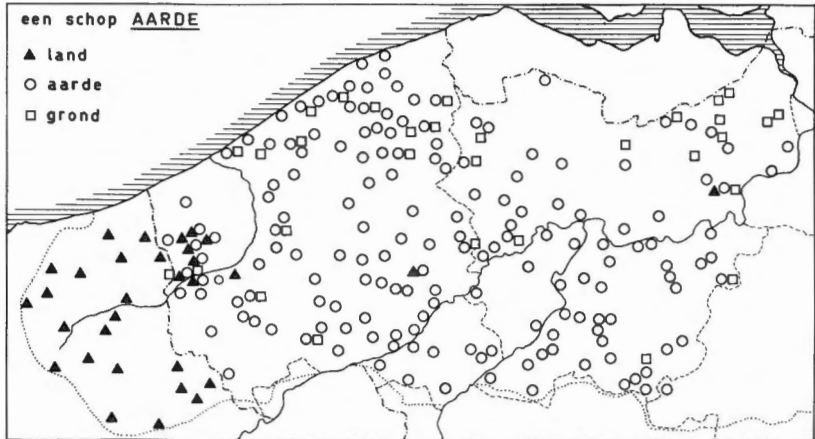
In het voorbijgaan heb ik reeds aangetoond dat met het materiaal van het WVD een aantal relevante kaarten getekend kunnen worden. Een paar voorbeelden meer kunnen het historisch verloop van woordgebruik illustreren. Kaart 5 tekent de opgaven *land*, *aarde*, *grond* voor de grondstof waarin gewassen geteeld worden. Daarnaast is gevraagd in vragenlijst WVD 3, 2 met het voorbeeldzinnetje: „de helft van mijn boerderij is slecht(e) ...”. De *grond*-opgaven domineren in Belgisch-Vlaanderen. Daarnaast is *land* echter nog goed vertegenwoordigd. Alleen in Frans-Vlaanderen is *land* het gewone woord, wat er kan op wijzen dat *grond* in Belgisch Vlaanderen in deze betekenis een relatief jong woord is. Dat vermoeden wordt bevestigd door kaart 6. Die kaart illustreert het oprollen van het woord *land* als het gewone woord voor „aarde” (het vormloze mengsel van organische en anorganische stoffen van de bovenkant van de aardkorst). Daarnaast is gevraagd in vragenlijst WVD 3, 1 met het voorbeeldzinnetje: „gooi nog een schop ... op de kruiwagen”. *Land* is alleen nog maar in Frans-Vlaanderen en een gedeelte van Veurne-Ambacht het gewone woord. Maar twee *land*- naast *aarde*-opgaven meer binnenlands, nl. voor Meulebeke (N 43) en Hamme (I 213), wijzen erop dat *land* hier door *aarde* of *grond* kunnen verdrongen zijn. (Kaart 5 en 6).

11. Dr. P. G. J. Sterkenburg, *Het Glossarium Harlemense, Een lexicologische bijdrage tot de studie van de Middelnederlandse lexicografie*, 's-Gravenhage, 1975, p. 170.

KAART 5.

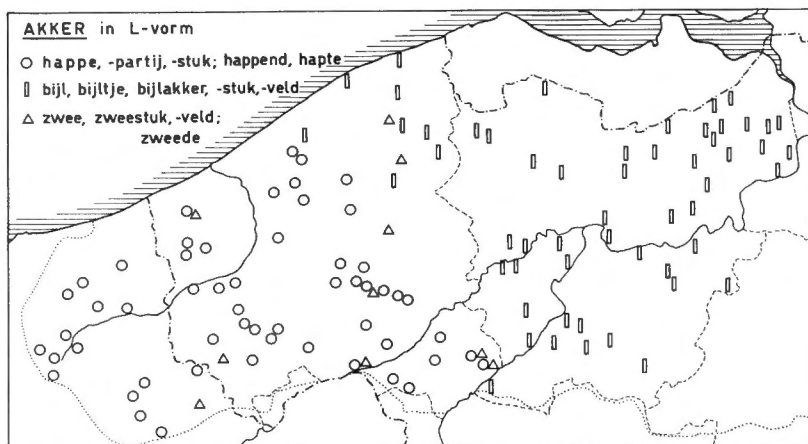
KAART 6.

Een ander voorbeeld kan de kaart met de belangrijkste types voor de akker in L-vorm leveren. (Kaart 7). De boer ziet daar duidelijk de vorm van een bijl in. Meteen blijkt de verspreiding van de heteroniemen voor bijl zoals die zich in de benaming van de bijlvormige akker heeft gehandhaafd: in Frans-Vlaanderen en het grootste deel van West-Vlaanderen: *happe*; in Oost-Vlaanderen: *bijl*. Zou men nu daarnaast de verspreiding van de gewone benaming van de bijl op kaart zetten, en het WVD zal daar zeker de gelegenheid toe bieden als het materiaal is opgevraagd, dan zal, naar mijn vermoeden, daaruit blijken dat bijl (*bielə*) reeds het

grootste deel van West-Vlaanderen veroverd heeft. *Happe* is een verouderde of bijna uitgestorven benaming voor de bijl. Meteen is daaruit te concluderen dat ook zeer specialistische begrippen uit de vaktaal, die op het eerste gezicht wat ver gezocht kunnen lijken, voor de woordgeografie of het historisch proces van een bepaald woordgebruik toch zeer interessante gegevens kunnen opleveren. (Kaart 7).

KAART 7.

Dat leidt ons meteen tot de vraag: wat zal men allemaal opvragen? Is het wel linguïstisch relevant om zaken of begrippen op te vragen, die schijnbaar alleen in een handboek voor de landbouwer thuishoren, of ook om te informeren naar zaken of handelingen die nu verdwenen zijn. M.a.w. heeft het zin om bij voorkeur verouderde of met verdwijnen bedreigde begrippen op te vragen, zonder in het euvel te vervallen van de vroegere amateuristische idiotica, nl. in hoofdzaak rariteiten te bieden. Het oudere en verdwijnende per se eerst willen opvragen en verzamelen houdt niet in dat we dat woordgoed als „echter” dialect beschouwen. De motivering ligt hem in de bezorgdheid om volledig gedocumenteerd materiaal te hebben, dat voor de diachrone, zowel als voor de synchrone taalkunde van belang is. Door de verwaarlozing van het reële feit dat een bepaald woordgoed momenteel dreigt te verdwijnen of bijna verdwenen is, zouden heel wat gedateerde en gelocaliseerde schakels in de taalevolutie immers voor huidig en later onderzoek definitief verloren zijn. Als men zich op het terrein van de vaktaal beweegt, kunnen dergelijke verouderde zaken of handelingen inderdaad vaak als rariteiten of curiositeiten aandoen.

De vragenlijsten waarin daarnaar gevraagd wordt kunnen dan ook een „folkloristische” indruk maken. Maar zoals uit de antwoorden blijkt, leveren die voor de taal van de nu levende generatie nog korresponderende woorden op die vaak een verhelderend licht werpen op de „geschiedenis” tot in de jongste tijd van een of ander woord. Zo is een eventueel romaans leenwoord *kattentouw* voor kleverige kleigrond (De Bo 440) in een aantal varianten nog opgegeven in 8 plaatsen in zuidelijk West-Vlaanderen (*katəndow*: N 28, 28a, 76; *katəntow*: H 88, N 67, 140; *klatnətow*: N 71 en *kattekeutel*, z.f.d.: 0 78)¹².

Van het mnl. tot 19e eeuwse *verandzaden*, waarvan Dr. F. De Tollenaere in de hedendaagse dialecten van Zuid-Oost-Vlaanderen geen sporen meer kon terugvinden¹³, hebben wij een opgave voor Ronse (O 265) in de betekenis van: a) bezaaien na een jaar braak of b) bezaaien met rogge zeven weken na een tarweoogst.

Ook een veld(je) waarop tenen of wissien gekweekt worden ten behoeve van de mandenvlechter of allerlei ander werk, waarbij eertijds tenen gebruikt werden, is zeker niet meer courant. Uit de antwoorden blijkt dat het echter niet overbodig is dat op te vragen en wat meer is, de cartografische voorstelling van het woordmateriaal is weer taalhistorisch significant. Kaart 8 van de Teenakker reveleert bijv. dat *wiedow* in zijn oorspronkelijke betekenis van veld met tenen (vgl. J. Vercoullie, *Beknopt Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche Taal*, Gent 1925, p. 391) nog voorkomt in westelijk Oost-Vlaanderen, nl. Watervliet (I 133), Eeklo (I 158), Zwijnaarde (I 246) en Zevegem (O 21), en verder dat *wiedouw* zich in westelijk Vlaanderen heeft ontwikkeld tot de collectieve benaming voor tenen, wissien. Het romaanse leenwoord *wijmenier* (F.E.W. 14, 459-461) daarentegen is precies thuis in de eerste, nog in de Gallo-Romeinse periode, in cultuur gebrachte streek, nl. Zuid-Oost-Vlaanderen.

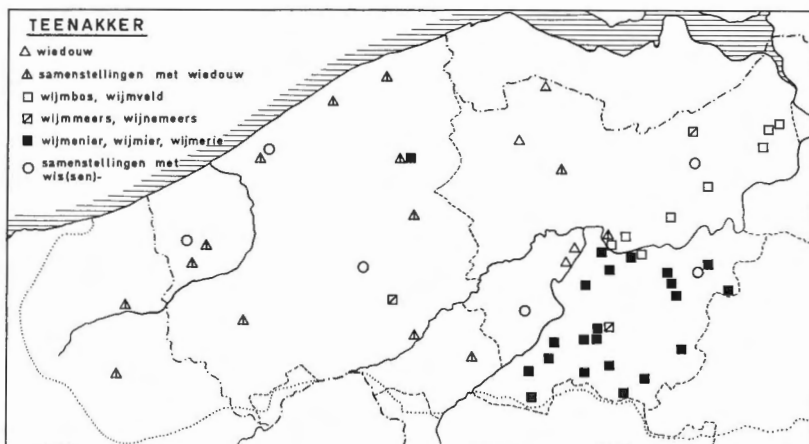
Bepaalde vanouds bestaande zaken kunnen echter ook wel tijdelijk in onbruik geraakt zijn en in de laatste tijd via een niet-

12. Het eerste element *katte(n)*- is allicht aan te zien voor een pejoratieve aanduiding, zoals in *katteklei* (vgl. WNT 7, 1863). Het tweede element *-touw* kan een romaans leenwoord zijn en verband houden met lat. *tōfus* (tufsteen). Omdat de galloromeinse vormen beperkt zijn tot een smalle strook in het oosten van Wallonië tot de Provence (vgl. Von Wartburg, F. E. W. 13 II, 1-2), is het onzeker of het Wvl. *-touw/-dow* etymologisch kan aansluiten bij de Waalse vorm *tawe* (vgl. Jean Haust, *Notes de toponymie liégeoise* in: *Annuaire d'Histoire Liégeoise*, nr 4 van dl II, p. 493-502, vooral p. 495-6). Deze etymologiseringswenk kregen we van Dr. C. Tavernier-Vereecken, waarvoor onze dank.

13. Zie F. De Tollenaere, *Verandzaden*, een woord uit de oude landbouw, T.N.T.L., 77 (1959-60), 33-58 en dez., *Nogmaals Verandzaden*, T.N.T.L., 78 (1960-61), 50-52.

traditionele weg – en met een benaming uit de cultuurtaal dan – weer in gebruik genomen.

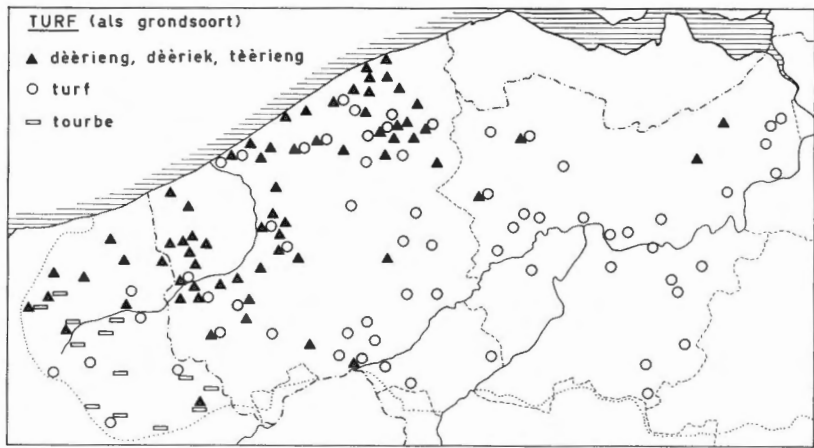
KAART 8.

Turf is bijv. in Vlaanderen niet meer bekend als een ter plaatse uitgegraven delfstof, maar wel als in balen ingevoerd produkt. Bij de vragen naar de grondsoorten is ook gevraagd naar turf en turfgrond. Waar men *dèèrieng*, *dèèriek* of *tèèring* opgeeft in Noord-Vlaanderen is dat zeker de oude benaming voor de ter plaatse gestoken turf. Dat wordt bevestigd door de opgaven *dèèrienglant* of *-gront* voor turfgrond of *dèèriengpit* voor uitgeturfde grond. Dat *turf* daarnaast ook oud en inheems is in zuidelijk Vlaanderen blijkt zeker uit opgaven in zuidelijk Frans-Vlaanderen. Daarnaast zijn de *tourbe*-opgaven en zeker ook een groot aantal *turf*-opgaven vertegenwoordigers van een jongere taallaag die het moderne importprodukt benoemen. Als we nu later vragen naar turf als stalstrooisel of als grondverbeteringsmiddel, dat in Vlaanderen zeker alleen als modern importprodukt bekend is, zal bij de vergelijking van het materiaal wel kunnen blijken in hoeverre *turf* hier *dèèring* en consoorten zal verdrongen hebben. (Kaart 9).

Uit deze voorbeelden kan m.i. voldoende blijken dat het verkeerd zou zijn om naar verouderde zaken, handelingen of begrippen niet te vragen. Maar het zou eveneens verkeerd zijn om niet naar moderne zaken, technieken of begrippen te informeren. Alhoewel het betreffende woordgoed heel vaak via het onderwijs of de vakbladen aan de cultuurtaal ontleend is, zijn er daarnaast ook heel wat dialectische innovaties of betekenisverschuivingen van dialectwoorden. Zo heet werken met de schijfeg in West-Vlaande-

KAART 9.

ren bijv. *potulan* (pohulle = potdeksel) of is de benaming van de oude paalschuur (in westelijk Vlaanderen *mikke* en elders *veldschuur*) vaak overgegaan op de moderne strohangar.

De synchroniciteit van ons materiaal is inderdaad vrij ruim genomen, nl. ongeveer de laatste honderd jaar, omdat het oudste idioticon in ons gebied, nl. dat van De Bo in zijn eerste uitgave dateert van 1870-1873. De juiste bronnenopgave echter van het materiaal dat niet uit de directe enquête van de laatste jaren stamt, bijv. uit de RND of uit het materiaal van de Zuidnederlandse Dialectcentrale¹⁴, maakt het mogelijk om eventuele verschuivingen in woordgebruik of betekenis tijdens de laatste vijftig jaar na te gaan. Dat is voor de sociolinguïstiek en de geschiedenis van het taalproces dat zich nog onder onze ogen voltrekt, werkelijk „gefundenes Fressen”.

Het is ook vanzelfsprekend dat de opvraging van woordgoed van beroepen of sociale activiteiten die verdwijnen, bijv. de strodekker, mandenvlechter, wagenmaker, smid, kuiper, e.d., moeilijk iets anders kan opleveren dan antiquiteiten die veeleer het stervensproces dan het levensproces van taalgoed belichten. Maar zonder dat is het woordgoed van jongere beroepen als van de fietsenmaker, garagehouder, metaalbewerker, enz. ook niet in zijn historische continuïteit of discontinuïteit op zijn juiste waarde te beoordelen.

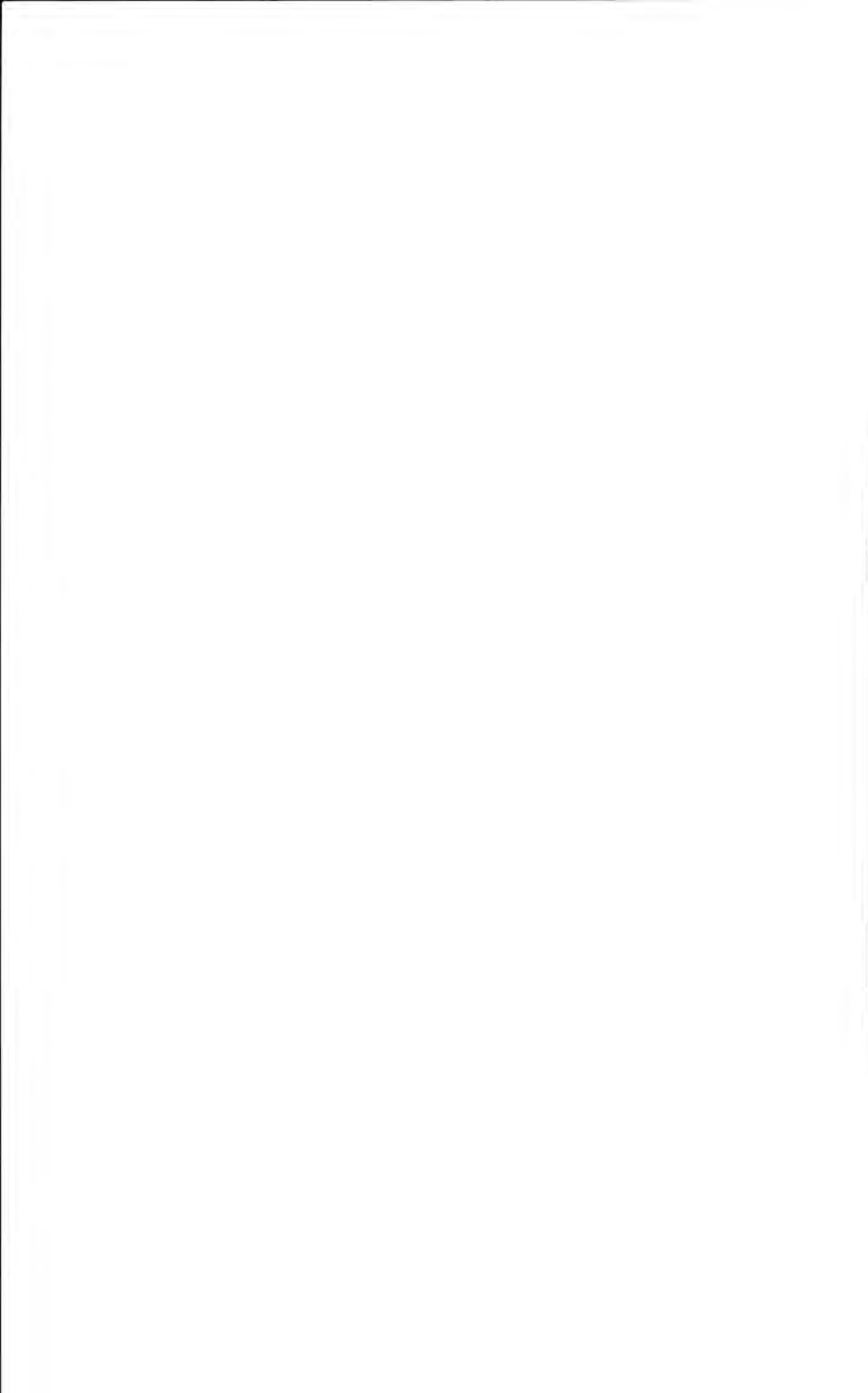
14. 49 vragenlijsten verspreid tussen 1922 en 1954. Cfr. V. Verstegen, Prof. Grootaers en de Zuidnederlandse Dialectcentrale, *Album Grootaers*, Leuven, 1950, 31-52.

Tenslotte kan men zich hierbij toch nog de vraag stellen of het voor de taalkundige niet lonender zou zijn om eerst de zogeheten „algemene” woordenschat op te vragen, omdat er allicht hier vaker een nood is aan dialectisch vergelijkingsmateriaal dat gelocaliseerd en approximatief gedateerd is. Hoewel collega Devos het daar al even over heeft gehad, wou ik tot slot daar nog even met een parafraze van Willem Elsschot iets over zeggen: tussen droom en daad staan „wetten” in de weg en praktische bezwaren en ook weemoedigheid die ik wel even kan verklaren.

De droom is het ideaal. Ideaal zou het zeker zijn om de algemene woordenschat van de Vlaamse dialecten exhaustief te verzamelen en te bewerken. Dat is in de praktijk een enorme taak voor een heel team wetenschappelijke werkers met omstandig onderzoek op het terrein en tijdrovend redactioneel werk. De bandopnamen van het Seminarie voor Nederlandse Taalkunde en Vlaamse Dialectologie van de Rijksuniversiteit Gent¹⁵ leveren hiervoor veel interessante stof, maar zeker niet genoeg. Twee wetenschappelijke medewerkers, zoals momenteel aan het WVD werken, zijn hiervoor ook bijlange niet toereikend. Als er al voldoende belangstelling onder jonge academici zou bestaan, hoef ik u niet te zeggen dat er bovendien „wetten” in de weg staan om hiervoor de nodige financies op te brengen. Vandaar de weemoedigheid van iemand die het wel kan zien, maar die het niet ziet zitten! Vandaar de keuze voor en de bewuste beperking tot wat momenteel haalbaar blijkt, en in het licht van wat in Nijmegen voor het Brabants en Limburgs Woordenboek is verzameld, voor heel Zuid-Nederland de grootst mogelijke coherente informatie oplevert.

Ik hoop dat uit het onlangs in het vooruitzicht gestelde taalunieverdrag met Nederland en uit een federalisering van de Belgische instellingen voor wetenschappelijk onderzoek van het Nederlands, de nodige inspiratie en wetgeving zal volgen die niet alleen de dialectlexicografie maar het hele wetenschappelijk onderzoek van de Nederlandse taal terdege zullen institutionaliseren, coördineren en financieel de nodige armslag geven.

15. V. F. Vanacker en G. De Schutter, *Zuidnederlandse dialecten op de band*, in *Taal en Tongval* 19 (1967) 35-51 en H. Heikens en R. Van der Schaaf, *Dialecten op band*, *ibidem* 22 (1970) 29-58.

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zaterdag 12 maart 1977 en op zaterdag 15 oktober 1977 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 12 maart 1977

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De vergadering werd om 10.15 u. geopend door Prof. Dr. P. Lenders, voorzitter.

Er waren twee lezingen, die het thema van de sectie : *Belgische investeringen in het buitenland*, behandelden.

Mej. G. Devos : *Kapitaalvervelchten in de Belgische en Duitse zware industrie tijdens de 19e eeuw.*

Dr. Chr. Koninckx : *Zuidnederlandse participaties in de Zweedse Oostindische Compagnie (1731-1786)*, waarvan de tekst in deze *Handelingen* verschijnt.

Aan de besprekingen werd door al de aanwezigen deelgenomen.

2. **Taalkunde.** – Prof. Dr. R. Willemys, voorzitter, opende de vergadering om 10.15 u. – P. Van de Craen was secretaris. Het thema : *Mogelijkheden en moeilijkheden in verband met dialectwoordenboeken* werd in twee lezingen behandeld.

Mej. M. Devos sprak over *Ervaringen i.v.m. de problematiek en methode bij het samenstellen van een modern dialectwoordenboek.*

Hugo Ryckeboer handelde over : *Gebruiksmogelijkheden van het in Gent op het getouw staande Woordenboek van de Vlaamse Dialecten.* De tekst van deze beide lezingen verschijnt in deze *Handelingen.*

Aan de besprekingen namen deel o.m. de heren J. Goossens, H. Plomteux, R. Willemys.

3. **Moderne Filologie en Literatuur.** – Prof. Dr. B. F. Van Vlierden leidde de vergadering. Secretaris was Dr. M. De Smedt. Twaalf leden waren aanwezig.

Dr. J. Janssens handelde over *Het realisme in de roman van Heinric en Margriete van Limborch.* De tekst is in deze bundel opgenomen.

Mevr. M. Knol-De Clercq hield vervolgens een lezing over : *Bedenkingen omtrent „Teksten zomaar” van S. Beckett en „Dat wil zeggen” van Mark Insingel*. De tekst is hier eveneens opgenomen.

Aan de besprekingen namen deel : Bernard Kemp, Hilda Van Assche, J. Janssens, J.-L. Broeckx, M. Knol-De Clercq.

4. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – Prof. Dr. J. Veremans, voorzitter, opende de vergadering om 10.15 u.

Fr. Decreus hield een lezing over : *Structurele analyse van Carmen 76 van Catullus*. Ze verschijnt in deze *Handelingen*.

Dr. C. Matheussen sprak over : *De Annotationes super Virgillii Codicem (Brussel, K.B., hs. 15.585) van Georgius Haleinus. Thematata en datering*. De tekst verschijnt in deze *Handelingen*.

Op beide lezingen volgde een levendige bespreking. De voorzitter sloot de vergadering om 12.07 u.

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. J. Veremans, opende de vergadering om 12.20 u.

Verscheidene leden hadden bericht van verhindering gezonden.

De nieuwe voorzitter heette de aanwezigen hartelijk welkom en dankte zijn voorganger, Prof. Dr. V. F. Vanacker. Hij huldigde de nagedachtenis van de overleden medeleden : P. K. Heireman S.J. en Ereconservator Frans Smekens.

Het verslag van de secretaris over de vorige vergadering en van de penningmeester over het jaar 1976 werd goedgekeurd.

De kandidaat-leden, die op de uitnodiging vermeld waren, werden tot lid van de Mij. benoemd, nl. Lic. Freddy Decreus, Lic. Louis Vos, Lic. Magda Devos, Gustaaf Jacobs, Lic. H. Ryckeboer, Lic. P. Van de Craen, Dr. Marc Waelkens.

Het gemotiveerde voorstel van Prof. Dr. Jan-L. Broeckx tot oprichting van een sectie „Musicologie” in de Zuidnederlandse werd unaniem aanvaard. Hij beloofde verdere prospectie om deze oprichting mogelijk te maken.

Vervolgens hield Prof. Jan-L. Broeckx een boeiend betoog over *Actuele muziek als sociaal model*, waarvan de tekst in *Handelingen 1977* verschijnt.

De voorzitter dankte de spreker en leidde een korte discussie in, waaraan, behalve door hemzelf, door de heren Fr. Decreus en Chr. Koninckx werd deelgenomen.

Vooraleer de zitting om 13.20 u. op te heffen, deelde de voorzitter nog de datum van de volgende vergadering (15.10.77) mee.

Vergadering van 15 oktober 1977

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – Prof. Dr. P. Lenders, voorzitter, opende de vergadering om 10.15 u. Mej. G. Devos nam het secretariaat waar. Tien leden waren aanwezig.

Luc D'Hondt sprak over : *De vernieling van de „économique” molens te Oudenaarde in 1790. Een ondernemer, notabelen en het volk in de crisis van het Ancien Régime en haar economische en politieke aspecten in een kleine stad.* Spreker vatte deze lezing als volgt samen : „In de jaren tachtig van de achttiende eeuw vestigde de Gentse ondernemer Schepers te Oudenaarde een nieuw type graanmolens met een hoge productiviteit. De stad verkeerde toen al in een duidelijke structurele crisis. Dankzij een merkwaardige handelsgeest en politieke bindingen kon Schepers een grootse maal- en speculatieve onderneming uitbouwen, die echter zo 'n groot deel van de graanproductie opslokte, dat de marktbevoorrading erdoor in het gedrang kwam. Hoge prijzen verwekten sociale onrust. Voor de patriotten, die in 1790 de macht van Jozef II hadden overgenomen, was die onrust heel gevaarlijk. De patriottenleiders namen dan ook actief deel aan een oproer en de vernieling van de molens van Schepers, nadat alle legale eliminatiemiddelen uitgeput waren. Een en ander gaf aanleiding tot een merkwaardige ideologische twist omtrent de vrijheid van onderneming.”

Prof. Dr. J. Van den Broeck handelde over *J. B. C. Verlooy, Brabants jurist en publicist.* – In chronologische volgorde behandelt spreker : de jeugd van Verlooy ; Verlooy als jurist, diens *Codex Brabanticus*, jeugdwerk in het begin van zijn loopbaan als advocaat en Verlooy als publicist met het bekende werk *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael.* Spreker belicht de rol van Verlooy : Brabantse Omwenteling, evenals het „raadsel” van zijn „Fransgezindheid” vóór 1795, jaar waarin hij zich uit het politieke leven terugtrekt.

Aan de besprekingen namen deel : de heren P. Lenders, de sprekers zelf, P. Janssens, R. Van Caenegem, V. Verstegen.

2. **Taalkunde.** – Prof. Dr. R. Willemyns opende de vergadering om 10.15 u.

Dr. P. Van Hauwermeiren sprak over *Het Nederlands van Marnix Gijsen*. – Een onderzoek van het taalgebruik in zijn kritische stukken. De tekst van deze lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Aan de bespreking werd deelgenomen door de heren R. Willemys, A. Brisau, J. Taeldeman, E. Eylenbosch.

3. Moderne Filologie en Literatuur. – Prof. Dr. B. F. Van Vlierden opende de vergadering om 10.15 u. Dr. J. P. Couttenier was secretaris.

Hugo Bousset had het over *Het „Opus” in Vlaanderen*. Een lezing, die in de *Handelingen* verschijnt.

Dr. Karel Wauters hield de tweede lezing: *Omtrent „Op 't Eksterlaer” van Domien Sleenckx*. De uitgebreide tekst ervan zal in de *Handelingen* opgenomen worden.

Aan de besprekingen namen deel: Mevr. M. Knol-De Clercq; de heren: Bernard Kemp, J. Smeyers, J. P. Couttenier.

4. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – Prof. Dr. J. Veremans, voorzitter, opende de vergadering om 10.15 u.

Dr. Lieven J. Van Acker handelde over *Persius als „autoriteit” in de Middellatijnse literatuur*. Zijn beknopte samenvatting – de lezing zelf verschijnt in uitgebreider vorm in *Handelingen 1978* –: „Persius stond in de Middeleeuwen op de lijst van de schoolauteurs. Zijn inbreng in werken over grammatica, in glossaria en in lexica is groot. Als stilistisch voorbeeld was hij wellicht te moeilijk en onaantrekkelijk. Een zeer belangrijk, en misschien vergeten aspect is, dat hij als dichter met stoïcijnse opvattingen gemakkelijk werd geaccepteerd, geciteerd en verwerkt in een christelijke context.”

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. J. Veremans, opende de vergadering om 12.20 u.

Volgende leden hadden bericht van verhindering gezonden: de heer Gouverneur L. Roppe, Mevr. Hilda Van Assche, Mevr. en Prof. Dr. Th. Luyckx-Foncke, Prof. Dr. R. Derolez, Prof. Dr. A. Gerlo, Prof. Dr. V. F. Vanacker, Prof. em. Dr. E. Rombauts, Prof. Dr. W. Thys, André Demedts, Prof. Dr. G. De Smedt, Ludo Simons, Dr. P. E. L. Verkuyl, Drs. R. Th. M. Van Dijk, Dr. W. E. Hegman, Drs. Jef Notermans, Em. Janssen, Dr. R. De Keyser, Dr. F. Van Ommeslaeghe, Fr. Wagemans.

De voorzitter verwelkomde de talrijke aanwezigen. Hij bracht hulde aan de nagedachtenis van onze overleden medeleden : P. Stephanus Axters, P. Jozef Calbrecht, Mevr. Marie-José Desmet-Goethals, P. Milo H. Koyen, Dr. J. Wils.

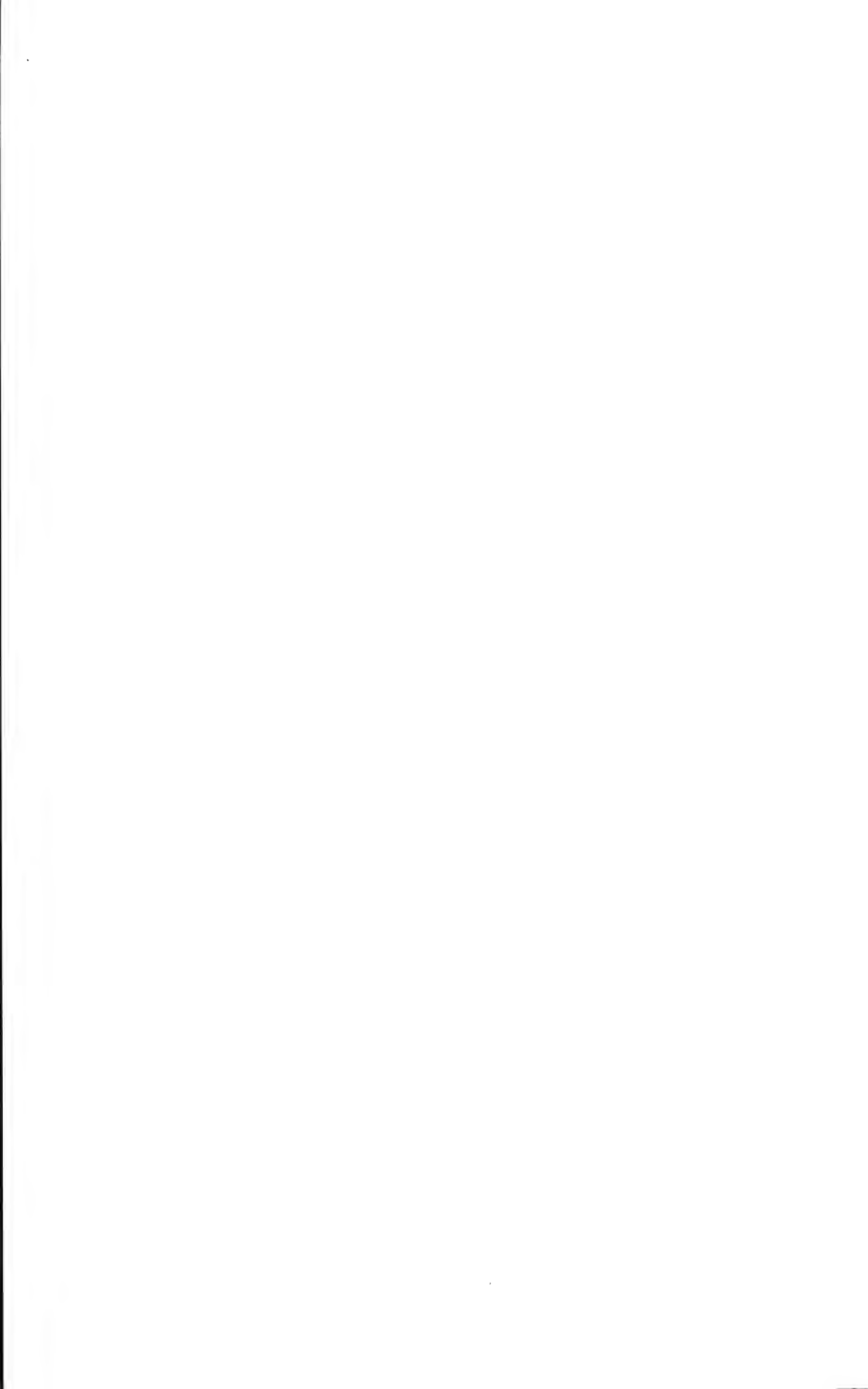
Het verslag van de secretaris over de vergadering van 12 maart 1977 werd goedgekeurd. De secretaris deelde mee, dat Prof. Dr. Jan-L. Broeckx hem geschreven had dat het niet mogelijk was een sectie „Musicologie” in de Zuidnederlandse op te richten. Reden : „Er bestaan reeds twee typisch musicologische verenigingen in België waar oudere en jongere collega's elkander treffen. Daarom achten de meesten van mijn Gentse medewerkers en oudstudenten een derde ontmoetingsplaats grotendeels overbodig”.

De secretaris deelde nog mee, dat de Algemene Spaar- en Lijfrentekas, de Kredietbank en de Generale Bankmaatschappij een subsidie hadden toegekend.

Tot lid van onze vereniging werden benoemd : Dr. Jean-Pierre Couttenier, Mej. G. Devos, Lic. Luc Dhondt, Dr. Chr. Koninckx, Jaap Steur, Ph. Van de Nieuwegiessen, Dr. Paul Van Hauwermeiren.

Deze zeer geslaagde bijeenkomst werd besloten met een lezing door Prof. Dr. Els Witte : *Sociale en politieke achtergronden van de Vlaamse literatoren, 1815-1850.*

Om 13.20 u. werd de vergadering opgeheven.

Ledenlijst 1977

- Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, 9500 Geraardsbergen.
A. J. AERNOUTS, Tuitenberghof, 1680 Sint-Kwintens-Lennik.
Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Tervuurse straat 99, 3000 Leuven.
Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, 3000 Leuven.
Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. J. ANDRIESEN S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. C. G. L. APeldoorn, Asterlaan 1, Hoevelaken (Ned.).
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 43, 9000 Gent.
Dr. G. H. ARENDT, 1 Berlin-Steglitz 41, Südenstrasse 57 (D.B.R.).
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, 2510 Mortsel.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, 2800 Mechelen.
Dr. M. BAELDE, Eeuwfeestlaan 7, 8390 Heist-Duinbergen.
Dr. Marta BAERLECKEN-HECHTLE, D-4 Düsseldorf 11, Rheinallee 117, (D.B.R.).
Dr. & Mevr. J. BAERTEN-ILEGEMS, Mezenlaan 11, 1640 St.-Genesius-Rode.
H. BAILLIEN, St.-Truidersteenweg 85, 3700 Tongeren.
Dr. Nienke BAKKER, Patrijzenlaan 2, Veere (Ned.)
Cor BERTRAND, Parallelweg 16a, Wylré (Ned.).
BIBLIOTHEQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, 5000 Namur.
Dr. W. P. BLOCKMANS, Cederstraat 25, 9810 Drongen.
Dr. J. BOETS, A. Dineurlaan 28, 2120 Schoten.
Dr. med. P. BOEYNAEMS, Prinsstraat 5, 2000 Antwerpen.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 38, 9000 Gent.
Dr. A. BOILEAU, 57, avenue d'Esneux, 4040 Méry-Tilff (Liège).
Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelaersstraat 41, 2020 Antwerpen.
Dr. J. G. BOMHOFF, Johan de Wittstraat 58, Leiden (Ned.).
Dr. G. BORGERS, Kon. Wilhelminalaan 44, Leidschendam (Ned.).
Lic. B. BORGHGRAEF-VAN DER SCHUEREN, Geerdegemstr. 164, 2800 Mechelen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, 9220 Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, La Copenne 3, 1460 Itter.
Lic. Hugo BOUSSET, Waterpoelstraat 71, 1641 Alseberg.
Dr. A. P. BRAAKHUIS, Hofstede de Grootkade 41, Groningen.
Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Dr. & Mevr. W. BRAEKMAN-DEVOLDER, Eeklostraat 73A, 9910 Mariakerke.
Dr. F. A. BREKELMANS, Laan van Mecklenburg 1, Breda.
Lic. A. BRISAU, Kouterstraat 29, 9001 Gentbrugge.
Dr. J. L. BROECKX, Oude Vierschaarstraat 58, 9831 Deurle.
Jacques BROUWERS, Jan Rosierlaan 282, Smeermaas, 3760 Lanaken.
Dr. L. BROUWERS S.J., Haachtssteenweg 8, 1030 Brussel.
Dr. A. BURSSENS, Verschansingstraat 6, 9910 Mariakerke.
Dr. H. BURSSENS, Kromme Leie 14, 9820 St.-Denijs-Westrem.
Dr. H. P. H. CAMPS, Weberstraat 7, 's-Hertogenbosch.
Dr. L. CEYSSENS, Vanderlindenstraat 15, 1030 Brussel.
Adr. CLAASSEN, Bergeind 1, 3581 Achel.
Dr. Fr. CLAES S.J., Minderbroedersstraat 11, 3000 Leuven.
Dr. V. CLAES, Elegastlaan 5, 2120 Schoten.
Lic. Felix CLAUS, Everardstraat 105, 9900 Eeklo.
Dr. Michiel CLOET, Brabantonnestraat 86, 3000 Leuven.
Lic. M. COCK, Weggevoerdenstraat 51, 9400 Ninove.
Lic. E. COCKX-INDESTEGE, Ninoofsesteenweg 5, 1710 Dilbeek.
Dr. D. COIGNEAU, Muinkkaai 71, 9000 Gent.
Mgr. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, 3000 Leuven.
Dr. M. CORDEMANS, Kasteelstraat 14, 1770 Liedekerke.
Dr. Th. COUN, Beverstraat 58, 3600 Genk.
Dr. H. L. COX, 5308 Rheinbach-Todenfeld, Kirchstrasse 19, (B.R.D.).

- Dr. J. P. COUTTENIER, D. Mellaertstraat 78, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. CRAEYBECKX, 4, Chemin du grand galop, 1328 Ohain.
 Dr. Fr. DAEMS, Berglaan 68, 3030 Heverlee.
 Lic. F. A. J. DAMBRE, Fortlaan 37, 9000 Gent.
 Dr. B. C. DAMSTEEGT, Fagelstraat 44, Leiden.
 Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, 8370 Blankenberge.
 Dr. H. DE BELDER, Boerenkrijglaan 28, 2820 Bonheiden.
 J. L. DE BELDER, Rode Beukendreef 17, 9831 Deurle.
 Dr. Jacques DE BIE, Singel 3, 2510 Oude-God.
 Eug. DE BOCK, Alice Nahonlei 19, 2120 Schoten.
 Dr. F. DEBRABANDERE, Keizer Karelstraat 83, 8000 Brugge.
 J. DE BROUWER, Kerkplein, 9340 St.-Gillis-Dendermonde.
 Dr. J. G. DE BROUWER, Openveldstraat 69, 1080 Brussel.
 Dr. C. C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden.
 Lic. Rita DE BRUYNE, Quatre Brasstraat 2, 1000 Brussel.
 Dr. Friedhelm DEBUS, 2301 Schierensee üb. Kiel.
 Dr. Karel DE CLERCK, Barrièrestraat 13b, 8200 St.-Michiels-Brugge.
 Dr. J. DE CORT, Elisabethlaan 114, 2600 Berchem-Antwerpen.
 Bert DECORTE, Loostraat 21, 1760 Roosdaal.
 Lic. Luc DECORTE, Vuurkruisenlaan 24, 8310 St.-Kruis.
 Lic. F. DECREUS, Vlaanderenstraat 102, 9000 Gent.
 Lic. W. DE CUBBER, Papestraat 38, 9100 Lokeren.
 Jan DE CUYPER, Sint-Sebastiaanlaan 45, 8500 Kortrijk.
 Dr. W. DE GEEST, Koningin Fabiolalaan 7, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. Luc DE GRAUWE, Kon. Leopoldlaan 50, 9000 Gent.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.
 Dr. M. J. M. DE HAAN, Den Tollstraat 64, Koudekerk aan den Rijn (Ned.).
 Lic. Th. DE HEMPTINNE, Palingstraat 90, 9120 Destelbergen.
 Dr. M. J. G. DE JONG, 14, rue des Eglantiers, 5100 Jambes (lez Namur).
 Dr. R. DE KEYSER, Philipslaan 91, 3040 Korbeek-Lo.
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, 8320 Steenbrugge-Assebroek.
 O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, 9400 Ninove.
 Dr. L. DE LANNOY, Doelhaagstraat 40, 2560 Rumst.
 Jozef DELEU, Murissonstraat 142, 8530 Rekkem.
 Dr. H. DE LEY, Kasteellaan 12, 9840 Landegem.
 Lic. H. DELVAUX, Lode Geysenstraat 12, 2060 Merksem.
 Dr. A. DEMAN, J. Jongenlaan 31, 1180 Brussel.
 Dr. L. DE MAN, Berkendreef 9, 3201 Holsbeek.
 Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, bus 8, 1150 Brussel.
 André DEMEDTS, Condédreef 21, 8500 Kortrijk.
 Lic. Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, 8320 Assebroek.
 Lic. Fr. DEMEY, Nieuwpoort 19, 9000 Gent.
 Dr. Leo DE NEUBOURG, Fortuinstraat 46, 2800 Mechelen.
 Dr. N. DE PAEPE, Vilvoordse Baan 418B, 3009 Winksele (Post Veltem).
 Dr. L. DE PAUW-DEVEEN, Kluisstraat 50 - Bus 3, 1050 Brussel.
 Dr. en Mevr. W. DE PAUW-HUGO, Koning Albertlaan 78, 1080 Brussel.
 Dr. A. DEPREZ, Hofstraat 179, 9000 Gent.
 Dr. Hilde DE RIDDER-SYMOENS, Grote Baan 78, 9920 Lovendegem.
 Dr. R. DEROLEZ, Muinklaan 57, 9000 Gent.
 Lic. R. DEROO, Zellaardreef 22, 2820 Bonheiden (Antw.).
 Dr. J. DESCHAMPS, Paul Lebrunstraat 45 - bus 11, 3000 Leuven.
 Dr. H. DE SCHEPPER, Beatrijslaan 7, 1850 Grimbergen.
 Lic. Marcus DE SCHEPPER, Strijdhoflaan 4, 2600 Berchem.
 Dr. R. DE SCHRYVER, Oude Baan 13, 3071 Erps-Kwerps.
 Dr. G. DE SCHUTTER, Heibosstraat 7, 9120 Destelbergen.
 Dr. M. DE SMEDT, Stationsstraat 168, 3222 Gelrode.
 Dr. R. DE SMEDT, Battelse steenweg 264, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DE SMET, Kongreslaan 40, 9000 Gent.
 Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. F. DE TOLLENAERE, Beatrixlaan 7, Warmond (Ned.).

- Dr. H. DEVIJVER, Eikenboslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Achiel DE VOS, Achterstege 22, 9050 Evergem.
 Lic. J. DE VOS, Ledebekweg 179, 9130 Lochristi.
 Lic. Magda DEVOS, St.-Pietersnieuwstraat 88, 9000 Gent.
 Dr. J. DEVREKER, Stationsstraat 13, 8920 Langemark.
 Dr. S. J. DE VRIENDT, Gulden Bodemstraat 14, 1080 Brussel.
 Dr. K. C. J. W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
 Dr. M. DE VROEDE, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode.
 Dr. Denise DE WEERDT, Kortrijkse Steenweg 272, 9000 Gent.
 Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, 9900 Eeklo.
 Lic. Luc DHONDT, Lange Aststraat 21, 9760 Zingem-Huise.
 Dr. R. DIRVEN, Beekstraat 39, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DOGAER, Beekstraat 2, 2800 Mechelen.
 Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, 1190 Brussel.
 Dr. H. DRAYE, Winkelse Steenweg 80, 3020 Herent-Leuven.
 Jozef DROOGMANS, Kolonel Dusartplein 35 E 3, 3500 Hasselt.
 Dr. E. DUVERGER, Coupure 253, 9000 Gent.
 Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. H. DYSERINCK, Sijsjesstraat 6, 3760 Lanaken.
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 202, 9000 Gent.
 Dr. L. K. ENGELS, Tiense Vest 61, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. EVENEPOEL, Eikendreef 11, 3061 Leefdaal.
 Dr. Em. EYBEN, Hofakkerstraat 12, 3110 Rotselaar.
 Dr. Ernest EYLENBOSCH, Nelemeersstraat 35, 9830 Sint-Martens-Latem.
 Lic. D. FAGOT, Spoorwegstraat 24, 3370 Boutersem.
 Dr. S. L. FLAXMAN, Graduate Center CUNY-33 West 42nd Street New York, New York 10036 (U.S.A.).
 Lic. J. FLORQUIN, „Wildenhoge”, Predikherenberg 7, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. Marc GALLE, Neerleest 6, 1020 Brussel.
 Dr. F. L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, 1050 Brussel.
 Dr. D. GEERAERTS, Caimolaan 156, 3970 Leopoldsburg.
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, 8310 St.-Kruis (Brugge).
 Dr. G. GEERTS, Trolieberg 43, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Eglantierlaan 19, 2020 Antwerpen.
 Lic. T. J. GERITS, Abdij, 3281 Averbode.
 Dr. A. GERLO, Merellaan 33, 1150 Brussel.
 Dr. W. P. GERRITSEN, Obbinklaan 125, Utrecht (Ned.).
 Dr. G. J. GERWEL, Univ. v. Wes-Kaapland, Bellville, K.P. (Z.-Afrika).
 Lic. Monique GEYS-WALSCHAERTS, Zoutwerf 14, 2800 Mechelen.
 Dr. J. GIJSEL, Charleslei 12, 2130 Brasschaat.
 Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, 1080 Brussel.
 Lic. M. GILLEIR, Parkstraat 44, 3000 Leuven.
 Dr. L. GILLET, rue Gaston Bernard 6, 4050 Esneux.
 Dr. W. GOBBERS, Vandeputtestraat 8, 9600 Ronse.
 Lic. Eric GOERLANDT, Blauwstraat 42, 9030 Wondelgem.
 Dr. J. GOOSSENS, Egenhovenweg 45/71, 3030 Heverlee.
 Dr. L. GOOSSENS, Berkenlaan 2, 2540 Hove (Antw.).
 Dr. P. GORISSEN, Schaapsdreef 17, 8500 Kortrijk.
 Dr. W. M. GRAUWEN O.Praem., Mankevosstraat 71, 1860 Meise.
 Dr. Frank GRYPDONCK, Kerkstraat 60, 9330 Dendermonde.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. P. HADERMANN, 2, drève des Châtaigniers, Domaine de la Motte, 1488 Bousval.
 Dr. R. HAESERIJN, Heiveldstraat 269, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 367, 9000 Gent.
 Dr. A. HANTSON, 73A, rue J. Wanet, 5030 Vedrin.
 Dr. Cl. HAP, Beeldhouwerslaan 31, 1180 Brussel.
 Dr. Hans HAUBEN, Wijngaardlaan 11 - Bus 21, 3030 Heverlee.
 Dr. W. E. HEGMAN, Smidsestraat 73, 9000 Gent.
 Dr. H. M. HEINRICHS, D-1 Berlin 33, Boetticherstrasse 7A (D.B.R.).
 Lic. Ludo HELSEN, Geelse Baan 19, 3988 Veerle.

- Dr. Joan HEMELS, Kroonsingel 23, Malden (Ned.).
 Dr. B. HENDRICKX, Randse Afrikaanse Universiteit, Postbus 524, Johannesburg.
 Dr. Elsa HENDRIX-DE BENS, Havikstraat 10, 9000 Gent.
 Dr. Guido HENDRIX, Nederpolder 25, 9000 Gent.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, 4000 Liège.
 Dr. Pierre HESSMANN, Berkenlaan 3, 9810 Drongen.
 Dr. M. HOEBEKE, Dijkstraat 6, 9700 Oudenaarde.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Lic. R. HOFMANS, Prinsendal 30, 1900 Overijse.
 Dr. A. HOEKSTRA, Wedrennenlaan 24, 1050 Brussel.
 Dr. A. G. HOMBLE, Beekstraat 30, 9230 Melle.
 Dr. Anenmarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg
 13, Von Melle-Park 15 (D.B.R.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 112, 9000 Gent.
 Dr. J. IJSEWIJN, Petrusberg 11, 3044 Haasrode.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, 3000 Leuven.
 Dr. M. A. JACOBS, Jan Stasstraat 18, 3000 Leuven.
 Gustaaf JACOBS, Veldbornstraat 46, 3300 Tienen.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, 2100 Deurne.
 Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, 2800 Mechelen.
 Em. JANSSEN S.J., Waversebaan 220, 3030 Heverlee.
 Dr. Ria JANSSEN-SIEBEN, Sperwerslaan 5, 1150 Brussel.
 Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, 9720 De Pinte.
 Dr. J. JANSSENS, F. Rigaplantsoen 45, 1030 Brussel.
 Dr. M. JANSSENS, Waversebaan 172, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. K. LANGVIK-JOHANNESSEN, Sörli Terrasse 15, 1475 Skårer (Noorwegen).
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, 2800 Mechelen.
 Dr. Aug. KEERSMAEKERS, Wouwendonkstraat 78, 2570 Duffel.
 Mgr. H. KESTERS, Stationsstraat 31, 3800 St.-Truiden.
 Otto KIESER, 61 Darmstadt, Hölgesstrasse 20, D.B.R.
 Dr. J. KLUYSKENS S.J., Collegelaan 36, 2200 Borgerhout.
 Drs. W. H. Th. KNIPPENBERG, Socrateslaan 115, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Lic. M. KNOL-DE CLERCQ, Alfred Duboisstraat 10, 1080 Brussel.
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
 Dr. A. C. F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. E. H. KOSSMANN, Thorbeckelaan 180, Groningen.
 Dr. C. KRUYSKAMP, Rapenburg 49, Leiden.
 Dr. Luc LAMBERECHTS, Ed. Vermeulenstraat 6, 8510 Marke.
 Lic. P. LAMMENS-PIKHAUS, Ooststraat 21A, 9961 Boekhoute.
 Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, 1030 Brussel.
 Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, 2200 Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, Lentelaan 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Lic. Cl. LEMAIRE, P. Damiaanlaan 85, 1150 Brussel.
 Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. H. LIEBAERS, Keizerslaan 4, 1000 Brussel.
 Dr. R. LIEVENS, Oude Baan 363, 3040 Korbeek-Lo (Leuven).
 C. LINDEMANS, Archimedesstraat 60, 1040 Brussel.
 Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, 1180 Brussel.
 Dr. J. E. LOUBSER, Universiteit van Port Elizabeth Postbus 1600 Port Elizabeth
 (Zuid-Afrika).
 Dr. S. A. LOUW, Albertstraat 111, Waterkloof, Pretoria (S.-A.).
 Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 1980 Tervuren.
 Dr. & Mevr. Th. LUYKX-FONCKE, Laneastraat 12, 1020 Brussel.
 Dr. L. Th. MAES, Dessainlaan 55, 2800 Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, 1150 St.-Pieters-Woluwe.
 Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
 Mevr. A. MANTEAU, Bergenbroek 8, 1686 Gooik.
 Dr. G. MARECHAL, Iepenstraat 76, 9000 Gent.
 Dr. W. MARTIN, Losbergenlaan 4, 3200 Kessel-Lo.

- Dr. Cl. MARYNISSEN, Winkelse Steenweg 60, 3020 Herent.
 Dr. W. H. M. MATTENS, Weyerken 9, 3900 Lommel.
 Dr. C. MATTHEEUSSEN, Ten Broekstraat 25 A, 1744 Sint-Ulriks-Kapelle.
 Dr. P. J. MEERTENS, Prinsengracht 1101, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, 2020 Antwerpen.
 L. MEES O.F.M., Minderbroedersstraat 5, 3800 Sint-Truiden.
 Dr. A. E. MEEUSSEN, De Reymaekerlaan 10, 1980 Tervuren.
 Lic. Ludo MELIS, De Fourneaustraat 28, 2600 Berchem.
 Lic. J. MERTENS, Bikschotelaan 259, 2200 Borgerhout-Antwerpen.
 Dr. J. H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
 Lic. & Mevr. A. M. MEYERS-REINQUIN, Vredelaan 51, 1080 Brussel.
 Dr. L. MILIS, Vlieguit 20, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. J. MOLEMANS, Bosstraat 5B, 3588 Eksel.
 Dr. L. MOOREN, Minnezang 2, 3202 Linden.
 Dr. J. MOORS, Avenue des Lauriers 29, 4920 Embourg-Liège.
 Lic. A. MORLION, J. De Ridderlaan 126, 1810 Wemmel.
 Dr. A. MUNNICHs, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
 Dr. Anne-Marie MUSSCHOOT, Martelaarslaan 289, 9000 Gent.
 L. NAGELS, Grote Markt 1, 3500 Hasselt.
 Dr. Peter H. NELDE, Beukenlaan 9, 9810 Drogen.
 Drs. L. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
 Dr. Clem NEUTJENS, Kasteellei 16, 2130 Vriesdonck-Brasschaat.
 Dr. E. NIEUWBORG, Oude Baan 291, 3040 Korbeek-Lo.
 Lic. Johan NOOTENS, Wijngaardstraat 13, 1980 Tervuren.
 Drs. Jef NOTERMANS, Athoslaan 1d, Maastricht.
 Dr. J. NOWE, Dorpstraat 7, 3031 Oud-Heverlee.
 Dr. P. F. J. OBBEMA, Vondellaan 52, Leiden.
 H. OOMS O.F.M., Theologicum Minderbroedersstraat 5, 3800 Sint-Truiden.
 Drs. H. J. OP DEN KAMP, Schoutenstraat 18, Munstergeleen (Ned.).
 Lic. E. OTTEVAERE, Lentedreef 23, 8500 Kortrijk.
 Dr. P. C. PAARDEKOOPEr, Tacklaan 83, 8500 Kortrijk.
 Dr. J. L. PAUWELS, Pr. Lydialaan 49, 3030 Heverlee.
 Dr. L. PEENE, Vrijheidslaan 60, 1080 Brussel.
 Dr. Guido PEETERS, Eglantierlaan 5, 2020 Antwerpen.
 R. PEETERS, Otterstraat 3, 2300 Turnhout.
 A. J. M. PELCKMANS, Kapelse Straat 198, 2080 Kapellen-Antwerpen.
 Lic. M. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. W. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, 2120 Schoten.
 Dr. E. PERSOONS, Halewynlaan 3, 3060 Bertem.
 Dr. M. PINNOY, Koningin Astridlaan 216, 1950 Kraainem.
 Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Markt 14, 2840 Haacht.
 Dr. M. PLANCKE, Jemapeststraat 8, 9000 Gent.
 Dr. H. PLOMTEUX, Kon. Astridlaan 38, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. J. POELHEKKE, Brouwershuis, Steenstraat 22, Nijmegen.
 Dr. E. POLOME, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
 Dr. J. P. PONTEN, Doornikse Steenweg 202, 8500 Kortrijk.
 Dr. Karel PORTEMAN, Predikherenberg 59, 3200 Kessel-Lo.
 P. POTARGENT, Berglaan 32, 3030 Heverlee.
 Dr. W. PREVENIER, Vlieguit 14, 9830 St.-Martens-Latem.
 Harry G. M. PRICK, Aart van der Leeuwlaan 259, Delft (Ned.).
 Dr. Guido PROVOOST, Eeuwfeestlaan 35, 9720 De Pinte.
 Dr. Y. PUTSEYS, Van 't Sestichlaan 26, 3009 Winksele.
 Lic. R. RAES, Sleutelstraat 29, 2000 Antwerpen.
 Dr. K. REIJNDERS, Vogelzang 9, Overasselt (Ned.).
 Dr. Lieven RENS, Lelielaan 16, 2630 Aartselaar.
 Dr. G. RENSON, Staatsdomein, 1682 Gaasbeek.
 Lic. J. REYNAERT, Belvedereweg 27, 9000 Gent.
 Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, 3020 Herent.
 Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Heverlee.

- Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, 3030 Heverlee.
 Dr. L. ROPPE, Lombaardstraat 25, 3500 Hasselt.
 Lic. Guido ROS, Rostijnestraat 36, 9020 Gent.
 Dr. Kurt RUH, 87 Würzburg, Thüringerstrasse 22 (D.B.R.).
 Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, 4000 Liège.
 Lic. H. RYCKEBOER, Kromme Leie 29, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Lic. C. SAERENS, Nachtvinderslaan 35 - bus 3, 1050 Brussel.
 Dr. G. SANDERS, Ter Ramenlaan 2, 9120 Destelbergen.
 Dr. A. M. SCHAERLAEKENS, Martelarenlaan 2, 3118 Wakkerzeel-Werchter.
 Dr. J. SCHEERDER, Fr. van den Berghelaan 23, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. Gilbert SCHELSTRAETE, St.-Pieters-Aalststraat 47, 9000 Gent.
 Lic. G. SCHERPS, Vrouwvlietstraat 30, 2800 Mechelen.
 Dr. Gabriëlle SCHIEB, 701 Leipzig, Roscherstr. 1 (D.D.R.).
 Dr. Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, 2020 Antwerpen.
 Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26A, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. H. SCHULTINK, Hertenlaan 34, Den Dolder (Ned.).
 Johan J. SCHWENKE, Joh. Bildersstraat 56, 's-Gravenhage (Ned.).
 Dr. H. SERVOTTE, Platte-Lostraat 71/21, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, 1090 Brussel.
 W. Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington, Indiana 47401 (U.S.A.).
 Dr. B. SIERTSEMA, Meander 767, Amstelveen (Ned.).
 Dr. L. SIMONS, Clementinastraat 40, 2000 Antwerpen.
 Drs. J. R. W. SINNINGHE, Kortenaerlaan 31, Breda.
 Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. SMIT, 107 Wattle Valley Rd, Camberwell Vic. 3124, Australia.
 Dr. J. M. A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
 Dr. F. J. SNIJMAN, Jonkershoekweg 53, Stellenbosch (S.-Afrika).
 Lic. Marc SOMERS, Langestraat 51, 2240 Zandhoven.
 Dr. A. L. SÖTEMANN, P. Saenredamstraat 5, Utrecht (Ned.).
 Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 27, 9000 Gent.
 Dr. J. SOUVEREYNS, Park Nieuwenhove 3, 3300 Tienen.
 Drs. L. SPRONCK, Europalaan 49, Maastricht-Heer.
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, 1040 Brussel.
 Dr. A. STEFENS, Statielei 24, 2510 Mortsel.
 Dr. J. G. A. STERCK, Plezantstraat 25, 2700 St.-Niklaas.
 Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, 2230 Schilde.
 J. STEUR, Klimopstraat 28, 2565 VK 's-Gravenhage.
 Lic. F. STEYAERT, Kosterveldenstraat 73, 2060 Merksem.
 Lic. Y. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, 2510 Mortsel.
 Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Hilversum.
 Dr. C. F. P. STUTTERHEIM, Waldeck Pyrmonlaan 2, Oegstgeest (Ned.).
 Dr. S. SUÉ, Waaglaan 7, 1050 Brussel.
 Drs. C. J. C. SWINKELS, Thuys Duynendaal, Nuland (Ned.).
 Lic. Wilfried SWINNEN, Platte Lostraat 581, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. J. TAELEMAN, Muizendale 10, 9840 Landegem.
 Dr. J. TAELS, Venneborglaan 143, 2100 Deurne-Antwerpen.
 Dr. C. TAVERNIER-VEREecken, Rijsschenbergstraat 97, 9000 Gent.
 Dr. S. THEISSEN, 28 Surdents, 4801 Stembert.
 Dr. Jan THEUWISSEN, Mercatorstraat 122, 2000 Antwerpen.
 Dr. R. THIBAU, Houtbriel 16, 9000 Gent.
 Lic. J. THIELEMANS, E. Vanderveldestraat 45, 8201 Sint-Michiels-Brugge.
 Dr. Herman THIERY (Johan Daisne), Ottogracht 2, 9000 Gent.
 Dr. Piet THOMAS, Lijsterlaan 1, 8540 Bellegem.
 Lic. A. THIJS, IJzermaalberg 7, 2550 Kontich.
 Lic. Herman THYS, Cantecler, Heuvelstraat 72, 2260 Nijlen.
 Dr. W. THYS, Groeningenlei 155, 2550 Kontich.
 Lic. A. TIHON, Kruidtuinlaan 43, 1000 Brussel.
 Dr. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, 2520 Edegem.
 Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, 2190 Essen.

- Dr. & Mevr. G. TOURNOY-THOEN, Gulden Sporenlaan 27, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. P. L. M. TUMMERS, Schoutstraat 25, Nijmegen.
 Dr. L. VAN ACKER, Wondelgemstraat 20, 9910 Mariakerke.
 Dr. V. F. VANACKER, Gentstraat 163, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. jur. Jos. VAN ALSENOY (Dirk Wilmars), Tabakvest 28, 2000 Antwerpen.
 Lic. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140 - Bus 34, 1190 Brussel.
 Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, 2300 Turnhout.
 Dr. J. J. A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
 Lic. J. V. R. VAN BERGEN, Schoolstraat 51, 1650 Beersel.
 A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, 9400 Ninove.
 Dr. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, 3000 Leuven.
 Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee.
 Dr. M. VAN CAN, Bieslanderweg 78c, Maastricht.
 Dr. F. VAN COETSEM, Division of Modern Language, Cornell University, Ithaca, New York 14850 U.S.A.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Diksmuidestraat 29, 9000 Gent.
 Lic. Piet VAN DE CRAEN, Brederostraat 23, 2000 Antwerpen.
 R. VAN DE MOORTELE, Brugstraat 28, 9770 Kruishoutem.
 Dr. D. VAN DEN AUWEELE, Villapark 10, 3040 Korbek-Lo.
 Dr. B. VAN DEN BERG, Van Vollenhovenpark 7B, Driebergen-Rijsenburg (Ned.).
 Dr. J. VAN DEN BROECK, Wouwstraat 110, 2540 Hove.
 Dr. R. VAN DEN EECKHAUT, Gierlebaan 16, 2340 Beerse.
 Ph. VAN DE NIEUWEGIESSEN, Past. Jacobsstraat 12, Deurne (N.-Br.) Nederland.
 Dr. Willy VAN DEN STEENE, Leopoldlaan 9, 2800 Mechelen.
 Lic. Guy VANDE PUTTE, Em. Steenostraat 29 - bus 73, 1160 Brussel.
 Dr. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, 9040 Oostakker.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Prins Leopoldlei 18, 2510 Mortsel.
 Dr. J. F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, 3000 Leuven.
 Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, 9620 Zottegem.
 Dr. Henri VANDERMOERE, Verruelaan 37, 8500 Kortrijk.
 Lic. L. VAN DER PAAL, Broekveldstraat 18, 9430 Nieuwerkerken.
 Lic. M. VAN DE VELDE, Pr. P. Fredericqstraat 42, 9000 Gent.
 Dr. L. VANDEWIELE, Goudenhandwegel 26, 9120 Destelbergen.
 Lic. R. VAN DE WIELE, Lamperstraat 23, 2768 Bazel.
 Dr. C. L. VAN DIJCK, Abdij, Abdijstraat 26, 3180 Westerlo.
 Drs. R. Th. M. VAN DIJK, Doddendaal 20, Nijmegen (Ned.).
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, 2800 Mechelen.
 Lic. G. VAN EEMEREN, Sparrenlaan 16, 2160 Brecht.
 Dr. Romain VAN EENOO, Asfilstraat 4c, 9821 Afsnee.
 Dr. A. VAN ELSLANDER, Aug. van Geertstraat 32, 9110 St.-Amandsberg.
 Z.E.H. Kan. K. VAN GENECHTEN, Berkelheide 14, 2290 Vorselaar.
 Dr. H. VAN GORP, Maleizenstraat 76, 3020 Herent.
 Drs. J. VAN GURP, V. d. Does de Willeboissingel 12, 's-Hertogenbosch.
 Dr. C. B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
 Dr. P. VAN HAUWERMEIREN, Blakmeers 104, 1790 Hekegem.
 Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, 1730 Zellik.
 Dr. W. VAN HEMELDONCK, Samuel Morselaan 3, 1810 Wommel.
 Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, 2550 Kontich.
 Dr. W. VAN HOECKE, Pater Lievenslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. Frans VANHOOF, Garden Citylaan 24, 2610 Wilrijk.
 Dr. J. A. VAN HOUTTE, Groeneweg 51, Egenhoven, 3030 Heverlee.
 Dr. Karel VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. Eugène VAN ITTERBEEK, Rerum Novarumlaan 35, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. VAN LANGENDONCK, Vilvoordesebaan 102, 3009 Winksele.
 Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, 1160 Brussel.
 Dr. H. VAN LOOY, Schamperij 208, 9670 Horebeke.
 Dr. Erik VAN MINGROOT, Merellaan 18, 3202 Linden.
 Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, 1080 Brussel.
 M. L. L. VAN NIEROP, Groenenborgerlaan 208, 2610 Wilrijk.
 Dr. H. VAN NUFFEL, Tentoonstellinglaan 406, 1090 Brussel.

- Dr. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Haachtse steenweg 8, 1030 Brussel.
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, 2000 Antwerpen.
 Dr. R. VAN POTTELBERGH, V. Braeckmanlaan 63, 9110 Sint-Amansberg.
 Drs. S. A. E. VAN PUFFELEN, Westeinde 101, Den Haag.
 Dr. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, 2020 Antwerpen.
 Dr. J. VAN ROMPAEY, Vlieguit 18, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. E. VAN 'T DACK, de Grunnelaan 4, 3030 Heverlee-Leuven.
 Lic. P. VAN PETEGHEM, Dr. De Reusestraat 44, 9110 St.-Amansberg.
 Lic. Marc VAN UYTFANGHE, Schoolstraat 48, 9140 Zele.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, 3500 Hasselt.
 Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, 1080 Ganshoren.
 Lic. Fr. VANWIJNGAERDEN, X. Buissetstraat 23, 1800 Vilvoorde.
 Dr. F. VEENSTRA, Pieter Postlaan 10, Wassenaar (Ned.).
 Dr. Theo VENCKELEER, Fruithoflaan 106, 2600 Berchem.
 Dr. L. VERBEECK, Kerkweg 14, 3041 Pellenberg.
 Drs. G. J. B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.
 Lic. Werner VERBEKE, Delaunoislaan 27, App. 2, 3030 Heverlee.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 18, 2200 Borgerhout.
 Dr. Jan VERCAMMEN, Domeindreef 10, 8201 St.-Michiels.
 Dr. H. VERDIN, Eikenboslaan 19, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. VERDONCK, Keibergstraat 21, 8100 Torhout.
 Dr. J. VEREMANS, Oude Vierschaarstraat 16, 9831 Deurle.
 Lic. D. VERHAEGHE-PIKHAUS, Jan zonder Vreesstraat 32, 9000 Gent.
 Dr. Daniel VERHELST, Vlamingenstraat 3, 3000 Leuven.
 Dr. & Mevr. E. VERHOFSTADT-DENEVE, Bergwegel 72, 9220 Merelbeke.
 Dr. P. E. L. VERKUYL, Achterberghof 3, Haren (Gr.) Nederland.
 C. VERLEYEN, Lakenmakersstraat 249, 2800 Mechelen.
 Dr. J. Ch. VERLINDEN, Via Omero 8, Roma (Italië).
 Dr. B. A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda.
 Lic. A. J. VERMEERSCH, Maria van Hongarijelaan 62, 1080 Brussel.
 Dr. & Mevr. U. VERMEULEN-FORRIER, Hof ter Bundel 13, 9001 Gentbrugge.
 P. H. VERMEULEN, Kleine Looierstraat 10, Maastricht.
 Dr. T. VERSCHAFFEL, A. Heyrbautlaan 27, 1710 Brussel.
 Dr. Ved. VERSTEGEN, Luikstraat 12, 9100 Lokeren.
 Lic. Jos VERSTRATEN, Wolschaerderveldenstraat 62, 2510 Mortsel.
 Dr. H. D. L. VERVLIET, Woudlaan 13, 2610 Elsdonck-Wilrijk.
 Dr. & Mevr. E. VOORDECKERS-DECLERCQ, Kon. Leopoldstraat 39 A, 9920 Lovendegem.
 Dr. E. VORLAT, Ridderstraat 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Lic. Louis VOS, Bankstraat 41, 3000 Leuven.
 Lic. M. WAEGEMAN, Verpleegstersstraat 172, 9000 Gent.
 Dr. M. WAELKENS, K. Van de Woestijnelaan 20, 8790 Waregem.
 Dr. J. WAEYENBORGH, Dorpsstraat 1, 2980 Boortmeerbeek.
 Dr. H. A. WAGE, Laan van Meerdervoort 1771, 's-Gravenhage.
 Lic. & Mevr. F. WAGEMANS-LEMAIGRE, Lampachstraat 17, 6700 Aarlen.
 Dr. Werner WATERSCHOOT, Grootzand 46, 9150 Grembergen.
 Dr. Karel WAUTERS, Pater van Mierlostraat 12, 2300 Turnhout.
 Lic. R. WAUTERS, Burg. Vermeulenlaan 13, 9130 Lochristi.
 Dr. J. WEISGERBER, Guido van Arrezzoplein 17, 1060 Brussel.
 Dr. A. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelsstraat 9, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. H. WESCHE, 34 Göttingen, Tuckermannweg 7.
 Dr. J. J. M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar.
 Dr. A. WEIJNEN, Merellaan 9, Malden (Ned.).
 Dr. N. C. H. WIJNGAARDS, Van Schaeck Mathonsingel 121, Nijmegen.
 Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, 2000 Antwerpen.
 Dr. A. W. WILLEMSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.
 Dr. R. WILLEMYNS, Sint-Michiellaan 25, 8200 Sint-Michiels-Brugge.
 Dr. L. WILS, de Grunnelaan 14, 3030 Heverlee.

Dr. S. F. WITSTEIN, Ridderhoflaan 31, Koudekerk a/d Rijn (Ned.).
Dr. Els WITTE, Scailquinstraat 37 - bus 12, 1030 Brussel.
Dr. A. WOUTERS, Eektstraat 75, 3111 Wezemaal.
Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, 9220 Merelbeke.
Dr. C. A. ZAALBERG, Boerhaavelaan 291, Leiden.

BESTUUR

1977-1979

Voorzitter : Dr. J. VEREMANS*Ondervoorzitters* : Dr. P. LENDERS, Dr. B. F. VAN VLIERDEN,
Dr. R. WILLEMYNS*Secretaris* : Dr. G. DEGROOTE*Penningmeester* : Dr. M. DE SMEDT

DRUK N.V. VONKSTEEN
MARKT PLEIN 33
8920 LANGEMARK

